

135119

m. 10, ²2

1972-73

ПАИС
51187

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
· КИРИЛ
И МЕТОДИЙ.

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
· CYRILLE
ET METHODE.
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1973

ТОМ X КН. 2

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOME X
LIVRE 2, FACULTE D'HISTOIRE
ANEE 1972-1973

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ X *Кир.*
КНИГА ВТОРА, ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1972—1973

ПАКЪ
Т82

Редакционна колегия:

доц. Петър Горанов (отговорен редактор), проф. Велизар Велков, д-р.
Борислав Примов, доц. Симеон Дамянов и гл. ас. Янка Никола-
ва (секретар на редакционната колегия).

1226/1974

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДП

Техн. редактор Н. Минчева

Коректор Ст. Радоичев

Дадена за набор на 1. IX. 1973 г. Подписана за печат на 15. XII. 1973 г. Излязла от печат
на 29. XII. 1973 г. Печатни коли 28 и 13 стр. Издателски коли 28 и 13 стр. Литературна група
II-6. Формат 65/92/16. Издателски № 21087. Тираж 345.

ДИ „Наука и изкуство — София“
ДП „Д. Ивайков“ — В. Търново

TABLES DES MATIERES

Christo Kolarov — Uber den verfassner der ersten geschichte der Bulgarischen Kirche	1
Janka Nikolova — L'art plastique des pierres tombales dans la ville de Tirnov au moyen age	21
Guéorgui Pletniov — Le role la place des 'chorbadji de la regi- on de Tirnovo dans le mouvement d'education pendant la renaissance Bulgare	51
Christo Glushkoff — Business connexions of the firm „Eulogi and Christo Georgieffs“ with Englands	87
Akhmed S. Akhmedov — L'étatisme et la lutte pour le pouvoir en Turquie en mai, 1950.	111
Marine Luluchev — Le developpement de l'education bulgare en Dobroudja Apres la guerre de Crimme	131
Guéorgui Zenkov — One of the basic psyhopedagogical problems which has a direc bearing on the effective control of juvenile antiso- cial is the study of the under age personality	193
Stojan Popoff — Durch „kogato“ ergeizitete nebensatze in der publi- zistik von Chr. Boteff und L. Karaweloff	281
Stefanka Stefanova — Noms Abstracts avec le suffixe — isme dans la lexique du bulgare literaire	339 369
Jordan Andreev — L'Etat Neglige en Bulgarie au moyen age	407
Nickolay Nickolov — The ideological outlook and the artistic method	407

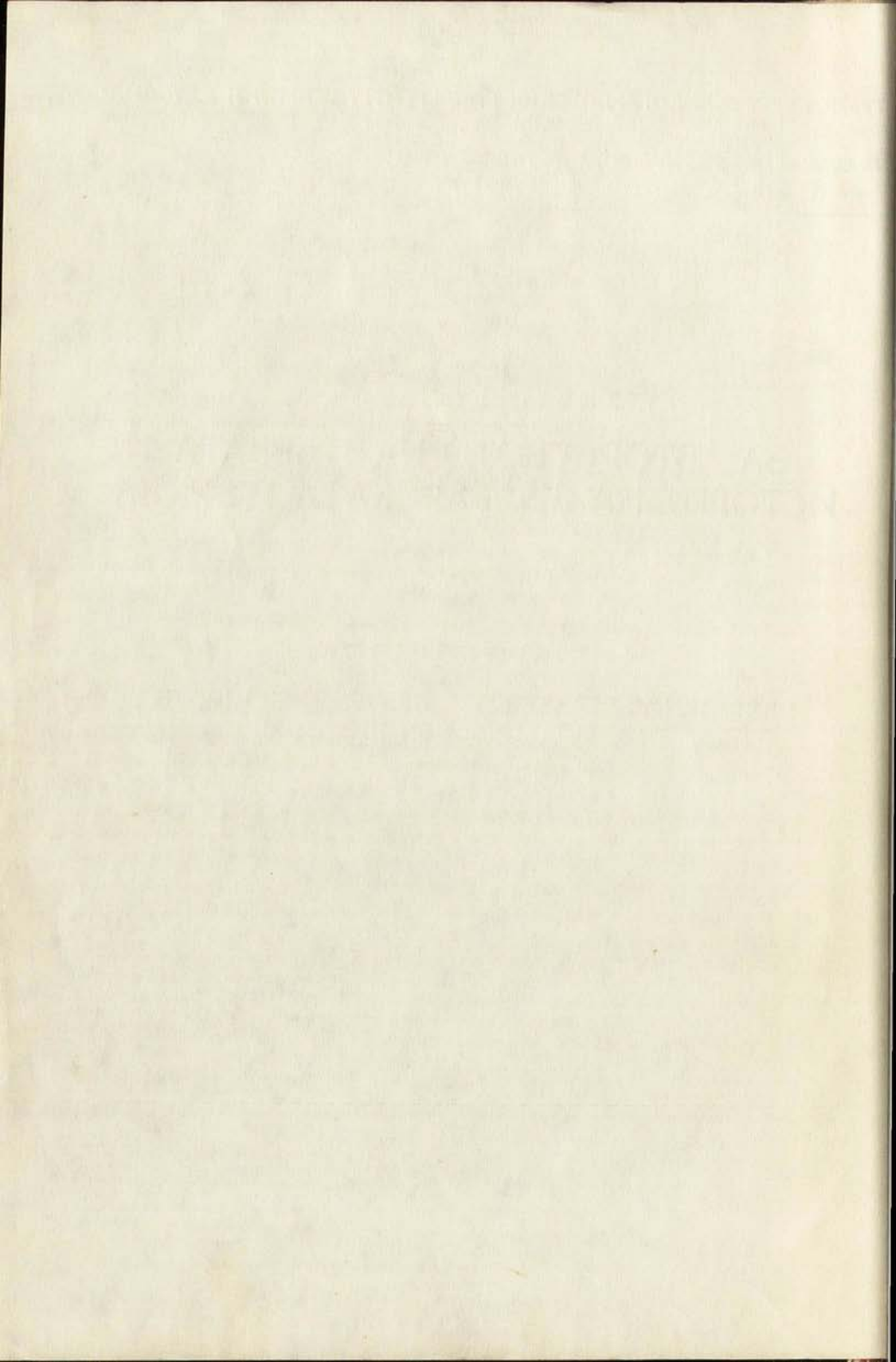
СЪДЪРЖАНИЕ

Христо Коларов — За авторството на първата българска църква	1
Янка Николова — Надгробната пластика в средновековния Търновград	21
Георги Плетнъв — Ролята и мястото на чорбаджиите от Търновско в просветното движение през Възраждането	51
Христо Глушков — Търговските връзки на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ с Англия	87
Ахмед С. Ахмедов — Етатизмът и борбата за власт в Турция през м. май 1950 г.	111
Марин Люлюшев — Развитие на българското образование в Добруджа след Кримската война	131
Георги Ценков — Някои особености от личността на непълнолетните правонарушители	193
Стоян Попов — Подчинени изречения с <i>когато</i> в публицистиката на Хр. Ботев и Л. Каравелов	281
Стефанка Стефанова — Абстрактните съществителни имена с наставката -изъм в лексиката на българския книжовен език	339
Йордан Андреев — Държава и църква в средновековна България	369
Николай Николов — Мироглед и художествен метод	407

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том X, кн. 2 Исторически факултет 1972/1973
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE V. TIRNOVO
Tome X, livre 2 Faculté d'histoire 1972/1973

ХРИСТО КОЛАРОВ
ЗА АВТОРСТВОТО НА ПЪРВАТА
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

CHRISTO KOLAROW
ÜBER DEN VERFASSER DER ERSTEN GESCHICHTE
DER BULGARISCHEN KIRCHE
(Resümme)

Тази година се навършват 100 години от смъртта на големия български учен и възрожденски деец Спиридон Николаев Палаузов (1818 — 1872). Макар че целият му живот и научна дейност са били тясно свързани с Русия, той принадлежи на България не само заради българския си произход.¹ Трудовете на Сп. Н. Палаузов, посветени на проблемите на средновековната българска история, не са загубили своята стойност и досега. Те именно и определят неговото значително място в развоя на критическото направление на българската възрожденска медиевистика.

За съжаление научният принос на Сп. Н. Палаузов все още не е получил полагаемата му се оценка. С малки изключения трудовете му по средновековна българска история са останали извън вниманието на българските историографи. Затова и Сп. Н. Палаузов е познат на нашата наука и общественост едва ли не само по име. От една страна, това се дължи на факта, че само някои от изследванията му се намират в единични екземпляри в нашите най-големи библиотеки. Но същинската причина е другаде: в нашата историография се е установила традиция Сп. Н. Палаузов да бъде оставян някак си на втори план, да се отминава или най-многого да бъде определян като един от многото и без особени заслуги предшественици на научната дейност на Марин Дринов.²

Няколкото написани в панегиричен стил некролози, появили се в руския периодичен печат след смъртта на Сп. Н. Палаузов, също нямат значение на сериозни опити за определяне мястото му в европейската буржоазна историография.³

Именно това незавидно положение на Сп. Н. Палаузов в историографията пояснява и нашите опити да потърсим неговото истин-

¹ Спиридон Н. Палаузов е син на известния български възрожденец Николай Палаузов, един от най-активните дейатели на българската емигрантска колония в Одеса. Най-голяма негова заслуга е участието му заедно с В. Априлов при откриването през 1835 г. на Габровското взаимно училище. Срв. за него: Н. Чакъров, Никола Ст. Палаузов, Сб. Светилник на новобългарската просвета (под ред. на Ж. Атанасов и Ил. Конев), С., 1966, с. 183—185; Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. 64, кн. 3, 1970, с. 105—128.

² Срв. например у Ал. К. Бурмов, Марин Дринов като историк на България, Сб. Изследвания в чест на Марин С. Дринов, С., 1960, с. 109.

³ Доскоро най-подробно изложение за научната дейност на Сп. Н. Палаузов се съдържа в краткия биографичен очерк за него на А. Маркевич, Палаузов Спиридон Н., Русский биографический словарь, СПб., 1902, с. 131—136. Най-новото изследване — обзорната статия на Л. И. Ровнякова, прави значителна крачка напред, но съвсем не дава отговор на всички проблеми, свързани с историческото наследство на Сп. Н. Палаузов. Вж. Л. И. Ровнякова, С. Н. Палаузов — деятель болгарского просвещения, сп. Русская литература, год. XV, № 2, 1972, с. 167—176.

ско и полагаемо се в нея място. В тази насока се налагат редица нови оценки и преоценки на малкото писано за него — всичко това е въпрос на подробно бъдещо изследване, към изпълнението на което вече са направени и първите крачки.⁴

Научните интереси на Сп. Н. Палаузов са били твърде разностранни. Тематиката на изследванията му по средновековна история е свързана с политическата, църковната и културната история на България, Сърбия, Русия, Унгария, Румъния — с една дума, с историята на народите на Балканите и Югоизточна Европа. Между тях преобладават, и то съвсем не случайно, изследванията с тематика от историята на българската държава и църква.

По време на продължителната ни изследователска работа из библиотеките и архивохранилищата на България и СССР, свързана с библиографско запознаване с историческото наследство на Сп. Н. Палаузов, се постаряхме да дадем окончателен отговор на един твърде важен проблем: написал ли е Сп. Н. Палаузов история на българската църква?

Този проблем има отколешната си история; на него историографията все още не е дала един точен и категоричен, документиран отговор. В личната кореспонденция на Палаузов, в отделни записани за него мисли и впечатления от лица, които са го познавали лично или пък са били запознати по-подробно с творчеството му, съществуват няколко указания, че той е замислил написването на труд с подобна тематика, дори е и успял да го завърши и само преждевременната му смърт е попречила на отпечатването му. Уточняването на този въпрос е извънредно важно, тъй като се касае до написването на първия по време в историографията труд по историята на българската църква.

Подробното ни запознаване с историческите съчинения на Сп. Н. Палаузов, както с публикуваните, така и с онези, които са останали още в ръкопис, ни дава правото не само да дадем положителен отговор на горния въпрос, но и да направим още редица заключения. Несъмнена цел на научните дирения и изяви на големия учен е било написването на цялостна история на средновековната българска държава и църква. При това той правилно подходил към осъществяването ѝ чрез създаване на монографични изследвания за отделни и неосветени дотогава от науката периоди от миналото на нашия народ. Тази негова последователност съвсем не бива да се тълкува като предпазливост; тя говори по-вече в полза на реалната му оценка на факта, че количеството и качеството на дотогавашните проучвания на европейските учени все още не са били достатъчни за написването на цялостно и завършено изследване. И наистина в първите години от творческата дейност на Сп. Н. Палаузов в извороведението, и по специално това, което

⁴ Освен няколко намиращи се под печат статии срв. Избрани трудове на Спиридон Н. Палаузов, т. I (Трудове по средновековна история), под ред. на В. Гюзелев и Хр. Коларов, С., 1973.

е свързано с българското средновековие, съвсем не може да се похвали с някакви големи успехи; напротив, то правило първите си стъпки. Затова трябва да се съгласим с неговите думи, че „старата литература на всеки народ може да бъде проследена само в резултат на филологическото изследване на паметниците, а за това е необходимо самите паметници да бъдат известни. Известни са само някои от паметниците на българската литература; за много други даже няма н догадки; останалите пък се откриват само в нищожни откъси. Не е настъпило още времето за прагматическо изложение на литературната дейност на българите в епохата на политическата им слава.“⁵

От този правилен подход се ръководи Сп. Н. Палаузов при написването и на първия си значителен труд „Век болгарского царя Симеона“ (СПб., 1852). Наред със значителния принос в изследването на старобългарската книжнина⁶ с него той ясно показва предпочитанията си в научното си дирене към историята на българската църква. Той посочва и че заниманията му по история на българската църква не са самоцелни, за да се ограничат само в проследяване на установяването на църковните институции (трябва дори да кажем, че горното той поставя на втори план), а в търсене на онези моменти в нейната борба с Цариград и Рим, които биха се явили в подкрепа на борбата от средата на XIX столетие на българите с гръцките фанариоти.

На тази идея Сп. Н. Палаузов служи равносметно през целия си живот. През 60-те години на XIX век, когато борбата на българите за църковна независимост достигнала апогея си, Сп. Н. Палаузов с талантиливото си перо на учен и публицист създава най-зрелите си изследвания, посветени на историята на българската църква.⁷ Събираните и подготвяни старателно и търпеливо от него материали не дочаквали окончателната си преработка за едно последователно цялостно изложение; неговите изследвания били отклик на актуалността на политическия момент.

Засега може със сигурност да се твърди, че най-ранното документирано съобщение за намерението на Сп. Н. Палаузов да напише първата в науката история на българската църква се отнася за 1858 година. Видяхме, че първите му крачки в това направление бяха направени с публикуването на монографията му „Век

⁵ Сп. Палаузов, Век болгарского царя Симеона, СПб., 1852, с. VII—VIII.

⁶ За този свой труд Сп. Н. Палаузов получил научната степен „магистър на Санктпетербургския университет“ и най-важното — спечелил име на утвърдил се млад учен. И при публикуването му в 1852 г., и в следващите десетилетия той бил обект на най-ласкави отзиви от страна на научната критика. Срв. А. Е. Бурцев, Описание редких российских книг, ч. I, СПб., 1897, с. 202—203.

⁷ Между тях особено се отделя статията му (поместена без специално заглавие) във в. „Северная пчела“, 1860 г., в броевете: №№ 120, 122, 132, и 142. Нейното пълно отпечатване било спряно от цензурата. Тази статия представлява най-сериозната защита в руския печат на историческите права на българите на самостоятелна българска църква. Подробности вж. у Хр. Коларов, Едно неизвестно изследване на Сп. Н. Палаузов, Сб. Славистични студии на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, С., 1973.

болгарското „царя Симеона“. След излизането на тази книга той продължил събирателската си работа. Последната получила солидно попълнение с материалите, събрани от Сп. Н. Палаузов из румънските манастири по време на Кримската война, когато през 1854 г. бил командирован към щаба на Дунавската армия при княз Паскевич.⁸ Но най-забележително е това, че един от първите, с които той споделял своите планове по написване на църковна история на България, бил Г. С. Раковски. В негово лице Сп. Н. Палаузов вижда и цени не само революционера, но и учения, историка. В писмото си от 18 април 1858 г. до Г. С. Раковски, Сп. Н. Палаузов пише следното: „На мен ми писа брат ми, че Вие разполагате с няколко ръкописа, които се отнасят до политическата и църковната история на българите. Сега мен преди всичко ме занимава църковната история. Много нейни части вече съм обработил — до времето на търновските патриарси. Постоянно я допълвам с нови известия, които откривам в ръкописите на тукашната библиотека. Обръщам се към Вас заради всеобщата полза и Ви умолявам да ми известите не притежавате ли някакви жития на търновските патриарси. Не притежавате ли неща от съчиненията на патриарх Евтимий? Нямате ли под ръка някакъв български Законник?..“⁹

В това писмо намираме и друг интересен момент, който не само отново потвърждава предположението ни, че Сп. Н. Палаузов е замислил да създаде цялостна история на българската църква и пред тази отговорност оправдано не е бързал с публикуването ѝ, но че и това намерение вече се е превърнало в главна цел на научното му творчество. „Вие не ще откажете — пише той на Раковски, да удовлетворите моето съчувствие и моята любов към родината, към тази бедна България, забравена от всички. Наистина, трудно е, почти невъзможно е да се поправи за няколко десетки години онова, което е разрушено от вековете. Но нас не бива да ни остава надеждата за по-доброто бъдеще, ако не искаме да оставим след себе си спомен, че у нас са умрели всичките красиви пориви на душата.“

Въпреки заетостта си като държавен чиновник (1853—1868 г.)¹⁰ и непосилната си издателска работа като член на Археографската комисия (1868—1872 г.)¹¹ Сп. Н. Палаузов вървял уверено към набелязаната си цел по написването на историята на българската църква.¹² Неговото намерение получило и гласност сред учения свят

⁸ Подробности за това вж. във Формулярный список о службе чиновника особых поручений VI класса при Министре народного просвещения, Надворного советника Палаузова, ЦГИАЛ, ф. 772, оп. 7, ед. хр. 4458.

⁹ Архив на Г. С. Раковски, т. II (Писма до Раковски, 1841—1860), под ред. на Н. Трайков, С., 1957, с. 281—282.

¹⁰ Подробности вж. у А. Маркевич, пос. съч. с. 131—134.

¹¹ За работата му като член на Археографическата комисия и редактор на Великите Минен Чети (т. II, ч. 1, СПб., 1870) и Летопись по Ипатскому списку (СПб., 1871) вж. Летопись занятий Археографической Комиссии за четыре года, вып. V, СПб., 1871, с. 41—47; 75—77; 109—127; 131—174.

¹² Сп. Н. Палаузов известил първи на учения свят за съществуването и съ-

в Русия, изпълнението му било очаквано с вълнение от българските възрожденци. В издирванията на писмени извори за българската история той потърсил съдействието на учени като А. А. Майков, С. П. Шевирев, П. И. Саввантов, А. С. Норов и др. Така в писмото си от 19 януари 1858 г. Сп. Н. Палаузов умолява А. А. Майков за съдействие. „Надявам се, че Вие ще ми помогнете относно откриването на преписи на българите и техните Минеи. Събрал съм много материали, но в по-голямата си част те засягат времето на някогашната независимост на българското духовенство. Получих няколко писма и от Букурещ. Вестите са неутешителни. Зилевски ми пише, че архимандрит Гавраил разглеждал между ръкописите на неговите манастири и за Евтимий не намерил нищо. Впрочем Гавраил ми е обещал отново да провери. Аз писах в Одеса, Константинопол и София (на Филаретов), на три места едновременно, чрез които познати да напишат в Рилския манастир да се снемат копия от някои съчинения на Евтимий, които там се пазят.“¹³

Големият интерес на Сп. Н. Палаузов към писменото дело на патриарх Евтимий и учениците му го задължавал да се запознае със съдържанието на Рилския панегирик. От 1858 година датира и неговата ползотворна дружба с рилския архидякон и по-късно игумен на Рилския манастир отец Пантелеймон.¹⁴ В началото на 1869 г. Сп. Н. Палаузов му написал дълго писмо, в което го умолявал: „първо: освен гореуказаните осем статии от съчиненията на патриарха Евтимия, преписани от Панегерика, не се ли намира още некакво съчинение на този същия светител в означения Панегерик, и ако има, то попросете некого от калугерите да го препиши. Второ: Да се препиши житието на Св. Филофия, написано от митрополита Иоасафа Бдински. И третъе: Да се препишат само един заглавья на сичките статии на ред, които се заключават в двата тома на Панегерика. Сичко това ми е необходимо за сравнение при по-нататъшното разработване на толкоз близкия към сърцето ми предмет.“¹⁵

държанието на Синодика на Борил — Синодик царя Борила. Рукопись XIV века, Временник Императорского Московского общества истории и древностей, кн. XXI, 1855; първи обрнал внимание на съдържанието на посланието на византийския патриарх Калист — Грамота патриарха Калиста, как новый источник истории болгарской церкви, СПб., 1858.

¹³ Государственная публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, Отдел рукописов, ф. 452. А. А. Майков, ед. хр. 316, л. 3-6—4-а.

¹⁴ Познанството на Сп. Н. Палаузов с отец Пантелеймон датира от 1858 г., когато духовникът посетил Русия. За това посещение става въпрос и в писмото, а датирането му се извършва въз основа на едно прошение на българските първенци от град Станке Димитров (Дупница) до Сп. Палаузов. В него са казва: „... след като се върнаха из Благочестивата и еднокръвна Русия, иже от Обилта на Светия и Преподобен и Богоносен Отец нашего Иоан рилския чудотворец, Иеромонаха Отец Никифор и Иеродякон отец Пантелеймон и ни разказаха за вашите христология. ...“ Прошението носи дата от 25 май 1858 г. — ЦГИАЛ, ф. 1015, оп. 1, ед. хр. 48, л. 1-а.

¹⁵ Черновата на това писмо на Сп. Н. Палаузов, един от малкото останали от него документи, писани на български език, се съхранява в ЦГИАЛ, ф. 1015, оп. 1, ед. хр. 43, л. 1-а—2-а.

Като използвал старото си познанство и дружба с В. В. Макушев, Сп. Н. Палаузов ангажирал и него в издирванията на ръкописи за българската история. Това станало по време на пътешествието на В. В. Макушев през 1868 година из Германия и Италия. Известно е, че във Венеция В. В. Макушев правил проучвания в местните архиви и библиотеки за български ръкописи и материали. За резултата от този обзор В. В. Макушев известява Сп. Н. Палаузов в писмото си до него от 28 юни 1868 г. Към писмото той приложил и печатния каталог на ръкописите на библиотеката Св. Марко. В писмото му обещавал да му състави и изпрати и списъци на славянските ръкописи и от другите венециански архивохранилища.¹⁶

През 1867 г. Сп. Н. Палаузов посетил Цариград. По всичко изглежда — това не било само пътуване на любител екскурзиант.¹⁷ Това пътуване на Сп. Н. Палаузов¹⁸ било свързано както с прякото му запознаване с развоя на църковната борба на българите, така и с издирването на нови исторически материали. В Цариград той се срещнал с П. Р. Славейков, а от съдържанието на последвалото наскоро след заминаването му писмо на Славейков до него научаваме, че той бил вече почти завършил труда си по българска църковна история. „Също така — пише Славейков в писмото си от 27 август 1867 г., искаше ми се да поговоря с Вас по-надълго и върху църковната Ваша история, но какво да се прави, когато Вие спешите, а Цариград е такво място, дето не е лесно ходане, а най-вече за хора, които са под товар на разни занятия.“¹⁹

Разполагаме с още едно писмено доказателство за това, че Сп. Н. Палаузов е бил вече завършил историята си към края на 60-те години на XIX век. В редакционното си съобщение, издадено скоро след смъртта на Сп. Н. Палаузов в 1872 г., Любен Каравелов пише следното: „Спиридон Николаевич Палаузов е оставил и много ръкописи. Ние и сами знаеме, че покойният беше написал българска история, която искаше да издаде още в 1867 г. Надяваме се, че одеските българи щат да залегнат, за да ся напечатат неиздадените съчинения на покойния.“²⁰

Действително българската интелигенция е знаела и очаквала с нетърпение скорошното публикуване на труда на Сп. Н. Палау-

¹⁶ ЦГИАЛ, ф. 1015, оп. 1, ед. хр. 68.

¹⁷ В писмото си от 25 август 1867 г. В. К. Каракановски пише следното на Н. Геров: „Тука (т. е. в Цариград — бел. моя) е дошел Петербургския Палаузов, без да има никакво официално поръчение“. Срв. Из архивата на Найдено Геров, кн. I (Кореспонденция с частни лица), под ред. на Т. Панчев, С., 1911, № 1260, с. 751.

¹⁸ След завръщането си от Цариград Сп. Н. Палаузов написал изследването пътепис „Константинополь — его дворцовое и народное представительство“. За съжаление останал само в ръкопис и не е публикуван; иначе най-добре посочва големите качества на Сп. Н. Палаузов и като византист. Ръкописът се съхранява в ЦГИАЛ, ф. 1015, оп. 1, ед. хр. 1, л. 1-а—114-б.

¹⁹ ЦГИАЛ, ф. 1015, оп. 1, ед. хр. 87, л. 1.

²⁰ В. „Свобода“, год. III, бр. 10 от 2 септември, с. 79.

зов. По този повод на 4 март 1869 г. от Цариград В. Каракановски писал на Сп. Н. Палаузов: „Вие знаете много добре, че Вие сте едновременно надежди на Вашето изкусно перо, че Вие ще вразумите накрая нашите братя по вера, кръв и племе. Народът страда повече и все повече от турците, фанариотите и западната пропаганда.“²¹

Въпреки всички тези указания по-горе писмени известия не можем да дадем пряк отговор на въпроса, дали Сп. Н. Палаузов е успял да напише и завърши замислената от него история на българската църква. От само себе си се разбира, че този отговор може да бъде категоричен единствено след прегледа на ръкописния му архивен фонд. Знаем, че библиотеката на Сп. Н. Палаузов, състояща се от 775 заглавия, се намира в настоящия момент в книжния фонд на Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. Тя е получила това си местожителство още през 1879 г., когато е била продадена за 1500 златни рубли от семейството на Сп. Н. Палаузов на Министерството на просветата на новоосвободена България.²² А личният архивен фонд на Сп. Н. Палаузов се съхранява сега в Централният Государственный исторический архив СССР в Ленинград (ЦГИАЛ), където под фонд 1015 се намират 93 архивни единици. Между тях заслужават внимание № 7, 9, 13, 15, 16, 20, 39, 40 и др. — запазени исторически бележки на Сп. Н. Палаузов, писма от негови кореспонденти, изрезки от руски, български, гръцки вестници. Всички те са свързани с проблемите на борбата на българите от средата на XIX столетие за църковна независимост. Наред с тях са запазени две архивни дела: № 2 и 3, които напълно потвърждават предположението, че Сп. Н. Палаузов е писал и дори нещо повече — в основни линии завършил своята история на българската църква.

Архивна единица 3 представлява обемиста папка (съдържаща 42С изписани голям формат листа), озаглавена: „Материали для истории болгарской церкви“. Самото заглавие подсказва нейното съдържание. И наистина материали, свързани с българската църковна история, са разхвърляни и в другите архивни дела от личния фонд на Сп. Н. Палаузов, но архивна единица № 3 веднага създава впечатление, че е била специално подреждана от него, замислена като основа за написването на историята на българската църква. За това говорят многобройните преписи, преводи, извършени от него, на руски език, от гръцки, латински писмени документи²³, събрани оригинални документи, нахвърляни бележки и пр. За какво друго освен за подготовка за голяма и предстояща

²¹ ЦГИАЛ, ф. 1011, оп. 1, ед. хр. 61, л. 13-6—14-а.

²² Подробности вж. у К. Василев и Б. Тодорова-Петкова, Към историята на Народната библиотека в София (Документи), Известия на Народната библиотека „Васил Коларов“ за 1957—1958 г., С., 1959, с. 477—480; 519—548.

²³ Сп. Н. Палаузов владее свободно всички западноевропейски езици (включително и испански), ползувал се свободно от класическите езици. Срв. А. Маркевич, пос. съч., с. 135.

работа показват неговите преводи на руски език на писмени извори като: Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис (л. 36-а — 81-б); Алексиадата на Анна Комнина (по-точно на онези части от нея, в които е описана борбата на император Алексей I Комнин с богомилите) (л. 319-а — 340-а); Преписката на Калоян с папа Иннокентий III (л. 206-а — 240-а; л. 261-а — 275-а); Житието на Теодосий, написано от цариградския патриарх Калист (л. 276-б — 288-б), и др.

Създават интерес и преписите на съчиненията на патриарх Евтимий и учениците му: Посланията на Евтимий (л. 248-а — 257-а); Житието на Параскева (л. 381-а — 392-б); Житието на Филотея, написано от Йоасаф Бдински (л. 394-а — 408-а); Словото на Григорий Цамблак за Киприан (л. 409-а — 412-а). Тук се намират и преписите на открити за първи път от Сп. Н. Палаузов в архивохранилищата на петербургските библиотеки три източника от извънредна важност: Житието на Григорий Синаит, написано от патриарх Калист (л. 110-а — 170-а)²⁴; Похвалното слово за Евтимий на Григорий Цамблак (л. 171-а — 205-б)²⁵; Надгробното слово на монаха Григорий за архиепископ Киприан²⁶ (л. 412-б — 419-а). Наред с цялото това писмено богатство в архивна единица № 3 се намират и много други бележки за православните празници и дните за помени на светии, сведения за славянски ръкописи и съдържанието им, които се намират в руските библиотеки, и т. н.

Ако съдържането на архивно дело № 3 представлява неоспоримо доказателство за намерението на Сп. Н. Палаузов да създаде цялостен труд по история на българската църква, то съдържанието на архивно дело № 2 е вече доказателство, че това му намерение е било изпълнено. Самото заглавие на папката „История българской церкви“ ни слестява предположението за съдържанието ѝ. Тя съдържа 131 листа, писани и от ръката на Сп. Н. Палаузов, а и от ръката на преписвач, като в дясната половина на листовите е поместен текстът, докато в лявата страна обикновено са разположени авторските бележки към текста. Всичко това посочва, че тези части, дадени на преписвач и снабдени с научен апарат, са били вече подготвени за печат. При обработката на архивните материали сътрудниците към архива са постъпили напълно правилно, като са поставили черновите на текстовете, писани от Сп. Н. Палаузов, след преписаните и подготвени за печат страници.²⁷

²⁴ По неговите бележки, дадено с това обозначение: Славянский рукопись Синодальной библиотеки № 923, л. 3—38.

²⁵ Рукопись XVII в. Императорской публичной библиотеки № 222.

²⁶ Рукопись Синодальной библиотеки № 384, л. 236—244.

²⁷ Така например от л. 41-а до л. 77-б се намира черновата на Сп. Н. Палаузов на дадената от л. 1-а до 40-б първа глава на работата му; от л. 117-а до 131-б се намира ръкописното изследване на студента от Киевската академия Натанаил Стоянович „Независимост Болгарского архиепископства от Константинопольского патриарха в древния времена до XVIII века“, която очевидно Сп. Н. Палаузов е ползувал; л. 54-а — 55-б представляват бележки на Сп. Н. Палаузов по съвременното състояние на българския църковен въпрос, попаднали случайно тук.

Не само техническото оформяне, но и съдържанието на „История българской церкви“ създава впечатлението, че пред нас се намира един цялостен и завършен труд. Той започва с опита на автора му да разкрие причините за налагането на християнството в България по времето на българския владетел Борис I. Разбира се, при изложението им Сп. Н. Палаузов изобщо не отделя внимание на икономическите предпоставки в българското общество през IX век. За сметка на това не можем да не приемем тезата му, която значително се различава от мнението на много негови съвременни изследвачи, за значението на влиянието на християнска Византия върху езическа България през IX век. „Нравственото влияние — пише Сп. Н. Палаузов (л. 1-а), — което оказвала Византия на обкръжаващите я народи, не било изключителната причина, която въздействувала на българите езичници за приемането от тях на християнството.“ Той посочва и външнополитическите фактори, които направили процеса на християнизирването на България задължителен. Аналогията, която той прави между времето и действията на българския хан Борис I с тези на римския император Карл Велики, макар и немного уместна, все пак е твърде интересна и приемлива. „Борис, ако не в тези същите размери, то очевидно се намирал в подобна обстановка и условия, в каквито бил до покръстването си Константин Велики. . . Както единият, така и другият видяли и съзнавали, че християнското вероучение със своето нравствено превъзходство ежедневно изтласква остарелите заблуждения“ (л. 1-а). Но при това отрицание на езичеството като отживяла времето си религия Сп. Н. Палаузов не успял да достигне до правилния възглед, че неговата непригодност зависи най-много от новите условия на утвърждаващия се в България феодален строй. Той не остава чужд и на увлечението на съвременната му наука в клерикализъм — неколкократно на преден план изтъква личните подбуди у българския княз Борис I: собственото му пристрастие към християнството и влиянието върху него на сестра му — християнка.

За сметка на всичко това Сп. Н. Палаузов е принципно последователен при твърдението си, че християнизацията на България през 60-те години на IX век съвсем не била еднократен акт, защото „ясни следи от новото вероучение се срещали сред българите твърде много преди покръстването на Борис“ (л. 1-б).

В по-нататъшното си изследване Сп. Н. Палаузов прави кратък обзор на разселването на славяните и прабългарите на Балканския полуостров; образуването и укрепването на славянобългарската държава от VII до IX век (л. 2-б — 6-б). В много отношения тук той не дава нищо ново и различно, а повтаря писаното вече от него в монографията „Век болгарского царя Симеона“²⁸.

Подробно разглежда Сп. Н. Палаузов и подготовката от страна на Борис I за приемането на новата религия; посочва значе-

²⁸ Сп. Палаузов, Век болгарского царя Симеона, СПб., 1852, с. 1—18.

нието и на страничните обстоятелства, свързани с глада в България и последните от неуспешните войни на България със Сърбия и Византия. Именно последното наложило на Борис да се откаже от първоначалните си намерения да приеме християнството от римската църква. В България дошли византийски духовници. Тяхната дейност е документирана чрез широко и компетентно използване от негова страна на изворите. Този правилен подход обосновава и правилния извод на Сп. Н. Палаузов, че „покръстването на Борис и част от народа с достоверност може да отнесем към края на 864 или началото на 865 година“ (л. 12-а).

Не можем да не отбележим, че при използването на сведенията на чужди и наши извори Сп. Н. Палаузов привежда и интересните данни за покръстването от историческия разказ „Чудото на Св. Георги с българина“. С това той за пръв път въвежда в научно обръщение това интересно по постройката и съдържанието си произведение на старобългарската книжнина. Заслужава вниманието ни и нещо друго: след като предава съдържанието на разказа, Сп. Н. Палаузов внася под линия следната бележка: „Весь этот рассказ см. в приложения“ (л. 13-б). И по-нататък в изложението се срещат подобни указания за замислено, но за съжаление липсващо в ръкописа, следователно неосъществено приложение към труда му, в което вероятно са щели да бъдат поместени изворови данни от историята на българската църква.

Сп. Н. Палаузов отделя значително място в изследването си на процеса на утвърждаването на християнството в България в годините след признаването му в България за държавна религия. Той използва много нашироко сведенията от старобългарската литература, като прави и интересни изводи, с които предхожда по време някои становища на учените, които се възприемат сега напълно от науката. В това отношение например заслужава най-голямо внимание изводът му, че „подробностите на борбата на Борис с оставащото в неговите области езичество не са записани от никого и само по едно и неясно сведение от Житието на Климент може да се предполага, че покръстването на останалия народ се извършило не изведнъж, но е продължило до 870 г., и то едва ли цяла България е била обърната за това време в християнството, понеже много по-късно, при Йоан Екзарх, са съществували български езичници в България, което се вижда из намек в четвъртото слово на неговия Шестоднев“ (л. 15-а).

Като използва и тълкува сведенията от „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, Сп. Н. Палаузов показва не само добро познаване на изворовия материал. Той правилно посочва, че спорът между Рим и Цариград за религиозно влияние в новопокръстена България предизвиква след време и първото официално скъсване на отношенията между двата големи религиозни центъра. За това имали „своя дял“ и България, и нейният владетел Борис I. „Причината била тази, че Борис се опасявал влиянието на гръцкото духовенство да не постави България в ду-

овно-административна зависимост от Византия. От всичко се вижда, че Борис се стремил към пълна самостоятелност както от папата, така и от византийския патриарх, за което показват следващите епохи от българската история, особено пък при управлението на Симеон“ (л. 16-б) Не можем да не отбележим, че с това си съдещие Сп. Н. Палаузов е изпреварил значително достиженията на критическото направление на буржоазната историография и се доближил до материалистическо разбиране на този въпрос. Действително борбата на българския владетел Борис I за самостоятелна църква се превръща в цел на неговия живот и политическа дейност; борба съзнателна и предварително предначертана, в която според думите на Сп. Н. Палаузов: „Борис е разбирал важноста на политическата независимост на България, която била неосъществима без автокефално духовенство“ (л. 17-а).

Тази борба на Борис I получила особено голям размах след решенията на Църковния вселенски събор в Цариград през 869 — 870 г.²⁹ За да постигне целта си, на Борис са били необходими проповедници на роден език. И не само в България, но и в останалите славянски страни необходимостта от писменост на роден език се чувствувала най-осезателно. Отговор на тази необходимост дават двамата братя Кирил и Методий, тези „свети първоучители на славянството, които по равно принадлежат на България, както принадлежат и на моравската земя, която била място на тяхната изключителна дейност, така както принадлежат на православните сърби и руси“ (л. 83-а). На Кирил и Методий и техните ученици — на живота и дейността им. — Сп. Н. Палаузов е отделил значително внимание и място в изследванията си, като с патриотичен патос им посвещава най-хубавите си страници в ръкописа (л. 83-б — 92-а).

По-нататък Сп. Н. Палаузов, трябва да се отбележи, пръв в науката обосновава становището си за съществуване на създадена още при Симеон и унищожена от византийците с падането на българските земи под тяхна власт в началото на XI век независима българска църква, чийто църковен глава — патриархът, имал своето седалище в тогавашната столица на българската държава Преслав. Тук най-добре са демонстрирани и възможностите му на голям учен — именно с привеждането и съпоставянето на редица малко използвани или неизвестни тогава на науката сведения. Тук е необходимо да отбележим и нещо друго, нещо твърде съществено: тази част от ръкописа на неговата история е била една от онези, които той е публикувал с цел да защити чрез представянето на историческите права на българите тяхната борба в средата на XIX век за църковна независимост.³⁰

²⁹ На него той се спира най-подробно: л. 34-б — 40-а.

³⁰ В ръкописа л. 92-б — 98-б. С минимални различия влязла в следните публикации: Сп. Палаузов, Болгарское духовенство, Северная пчела, 1850, № 122, 132; същия, Грамота патриарха Каллиста — как новый источник истории болгарской церкви, СПб., 1858, с. 3 и сл.

Следващите две части на ръкописа, които тематически се обособяват като самостоятелни, също са били публикувани. Причините за това избързване са същите, както горепосочените. Първата част е посветена по тематика на проблемите на най-голямата съпротива през средновековието на идеологията на българската църква — богомилското учение и движение. Но за съжаление в нея Сп. Н. Палаузов не може да се отърси от клерикализма си, от ортодоксалното си мислене и затова и не може да вникне правилно в същността на това мощно еретическо движение на българските селяни през средновековието. Тази част от църковната му история е била отпечатана след смъртта му на страниците на списание „Православное обозрение“. Редакцията я препечатала дословно от ръкописа, като поставила само заглавието: „Богомилство (Из бумаж С. Н. Палаузова)“³¹

Втората част е посветена на унията на българската църква с Рим в началото на XIII столетие. Тя е била отпечатана не само на руски език и приживе на автора ѝ, но и в превод на български език в списание „Български книжици“³² Последното показва нейната актуалност; в нея Сп. Н. Палаузов отхвърлил мотивирано правото на католическата църква да претендира за някаква си традиция в религиозния си приоритет над българските земи. Тези претенции, на които през вековете и особено през XIX век е градяла католическата пропаганда своето проникване сред българите, са заплашвали тяхната духовно-етническа самостоятелност. Големият родолюбец Спиридон Палаузов не останал безучастен към тези проблеми на сънародниците си. Като доказва, че унията на българския цар Калоян с римския папа Инокентий III от 1204 г. не е имала почти никакво практическо значение, а оставала в сила само като формула, която въобще не променила нищо в православните обряди, Сп. Н. Палаузов завършва изследването си със следния извод: „събитие от първите години на XIII в. си остава напълно, както ние го нарекохме и по-горе, изолирано в историята на българите“ (л. 116-б).

С това изречение завършва и ръкописът на „История българской церкви“. Наистина с това тематично е завършен един период от историята на българската църква, но съвсем не е изчерпана хронологически цялата тема. Посочените по-горе научни интереси на Сп. Н. Палаузов, както и събирателската работа по издирване на материала за съдбата на Търновската патриаршия през XIII и XIV в. ни дват правото да считаме, че завършването на „История българской церкви“ е било въпрос на време. Още повече, че са налице и други намиращи се в ръкопис или дори публикувани материали, които са свързани по тематика с историята на Търновската патриаршия. Дори въпросът за възстановяването на българска-

³¹ Сп. Православное обозрение, кн. VII, Москва, 1873, с. 158.

³² В ръкописа л. 107-б — 116-б. Иначе публикувана под заглавието: (в превод на български език) Уния в царуването на Йоанна I Асеня, Български книжици, 1. 2. 1858, с. 51—63.

а патриаршия в 1235 г. по времето на цар Иван Асен II е занимавал вниманието на Сп. Н. Палаузов преди написването на посочените по-горе глави от църковната му история. Доказателство за ова са ранните му по време публикации, които разработват тези проблеми.³³

Сп. Н. Палаузов е създал и изследване за съдбата на Търновската патриаршия през XIV век, което е останало само в ръкопис. Касае се за едно недовършено и неозаглавено изследване на Сп. Н. Палаузов, което засяга предимно времето и делото на патриарх Евтимий и се намира в състава на архивна единица № 3 „Материали для истории болгарской церкви“ (л. 1-а — 8-б). От това кратко изследване, с което той фактически завършва цялостния си труд по история на българската църква, най-убедително се илюстрира колко напред е отишъл, като се има пред вид, че интересът на руската и европейската историография към книжовното дело на патриарх Евтимий и учениците му е бил само в началото си.³⁴

Наред с времето на Симеон, Калоян и Иван Асен II Сп. Н. Палаузов отделя и определя и времето на патриарх Евтимий като едно от най-значимите в средновековната културна история на българите. „В настоящето време — пише той в ръкописа си (л. 4-а — 4б), когато високомерните гърци се стремят против естествено да задържат за себе си административната власт на патриарха над българското племе. . . , в това именно време според нас и повече от когато и да е било е необходимо на българите да се запознаят по-отблизо с Евтимий и с неговите дела и из кръга предания, сред които живее този светител, да излезе на светлината на историята.“

Ние сме далеч от твърдението, че Сп. Н. Палаузов е изчерпал проблемите около времето на Евтимий. Фактически той е направил значителна крачка, първата голяма крачка в европейската историография. Много от изводите му са обосновани и правилни. Сп. Н. Палаузов е дал едно от най-красноречивите определения за книжовното дело на патриарх Евтимий; „В двестагодишния период от време на Второто българско царство, от първите Асеновци и до Иван Шишмана, българската история не представя по-светла и благотворна личност, каквато се явил блаженият Евтимий“ (л. 3-а). При това той правилно определя, че значителността на Евтимий се определя не толкова от факта, че е заемал патриаршеския престол и направлявал дейността на българската църква, а предимно заради многостранната му дейност на просветител и книжовник. Затова и още неговите ученици са виждали в негово лице голе-

³³ Сrv. по-горе дадените две негови публикации в бел. 30. Освен това този въпрос е засегнат подробно и в статията му: Синодик царя Бориса. Рукопись XIV века, Москва, 1887, с. 1—20.

³⁴ Самият Сп. Н. Палаузов отбелязва в този ръкопис, че науката по негово време още не е направила нищо съществено за очертаване делото на Евтимий — статиите на отец Леонид и на Даничич само го докосват (л. 4-б).

мия творец и предпочитат да пишат в своите трудове за книжовната му дейност. Но тя съвсем не се е ограничавала в съставянето на жития на светци; Цамблак, като описва многостранната дейност на своя наставник, отбелязва че „от Евтимий била предприета дейност по много трудното изправление на църковните книги“ (л. 2-6).

Сп. Н. Палаузов прави и други интересни и верни в основата си изводи. Той посочва, че в някои от Евтимиевите съчинения, и особено в Житието на Константин и Елена, агиографските елементи отстъпват за сметка на качества, които ги определят като исторически съчинения. В Житието на Иларион Мъгленски пък се срещат изобилни сведения, които показват, че последният български патриарх е познавал много добре някои от принципните основи в учението на богомилите.

В заключение на всичко казано дотук въз основа на приведените доводи, между които най-вече се отделя наличието и съдържанието на двете архивни дела № 2 и 3 в ЦГИАЛ, имаме пълно право да твърдим категорично, че Спиридон Н. Палаузов е първият историк, който е написал цялостна история на българската църква през средновековието³⁵. Както видяхме по-горе, някои нейни части са били и публикувани. Цялостното отпечатване на труда му е било само въпрос на време и известни доуточнявания и допълнения към текста. Несъмнено прекалената заетост на Сп. Н. Палаузов с редакторска работа по издаване на руските летописи в последните години от живота му е отклонил вниманието му и в крайна сметка неговият труд си останал в ръкопис, а той бил изпреварен с излизането от печат в 1869 г. на изследването на М. Дринов.³⁶

Належащо е да се направи и едно друго уточняване. Историята на българската църква на Сп. Н. Палаузов не е била замислена като съчинение, което да обедини предишни негови публикации по този въпрос. Неговата история е писана като нов, цялостен труд, от който поради посочените вече причини са били публикувани някои нейни части.

Спиридон Н. Палаузов е разбирал много добре значението на започнатото от него дело по написването на такова голямо изследване. За него това дело е било винаги „близкия към сърцето ми предмет“, както красноречиво се изразява той в цитираното по-горе негово писмо от 1869 г. до отец Пантелеймон. Научното му дирене и изява потвърждават напълно и правотата, и стойността на тези негови думи.

³⁵ Сп. Н. Палаузов в едно свое писмо от 25 март 1861 г. до П. Калянджи ни съобщава любопитен факт: „Казанский професор Григоревич написал уже Ист. болгарской церкви, и книговец Казанчиков говорил мне недавно, что съ предлагает ему издать её. Дай Бог, потому что у Григоревича превосходные данала неизвестна на науката — нито е отпечатана, нито е намерен нейният ръкопис. Това именно не ни дава правото да го считаме за предшественик на Сп. Н. Палаузов.

³⁶ М. Дринов, Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес, Виена, 1869.

ОБ АВТОРСТВЕ ПЕРВОЙ ИСТОРИИ БОЛГАРСКОЙ ЦЕРКВИ

Христо Коларов

Резюме

В статье решается проблема времени написания и авторства первой истории болгарской церкви в Средневековьи. Эта проблема имеет свою давнюю историю. До настоящего времени историография не решила эту проблему категорически точно, документированно. Заключение, к которому автор приходит, является результатом продолжительного исследования научного творчества крупного болгарского ученого и возрожденческого деятеля Спиридона Н. Палаузова (1818 — 1872 гг.).

Отнюдь не случайно автор направляет свое внимание к историческому наследию этого мало известного исторической науке ученого. В личной корреспонденции Сп. Палаузова, в письменно отраженных впечатлениях его современников, знавших его лично или знакомых с его творчеством, существуют указания, подчеркивающие, что он собирался писать труд, посвященный истории болгарской церкви. Ему даже удалось закончить его, и только преждевременная смерть его воспрепятствовала опубликованию этого труда.

Автор излагает подробно эти сведения, многие из которых он впервые включает в научное обращение (некоторые из них связанные именами А. А. Майкова, В. Каракановского, отца Пантелеймона Раковского, П. Р. Славейкова, Л. Каравелова и др.). Направление научного исследования Сп. Н. Палаузова убеждает нас также в том, что он начал писать историю болгарской церкви еще в 1858 году. В следующие годы он много сделал для претворения своей цели в дело, собирая и публикуя материалы по отдельным разделам своей истории.

В личном архивистском фонде Сп. Н. Палаузова, хранящемся в ЦГИАЛ (в Центральном государственном историческом архиве СССР в Ленинграде), находится самое серьезное доказательство о замысле и реализации этой цели. Архивистская единица № 3 содержит подготовительные материалы, а архивистская единица № 2, озаглавленная „История болгарской церкви“, содержит рукопись церковной истории Палаузова.

Автор останавливается подробно на содержании этой неизвестной до сих пор рукописи, подчеркивает заслуги Сп. Н. Палаузо-

ва и его правильный подход к исследованию создания и развития институции болгарской церкви в средние века, а также и места Болгарии в развитии тогдашней культуры.

В статье автор обосновывает свой вывод, что Сп. Палаузон является первым историком болгарской церкви и только некоторые объективные причины помешали ему окончательно закончить и опубликовать свой труд, что дало возможность и основание М. Дринову и А. Х. Гильфердингу опередить его своими исследованиями в 1869 и 1870 гг.

ÜBER DEN VERFASSER DER ERSTEN GESCHICHTE DER BULGARISCHEN KIRCHE

Christo Kolarow

Resümee

Die vorliegende Abhandlung betrachtet ein wichtiges Problem in bezug auf die Zeit der Aufzeichnung der ersten Geschichte der bulgarischen Kirche im Mittelalter sowie auch in bezug auf die Frage, wer als erster diese Geschichte niedergeschrieben hat. Dieses Problem besteht seit langem; die Geschichtsschreiber haben immer noch nicht eine kategorische, genau dokumentierte Antwort gegeben. Die Schlußfolgerungen, die der Autor dieser Abhandlung zieht, sind Resultat seiner langwierigen Forschungen über das wissenschaftliche Werk des großen Gelehrten und Aufklärers der Renaissancezeit Spiridon N. Palausow. (1818—1872).

Nicht zufällig richtet der Autor seine Aufmerksamkeit auf das historische Erbe dieses der Geschichtswissenschaft wenig bekannten Gelehrten. Aus der privaten Korrespondenz von Sp. Palausow, aus einigen Notizen von Personen, die ihn selbst wie auch sein Schaffen näher gekannt haben, geht hervor, daß er lange Zeit an ein Werk gedacht hat, das der Geschichte der bulgarischen Kirche gewidmet sein sollte. **Es gelang ihm auch dieses Werk zu Ende zu schreiben** und nur sein frühzeitiger Tod behinderte die Veröffentlichung des Werkes.

Der Autor erläutert ausführlich seine Darlegungen und alle Angaben, viele von denen erst durch ihn zum ersten Mal wissenschaftlichen Umsatz gefunden haben (unter ihnen sind auch solche, die mit den Namen von A. A. Maikow, W. Karakanowski, Pater Panteleijmon, G. S. Rakowski, L. Karawelow u. a. verbunden sind.) Die Richtung der wissenschaftlichen Forschung von Sp. N. Palausow überzeugt uns davon, daß er mit seiner Arbeit an der Geschichte der bulgarischen Kirche schon im Jahre 1858 begonnen hat. In den folgenden Jahren hat er umfangreiches Material angesammelt und hat Vieles um die Veröffentlichung einiger Abschnitte dieser Geschichte getan.

Im privaten Archiv von Sp. N. Palausow, das heute im Zentralstaatsarchiv für Geschichte der UdSSR in Leningrad aufbewahrt wird, findet man schlagende Beweise für die Absichten des Autors und deren Verwirklichung. Die mit № 3 bezeichneten Schriftstücken im

Archiv enthalten das angesammelte und bearbeitete Material, das Archivschriftstück № 2, das den Namen „Geschichte der bulgarischen Kirche“ trägt, enthält das Manuskript der Geschichte von Palausow.

Der autor befaßt sich ausführlich mit Inhalt dieses für die Wissenschaft bis heute noch nicht bekannten Manuskriptes, hebt die Verdienste von Sp. N. Palausow hervor, betont seine richtige Einstellung im Prozeß der Forschung der Bildung und Entwicklung der Institutionen der bulgarischen Kirche im Mittelalter, sowie auch die Rolle Bulgariens in der Entwicklung der damaligen Kultur.

Zuletzt kommt der Autor dieser Abhandlung zu der Schlußfolgerung, daß Sp. Palausow der erste Geschichtschreiber der bulgarischen Kirche ist und nur einige objektiv bestehende Gründe ihn daran gehindert haben, sein Werk endgültig zu vollenden und zu veröffentlichen. Eben das ermöglichte M. Drinow und A. Hilferding mit ihren in den Jahren 1869—1870 veröffentlichten Forschungen ihm zuvorzukommen.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том X, кн. 2. Исторически факултет 1972/1973
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
Tome X. livre 2 Faculté d'histoire 1972/73

ЯНКА НИКОЛОВА
НАДГРОБНАТА ПЛАСТИКА
В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВГРАД

IANKA NICOLOVA
L'ART PLASTIQUE DES PIERRES TOMBALES DANS LA VILLE
DE TIRNOV AU MOYEN AGE

EXHIBIT A TO REPORT OF THE COMMISSIONER OF THE GENERAL LAND OFFICE
STATE OF CALIFORNIA
RE: THE LANDS BELONGING TO THE STATE OF CALIFORNIA
AND THE LANDS BELONGING TO THE UNITED STATES

THE STATE OF CALIFORNIA
COUNTY OF [illegible]
[illegible]

IN WITNESS WHEREOF, I have hereunto set my hand and the seal of the said County, at the City of [illegible], this [illegible] day of [illegible], 19[illegible].

Скулптурата, която е играла такава важна роля в античния свят, постепенно загубила своето значение. Стояла векове наред под религиозната забрана, по-късно през средновековието тя намира нови форми на проявление.

Откритите по археологически път произведения на средновековната скулптура у нас показват, че пластиката е заемала определено място в художествената култура на българския народ. Тези произведения се отличават със своя стил и съставляват значителен дял от художественото наследство на българския народ.

Политическият и икономическият възход на Втората българска държава, който настъпил след отхвърлянето на византийското владичество през 1187 г., създал благоприятни условия за нови творчески изяви. Обособилите се местни центрове укрепнали и утвърдили своята самобитност. Те станали източници на нови свежи народностни тенденции в архитектурното и художественото творчество. Освен архитектурата и живописата нови насоки на развитие получила и скулптурата. Средновековните български ваятели създали пластични изображения, които до голяма степен се отличават от утвърдените традиции на източно-православния свят и неговия център Константинопол.

Липсата на повече добре запазени скулптурни произведения е наложила мнението, че в средновековна България в областта на пластиката не са били създадени особено значителни произведения. За това съдейства и обстоятелството, че по-голямата част от откритите паметници все още не са достатъчно проучени.

През последните няколко години обаче броят на намерените по археологически път произведения на пластиката у нас все повече се увеличава и показва, че в средновековна България скулптурата е имала много по-широко приложение, отколкото се предполагаеше досега.

Събраният значителен фонд от скулптурни паметници у нас вече дава възможност за едно по-цялостно изследване на този важен дял от художественото наследство.

Единствен опит за по-обобщено изследване на скулптурните паметници от Втората българска държава представлява студията на Татяна Силяновска-Новикова¹, която съдържа един кратък

¹ Татяна Силяновска-Новикова, Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.), Известия на Института за изобразителни изкуства, кн. VI. С., 1963, с. 67—93.

преглед с художествен анализ на основния оцелял скулптурен материал у нас. Приносът в студията на Т. Стиляновска се състои главно в това, че тя е събрала на едно място произведенията на пластика, но се е доверила на поставената им преди нея датировка, поради което е достигнала до неточни тълкувания и постановки по отношение на скулптурните паметници у нас от XII—XIV в.² В рецензията на Тодор Герасимов върху изследването на Т. Стиляновска са направени редица критични бележки и поправки относно повечето от използваните скулптурни произведения по отношение на тяхната датировка, тълкуване на сюжетите и стиловите им особености. Принос в това отношение представлява изследването на Никола Мавродинов на македонската скулптурна школа,³ а така също и монографията на Николай Шмиргела върху скулптурата по нашите земи.⁴ Повечето останали проучвания се отнасят до отделни скулптурни паметници, които безспорно също допринасят за привиждането в известност на редица нови паметници.⁵

Намерените паметници на каменната пластика от Втората българска държава представляват най-вече произведения на декоративната скулптура, в които значително място заема релефът. Той се е използвал главно като декоративен елемент в култовите и гражданските сгради по нашите земи — в капители, олтарни прегради, корнизи, конзоли и др.

Към паметниците с релефни изображения, които са били използвани в декоративната украса на монументалните сгради, принадлежат три капители, намерени на хълма Царевец в Търново. Върху единия от тях на трите му страни са запазени плоски релефни фигури, които представляват двуглав орел, грифон и две птици с преплетени дълги шици. Върху двете му страни е изписан

² Тодор Герасимов, Т. Стиляновска-Новикова, Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.), рецензия, Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 67—71.

³ Никола Мавродинов, Една македонска скулптурна школа през XIII в., ГНМ, кн. VI, 1932—1934, С., 1936, с. 354 и сл.

⁴ Николай Шмиргела, Скулптурата по нашите земи, С., 1961, с. 76 и сл.

⁵ Кръстю Миятев, Една надгробна скулптура от двореца в Търново. Сб. Гавраил Кацаров, т. II, С., 1955, с. 339—358; П. Сырку, Старинная Чепинская крепость у с. Дорково и два византийские рельефа из Чепина в Болгарии, Византийский временник, т. V, 1898, с. 603—617, 841—842; Соня Георгиева, Църква в родопската крепост Цепина, Археология, V, 1963, кн. 3, с. 53; Маргарита Ваклинова, Паметник на средновековната дребна пластика. Археология, XII, 1970, кн. 2, с. 44, и сл.; Соня Георгиева, Янка Николова и Никола Ангелов, Дворецът на българските царе през Втората българска държава (XII—XIV в.), под печат; Янка Николова, Произведения на дребната пластика, пак там, под печат; Янка Николова, Принос към средновековната българска пластика, Археология, II, 1960, кн. 4, с. 14 и сл.; Андрей Грабар, Материалы по средновековному искусству в Болгарии, ГНМ, II, С., 1920, обр. 58.

с релефни букви монограмът на българския цар Михаил Шишман (1323—1330 г.).⁶

Друг важен дял от декоративната скулптура през XIII—XIV в. заемат олтарните прегради. Части от такива каменни прегради с релефни изображения на птици и други животни, плетеници и растителни орнаменти са намерени в дворцовата църква на Царевец в Търново, в София, Бояна, Цепина и др. Те показват, че в някои от църквите олтарното пространство е било преграждано с каменни парапети, съставени от монтирани една до друга каменни плочи с релефна украса. В отделни църкви олтарното пространство е било преградено по всяка вероятност и с каменни иконостаси. Към такива иконостаси могат да се отнесат намерените в Червен⁷ и Търново⁸ релефни изображения на светци и ангели. Ниските олтарни прегради, които водят началото си от раннохристиянската епоха, по-късно са преминавали в по-високи иконостаси. В някои отделни църкви те ще са били каменни, а по-късно са се наложили дървените иконостаси, украсени също с пластична украса.

Значително място сред скулптурните творби от Второто царство заемат и релефните иконки, които се отнасят към произведенията на дребната пластика. Такива иконки са намерени при археологическите разкопки на Царевец в Търново⁹, Несебър, Варна, с. Михайлово — Пловдивско¹⁰, с. Черномасница — Врачанско,¹¹ и други. Повече от тях се отличават със своето високо художествено изпълнение. Изваяните в тях фигури са обемни, а лицата живи и изразителни. Направени са от мрамор, пясъчник, стеатит, кост или метал. Значителна част от иконките, намерени в Търново, са от местен камък, което показва, че те са били изработени от наши майстори в някои от столичните ателиета.

Релефна украса от растителни и животински мотиви имат и някои от намерените архитектурни детайли, като например конзолите по фасадата на несебърската църква Св. Иван Неосветени (Алитургиятос).

Особен интерес представляват и трите миниатюрни глави от Търново, изпълнени в скулптурни триизмерни форми.¹² Те са намерени на хълма Света гора в развалините на манастира Св. Богородица Одигитрия. Тези фрагменти от статуи засега са единствените запазени скулптурни изображения на духовни лица у нас

⁶ Кръстю Миятев, Архитектурата в средновековна България, С., 1965, с. 142, обр. 152.

⁷ Виолета Димова и Соня Георгиева, Църква № 1 в средновековния град Червен, Археология, IX, 1967, кн. 1, с. 8, обр. 7 и 8.

⁸ Моско Москов, История на Археологическото дружество в Търново, Търново, 1912, с. 8. Останалите паметници не са обнародвани.

⁹ Янка Николова, Произведения на дребната пластика, цит. съч.,
¹⁰ Кръстю Миятев, Бронзовый рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея, Seminarium Kondakovianum. V, Прага, 1932, с. 32—45.

¹¹ Маргарита Ваклинова, цит. съч., с. 44 и сл.

¹² Янка Николова, Принос към средновековната българска пластика. . . , с. 14—18.

от XIV в. И трите главички са направени от местен варовик. Куколът върху едната глава и аналогичното покривало на втората глава с покривалото на св. Харитон, изписан на южната стена в наоса на църквата Св. Петър и Павел в Търново, показват, че те изобразяват духовни лица. Позата на третата глава е много реалистична. Тя изобразява жена с двойно покривало на главата. Тези миниатюрни варовикови статуетки едва ли са били донесени от Западна Европа, както предполага Тодор Герасимов.¹³

Изследванията на запазените най-стари дърворезбени паметници показват, че и в дървената пластика са се съхранили стари български традиции. Още Йоан Екзарх в своя Шестоднев, като описва украсата на преславския княжески дворец, пише, че той бил „разхубавен с много камък и дърво. . .“¹⁴ Как е било използвано дървото през тази епоха в украсата на сградите, ние трудно можем да установим, тъй като липсват точни сведения както в писмените, така и в археологическите паметници. През XIV в. дърворезбата е получила по-широко разпространение. От това време например датират дърворезбените паметници от Хрельовата църква в Рилския манастир, а вероятно и дърворезбеният иконостас от църквата Св. Петър и Павел в Търново. Известни са и няколко дървени орелефа от Македония, като например орелефа на Св. Климент от църквата Св. Пантелеймон в Охрид, който прави впечатление на надгробна статуя.¹⁵ Н. П. Кондаков го датира от XIV в., а Н. Мавродинов от XIII в.¹⁶ Останалите орелефи са покъсни.

Надгробните плочи от тази епоха засега остават все още съвсем неиздирени и непроучени. Известните две надгробни плочи — едната на Иван Асен, най-малкият син на Иван Александър от втората му жена еврейката Сара,¹⁷ и плочата на покойник от времето на Иван Срацимир, нямат никаква пластична украса и не могат да се причислят към произведенията на релефната скулптура.

Във фондовете на нашите музеи се съхраняват и други произведения на релефната и кръглата скулптура, които обаче се нуждаят от едно цялостно и задълбочено проучване. Вероятно някои от тях принадлежат също към произведенията на скулптурата от Втората българска държава.

Особен интерес за историята на българското изобразително изкуство и по-специално за средновековната пластика представляват намерените в Търново три надгробни релефа, които са предмет на нашето изследване в настоящата статия.

¹³ Тодор Герасимов, цитираната рецензия, с. 70.

¹⁴ П. Динев, К. Куев и Д. Петканова, Из Шестоднева на Йоан Екзарх, Христоматия по старобългарската литература, С., 1967, с. 76.

¹⁵ Н. П. Кондаков Македония, Археологическо путешествие, Санкт-Петербург, 1909, с. 247.

¹⁶ Никола Мавродинов, цит. съч., с. 354, 355 и 358.

¹⁷ Иван Гошев, Търновски царски надгробен надпис от 1388 година, Български старини, кн. XIV, С., 1945, с. 7.

Първият надгробен релеф произхожда от църквата „Св. Четирдесет мъченици“¹⁸, вторият от дворцовата църква на Царевец,¹⁹ третият, който публикуваме тук за първи път, беше намерен случайно при разчистване на струпани строителни материали западно от напречния крепостен зид на Царевец, който се спуска в южния му склон.²⁰

Първият релеф е намерен още през 1906 г. при разкопките на църквата „Св. Четирдесет мъченици“, проведени от Търновското археологическо дружество. В притвора на църквата, непосредствено до южния зид, била открита гробница, изградена с тухли. В нея били намерени много късове от мраморни плочи и между тях един по-голям мраморен фрагмент, върху който било запазено релефно изображение, представляващо „част от женска глава с корона; главата е сложена върху възглавница, която от четирите краища имала нещо като пискюли, издълбани на камъка. Около самата глава има нещо като ореол. Около е тъй издълбано щото представлява заспал човек. Тоя къс изглежда да е отчупен от голям камък, представлявал е навярно цяла легнала фигура и е бил сложен върху гроба.“²¹ Въз основа на запазените черти на образа Москов твърди, че той представлявал млада хубава жена, малко въздълголика, с тънки черти на лицето. В насипа на гробницата бил открит и друг, по-малък мраморен къс, върху който личало нещо като пръсти. Гробът е бил иззидан грижливо и облицован с мраморни плочи, а самият труп според Москов бил обвит в олово и окован много здраво в ковчег. Този ценен паметник на надгробната пластика не е запазен. Още след откриването му той бил предаден за съхранение във военната казарма, откъдето безследно е изчезнал.²² Москов предполага, че в този релеф е била изобразена една от жените на Иван Асен II — Ана-Мария, дъщеря на унгарския крал Андрея II.

Тодор Герасимов изказва недоверие към съобщението на М. Москов, за намирането на този паметник поради обстоятелството, че той не е бил обнародван веднага след откриването му и че образът е бил с ореол и затворени очи, тъй като „в познатите надгробни паметници на владетели, духовници и други сановници от Западна Европа, творения на романското и готическото изкуство от XII—XIV в., винаги покойникът е представен с широко отворени очи и никога с нимб около главата.“²³ Според него това била

¹⁸ М. Москов, Разкопки в черковите Св. Димитрий и Св. Четирдесет в Търново, Търново, 1912, с. 21 и 22.

¹⁹ Кръстю Миятев, Една надгробна скулптура. . . с. 339 и сл.

²⁰ Надгробният релеф беше намерен в дворното място на Еню Димитров, живеещ на ул. „Кефалов“ № 15.

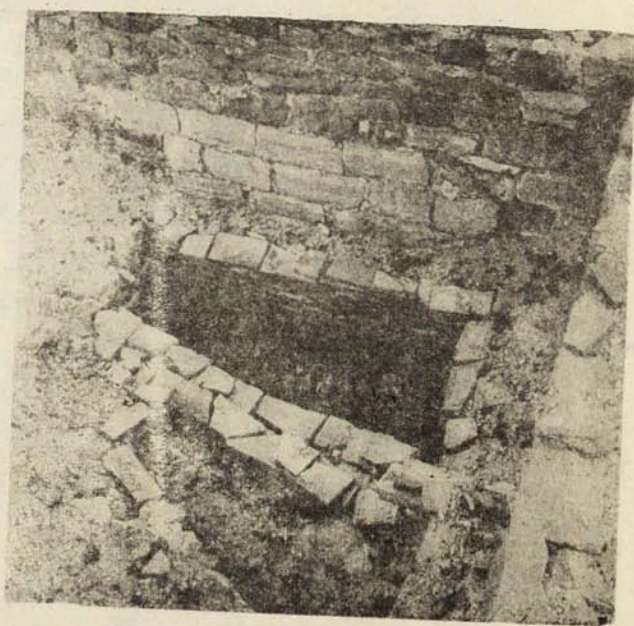
²¹ М. Москов, Разкопки в черковите Св. Димитрий и Св. Четирдесет в Търново. . . с. 21.

²² По това време църквата Св. Четирдесет мъченици е била под патронажа на 18-ти етърски полк.

²³ Тодор Герасимов, цитираната рецензия, с. 70 и 71.

една мистификация от страна на патриотично настроеният учител в Търново. Ние не споделяме твърдението на Т. Герасимов за мнимата глава, която според него „никога не е била намерена“. Мадаркар и без специална подготовка по археология, М. Москов е бил един високо съзнателен гражданин и всички описания на откритите от него паметници в Търново се потвърждават от по-късните разкопки. Неговата гражданска съвест не би му позволила да съобщава за несъществуващи паметници. Откриването на трети подобен надгробен релеф е убедително доказателство за използването на този вид надгробни паметници в Търново през XIII и XIV век и потвърждение на съобщението, което дава Москов.

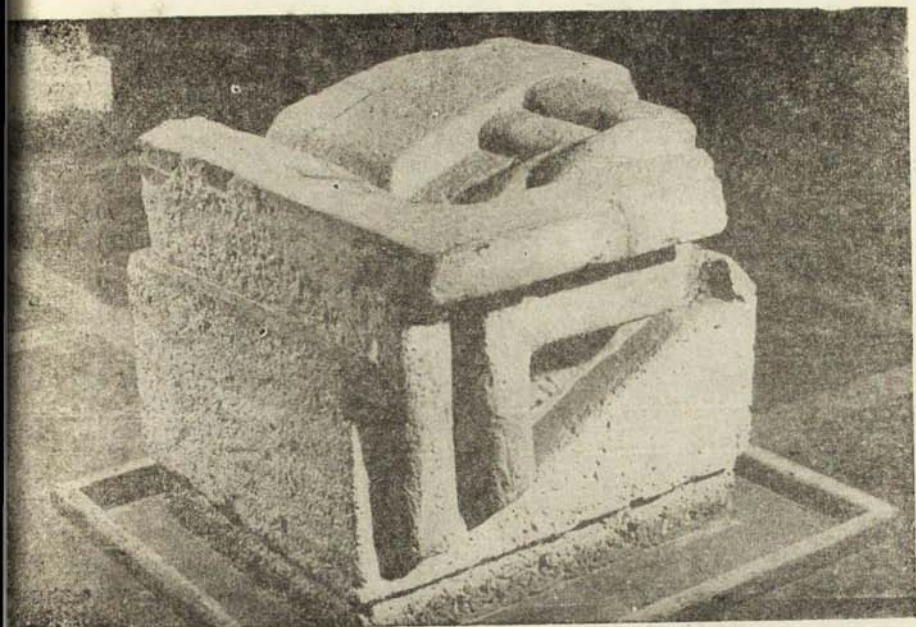
Вторият надгробен релеф е намерен при гробницата, открита в югозападния ъгъл на наоса в дворцовата църква (обр. 1). Той

Обр. 1. Зидани гробници в югозападния ъгъл на дворцовата църква на Царевец

представлява част от похлупак с пластично изображение на покойник (обр. 2). Кръстю Миятев го свързва с личността на цар Иван Александър, който е бил погребан в тази гробница.²⁴ Той е открит през 1951 г. Представлява част от надгробно съоръжение, което е било разбито при отварянето и разграбването на гробницата. Повечето от неговите части са били унищожени или отнесени далеч от гроба. Запазени са само няколко къса, които отчасти дават представа за цялостния вид на надземното съоръжение на гробницата.

²⁴ Кръстю Миятев, Една надгробна скулптура. ... с. 353.

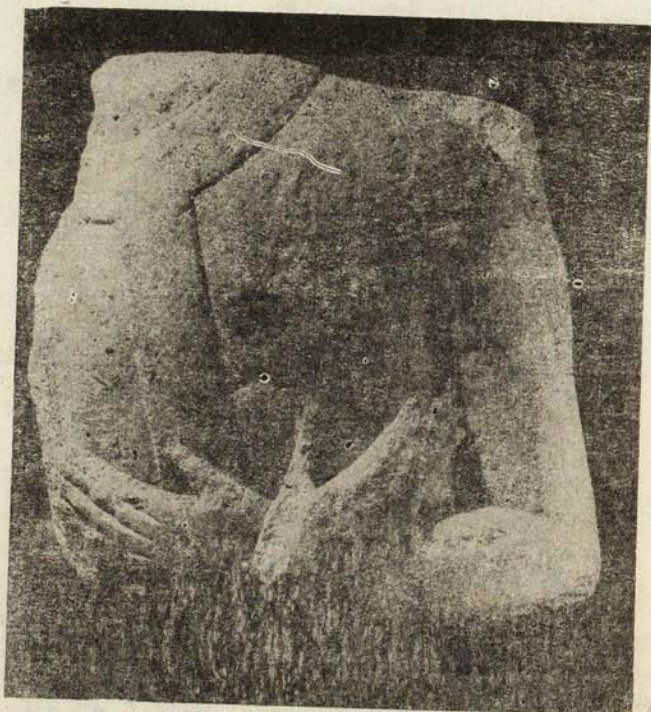
Обр. 2. Част от полхупак на саркофаг с релефна фигура на покойник, открит в дворцовата църква

Върху четирите ѝ зидани стени се е издигала околоръст, над нивото на пода, висока, богато профилирана поставка, съставена от обработени каменни блокове, украсени по външната си страна с дентикули и силно изпъкнал торус.²⁵ Върху така оформената надземна част е бил поставен монолитният покрив от пясъчник. Във външната му плоска страна е била изваяна лежащата фигура на покойника, от която е запазена само долната част, от коленете надолу. Релефът е получен чрез леко моделиране на формите и чрез вдлъбване на фона около фигурата, така че той е останал обграден наоколо с плоска рамка. Отвесните стени на похлупака са били също профилирани. Фигурата на покойника е представена облечена в дълга, до под коленете далматика, която по полите и отпред по средата е имала широка ивица. Краката са обути във високи обувки със заострени върхове. Долната част на тялото е обърната 3/4 надясно, а краката са дадени в пълен профил. Според Кр. Миятев в художествено и техническо отношение този релеф издава един твърде несръчен майстор.²⁶ Направен е от местен жълтозеленикав пясъчник, който се е употребявал в Търново през XIII–XIV в. за изработване на различни архитектурни детайли, а така също и като строителен материал.

²⁵ Пак там, с. 340, обр. 1.

²⁶ Пак там, с. 342.

Откритият от нас похлупак представлява също част от надземно покритие на гроб. За разлика от похлупака, открит в дворовата църква на Царевец, който отгоре образува хоризонтална плоскост, видимата страна на нашия похлупак е заоблена. В нея е била изваяна във висок релеф цялата фигура на покойника легнало положение. От нея е запазена само горната половина (обр. 3). Ако се съди по запазената част на релефа, фигурата на

Обр. 3. Част от похлупак на саркофаг с релефна фигура на покойник, намерен в южния склон на хълма Царевец

покойника е била представена в естествена величина. Той е изобразен полуизвит на дясно (в $3/4$), като горната част на дясната ръка е останала закрыта от гърдите. Положението на запазената част от шията показва, че и главата, която липсва, е била обърната също надясно. При това положение височината на похлупака вдясно се снишава от 13.5 на 7 см. Ръцете са скръстени в смъртна поза в средата на фигурата, като остават отчасти в лявата половина на гърдите. При тях ваятелят е допуснал едно несъответствие по отношение положението на тялото, тъй като те не са съобразени с неговото извиване надясно. Китките са насочени леко нагоре, по посока към главата. Пърстите са тънки и твърде издъл-

жени. Основата на палеца е леко удебелена. Дясната ръка е поставена върху лявата и се издига над нея с 2,8 см. Това съотношение във височината на ръцете, която отговаря на положението им, до известна степен нарушава характерния средновековен похват и се явява като достижение в перспективното изобразяване на отделните части на тялото. Скръстването на ръцете пред гръдите се среща най-често в погребалния обряд и иконографията на покойниците в източно-православния свят. Извиването на фигурите в $3/4$ е също характерно за средновековните скулптурни изображения. То е улеснявало ваятелите при моделирането на тялото и особено на краката, които при положение във фас е трябвало да се представят обърнати с пръстите нагоре. Несъобразяването на ръцете с положението на торса в третия надгробен релеф според нас е направено също за известно улеснение, тъй като изобразяването на ръцете по начало е създавало трудност на художниците. Китките и на двете ръце са запазени в най-лошо състояние. По-добре е запазена лявата китка, но и при нея върховете на пръстите са отчупени.

Облеклото е моделирано плътно, без гънки и орнаменти. Под дрехата се чувства обемът на тялото. Покойникът е облечен в тържествена царска дреха — далматика, украсена с ивици около врата (маниакион), отпред по дължината, под рамото (перибрахион) и над китката, подобно на маншет. От последната са запазени само незначителни следи. Ивицата около шията очертава леко отворено кръгло деколте. От нея надолу по средата на гръдите се спуска отвесната лента, която е свързана с околвратната. Тя са еднакво широки (4 см). Ръкавът на далматиката е тесен и дълъг до китката. Добре се очертава ивицата в горната част на ръкава, която е по-широка от останалите две ивици (6 см). Тя минава под мишницата, там, където е съединителният шев между ръкава и дрехата. Ивиците са леко изпъкнали и са очертани с отвесно скосен ръб. В запазените произведения на монументалната и миниатюрната живопис тази ивица се представя като златотъкана материя, украсена с перли и други скъпоценни камъни.²⁷ В нашия релеф обаче тя е без украса. Със същата далматика украсена с подобни ивици, е изобразен цар Иван Александър в миниатюра № 1, 2 и 69 в Манасиевата летопис²⁸ и в миниатюрата от Лондонското евангелие, която представлява семеен портрет на Иван Александър с втората му жена — еврейката Сара (новопроевщена Теодора), и двамата им синове Иван Шишман и Иван Асен.²⁹ Съвършено съща е далматиката и на Иван Шишман, докато на Иван Асен е по-различна. С подобна далматика, по която

²⁷ Екатерина Манова, Видове средновековни облека според стенописите от XIII—XV в. в Югозападна България. Известия на Етнографския институт и музей, кн. V, 1962, с. 7 и сл.; Венера Наследникова, История на българския костюм, С., 1969, с. 34.

²⁸ Иван Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис, С., 1962.

²⁹ Б. Филев, Миниатюрите на Лондонското евангелие, С., 1934.

са очертани същите ивици, е изобразен в Манасневата летопис в починалият царски син Иван Асен, син на Иван Александър, от първата му жена Теодора. И в трите миниатюри, където е представен Иван Асен (№ 2, 3 и 69), далматиката, с която е облечен има същата форма и украса. С такава далматика е изобразен и Христос в композицията Дейсис, изписана в манастирската църква в Св. Димитър до с. Бобошево.³⁰

По отношение на своята художествена изработка и техническо изпълнение релефът е изработен много пластично и вероятно е дело на някой голям столічен майстор. Релефът е получен чрез вдълбаване на фона около фигурата и изкусно моделиране на формите. Най-добре е изработена лявата ръка. Особено пластично са моделирани рамото и лакътят. Тя е представена много реалистично и при нея изпъкналостта на релефа е най-висока (5, 8 см).

Релефната фигура е била обградена с рамка, която е запазена само в лявата отвесна част на похлупака. Рамката се състои от два отвесни плоски профила със заоблени ръбове, отделени един от друг с дълбока връзана линия. Те са разположени един под друг, като долният се издава с 1 см по-навън от горния. Рамката е висока 10 см. Нейната ширина е различна. При рамото, където фигурата е по-тясна, тя се разширява до 3 см, а при лакътя, където положението на ръката оширява фигурата, тя се стеснява на 1 см. При това положение рамката не само обгражда релефа, но тя служи и за подравняване на външните стени, при което похлупакът е получил правоъгълна форма. Той е направен от бял дребнозърнест мрамор. Релефът и рамката са полирани много добре. Опаковата му страна е плоска и грубо огладена. Запазената част от похлупака има сравнително малки размери — дължина 30 см, ширина 30 см и максимална дебелина 15 см.

Трудно е да се определи върху какво е стъпвал похлупакът и как изобщо е било оформено надземното съоръжение на гробницата, към която е принадлежал. Плоската му вътрешна повърхност показва, че той е лежал върху плоча, която е покривала гробницата.

Този паметник е намерен приблизително на онова място, където средновековният български художник е изобразил в миниатюра № 2 в Манасневата летопис опелото на Иван Асен, първия починал син на Иван Александър. Това удивително съвпадение на местонахождението на паметника и изображението в посочената миниатюра все пак не ни дават никакво основание да приемем, че тук е бил погребан починалият царски син, тъй като надгробният релеф е намерен във от южния напречен крепостен зид, който се спуска между първата и втората порта от главния вход на Царевец и достига до река Янтра. На това място няма данни нито за некропол, нито за съществуването на някаква средновековна църква.³¹

³⁰ Екатерина Манова, цит. същ., с. 17, обр. 7.

³¹ Я. Николова и Н. Ангелов, Южна напречна крепостна стена на

От всички запазени или открити по археологически път средновековни църкви в Търново само в дворцовата е установена зидана гробница с по-малки размери. Тази гробница е открита също в югозападния ъгъл на наоса, непосредствено до северната стена на гробницата, в която през 1951 г. е намерен вторият надгробен релеф с вероятното изображение на цар Иван Александър. (обр. 1). Малката гробница е дълга 1,37 м и широка в западния край 78 см, а в източния — 32 см. В западната си част гробницата е връзана с 23 см в южния зид на скарата на църквата, което показва, че тя е била изградена по-късно.³² И двете гробници са градени по един и същи начин с тухли, споени с хоросан. По северната стена на малката гробница има следи от варова мазилка. Тъй като разделителната стена между двете гробници (дебела 37 см) е обща, ние предполагаем, че те са били изградени едновременно. Едновременният градеж на двете гробници и тяхното разположение една до друга предполагат и едно и също надземно оформление, което е създавало връзка между тях. Вероятно както върху голямата, така и върху малката гробница отгоре е била поставена в легнало положение релефната фигура на покойника, която е легнала върху някакъв постамент. Всички намерени при разкопките профилирани каменни блокове от наоса на църквата, поради еднаквостта на материала и изработката си, са отнесени към голямата гробница. В насипа и на двете гробници са намерени късове от мраморни плочи.

Като имаме пред вид размерите на малката гробница и на намерения мраморен похлулак с релефно изображение на покойник, представен като юноша, и аналогичния надгробен релеф, намерен до голямата гробница, ние можем да поставим хипотезата, че мраморният похлулак е лежал върху надземното съоръжение именно на тази малка гробница.

Вероятно при превземането на Търново от турците гробниците са били разбити, ограбени, а надгробните им съоръжения заедно с релефните изображения на покойниците са били разрушени и отнесени с другите строителни материали и архитектурни детайли в различни посоки из града. Липсват данни за използването на релефа като строителен материал в по-късните строежи.

Както е известно, обичаят да се погребват представителите на господстващата класа в специално изградени гробници или в каменни саркофази е съществувал още в античността. Този обичай бил пренесен по-късно и в средновековието. В саркофази били погребвани византийските императори, императрици, патриарси и други знатни лица.³³ В каменни саркофази са били погребвани и

Царевец, Известия на Окръжния музей във В. Търново, кн. II, Варна, 1964, с. 35 и сл.

³² Соня Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов, цит. съч.,

³³ A. A. Vasiliev, Imperial porphyry Sarcophagi in Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers*, IV, 1948, p. 3; J. Ebersolt, *Sarcophages impériaux de Rome et de Constantinople*, *Byzantische Zeitschrift*, XXX, 1930, p. 583—587.

кневските князе. По запазените саркофази обаче липсват пластични фигури на погребаните лица. За такива изображения на покойници липсват сведения и в запазените писмени извори.

При досегашните археологически проучвания в Плиска, Преслав, Преспа, Охрид и др. се установява, че през Първата българска държава мъртвите са били погребвани в гробове, изкопани направо в земята, в зидани гробници, чиито стени са били изградени с каменна или тухлена зидария, или в каменни саркофази.

Погребенията направо в земята са били използвани най-масово. В сравнение с тях зиданите гробници са по-малко.³⁴ Надземната част на повечето от зиданите гробници не е запазена. Археологическите данни показват, че едни от тях са били покрити с каменни плочи, а други са били засводени. Върху някои от плочите е имало издълбан надгробен надпис (на чъргубиля Мостич)³⁵ Поради липса на точни данни повечето от откритите гробници през тази епоха не могат да се идентифицират с погребаните в тях лица.

Откритите през 1970 година четири каменни саркофага източно от Голямата базилика в Плиска потвърждават, че заедно с обикновените гробове и зиданите гробници през Първата българска държава са били използвани и каменни саркофази.³⁶ Те са направени твърде грубо, без всякаква украса, с изключение на един надгробен надпис, който е издълбан върху похлупака на един от саркофазите.

Три каменни саркофага са открити преди това и при разкопките на църквата Св. Ахил, която се намира на едноименния остров в Преспанското езеро.³⁷ При тях стените на леглото (сандъка) са били оформени от отделни големи каменни плочи. Отгоре са били покрити също с плоски каменни плочи. За разлика от плисковските плочи, които оформят техните стени, са добре огладени и по някои от тях има украса. Върху единия похлупак е изобразен кръст, а на другия плочата на дъното е украсена с врязани орнаменти.³⁸

Саркофазите от Плиска и Преспа представляват погребални ковчези от камък. Те свидетелствуват за продължението на една

³⁴ Кръстю Миятев, Кръглата църква в Преслав, С., 1932; Йордан Господинов, Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. Разкопки и проучвания на Археологическия музей при БАН, т. III, 1949, с. 97 и сл.; през последните години в Преслав са открити и нови зидани гробници, които още не са обнародвани.

³⁵ Станчо Станчев-Ваклинов, Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав, С., 1955.

³⁶ Стамен Михайлов, Новооткрит старобългарски надпис от Плиска, Археология, XII, 1970 кн. 4, с. 1—7.

³⁷ Νικόλαο Κ. Μοτσόπολο, Ερευνες στην Καστορία και τον Αϊόσ Αχίλειο. Ανατύπων εκ του β' τομου της εισημουικής ελετηυίδος της Πολυτεχνικής σχολής, Θεσσαλονίκη, 1965, πιν. 34, εικ. 2, πιν. 40, εικ. 1.

³⁸ Пак там. πιν. Θ.

стара традиция, която, както изглежда, се е запазила по нашите земи преди и след покръстването на българския народ.

През Втората българска държава мъртвите са били погребвани също в гробове, изкопани направо в пръстта или в зидани каменни и тухлени гробници, каквито са открити в някои от средновековните църкви в Търново, като дворцовата църква, патриаршеската, църквата Св. Четиридесет мъченици и др. Едните от тях отгоре не са имали никакъв знак, други са били покрити с каменни плочи, като на една от тях, открита в църквата Св. Четиридесет мъченици, е имало надгробен надпис, посветен на Иван Асен, син на Иван Александър,³⁹ а третият вид зидани гробници са били засводени.

От археологическите данни, с които разполагаме досега, се вижда, че през XIII—XIV в. в Търново саркофази, подобни на тези в Плиска и Преспа, не са били използвани. В запазените стенописи и миниатюри се срещат най-често изображения на покойници върху легла. Изображения на покойници в ковчези се срещат покъсно (XVI—XVII в.).

Докато години наред оригиналната находка от гробницата в притвора на църквата Св. Четиридесет мъченици в Търново оставаше изолирана веред археологическите паметници, свързани със средновековния погребален ритуал у нас, днес вече ние разполагаме с три аналогични паметника и отделни фрагменти от тяхното архитектурно оформление. Независимо от това, че те са направени на различни места в средновековния Търновград, че са направени от различен материал и че в художествено и техническо отношение стоят на различно ниво, те принадлежат към един и същ вид надгробни паметници, влезли в изкуството и бита на търновския царски двор през XIII—XIV в.

Трите фрагмента от надгробни релефи, профилираните каменни блокове и плоските мраморни плочи, открити в дворцовата църква и в църквата Св. Четиридесет мъченици, показват, че през Втората българска държава в Търново са били използвани в сполучливо съчетание две стари български традиции на погребване, които са били използвани още през Първата българска държава, а именно подземни зидани гробници и каменни саркофази, оформени като надземни съоръжения над гроба. Трупът е бил поставен в изкопан в земята гроб, чиито стени са били изградени с камъни или тухли, и над тях е било издигнато надземното съоръжение, направено от богато профилирани каменни блокове, което наподобява долната част на саркофаг. Върху него е бил поставен похлупакът. По своето изпълнение това надземно съоръжение, заедно с лежащата върху него релефна фигура на покойника, е представлявало един художествен и силно емоционален надгробен паметник.

Намерените късове от мраморни плочи и при трите гробници

³⁹ Иван Гошев, цит. съч., с. 49.

са покривали или подземната част на гробницата, или надземното съоръжение, при което върху тях е лежал похлупакът. Двойното покриване на гробницата с мраморната плоча и с похлупака е създало по-добра изолация на трупа.

Грите надгробни паметника, открити в Търново, показват и нещо свършено ново за източния православен свят, а именно — появата на скулптурната лежаща фигура на починалия, моделирана върху похлупака на надземното съоръжение. Подобни лежащи фигури върху гробовете на хора с високо обществено положение се явяват за първи път в романската скулптура едва през XI в. В края на XII и най-вече през XIII и XIV в. те се превръщат в портретни статуи, които започват да се използват масово през това време във Франция, Германия, Англия, Холандия, Италия, Полша, Унгария⁴⁰ и други. Надгробни статуи предимно от XIV в. се съхраняват в Кьолн, в Лувъра⁴¹ и пр. Подобни надгробни пластични изображения върху саркофази от този тип, с фигурата на покойника, са известни и от Румъния. Единият от тях се намира в католическата църква в Къмполунг и датира от 1300 г. В него е бил погребан духовникът Лавренциус де Лонго Кампо⁴², а вторият се намира в Куртеа де Аржеш и принадлежи на основателя на църквата Св. Никола Негру Вода.⁴³

За разлика от търновските надгробни релефи надгробните статуи в Средна и Западна Европа представляват произведения на кръглата пластика, които се издигат високо над плоскостта на похлупака. При тях ръцете са събрани молитвено и се издигат над гърдите, а в отделни случаи държат книга. Те са изработени от бронз, мрамор или алабастр.

По отношение моделировката на фигурите между надгробните статуи от Средна и Западна Европа и търновските надгробни релефи не могат да се установят никакви стилни паралели. Ние не разполагаме с надгробния релеф от църквата Св. Четиридесет мъченици и не можем да го съпоставим с останалите два релефа, но ако се съди по запазеното описание, той е представлявал високо художествено произведение на пластиката с изящна моделировка на образа. Релефната фигура, която изобразявала Иван Александър като покойник, е потънала в плоскостта на похлупака и представлява един оравнително плосък релеф. Третият намерен ре-

⁴⁰ Кръстю Митрев, Една надгробна скулптура. . . с. 345 А. Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, II, Leipzig, 1924, p. 239, 440; A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Paläo- und Mittelalterzeit*, München, 1920, p. 13—29; Louis Bréhier, *Le style roman*, Paris, 1941, p. 53. Emile Mâle, *L'art religieux de la fin du Moyen âge en France*, Paris, 1922, p. 391—437.

⁴¹ A. Springer, *Frühchristliche Kunst und Mittelalter*, Leipzig, 1924, fig. 229.

⁴² A. Springer, *Frühchristliche Kunst und Mittelalter*, (Leipzig, 1924, fig. 625; Emile Mâle, *op. cit.*, p. 395, fig. 219, p. 419, fig. 229, p. 437, fig. 229.

⁴³ Татяна Силяновска-Новикова, *цит. съч.*, с. 84.

⁴⁴ Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Tarile Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 336, fig. 291; *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, X—XVI, 1917—1923, Buc., 1923, p. 52—53, fig. 43, 45—46.

релеф в сравнение с него е много по-издържан в художествено отношение. Той е обемен, формата и линията на тялото са изразени много по-пластично, с подчертано чувство за материалност. Голямото майсторство в изработката на този релеф говори, че това е произведение на някой талантлив столічен ваятел, който в сравнение с автора на надгробния релеф на Иван Александър е стоял на много по-голяма висота. Неговите художествени достойнства се подсилват и от материала, от който е изработен. Докато той е направен от дребнозърнест бял мрамор, надгробният паметник на Иван Александър е от местен пясъчник, който се поддава много по-трудно на обработка и това понижава художествения ефект на скулптурното произведение. Като творби на една епоха и на един и същ художествен жанр те имат и някои общи черти, които са присъщи на средновековния художествен похват на живописците и ваятелите през XIII—XIV в. И в двата релефа фигурите са обърнати 3/4 надясно, облеклото е моделирано като твърда маса, без гънки и без означение на украсата му.

Третият надгробен релеф от Търново по отношение на своите художествени достойнства стои по-близо до надгробния релеф от църквата Св. Четиридесет мъченици. В художествено и техническо отношение двата релефа заемат средно място между надгробния релеф на Иван Александър и надгробните статуи от Средна и Западна Европа. Те се доближават до тях със своята пластична моделировка и височина на релефа и показват, че през Втората българска държава скулптурата постепенно е заела своето място в историята на средновековното изкуство.

Грите надгробни релефа от Търново представляват произведение на местни дворцови скулптори, които са работили по поръка на тогавашните български владетели. Те представляват първи опити за възплътяване на една западна концепция чрез изразните средства на съвременната им религиозна пластика.

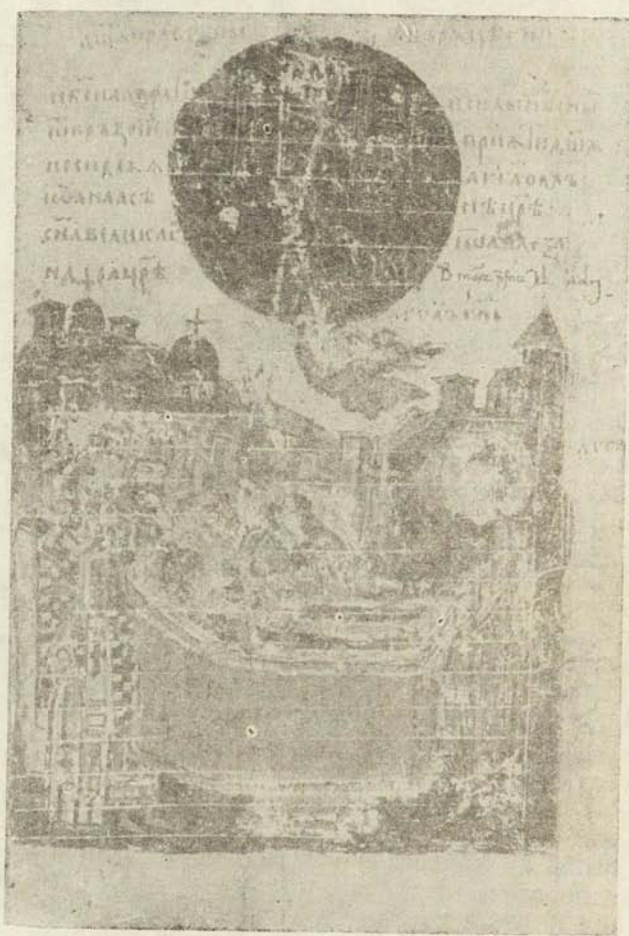
По археологически път надгробни релефи са намерени само в Търново, докато скулптурни произведения от други жанрове се откриват в различни краища на страната. Това обстоятелство ни дава основание засега да свържем този вид художествен жанр само с културата и битата на търновския царски дворец.

Ако надгробният релеф, намерен в църквата Св. Четиридесет мъченици, е изобразявал починалата първа жена на Иван Асен II Ана-Мария, а върху похлупака на саркофага, намерен в дворцовата църква, е бил изваян образът на българския цар Иван Александър, то кой е бил починалият юноша, чийто образ е бил увековечен чрез открития надгробен релеф? Това е един въпрос, на който може трудно да се отговори с точност, тъй като запазените писмени сведения и изображения са твърде оскъдни.

Предположението, че и двата намерени по-рано надгробни релефа принадлежат на членове от царски семейства, ни насочва с по-голяма увереност към същата среда. Покойника, който е бил изобразен върху надгробния паметник, следва да отнесем към ня-

кой от починалите синове на българските царе от Втората българска държава. Независимо от това, че фигурата не е цяла, запазената част от нея съдържа значителни иконографски данни и с помощта на някои стилови и технически паралели ние можем да поставим релефа в определени хронологически рамки, които се отнасят до първата половина от царуването на Иван Александър.

Иконографските особености в третия надгробен релеф до голяма степен си сходжат с отдавна известната и многократно обнародвана миниатюра, изобразена на втория лист в Манасиевата летопис (обр. 4). Тя представя смъртта на Иван Асен, син на Иван Александър.⁴⁴ Като фон на тази сцена е представен укрепен град.

Обр. 4. Миниатюра № 2 от Манасиевата летопис

⁴⁴ Иван Дуйчев, цит. съч., миниатюра № 2.

разположен върху два хълма, които наподобяват напълно на Трапезица и Царевец, гледани от хълма Света гора. Пред тях е изобразено опелото на починалия Иван Асен. Младият покойник е облечен в тържествена царска дреха — далматика, украсена с широка ивица около вратната извивка и отпред по средата. На главата му е изобразена полусферична корона, която е украсена със скъпоценни камъни и перли. От короната над ушите се спускат дълги перпендулии. Около главата му е изписан ореол. С ореол е била изобразена и женската глава в релефа, намерен в църквата Св. Четиридесет мъченици. Вероятно нимбът е бил включен в иконографията на покойниците от царски род за разлика от западния католически свят, където владетелите, духовниците и другите савновници не са били представяни с нимбове.

Иван Асен е изобразен легнал върху високо легло с ръце скръстени на гърдите, така както е представен и покойникът в релефа. До леглото е изправен тогавашният патриарх Йоаникий или неговият непосредствен приемник Симеон,⁴⁵ до него цар Иван Александър, а зад него младеж с корона на главата, вероятно някой от братята на починалия царски син. Зад леглото, силно наведена към главата на покойника, е застанала майката, царица Теодора, а до нея млада жена с тъмно покривало на главата. Според Иван Дуйчев това е младата съпруга на Иван Асен, византийската принцеса Ирина, сестра на император Йоан V Палеолог,⁴⁶ а според Александър Бурмов тази млада жена е дъщеря на Иван Александър и сестра на Иван Асен от първата им майка Теодора.⁴⁷ По-правдоподобно е твърдението на Ал. Бурмов. Според него Ирина, или, както той приема, че тя се нарича, Мария — дъщеря на византийския император Андроник III (син на Йоан V Палеолог), е била омъжена не за Иван Асен, а за най-големия син на Иван Александър — Михаил Асен, който по смъртта на брат си е бил вече сравнително голям. Отстрани на леглото са изобразени и други духовни и светски лица.

Поразителната прилика в изображението на покойника в надгробния релеф и в миниатюрата ни дава основание да поставим хипотезата, че в третия надгробен релеф е изобразен покойният Иван Асен, син на Иван Александър от първата му жена, влахията Теодора. Тази хипотеза засега изглежда най-вероятна, защото се подкрепя от много страни — възрастта на починалия, който и в двата случая е представен като юноша, от иконографските особености на изображението, положението на тялото, на ръцете, облеклото и пр.

⁴⁵ Александър Бурмов, Хронологични бележки за търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II, Избрани произведения, т. I, С., 1968, с. 283. Иван Дуйчев, цит. съч., бел. 79.

⁴⁶ Иван Дуйчев, пак там, описанието на миниатюрата № 2.

⁴⁷ Александър Бурмов, Критични бележки върху съобщението на „Българска хроника“ за битката при София през царуването на Иван Александър, Избрани произведения, т. I, с. 290 и бел. 16.

Иван Асен е роден не по-рано от 1327—1328 г. и е починал преди останалите си братя. Това се потвърждава и от миниатюра № 69 в Манасиевата летопис, на която е представен Иван Александър с тримата си синове от първия му брак. В нея само Иван Асен е изобразен като починал, а Михаил Асен и Иван Срацимир са дадени като живи.

Ако се приеме, че Иван Александър се е оженил за еврейката Сара около 1339 г., то следва, че Иван Асен е починал на 11—12 години, на каквато възраст той е представен като починал в миниатюра № 2 в Манасиевата летопис и в релефа.

От втория си брак Иван Александър е имал двама синове — Иван Шишман и Иван Асен (тук нямаме пред вид дъщерите му от двата брака). За двамата синове на Иван Александър от двете му жени, които носят едно и също име — Иван Асен, се споменава и в Синодика на българската църква.⁴⁸

За смъртта на другите синове на Иван Александър е известно, че Михаил Асен е загинал по-късно от братя си Иван Асен в едно сражение с турците.⁴⁹ Иван Срацимир, както и Иван Шишман са доживели до края на Второто царство. Иван Асен, последният син на Иван Александър, е загинал в бой с турците. Както се разбира от надписа върху надгробния му паметник, намерен в църквата Св. Четиридесет мъченици, той е бил погребан тук през 1388 г. от Мария, снаха на Иван Александър и съпруга на Иван Шишман.⁵⁰ Така че в самата столица от синовете на Иван Александър е починал като юноша само Иван Асен от първия му брак. Това обстоятелство от своя страна също така потвърждава поставената от нас хипотеза, че покойникът, изобразен в третия надгробен релеф, намерен в Търново, е именно Иван Асен, син на Иван Александър от първата му жена Теодора. Идентифицирането на надгробния релеф с починалия царски син потвърждава нашата теза, че само на членове от царските семейства върху гробниците са били поставени каменни похлупаци с техните релефни образи, като например релефа с образа на първата жена на Иван Асен Ана-Мария и на цар Иван Александър. За това свидетелствува и фактът, че освен в столицата Търново в други средновековни градове у нас подобни паметници не са намерени. Членовете на царските семейства са били погребвани в най-представителните църкви в Търново — дворцовата, Св. Четиридесет мъченици, Св. Димитър и др. Твърде е вероятно в тези църкви, в които има запазени зидани гробници, някои от тях да са имали отгоре също надземни съоръжения, покрити с релефни изображения на починалите, но и те са били унищожени при превземането на Тър-

⁴⁸ Иван Дуйчев, Из Синодика на българската църква, Стара българска книжнина, II, С., 1944, с. 163.

⁴⁹ Александър Бурмов, Критични бележки върху съобщението на „Българската хроника“, . . . , с. 290—292.

⁵⁰ Иван Гошев, цит. съч., с. 15—17.

ово от турците и отделните им части захвърлени, така както и замерените три фрагмента от надгробни релефи.

Както вече отбелязахме, в сравнение с надгробния релеф на Иван Александър релефите с изображенията на Ана-Мария и Иван Асен като покойници в художествено и техническо отношение представляват забележителни художествени произведения. И двата релефа са били създадени в епоха на благоприятни политически и икономически условия, които ясно са отразени върху паметниците на материалната и духовната култура в Търново от тази епоха. Надгробният релеф на Иван Александър е най-късен и е направен по време на неговите наследници, когато материалните и творческите възможности на търновския царски двор вече са били значително ограничени.⁵¹

Надгробният релеф на Иван Асен принадлежи на първата половина от царуването на Иван Александър, когато под негова закрила изкуството и книжнината в Търново достигнали своя голям разцвет. Тази епоха се характеризира със сравнително крепък мир по границите на българската държава и с благоприятни условия за интензивен културен живот. Ето защо този период от царуването на Иван Александър се счита за една от най-оживените и плодотворни епохи в историята на средновековната българска култура. Тази епоха с право може да се нарече „Втори златен век“ или „Александрова епоха“. В историята на българското изкуство би могло да се въведе и понятието „Александров стил“⁵², който по отношение на художествените си изяви надхвърля достиженията на т. нар. „палеоложки стил“.

Към първата половина от царуването на Иван Александър, когато литературата достига своя истински разцвет, се отнася и едно от най-ценните произведения на българската преводна историографска литература — летописа на византийския писател Константиан Манаси, която също се свързва с името на починалия царски син Иван Асен. Тя представлява едно от най-значителните произведения на средновековната българска литература със светско съдържание, над което са работили не само едни от най-изтъкнатите за онова време български книжовници и преписвачи, но и най-даровитите художници — миниатюристи. Най-вероятно този значителен в литературно и художествено отношение паметник да е бил поръчан от Иван Александър в памет на починалия му син Иван Асен, тъй като рисунките в нея започват и завършват с неговата смърт.

Най-значителна в композиционно отношение е рисунката на втория лист — миниатюра № 2, в която е изобразена смъртта на Иван Асен, голямата скръб на царското семейство и участвувалите в опелото висши духовни и светски лица. За да изрази симво-

⁵¹ Кръстю Миятев, Една средновековна скулптура... с. 355.

⁵² Кирид Кръстев и Васил Захариев, Стара българска живопис,

лично скръбта на цялата столица художникът е представил и нейните две главни крепости — Цревец и Трапезица. На лист 2' художникът е отделил също цяла страница на миниатюра № 3, която изобразява „приемане душата на починалия Иван Асен в райските селения“. Тя се състои от две сцени. В първата сцена на централно място е представена Богородица, към която се приближава починалият Иван Асен, а втората сцена представя посрещането му от праотеца Авраам, за да се „всели посред рая“, както е казано в надписа. И в двете сцени Иван Асен е облечен в дълга далматика, украсена с широки ивици около вратната извивка, отпред по средата и в горната част на ръкава, а на главата му е изобразена полусферична корона. Лошото състояние, в което е запазена миниатюрата, не ни дава възможност да установим някои детайли, но доколкото може да се разбере, долната част на дрехата завършва също с широка ивица, а краката му са обути в островърхи дълги червени обувки, с каквито е изобразен и в миниатюра № 2.

В третата миниатюра (№ 69), с която завършва Манасиевата летопис, Иван Александър е представен със своите трима синове — Иван Асен, Михаил Асен и Иван Срацимир. Последните двама са застанали от лявата страна. Както те, така и Иван Александър са изобразени фронтално. Иван Асен е от дясната му страна. Той е обърнал глава към баща си, към когото е протегнал прощално лявата си ръка. Застаналият до него ангел като че ли иска да го отдели от най-близките му — баща и братя. И тук Иван Асен, както и останалите фигури са облечени със същото тържествено царско облекло.

Като сравняваме облеклото в посочените миниатюри и в надгробните релефи, установяваме, че средновековните художници-миниатюристи и скулптори, са следвали строго определения шаблон. Независимо от съдържанието на сцената те са представяли царя и неговите синове с тържествено царско облекло, украсено със златотъкани ивици. Единство има и в изобразяването на всички останали елементи от инсигнията на царската власт. По този начин е изобразен и Иван Асен както в рисунките на Манасиевата летопис, така и в надгробния релеф.

Трите сцени в Манасиевата летопис, посветени на смъртта на Иван Асен, ни дават основание да приемем, че украсеният с миниатюри търновски препис на среднобългарския превод на летописа действително е бил поръчан от Иван Александър в памет на починалия му син. Сцените, които отразяват неговата смърт, не са случайно съвпадение, както приема Иван Дуйчев. Според него Иван Асен е починал по време на преписването или украсяването на ръкописа, поради което тези три миниатюри били прибавени допълнително.⁵³

За горещата бащина любов и голямата скръб на Иван Алек-

⁵³ Иван Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис, с. 32.

андър към първия му починал син свидетелствуват и някои други факти. В една приписка на тълковно евангелие от времето на Иван Александър, която датира от 1337 г., той е споменат заедно с баща си и е наречен „преблагочестив цар“ („при царуването на преблагочестивия и самодържавен господар на българите Иван Александър и на неговия син преблагочестивия цар Иван Асен“).⁵⁴ По същия начин се споменава в един по-късен надпис върху икона от Месемврия и най-големия му брат Михаил Асен, който, както е известно, е бил съуправител на баща си.⁵⁵ Употребената една и съща форма в двата надписа ни дава основание да приемем, че Иван Асен е бил един от най-любимите синове на Иван Александър. За това свидетелствува и възхвалата към цар Иван Александра от 1337 г., в която тримата му синове от първия брак са споменати с най-нежни слова: „Радвайте се със сладките Ваши деца — цар Михаил Асеня, Срацимира и Асеня!“⁵⁶ За дълбоката скръб на Иван Александър към починалия му син говори и фактът, че на негово име той нарича и най-малкия си син, и то вече от втория му брак с еврейката Сара.

Както вече установихме, Иван Асен е бил погребан не в която да е църква, а в дворцовата, където му била изградена и специална гробница с размери, които отговарят на неговата възраст и ръст. За увековечаване на неговата памет била изваяна и фигурата му като покойник. Поради липса на точни археологически данни ние не можахме да установим как точно е било оформено надземното съоръжение върху гробницата, на което е лежал надгробният релеф, но по всяка вероятност то се е различавало съществено от съседната гробница, в която е бил погребан Иван Александър. И тук най-вероятно релефът е лежал върху надземно съоръжение, изградено от профилирани каменни блокове, което ние за кратко нарекохме постамент. По същество това надземно съоръжение, както и при голямата гробница, е наподобявало долна част на саркофаг, върху похлупака на който е била изваяна фигурата на покойника. Възможно е надземното съоръжение на тази гробница да е било направено също от мрамор, за да съответствува на похлупака.

Още приживе Иван Александър вероятно е пожелал да бъде погребан до своя син, тъй като двете гробници се намират в непосредствена близост и дори, както вече отбелязахме, те са били изградени едновременно. След смъртта на Иван Александър неговата гробница е била оформена със същото надземно съоръжение, върху което е бил поставен неговият релефен образ. По този начин се е осъществило единство в оформлението на двете съседни

⁵⁴ Иван Дуйчев, Приписка на тълковно евангелие от времето на цар Иван Александра — 1337, г., Стара българска книжнина, II, с. 281.

⁵⁵ Иван Дуйчев, Надпис на икона от Месемврия от времето на цар Иван Александра, Стара българска книжнина, II, с. 177.

⁵⁶ Иван Дуйчев, Възхвала към цар Иван Александра (1337 г.), Стара българска книжнина, II, с. 71.

гробници. Погребването на двама души един до друг и еднакво то оформление на техните гробници само по себе си показва, че тях са били погребани членове на едно и също царско семейство. Този обичай се запазва в погребалния ритуал у нас и по-късно дори и до наше време.

Всички тези факти се допълват един с други и взети заедно се явяват в подкрепа на нашата хипотеза, че третият надгробен релеф, намерен в Търново, произхожда от гроба на Иван Асен, първия починал син на Иван Александър, който е умрял още като юноша и е бил погребан в малката гробница, открита в наоса на дворцовата църква.

Откриването на третия надгробен релеф в Търново свидетелства вече убедително, че всред владетелите на Второто българско царство са били разпространени един вид надгробни паметници, които засега се третира като необичайни за източноправославния свят. Те показват, че през XIII—XIV в. в средновековното българско изкуство са проникнали от Запад и някои нови жанрове. Дали те са били пренесени от кръстоносците, или пък са резултат на оживените културни връзки между средновековна България и Западна Европа, е въпрос, решението на който се нуждае от повече археологически данни. Наличието вече на три паметника от този художествен жанр ни дава основание да поставим по-решително въпроса за едно смело отклонение в българското изкуство от установените традиции на източната православна църква. От друга страна, появата на надгробната пластика у нас следва да се свърже и с изискванията на новия погребален ритуал, възприет от някои владетели в търновския царски двор през XIII и XIV в.

Използуването на този западен жанр в някои надгробни паметници у нас и наличието на отделни западни елементи в средновековното българско изкуство не са резултат от проникването на западни, и то на романски влияния върху нашето изкуство. Жестът на дясната ръка на Десислава от ктиторския портрет в Боянската църква, двойното покривало върху женската главичка от хълма Света гора, каквото се среща и в изображенията от Западна Европа, а също така и на някои други елементи от такъв характер, не са резултат от влияние на западното изкуство върху българското. Нашето средновековно изкуство е реалистично и тези западни елементи свидетелствуват повече за влиянието на западната мода, която е била проникнала в търновския дворец и в маниера на аристокрацията в резултат на разширените взаимоотношения и връзки на България със Западна Европа.

Надгробните скулптурни паметници, намерени в Търново, не са изолирани. Те са свързани с общите тенденции в развитието на изкуството у нас през XIII—XIV в.

Докато в много отношения изкуството във Византия през тази епоха не получава особено развитие, то в България са били създадени художествени произведения с подчертано чувство за живота — с един свободен поглед към земната действителност. Трите над-

робни паметника също така са свързани с реално съществуващият. Те изразяват новите световиждания на средновековните български художници от тази епоха към реалната действителност и не можем да ги приемем като случайни, защото същите тези тенденции са ярко изразени и в живописата.

През XIII и XIV в., когато в средновековна България науката и културата достигнали своя разцвет, било създадено и едно голямо изкуство, в което тогавашните български художници проявили изключителна творческа смелост. Запазените художествени произведения показват, че тогава са работили гениални живописци, изкуството на които възлещавало в себе си най-големите достижения на търновската художествена школа.⁵⁷ В тях отвлечените религиозни събития и образи са поставени в земна обстановка, близка до действителността. В човешките лица е изразена дълбока психологическа съдържателност, предадено е тяхното душевно състояние.⁵⁸ В живописата средновековните български художници успели да създадат истински индивидуални портрети и да вдъхнат живот на човешките образи. Тяхното изкуство е изпълнено с любов към живота и живия човек.

Тези забележителни постижения в развитието на българското изкуство през XIII—XIV в. са били достигнати в условията на пълно господство и разцвет на феодализма в България, на икономически подем в градовете и най-вече в столицата Търновград. В резултат на този икономически подем още в разцвета на феодализма у градското население се пробудили интереси към светската култура и прояви на реалистично мислене, които постепенно довели и до недоверие към догмите на християнската църква.⁵⁹

Заслужава да отбележим накрая и следния факт. Откритите гробове под пода, а в някои случаи и в близост до самите входове на средновековните църкви в Търново, както и липсата на масово използвани надгробни плочи от тази епоха показват, че в повечето случаи върху тях се е стъпвало. Това е в духа на средновековието и е свързано с християнското смирение. Използуването на лежащите камени пластични фигури, поставени върху надземни съоръжения, вече не позволявало да се стъпва върху гроба, понеже те оставали високо над пода. Този нов погребален ритуал сам по себе си представлява отклонение от установените традиции в източния православен свят, но той не е получил популярност и е останал в рамките на царския двор в Търново.

От всичко казано дотук се вижда, че развитието на надгробната пластика у нас е свързано с общите тенденции в развитието на изкуството у нас през XIII—XIV в. То се явява отраже-

⁵⁷ Атанас Божков, *Българско изобразително изкуство*, С., 1964, с. 40.

⁵⁸ Александър Обретенов, *Боянските стенописи*, Известия на Института за изобразително изкуство, С., 1963, кн. VI, с. 5—21.

⁵⁹ Страшимир Лишев, *Българският средновековен град*, С., 1970, с. 197 и 207.

ние на бита и културата на отделни царски фамилии през Втората българска държава, на техния смел опит да нарушат традиционния погребален ритуал.

Паметниците на надгробната пластика заедно с другите скулптурни паметници, открити у нас, показват, че пластиката през Втората българска държава е заемала съществено място в художествената култура на българския народ.

Тогавашните български художници и ваятели проявяват изключителна творческа смелост и внасят нови жанрове в средновековното българско изкуство. Реалистичните тенденции в надгробната пластика и в живописа определят особеното място на българското изкуство в средновековното изкуство на Югоизточна Европа, което трябва да се търси не в чужди влияния, а в пряката връзка на художниците с живота.

Високата художествена стойност на запазените или открити по археологически път произведения на живописа и скулптурата показват, че през XIII—XIV в. изкуството в България достига голям разцвет. То е израз на духовната висота на българския народ и на феодалната мощ през Втората българска държава.

Най-значителните произведения в областта на живописа, скулптурата и художествените занаяти били създадени в столицата. Тези изводи са в подкрепа на концепцията за съществуването на „търновска художествена школа“⁶⁰. Тази концепция все повече се потвърждава от художествените паметници, които се откриват при археологическите разкопки. Те доказват убедително, че в престолния Търновград икономическият подем е бил най-осезателен и духовният живот най-интензивен.

⁶⁰ Атанас Божков, цит. съч., с. 40; Никола Мавродинов, Старобългарското изкуство XI—XIII в., С., 1966, с. 95; Кирил Кръстев и Васил Захариев, цит. съч., с. 9; A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, p. 97.

НАДГРОБНАЯ ПЛАСТИКА В СРЕДНЕВЕКОВОМ ТЫРНОВГРАДЕ

Янка Николова

Резюме

Особый интерес для истории изобразительного искусства в средневековой Болгарии и специально для средневековой пластики представляют три надгробных рельефа, обнаруженные в Тырново, которые являются предметом исследования в настоящей студии.

Первый надгробный рельеф представляет часть женской головы, положенной на подушку. Он высечен из мрамора. Он обнаружен в церкви Св. Сорока мучеников. От второго рельефа сохранилась только нижняя часть фигуры. Он сделан из песчаника. Он обнаружен при археологических раскопках дворцовой церкви. Третий надгробный рельеф, о котором здесь сообщаем впервые, сделан из мрамора. От него сохранилась верхняя часть фигуры, обращенная на 3/4 вправо. Рельеф выполнен очень пластично. И на трех надгробных рельефах покойники изображены в торжественном царском одеянии.

Третий надгробный рельеф вероятно принадлежал небольшой гробнице, обнаруженной в дворцовой церкви, и на нем был изображен Иван Асен, сын Ивана Александра, умерший еще юношей.

Археологические данные свидетельствуют, что при этих похоронах были использованы гробницы, сделанные из кирпича или из камня, над которыми было оформлено надземное сооружение, имитирующее нижнюю часть саркофага. Фигура покойника была высечена в лежащем положении на крышке.

Использование каменных саркофагов древняя традиция. В период Первого болгарского государства наряду с обыкновенными гробами и сделанными из камня гробницами также были использованы и каменные саркофаги, но на них не было пластических изображений.

Надгробные рельефы необычные для восточноправославного мира. Появление надгробных рельефов у нас в XIII и XIV в. в. является отражением расширяющихся связей средневековой Болгарии с Западной Европой и, с другой стороны, отражением быта и культуры отдельных царских фамилий в эту эпоху.

Скульптура в средневековой Болгарии была связана довольно непосредственно с живописью и в большой мере отражала ее характерные особенности. Памятники надгробной пластики наряду с другими скульптурными памятниками, обнаруженными у нас, показывают также, что пластика во время Второго болгарского государства занимала существенное место в художественной культуре болгарского народа.

L'ART PLASTIQUE DES PIERRES TOMBALES DANS LA VILLE DE TIRNOV AU MOYEN AGE

Ianka Nicolova

Résumé

Les trois reliefs sépulcraux, trouvés à Tirnovo, objet d'examen de cette étude, représentent un intérêt particulier pour l'histoire de l'art plastique en Bulgarie moyenâgeuse et surtout pour la plastique au Moyen Age.

Le premier relief sépulcral qui est trouvé dans l'église des Saints quarante martyrs c'est une partie de tête de femme posée sur un coussin. Il est fait de marbre. Du deuxième relief n'est conservée que la partie inférieure du corps. Celui-la est fait de grès. Il est découvert lors des fouilles dans l'église du palais. Le troisième que nous mentionnons pour la première fois dans l'étude est aussi de marbre. Il n'en reste que la partie supérieure du corps tournée de trois quarts à droite. Les bras sont croisés sur la poitrine. Le relief est exécuté d'une manière excellente. Les trois reliefs sépulcraux représentent les défunts en grande tenue royale.

Le troisième relief qui reproduisait Ivan Assen, fils de Ivan Alexandre mort dans son adolescence, aurait été placé sur la tombe décauverte dans l'église du palais.

Les données archéologiques indiquent que pour de telles funérailles avaient été employées des tombes souterraines maçonnées au-dessus desquelles avait été édiflée une sorte de construction qui rappelle la partie inférieure d'un sarcophage. Le corps du défunt avait été modelé gisant sur le couvercle de la tombe.

L'usage des sarcophages en pierre c'est une vieille tradition. Au temps du premier Etat bulgare avec les tombeaux ordinaires et les tombes maçonnées on avait employé des sarcophages en pierre aussi mais qui n'étaient pas ornés d'images plastiques.

Les reliefs sépulcraux ne sont pas d'usage dans le monde orthodoxe. Leur apparition dans notre pays au XIII et au XIV siècles c'est le résultat d'une part des relations développées de la Bulgarie moyenâgeuse avec les pays de l'Europe occidentale et d'autre part le reflet de la manière de vie et de la culture de différentes familles royales à cette époque.

La sculpture en Bulgarie au moyen âge avait été liée à la peinture

dont elle avait hérité à un certain degré les traits caractéristiques. Les monuments de la plastique sépulcrale ainsi que les autres monuments sculpturaux, découverts dans notre pays démontrent aussi que l'art plastique sous le second Etat bulgare avait occupé une place importante dans la culture artistique du peuple bulgare.

РУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ом X, кв. 2. Исторически факултет 1972/1973
RAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
ome X. livre 2 Faculté d'histoire 1972/73

ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ

РОЛЯТА И МЯСТОТО НА ЧОРБАДЖИИТЕ
ОТ ТЪРНОВСКО В ПРОСВЕТНОТО
ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

GUEORGUI PLETNIOV

LE ROLE LA PLACE DES TCHORBADJI DE LA REGION
DE TIRNOVO DANS LE MOUVEMENT D'EDUCATION
PENDANT LA RENAISSANCE BULGARE

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1900

През първата половина на XIX в. Търново и околните селища, населени с будно българско население, се превърнали в разсадник на новобългарската просвета. Решително бил поставен кръст на старото килийно образование, което не можело да задоволи изискванията на новото време и не отговаряло на настъпилите промени в общественно-икономическия живот на българите. Развиващата се българска буржоазия се нуждаела от просветени и културни кадри, които да имат широки познания за света, да са способни да организират и ръководят търговията и промишлеността, да поддържат тесни контакти с партньорите от другите страни в стопанските отношения. Наред с буржоазията проспериращите еснафи през тази епоха полагали от своя страна немалко грижи за укрепването на българската просвета.

Наред с тези задачи новобългарската просвета, поставена на широка светска основа, използвава последните достижения на руската и западноевропейската педагогическа мисъл, е трябвало да разреши и друг важен въпрос — да издигне здрава преграда срещу асимилаторските домогвания на гръцката буржоазия, като се има пред вид, че в дадени моменти тя е била подкрепяна от част от българската буржоазия, което е оказвало пагубно влияние на борбата за избистряне на националното съзнание на българите и е пречело на националното консолидиране и културно-просветно издигане на българския народ.

Бързото икономическо развитие на селищата в Търновския край през първите десетилетия на XIX в., както и създаването на редици сили, които да застанат начело на движението за родна просвета, създадо условия за приоритет на този район в българското просветно движение. Наред с икономическите причини за този приоритет съществуват и други, на първо място, фактът, че местното население свято пазело своя език, бит, нрави и обичаи от посегателството на завоевателите. В тази планинска част българите запазили своите природни свойства, въпреки своето петвековно робство, което не засегнало техния характер. Тук те запазили чистотата на своя език.⁴¹

Здравите традиции на българщината в този край били съчетани с голяма любознателност и стремеж на цялото население към духовен просперитет. Това отношение на българите правело силно

⁴¹ Под „Търновско“ авторът разбира и включва селищата, които са влизали в пределите на Търновския санджак — Габрово, Трявна, Елена, Горна Оряховица, Лясковец, Дряново и др.

1 | И. П. Липранди, България, Москва, 1877, с. 26.

впечатление на чуждите пътешественици. В записките на М. Чайковски (Садък паша) намираме следното съобщение: „Ние посетихме това училище (габровското — б. м., Г. П.) и забелязахме, че децата в него се учеха много добре и всички бяха любознателни. Въобще от Велико Търново ние забелязахме в българските деца навсякъде необичаен стремеж към науката.“²

Развитието на стоково-паричните отношения изиграло съществена роля за стопанското издигане на селищата в Търновско, за превръщането им в центрове на развити занаяти и търговия. В тях все по-ярко се откроявала зараждащата се българска буржоазия, която била живо заинтересувана от развитието на просветата. Икономическото възможване на тези селища правело местните българи по-свободни, по-заинтересувани от развитието и напредъка на просветния живот. Това направило впечатление на руския учен и пътешественик В. Григорович при посещението му в Габрово през 40-те години на XIX в. След описанието на училището той говори за голямата „самостоятелност на жителите, произтичаща от търговска дейност“ и тяхната отличителна черта била „енергия и общителност“.³

За развитието на новобългарската просвета в Търновско през епохата на Възраждането огромна роля играели българските общини под ръководството на чорбаджиите. Изградените училища, както и учителите се намирали под непосредственото ръководство на местната община и от любовта към знанието и просветата на нейните членове до голяма степен зависел напредъкът на тези училища. Задачата на настоящото изследване е да разкрие мястото на общините и по-конкретно мястото на чорбаджиите от Търновско в просветния подем на българския народ през последните десетилетия на турското владичество.

* * *

Развитието на новите стоково-парични отношения, стопанският подем на селищата в Търновско, както и засилващата се роля на общинското самоуправление на българите дали възможност на българските общини да играят все по-важна роля в живота на българското население. Икономическият възход откривал перспективи пред общините да заделят все по-значителни суми за изграждането на училищни сгради по места, за търсенето и наемането на способни учители, с една дума, една от основните задачи на общината е грижата за просветата. В нейна помощ се явявали еснафските организации, които през 30 — 40-те години на XIX в. не жалели средства за издигането на българската просвета. Така например още през 1822 г. търновският абаджийски еснаф поканил за учител на децата отец Зотик, който направил опити да промени до-

² Русская старина, г. XXIX, 1898, т. 95, с. 203.

³ В. Григорович, Очерки путешествия Европейской Турции, Москва, 1877, с. 145.

сегашната килийна система на обучение.⁴ Необходимо е да отбележим, че еснафите били твърде последователни в подкрепата на българските училища. Тяхната помощ идвала винаги навреме и в най-тежките за българската просвета моменти.

Приносът на българските общини за развитието на просветата е бил твърде значителен. Те като органи на българското самоуправление вземали в свои ръце инициативата за откриването на нови светски училища. Построяването и поддържането на тези училища се превърнало в постоянна и съществена тяхна функция. От таксите при извършването на известни административни формалности, от еднократните помощи на търговци, еснафи и други общината с голяма пестеливост и загриженост събирала тези постъпления за изграждането и поддържането на местното учебно заведение.

Чорбаджиите от Търновско като ръководители на българските общини не останали назад в общия национален подем. Болшинството от тях, с изключение на отявлените гръкомани, особено в детските години на българската просвета, прегръщали новата задача и правели всичко възможно, за да вложат своите сили и средства за успеха на родната просвета. Но в своето отношение към просветното развитие те не стояли докрай на твърди и последователни позиции; много често наред с грижата за развитието на училищното дело те ограбвали училищните каси, преследвали неудобни за тях учители и често ставали причина за временни прекъсвания на учебните занятия.

Още по време на господството на килиите в българската просвета чорбаджиите полагали сериозни грижи за намирането на добри и способни учители. Още през 1740 г. еленските чорбаджии, които били ученолюбиви, „призовавали от Плаковския манастир прадыда ни Ненча — съобщава Ю. Ненов — и го поставили учител, певец и проповедник в единичката в Елена черква, гдето се черкували всичките еленски колибари.“⁵ В периода до откриването на взаимните училища чорбаджиите търсели обикновено учители, които да могат да служат и в църквата. Примерът на еленските чорбаджии бил последван от лясковския чорбаджия х. Илия. По време на едно свое поклонение в Преображенския манастир той поканил младия дякон Максим Райкович за учител в селото при заплатата, която се движела от 500 до 1000 гроша.⁶

През 1825 г. габровските чорбаджии наели за учител рилския монах Гавраил, който успял да убеди чорбаджиите Къню Сахатчията, Никола Пенюв и др. да се построи обща килия, в която да се учат сиромашките деца, а заплатата да му се дава от общината. Било закупено мястото на Никола Басмаджи, но ранната смърт на учителя попречила да се осъществи това начинание на

⁴ Общински вестник Велико Търново, г. VI, бр. 25 от 27. XII. 1929.

⁵ НБКМ, БИА, ф. 398, а. е. 1. л. 5

⁶ Е. Спространов, Отец М. Райкович, Училищен преглед, г. VIII, 1903, с. 262.

общината? По този начин по-късно идеята на Априлов намерила една предварително подготвена почва, в Габрово съществувало едно обществено мнение, готово да осъществи неговите планове.

По-късно с откриването на взаимните училища чорбаджиите се стараели да поддържат учебните заведения и да издирват добри учители, с които да сключват от името на общината договори. При тяхното подписване те проявявали постоянен стремеж да поставят изгодни за общината условия. „През 1843 г. — съобщава Ю. Ненов — пристигна от Русия И. Момчилов, когото еленската община услови за учител с три хиляди гроша на годината. „Много пари взема, бре-е! — викнаха мнозина.“⁸ При подписването на тези договори се уточнявали заплатата, срокът на обучението, ваканции и т. н.

Подобен договор подписали бебровските чорбаджии през април 1852 г. със Стоян Робовски, който получавал за една година 2250 гроша заплата, тези пари той е трябвало да получи на три пъти.⁹ Ако общината оставала доволна от работата на учителя, тя правела възможноното, за да го задържи, като увеличавала неговата заплата. Така тревненският учител Христо Даскалов започнал своята учителска кариера с 800 гроша, за да достигне до 3000 гроша заплата.¹⁰

От работата на учителя в дадено селище е зависело дали той ще си намери работа на друго място, защото е съществувала практиката общинските съвети да издават атестати за неговото поведение, честност и преподавателска работа в училището. Без такъв атестат трудно били назначавани. Такъв атестат получил П. Р. Славейков през 1851 г. от тревненските чорбаджии.¹¹

Наред с тези функции чорбаджиите като общински ръководители полагали грижи за строеж на училища. За тази цел те се обръщали за съдействие към търновския митрополит пред турските власти. В едно такова писмо селяните от с. Самоводене се задължили пред митрополита да изплатят навреме църковния си дълг и да покрийт килията, което щяло да позволи да започнат редовни учебни занятия на селските деца.¹²

Идеята на В. Априлов за изграждането на ново, взаимно училище в Габрово била посрещната добре от местните чорбаджии, които обещали да съдействуват на това благородно дело. „Габровци, особено първенците (чорбаджии), въдушевени от този рядък пример, на драго сърце и с голяма ревност посрещнаха известието за отварянето на подобно училище в града им и с най-го-

⁷ Р. Каролев, Историята на Габровското училище, С., 1926, с. 12.

⁸ Ю. Ненов, Автобиография, СбНУ, кн. XIII, 1896, с. 361.

⁹ ОДА, В. Търново, ф. 54, оп. 1, а. е. 1.

¹⁰ ОДА, Габрово, ф. 455 К, оп. 1, а. е. 1, л. 52.

¹¹ Пактам, ф. 746, оп. 2, а. е. 64.

¹² И. п. Георгиев, Материали по църковното движение, СбНУ, кн.

яма отговорност се притекоха да помогнат на това свято дело всеки според силите си.¹³

Необходимо е да посочим, че Априлов очаквал много повече от тях, в по-щедрото развързване на кесиите си, но на първо време бил доволен от оказаното съдействие на неговия проект. Това отношение на габровските чорбаджии накарало В. Априлов да отбележи: „Макар, както се казва, заможните да не пожертвуваха нищо в полза на учебното заведение, с влиянието си сред народа те го подтикнаха към съдействие, към безплатно превозване на пясък, дървета и други материали и към безплатен труд, с което бе построено училищното здание; ние почитаме и това като нещо полезно; не е необходимо да разчитаме само на кесията им.“¹⁴

Въпреки че не оказали голяма финансова помощ при изграждането на училището, чорбаджиите поели неговото ръководство, като станали негови епитропи. В кондиката на училището срещаме имената на чорбаджиите Петър Бакалов, Илия Видинли, Колчо Басмаджи и други, които в различно време се намирили в училищното ръководство.¹⁵ Съществуват данни, които ни говорят, че в най-тежките моменти от развитието на училището те проявявали готовност да окажат финансова подкрепа. Така през 1847 г. по време на последното идване на В. Априлов в Габрово с цел да се наберат средства за поддържането на училището създателят му се обърнал с призив към местните първенци да пожертвуват пари. Първ се отзовал най-влиятелният местен чорбаджия Илия Видинли, който записал за училищната каса 2500 гроша.¹⁶

Примерът на В. Априлов и габровското население бил твърде заразителен за издигащата се буржоазия в другите селища на Търновско. Тяхната благотворителност в полза на просветното дело взела широки размери. При преглеждане кондиката на Търновската митрополия забелязваме, че няма завещание, в което да не се прави някакво дарение в полза на училищата. През 1836 г. в Трявна дошъл П. Сапунов като изпълнител на завещанието на богатия трянвенски търговец в Букурещ Никола Бояджийкин. Пред събраното население и чорбаджии той им предложил да се включат в изграждането на общо училище, като им посочил за пример габровци. Чорбаджиите дали своето съгласие и започнали от името на общината да събират средства от селото и околните махали.¹⁷

Докато в търновските села починът на В. Априлов намирал все повече последователи и училищното дело напредвало, просветният подем в Търново срещал по своя път големи трудности от

13 Р. Каролов, Бележки по съграждането зданието на държавната Априловска гимназия в Габрово, сп. „Училищен преглед“, г. V, С., 1901, с. 88.

14 В. Е. Априлов, Съчинения, С., 1968, с. 103.

15 А. Стойлов, Към историята на Габровското училище, сп. „Общ подем“, т. I, 1919, кн. IX—X, стр. 493.

16 П. Р. Славейков, Габровското училище и неговите първи попечители, Цариград, 1866, с. 34.

17 Трявна в миналото, бр. 9, 1936, с. 19.

страна на гръкоманите. Търновската община през тези години се ръководела от гръцкия владика, а членовете ѝ били под негово влияние и не смеели да му се противопоставят.) Това положение станало причина първото българско училище в града да бъде дело на габровеца П. х. Христов, който по думите на В. Априлов „не получил никакво съдействие от търновските заможни граждани-гръкомани, затова реши сам да отвори в Търново българско училище. . . и в присъствието на всички чорбаджии и първенци откри обучението на 15 март 1839 г.“¹⁸ Пандели Кисимов отнася по-късно откриването на първото българско взаимно училище в Търново, той посочва 1842 — 1843 г., като има пред вид построеното през 1843 г. училище към църквата „Св. Никола.“¹⁹

Наред с българското училище в Търново са съществували и две гръцки училища, които се намирили под покровителството на митрополита. В тях се учили предимно децата на богатите търновски граждани. До пожара, избухнал в Търново през 1849 г., в който изгорят тези училища, се забелязала явна тенденция децата да напускат гръцките училища и да постъпват в българското, което е показателно, че укрепването на българското училище и преподаването на родния матерен език е подкопавало устоите на гръцизма в Търново. Членовете на местната община, както и останалите чорбаджии все повече заставали на страната на българското училище. „В. Търново — пише В. Григорович — до пожара имало две гръцки училища и едно българско. Гръцките училища, сега изгорели, се ползували от покровителството на забележителни лица, поощряващи ги към съперничество с българските, забележителни били само големите пособия и малкото число ученици. Българското при малко пособия има значително количество ученици, на брой 180, и порядъчни учители.“²⁰

След пожара от 5 юли 1849 г. родолюбивият български търговец и местен чорбаджия х. Минчо х. Цачев построил със собствени средства зданието на българското училище.²¹ В помощ на търновци се притекли богати българи от съседните села, което било израз на солидарността на българския народ през годините на Възраждането. Видният габровски чорбаджия Илия Видинли отпуснал през 1852 година на търновската община заем от 5000 гроша, което личи от неговата кореспонденция с общинските ръководители на града. С писмо от 7. VIII. 1857 г. Видинли се обърнал към чорбаджията Евстати Селвели, натоварен да ревизира касата на търновските училища, с молба да му бъде върната сумата заедно с надлежните лихви.²² Отговорът на търновската община до Видинли е интересен преди всичко със сведенията, които намираме в него за състоянието на търновските училища.

¹⁸ В. Априлов, пос. съч., с. 62—63

¹⁹ П. Кисимов, Исторически работи, Пловдив, 1897, с. 13

²⁰ В. Григорович, пос. съч., стр. 149.

²¹ Цариградски вестник, г. VII, бр. 308, от 22. XII. 1856.

²² НБКМ, БИА, ф. 49, а. е. 13, л. 1.

По време на Кримската война местните училища се намирили в застои и упадък, общинската каса била изпразнена, което наложило за известно време училищата да бъдат затворени. Основната причина за това положение се криела в борбата за оставането или прогонването на омразния гръцки владика Неофит. Тази борба довела до разделението на гражданството и неговите първенеци на два лагера и изместила въпроса за поддържането на училищата на заден план. Едва след прогонването на Неофит от Търново настъпил временен мир и съгласие, което накарало общинското ръководство да обърне своя поглед към училищното дело. „Едвам на 1858 г. по единодушното старание на гражданите дългът на училищата ся исплати и градската тогас община ся залуви усърдно даде съвършено устройство на училищата.“²³

През 1858 г. от еснафите и общината била излъчена комисия, която да прегледа сметките на досегашното училищно настоятелство. Оказало се след проверката, че дългът достигнал сумата 100 000 гроша. Еснафите и гражданите поели обещанието да помогнат за изплащането на училищните дългове, това състояние на училищната каса накарало настоятелството да се обърне към досегашните си кредитори с молба да си получат дадените пари, а лихвата да преотстъпят на търновската община. С такова писмо те се обърнали и към „любородеца“ Илия Видинли да опрости лихвите на дадените от него 5000 гроша.²⁴

Селските чорбаджии полагали твърде последователно грижи за развитието на училищното дело, като не жалели средства за подготовката на местните учители при добри и известни педагози. Така еленските чорбаджии се отзовали на желанието на Андрей поп Дойнов да се учи в откритото от Христати Павлович училище в Свишов. Местният чорбаджия х. Стоян Михайловски приел да поеме разноските му в Свишов, както и да издържа семейството му, докато А. Дойнов се учи.²⁵ След завръщането на Дойнов в Елена броят на учениците му нараснал на 500 и училището станало тясно да ги побере. При това положение чорбаджиите и общината се видели принудени да построят и отворят второ училище.²⁶

Необходимо е да подчертаем, че когато говорим за положителната роля на чорбаджиите от Търновско за развитието на просветата, нямаме основание да ги поставим всичките под един общ знаменател. И сред тях се намирили лица, които не можели да разберат мястото на училището за издигането и консолидирането на българската нация, а в някои случаи те изхождали от своите тясно класови интереси, за да пречат на прогреса на учебното дело. От такива позиции трябва да разглеждаме изказването на елен-

²³ С. Велев, Документи из архивата на Българската добродетелна дружина в Букурещ, сп. „Училищен преглед“, г. XVI, 1907, с. 248.

²⁴ Й. п. Георгиев, Екскурзия в Габрово, „Периодическо списание“, г. XIV, 1903, с. 753

²⁵ НБКМ, БИА, ф. 398, а. е. 1, л. 19.

²⁶ НБКМ, БИА, ф. 398, а. е. 1, л. 21.

ския чорбаджия Йордан Кисъв на едно събрание на общината. Според него не било необходимо колибарските деца да се учат, защото нямало кой да пасе козите и да му работи. „По тези причини той всячески се мъчеше за разстройството на училището, което под патриотическата защита на Народната партия, освен че не пострада, но напротив, още по-успешно напредваше.“²⁷

До Кримската война чорбаджиите, които управлявали общините самовластно, без участието на еснафите и останалото население, полагали грижи за развитието на просветата, но не забравяли при изгоден случай да се възползват от средствата на училищната каса. Използването на училищните капитали за стопанските им операции ги е карало да се стремят да завладеят училищното ръководство и сами да решават неговите проблеми. За такива чорбаджии Боян Пенев пише: „Според тях управлението на училищата и църквите трябва да се повери на няколко избрани лица — от тяхната среда, разбира се — и решенията на тях да се изпълняват безпрекословно. Ужасявала ги е идеята за участие на народа в черковните и училищни дела и с всички средства са се стараели да запазят онова изключително положение, което са заемали в средата на своите еднородни като техни представители пред властта и като пълновластни управници на училищните и църковни имоти. Не са обичали някой да контролира делата им и да се меси в техните предприятия, макар тях предприятия да са засягали българското общество и българската народност.“²⁸

* * *

След Кримската война и особено след издаването на Хатихумаюна ролята на българските общини в обществения живот нарастала неимоверно много. Търновската и останалите общини в района после изцяло грижата за училищата в свои ръце, те пристъпили към стриктното регламентиране на правата и задълженията на училищните епитропи, към изработването на програма и правилник за вътрешния ред на училищата.²⁹ Търновската община в свое заседание от 18. XII. 1860 г. освободила старите епитропи, като за станалите промени секретарят на общината Н. Златарски два дни по-късно изпратил писмо до търновския представител по църковните въпроси в Цариград хаджи Николи, с което го уведомял, че „завчера стана събор на общата одая за променяването на ветхите ни школки епитропи Ст. Карагъзов и Р. Маждраков“³⁰. На освободените места били избрани търговците Ив. Гешоглу и Г. х. Николов.

С тези решения на търновската община окончателно се премахнали училищните настоятелства. Ръководството на училищата преминало в ръцете на попечители, които били подчинени на об-

²⁷ Пак там, л. 21

²⁸ Б. Пенев, История на българската литература, т. III, С., 1933, с. 54

²⁹ НБКМ, БИА, II А 2345.

³⁰ Е. в. Георгиев, пос. съч., СбНУ, кн. XXII—XXIII, с. 76.

щината и отговаряли пред нея.³¹ Същевременно попечителите ставали автоматически членове на общинския съвет.³¹ Явно е, че многостранната дейност на общината е станала причина ръководството на училищата да се прехвърли изцяло на попечителите, които трябва да дават отчет за своята дейност. Вероятно попечителите са счели, че двамата поради многообразието на въпросите, които трябва да решат, не ще могат да се справят със задачите, което е накарало общината 14 дни по-късно да увеличи техния състав с още двама. Пред общината те подписали протокол със своите задължения. „Долуподписаните граждани Търновски, като се събрахме днес и подобриме едногласно за попечители и епитропи на сичките наши учебни заведения Г-на Иванча Д. Гешоглу, Г-на Георгия х. Николова (Куппа), Г-на Николи Георгиевичо и Г-на Пандели Кисимова, на които даваме пълновластие според следующите и за нас и за тях обязательни постановления.

1-во Представа се на горепосочените попечители да събират редовните и случайни училищни доходи, като държат редовно сметка за всеки училищен приходи и въобще парите училищни да бъдат под тяхното непосредствено ведение.

2-ро Ще имат пряко надзорство над всичките учебни заведения. Ще са длъжни да посещават често училищата и да настояват за точно изпълнение на училищния устав и ще изискват подобрението на общината за секо нещо, се отнася до улучшението на учебната част на училищата.

3-то Кога с нужда ще свикват по празничните дни членовете на градската община и сами ще заседават като редовни членове в нея.

4-то Ще имат грижата за потребните поправки на учебните заведения и други дребни благословени масрафи в школите. Както ще се стараят да заплащат во време хаковите на учителите според контрактите им.

5-то Ще се стараят да събират доброволни приношения от именни доходи, от антивули, от духовни завещания, от записи и тъкмежи и др., които се разглеждат в Градската община,

6-то Службата ще им следува една цяла година, после престава и ще се заменят с други.³²

Първостепенна задача на епитропите и общината е било осигуряването на средства за издържането на училищата, както и за заплащането заплатите на учителите. Приходите на училищната каса били редовни, които се внасяли ежегодно от еснафските каси от църковните пангари, а за Търново — и от ежегодната вноска на митрополита. През 1860 г. членовете на търновската община Е. Селвели и Д. х. Ничов се обърнали към владиката Григорий с

³¹ В. Златарски, Принос към историята на учебното дело във В. Търново. Юб. книга на Великотърновската мъжка гимназия „Св. Кирил“, Търново, 1933, с. 111.

³² НБКМ, БИА, II А 2395.

писмо, в което го молят да „благоволите да платите тригодишния Ваше Собствено Митрополитски дълг, дето сме задължени писмено на Школската Каса за сека година съразмерно по 5 хиляди гроша, петнайсет хиляди № 15 000.“³³

Вторият вид приходи за училищните каси били случайните, които идвали от дарения, завещания, от таксите, които общината вземала за извършените от нея сделки, записи, антивиули и пр. Тези приходи понякога се оказвали твърде незначителни и недостатъчни за заплащането на учителските заплати, което е принуждало общината да се принуди да затвори временно училищата.

Завземането на общинското самоуправление от алчни и безскрупулни чорбаджии в някои от селищата в Търновско се отразявало зле върху развитието на учебното дело. Преди всичко те използвали училищните каси като източник на евтин кредит, а много често забравяли да възстановят взетите суми. Типичен случай в това отношение са грабежите на тревненските чорбаджии. В едно писмо до Н. Палаузов от 9. VI. 1857 г. П. Р. Славейков писал: „Осем години как съм се заселил в Трявна, училищната каса от 20 000 гроша при сичките иждивения що сторихме бях я довел до 100 000 гроша в година и половина време как се скитам по Цариград нашите кметове тоз закачил, онзи докопал, друг подвлякъл, докарали я до 32 000 цяла неделя са уращисвал с кавги едвам издровихме до 70 000 гроша, че ми бъктисана душата.“³⁴

В друго писмо до Палаузов Славейков описва отново този случай, но посочва, че с помощта на селяните успял да оздрави училищното имущество.³⁵ В подобно състояние се оказала през 1864 г. и училищната каса на Елена. В едно тържествено слово в местната църква учителят Робовски говорил пред съселяните си за упадъка на училището и посочил че училищната каса, която преди е имала до 400 000 гроша капитал, сега е празна.³⁶

В особено тежко положение попаднали училищата и техните каси, когато били подхваната борбата между еснафите и чорбаджиите за надмощие в общинското управление. Първият резултат от тази борба бил отказът на еснафските организации да дават своите ежегодни вноски в общинските каси под предлог, че чорбаджиите злоупотребяват с тях, което често е било и самата истина. Това противодействие на еснафите лишавало общината от най-сигурните средства за поддържането на училищата.

Независимо от състоянието на училищната каса общините продължавали да търсят способни и високообразовани учители. Така постъпили търновските чорбаджии Ст. Карагъзов и Павли х. Иванов, които с писмо от 25. II. 1858 г. се обърнали към П. Р. Славейков в Цариград с гореща молба да стане учител в Търново, за да

³³ В. Златарски, пос. съч., с. 116.

³⁴ П. П. Славейков, Писма на П. Р. Славейков, СБНУ, кн. XX, 1904.

с. 64

³⁵ Пак там, с. 66

³⁶ ОДА, В. Търново, ф. 54, оп. I, а. е. 106, л. 125

одготвя малките деца за по-горните учители.³⁷ При определянето на учителските заплати общината изхождала от образователния ценз и педагогическите способности на учителите. Така на 26. XI. 1863 г. общината в Търново сключила контракт с Н. Михайловски за „главен учител и управител на градските учебни заведения в родъление на една година при заплата 11 000 гроша годишно.“³⁸

Въпреки че условията в подписаните договори били задължителни за двете страни, неизплащането на учителските заплати било постоянен спътник на просветното развитие в Търновско. През 1861 година плаковският архидякон Мелетий се обърнал към каза с молба да направи постъпки пред селските чорбаджии, които не желаят да изплатят заплатата на учителя Тодор.³⁹ Изплащането на учителските заплати от общините направило впечатление и на руския консул в Търново Кожевников, който в един свой доклад отбелязал: „Общината в Търново, състояща се от съвсем богати представители на търговското и занаятчийско съсловие, не само не заплаща това, което тя е длъжна на учителите за миналото време (този дълг достигна до 40 000 гроша), но даже се отказва да внесе пари и за текущите месеци. Пред вид на тази обстановка трябва да се очаква, че тукашното училище скоро ще се закрие.“⁴⁰ Тези сведения се отнасят за 1864 г., когато борбата между чорбаджиите и еснафите достигнала една от връхните си точки.

В същото това време общината е трябвало да разглежда постоянните молби на учителите за изплащането на техните заплати. Финансовият въпрос дълго тегнел над търновските училища. През ноември 1874 г. учителите в Търново се обърнали с колективна молба към общината, в която поискали да се изплатят заплатите на някои учители, а на новите да се предплати и да се осигури зимнина.⁴¹

Габровската община не останала по-назад в това отношение, за което ни говори фактът, че нейното ръководство отказало да изплати полагаемите суми на учителя Тодор Бурмов. Като руски поданик Бурмов се видял принуден да поиска съдействието на руския консул в Русе. На консулските запитвания габровските чорбаджии отговаряли, че Бурмов е назначен от одеското настоятелство и оттам трябва да си получи парите.⁴²

Финансовите затруднения на общините в Търновско по издръжането на училищата ги принудило да нарушат демократичните принципи, издигнати от В. Априлов — достъпност и безплатност на обучението. Още през 1840 г. Априлов в писмо до габровската община изрично наредил: „Учителят никак няма изин да зе-

³⁷ ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. с. 177.

³⁸ Общински вестник, В. Търново, г. VIII, бр. 7 от 6. VI. 1931.

³⁹ НБКМ, БИА, II А 3534.

⁴⁰ АВПР (Архив внешней политики России), ф. ПК (Посольство в Константинополь), 1864, д. 2551, л. 104.

⁴¹ НБКМ, БИА, II А 2367.

⁴² АВПР, ф. ПК, 1870, д. 2186, л. 162.

ме от чуждите момчета, дето дохождат в Габрово да се учат от други места, никоя заплата за учение. . . Така и ви, господие епитропи, няма да земате от чуждите момчета нито една пара, освен ако щат бащите им да пожертвуват нещо. Школата е обща и от край светът ако дойдат, нека се учат.⁴³

Основните причини за нарушаване на тези принципи се криели отчасти в своеволните действия на чорбаджиите. От запазения „Тевтер наручни, който съдържа вересии разни. Януари 1.“ разбираме, че училищната каса в Търново се превърнала в своеобразен кредитор на частни лица и църкви. Училищните капитали се раздавали при ниска лихва, което е карало на първо място членовете на общината да се облагодетелствуват от този евтин кредит. Към 23 април 1866 г. училищната каса е трябвало да изиска пресрочени заеми на сума 10 000 гроша.⁴⁴ През същата година в едно писмо до Ефорията на болницата и училището в Търново, намираща се в Букурещ, Търновската община представила годишния баланс на училищната каса, който може да ни обясни защо дългът постоянно нараствал. Приходите за една година били 24 700 гроша, а разходите 36 000.⁴⁵

Това плачевно състояние на училищната каса принудило Търновската община да въведе прогресивно-подоходното облагане на учениците, за да може по този начин да осигури заплатите на учителите. През 1867 г. общината се обърнала към свещениците и мухтарите на махалите в града с молба да съобщят на населението, че за поддържането на училищата се налага да се въведат следните такси: за „състоятелно семейство“, ако има едно дете ученик, ще плаща годишно 60 гроша, а за следващите деца по 15 гроша; за семейства от „средното съсловие“ за едно дете — 40 гроша, а за следващите по 10 гроша. Третата група общината определила като „средно семейство“, който фактически били бедните търновски граждани. Те трябвало да плащат за първото дете по 25 гроша, а за следващите по 5 гроша.⁴⁶ Този класов подход при заплащането на училищната такса от населението бил въведен под натиска на еснафите и бедното гражданство, които успели след 1864 г. да извоюват известни позиции в общинското ръководство.

Наред с тези мерки общината постоянно отправяла призови към населението за по-голяма благотворителност в полза на училищата, които не винаги били посрещани със задоволство. На 23. III. 1869 г. гражданите от махалите „Св. Никола“ и „Св. Атанасий“ помолили общината да утвърди заплатите на учителите и да направи възможното да изплаща дълговете си навреме. „За да не би подир да се натовари народа да плаща учителския дълг, защото знайте, че непрестанно се мълви из народа, че за учителски-

⁴³ В. Априлов, пос. съч., с. 250.

⁴⁴ НБКМ, БИА, II А 2435.

⁴⁵ С. Велев, пос. съч., с. 250.

⁴⁶ НБКМ, БИА, II А 2337. „

те пари се събират и пак дългът за тях се не свършва.⁴⁷ Очевиден е намерът за злоупотреби от страна на общинското ръководство.

Издава наредба за събиране от учениците на определените такси, общината следяла за стриктното ѝ изпълнение. По-късно тя отправила нареждане до учителите „да не приемат нито един ученик без пусула от касиера на общината.“⁴⁸ В потвърждение на тези решения за събирането на училищни такси е и писмото на Търновската община до Ихтияр меджлиса в с. Самоводене от 23. VI. 1878 година, с което уведомяват населението, че от новата година ще се приемат учениците безплатно. Меджлисът да определи кои ученици от селото ще бъдат изпратени в Търново.⁴⁹ Това писмо идва да покаже, че до Освобождението селските чорбаджии определяли кои ученици могат да кандидатствуват за търновското класно училище или за Богословското край Лясковец.⁵⁰

Най-тежко върху развитието на българската просвета се отразява разгорялата се класова борба сред българския народ след Кримската война. Общината в Търново и останалите селища се превърнали в арена на ожесточени сражения между оформилите се партии — народната и чорбаджийската. С особена сила борбата между двете партии се разгоряла по въпроса за изгонването на гръцкия владика Неофит, а това не могло да не даде отражение върху по-нататъшния прогрес на училищата в Търновско. През 1857 г. д-р Васил Берон писал на Н. Геров: „Тряба да знаеш, че умразата и несогласието на нашите граждани Гърци (гръкомани б. м. — Г. П.) и Българи е толкова голяма щото всеобщите ни училища са затвориха защото на учителите не се заплаща.“⁵¹

Ръководителите на народната партия — учители и еснафи, се противопоставили на гръкоманството на някои членове на общината, а също така на консервативността им при решаването на въпросите от компетентността на общината. В отговор на тази тяхна политика чорбаджиите започнали да преследват неудобните им учители, като считали, че те са организаторите на народната съпротива. Според Славейков чорбаджиите са научени да гледат „на учителите като хора, които според общественото си положение са задължени да се покоряват на тяхните своеволни прихвати и да бъдат съвсем отчуждени от секи обществени разправи.“⁵² От своя страна учителите и народните маси считали, че чорбаджиите трябва да се изгонят от общината, което ще помогне да се решат редица въпроси от вътрешен характер.

Възрожденската преса отразявала борбите в общините и посочвала, че последиците от тези борби се отразявали пагубно вър-

47 НБКМ, БИА, II А 2359

48 НБКМ, БИА, II А 2382.

49 НБКМ, БИА, II А 2330.

50 НБКМ, БИА, II А 2375 и II А 2376.

51 Из архивата на Н. Геров, кн. I, С., 1911, с. 17.

52 Известия на Архивния институт, кн. II, С., 1959, стр. 171. Д. В. Две писма на П. Р. Славейков за Габровското училище.

ху просветното развитие. Първи опити за отстраняване на чорбаджиите от училищното ръководство били направени в Габрово. Пристигналият през октомври 1858 г. от Русия Т. Бурмов поставил въпроса за преустройство на училището. На негова страна застанали еснафите, които не били доволни от безконтролното разполагане с училищните средства от местните чорбаджии.⁵³ През 1859 г. старото училищно ръководство било освободено, а в новото влезли представители на еснафските организации. Това послужило като сигнал за разпалване на борбата, защото чорбаджиите не могли да се примирят с това поражение. Те започнали да търсят дребни поводи, които да им позволят да направят доноси пред турската власт против омразните и неудобните им учители.

През 1865 г. по чорбаджийски донос били арестувани и откарани в Търново учителите Ил. Христович, Игнат Иванов и Сава Сирманов, които скоро били освободени поради липса на доказателства за тяхната вина. На 11 май 1866 г. последвал нов донос, че учителите били научили децата да пеят песни във възхвала на руския цар, което довело до забраната тези учители да преподават в Габрово. Чорбаджиите се убедили, че обвиненията в русофилство е най-сигурното оръжие за разправа със своите противници⁵⁴

Срещу тези коварни действия на чорбаджиите се надигнало цялото габровско гражданство, което взело решение да изпрати в Търново делегация, която да защити и оправдае наклеветените учители. Габровските първенци побързали да предупредят влиятелните търновски чорбаджии Г. п. Симеонов, Ст. Карагъзов и други свои приятели за тези действия на населението. „След поздравлението си — писали те — явяваме Ви за нашите някои Граждани, които са дошли с подписи в Търново за учителите и от които някои ходат и днес нагоре надолу из града ни да правят тарафи и за това Ви известяваме, чи ако се искат подписи за тази работа ние можем да съберем повече от тях, но като знаем, че събирането на подписи е противно на царските закони, не събрахме, но ако е нужда или стане нужда ние можем да се съберем и да Ви ги представим да ги прегледате на какви хора са подписите, а колко за тяхните подписи може да ги прегледате и сега, та да видите какви подписи са, и да се научите как са подписвани. Без друго, като Ви поздравяваме сми Ваши приятели х. Петър Бакал, Цоню Пенчо, Ив. Димчов и др.“⁵⁵

Последиците от тези борби се отразили отрицателно върху училищата. „Преди четири години учителите в Габрово се видяха ненадейно наклеветени от тамкашните чорбаджии. Тези добри учители малко остана да отидат жертва на чорбаджийския деспоти-

⁵³ Р. Каролев, пос. съч., с. 37.

⁵⁴ П. Цончев, Из общественото и културно минало на Габрово, С., 1934, с. 427.

⁵⁵ НБКМ, БИА, II А 1971.

зъм. И тогиз Габровските училища се видяха запустени.⁵⁶ Подетата борба между учители и чорбаджии продължила непрекъснато до Освобождението. По нов чорбаджийски донос през 1876 г. габровските учители отново били изпратени в затвора, защото според твърдението на турците и техните помощници — чорбаджиите, били превърнали училището в разсадник на революционни идеи.⁵⁷ Болшинството от габровските учители били руски възпитаници, които били преследвани от турската власт като агенти на Русия, което накарало местните чорбаджии да поемат задължение пред турската власт да не приемат повече такива лица за учители в града.⁵⁸

Борба против чорбаджийските произволи в училищата се водила и в Търново, Трявна, Лясковец и останалите селища на Търновско. В Трявна П. Славейков застанал начело на тревненската младеж и еснафите в борбата против местните чорбаджии, които били занемарили училището и злоупотребявали с обществените средства. Тези борби охладили стремежа на чорбаджиите и общините да търсят добри и начетени учители, защото се страхували, че ще описват техните золуми в пресата. Това ги накарало да назначават за учители свои протежета.⁵⁹

Назначаването на учители, които били близки по роднински връзки или по дух с чорбаджиите, било посрещнато с голямо недоволство от населението. Търновските граждани не желали за учител на техните деца да бъде Георги Мазаков, който бил „меке-ре“ на чорбаджиите.⁶⁰ Подобно било отношението на населението и към учителя Горанов, който бил студен и горд, поддържал близки връзки само с няколко чорбаджии, без да помисли за потесни контакти с народа.⁶¹

Прогонването на чорбаджиите от общината било много трудно поради подкрепата, която те получавали от турската власт и представителите на църквата. Тази подкрепа накарала еснафите да се обърнат към Високата порта с молба да бъдат освободени от задължението да дават на общината средства за издържането на училищата. Тази тяхна молба била резултат не от нежеланието им да поддържат българските училища, в които се учат техните деца, а от убеждението, че по този начин ще успеят да пресекат злоупотребите на общинарите, излъчени от местните чорбаджии, както и да ги злепоставят пред народа. Чрез тази мярка те се надявали да поставят общината пред свършен факт и да докажат, че тя в тоя състав е неспособна да осъществи и най-елементарните си задължения. Това според тях би компрометирало за

⁵⁶ Дунавска зора, г. II, бр. 37 от 16. VIII. 1869.

⁵⁷ АВПР, ф. ПК, 1876, д. 2192, л. 116.

⁵⁸ Р. Каролев, пос. съч., с. 224.

⁵⁹ България, г. IV, бр. 37 от 24. XII. 1862.

⁶⁰ България, г. II, бр. 62 от 25. V. 1860.

⁶¹ Турция, г. VI, бр. 23, от 24. VII. 1871.

сетен път чорбаджиите и те по-лесно биха били изгонени от общината.⁶²

След получаването на султанския ферман на 9. IX. 1863 г. еснафските организации заявили, че няма да правят повече вноски на училищната каса, с което „към 30 септември Търновската община не намерила никакви средства за издръжката на учителите, което довело до окончателното закриване на всички училища“⁶³. Едно писмо на Др. Цанков до Н. Михайловски дава сведения, че училищата в Търново били затворени за известен период от време още през есента на 1862 г. Лешото състояние на училищата и на Търновската община според Цанков щяло да накара народа да се замисли.⁶⁴

Учебните занятия в Търново започнали редовно през 1864 г. Общината „призовава учителите не колкото бяха потребни, но колкото позволяваха слабите ѝ средства да обдържи“⁶⁵. Това окайно положение на търновските училища показало на еснафите, че тяхната съпротива ще даде желаните резултати. Действително наложило се от общината да бъдат прогонени най-компрометираните чорбаджии. Продължила близо четири години, борбата на еснафите се увенчала с успех. „Училищата още не са устроени! Самото важно, което е станало в този град, е това, дето са изпъдили чорбаджията. Ако за 4 години едвам можаха Търновчани чорбаджията си да изпъдят, Владиката си ще за 40 години дали ще може да го изпъдят.“⁶⁶ Прогоненият чорбаджия бил Димитър х. Ничов, водач на гръкоманите в града и враг на народното издигане. Няколко години по-късно в „Дунав“ съобщил, че Д. х. Ничов, родом от Търново и търговец във Виена, подарил на турското училище в Русе 10 турски лири, а така също подарил на хазната за развитието на просветата 3800 каймета.⁶⁷ Това съобщение е твърде показателно за позициите и отношението на този чорбаджия към развитието на българската просвета.

Борбата между чорбаджиите и еснафите не продължила дълго. Над българските училища се надвесила нова, много по-опасна заплаха, която станала причина за обединението на всички сили на българския народ. Плановите и стремежите на Мидхат паша — валия на Дунавския вилает, станали причина тази борба да бъде изместена на по-заден план. Двете партии разбрали много добре същността на просветната реформа на новия валия, за да разберат, че само с общи усилия ще успеят да отстоят завованията на родната просвета.

До средата на XIX в. българската просвета водела ожесточена борба против домогванията на гръцката буржоазия, без да се

⁶² АВПР, ф. ПК, 1863, д. 2550, л. 55

⁶³ АВПР, ф. ПК, 1863, д. 2550, л. 56.

⁶⁴ НБКМ, БИА, II В 1875.

⁶⁵ С. Велев, пос. съч., с. 249.

⁶⁶ Гайда, г. I, бр. 2 от 30. VI. 1863.

⁶⁷ Дунав, г. IV, бр. 318 от 9. X. 1868.

срещнат някакви препятствия от страна на турската власт. Ето защо в този период нашите училища се развивали и укрепвали в борбата против гърцизма и някои негови оръдия в лицето на част от българските чорбаджии, но от средата на XIX в. те трябвало да се противопоставят на един нов враг в лицето на турската власт.

Новите тенденции за асимилирането и приобщаването на българите към турската нация по линията на просветата се забелязали още от 1850 г., когато Високата порта решила да отвори частично вратите на турските учебни заведения в Цариград за българските деца. Няколко българчета, предимно от средите на чорбаджиите, били приети в Медицинското училище.⁶⁸

През 1860 г. излязал указ на Високата порта за изграждането на държавни училища в по-големите градове на империята, в които да се приемат деца от турска и българска националност. На тези ученици, възпитавани и обучавани в правителствен дух, правителството възлагало големи надежди за бъдещето на Турция и за осъществяването на нейната вътрешна политика. Но „при провеждането на тази реформа се срещнали трудности, от една страна — фанатизма на господстващата раса; от друга — страх у нашите едновърци за бъдещето на своите деца и мисълта за тайните намерения на правителството за отслабване на народността и религиозно чувство у християните. Затова този въпрос бил отложен за по-късно време.“⁶⁹

През 1864 г. турското правителство с цел да подобри управлението на империята решило да извърши административна реформа, създадени били нови административни единици — вилаети. За управител на вилаета Булгаристан с център Търново бил назначен амбициозният турски реформатор и ръководител с голям опит Мидхат паша. С идването си във вилаета Мидхат паша провел първите си реформи: вилаетът бил преименуван на Туна, а за център вместо Търново бил избран незначителният тогава по население и значение град Русе. Тези първи мероприятия били достатъчно показателни за евентуалната бъдеща дейност на новия валия. Неговата основна цел била премахването на всичко онова, което би напомнило на българите за тяхното историческо минало.⁷⁰

Мидхат паша се възползувал от предоставената му от правителството пълна свобода на действие, която му открила възможност за набеязване на една широка програма както за укрепването на икономиката на областта, така и за подтискането на българския народ. В тази програма на едно от първите места била поставена задачата за унищожаване на българските училища, като на тяхното място се предвиждало да се изградят смесени турско-български. „Още във времето на разделението на турската държава на вилаети — пише в „Знаме“ — нашите тирани забележили про-

⁶⁸ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2166 Б, л. 23.

⁶⁹ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2166-Б, л. 23.

⁷⁰ Д. Антонъв, По отоманизирането на българските училища, Архив на МИП, г. III, кн. IV, с. 32

гресът на българските училища сравнително с турските и още оттогава уплашени от този прогрес, те се решиха да го убият, като отнемат доходите на тие наши общински заведения, като ги съединят с идеотическите медресета.⁷¹

С провеждането на просветната програма се целяло да се изгради здрава бариера пред просветното и културно издигане на българите и в същото време да се издигне просветата на изостаналото в това отношение турско население. Смесените турско-български училища според турските реформатори откривали пред българската младеж възможността да бъдат привлечени на държавна служба, с което те се надявали да си създадат една по-широка социална база за провеждането на денационализаторската политика на младотурците.

С ликвидирането на българските училища Мидхат паша се надявал да постигне и друга цел — нанасяне удар върху руското влияние сред българския народ. Подумите на неговия биограф Мидхат бей: „Мидхат паша разбра, че да направи делото си трайно и да накара тази провинция да се привърже искрено към императорското правителство, и да се опълчи срещу маневрите на неприятелите на империята, които сееха раздор в страната. Едно от средствата, изработено от тях и прилагано успешно в продължение на много години, се състоеше в изпращането на голямо число млади българи в университетите на Одеса, Харков и Киев. След своето завръщане в България тези млади хора се втурваха да пропагандират панславистични идеи; виновници за смутове, те представляваха голяма опасност за отоманския суверенитет. Мидхат, решил да премахне злото, създаде първоначални и средни училища в главните центрове, гдето младите българи и мюсюлманите биха намерили, без да имат нужда да отиват в чужбина, всички благоденния на едно модерно образование.“⁷² Ясно и точно е формулирана антибългарската и антируската насоченост на реформаторската дейност на Мидхат паша.

За осъществяването на своите замисли Мидхат паша решил да използва туркофилските настроения на чорбаджиите — ръководители на българските общини. През 60-те години на XIX в. чорбаджиите постепенно губели своите позиции в общините и за да спечелят подкрепата и благоволенieto на губернатора, одобрявали и поддържали почти всички реформаторски начинания на турската власт. Те не могли да се примирят с факта, че губели своето влияние в ръководството на общините, училищата и другите обществени заведения. Още повече, че по думите на Славейков: „Тем никак не им и по сърце народното образование, не благовеят на учевите и на пушка гледат учителите, истинските наставници

⁷¹ Знаме, г. I, бр. 19 от 30. V. 1875.

⁷² К. Крачунов, Турската държава и българските училища, Просвета, г. I, 1935 — 1936, кн. 8, с. 920.

на народа като опасни за тяхното изедническо влияние, тях наветуват и гонят ги.⁷³

Опрян на сервилността на българските чорбаджии, Мидхат паша действувал твърде самоуверено, още преди проектът да бъде одобрен от вилаетския съвет и Високата порта. Тази самоувереност, че неговата идея ще бъде безрезервно подкрепена, го накарала да пристъпи още през 1865 г. към осъществяване на своя замисъл да унищожи българските училища.

По време на своята инспекционна обиколка на вилаета през 1865 г. Мидхат паша се убедил за сетен път в големите успехи и постижения на българските училища в Габрово, Трявна, Елена и другите селища на Търновско. При срещата си с габровската община той направил предложение за сливането на българските с турските училища, като препоръчал на габровските първенци да излязат от името на българския народ с искане пред Високата порта да се обединят училищата в името на общото благо на империята.⁷⁴

При посещението си в Търново Мидхат паша намерил в лицето на местния учител Н. Михайловски свой добър съмишленник в борбата за унищожаването на българските училища. „Съставянето на този проект (за сливането на училищата — б. м., — Г. П.) било поръчано от Мидхат паша на учителя в Търново Михайловски по всяка вероятност при пребиваването на Генерал Губернатора в Търново, където е изложил пред Михайловски своите идеи.“⁷⁵

Мидхат паша използвал рационално своя престой в Търново за осъществяване на първите конкретни задачи по просветната реформа. Както в Габрово, така и тук той предложил на местните чорбаджии: „1. Да вземат мерки за постройката на училище в местност, която да се намира на еднакво разстояние както от турската махала, така и от християнските квартали. 2. Да закрийт главното народно училище и да предадат доходите, събрани в общината, на градското началство на това основание, че този доход по своята незначителност не покривал разходите, което било и причина за неправилното заплащане и оплакване на учителите.“⁷⁶

Натоварен от валията, Н. Михайловски пристъпил с помощта на турски чиновници да подготви проекта и претвори на дело идеите на най-големия враг на българския народ. След като проектът бил готов, Мидхат паша назначил една комисия от турци и българи, които да го обсъдят и направят нови предложения. В комисията според известието на руския консул в Русе Сученков от българска страна участвували назначените вече инспектори на училищата във вилаета Н. Михайловски и Т. Шишков, чорбаджията х. Иван-

73 Гайда, г. II, бр. 1 от 21. VI. 1864.

74 Р. Каролев, пос. съч., с. 58.

75 АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183 л. 234.

76 АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2182-Б, л. 25.

чо Пенчович, Драган Цанков и Ст. Карагьозов — чорбаджия от Търново.⁷⁷

Тази дейност на Мидахт паша и неговите български помагачи била следена отблизо и с голямо внимание от руските консули в Русе. Те не могли да останат безразлични към намеренията на турското правителство спрямо българския народ. От техните доклади черпим изобилни сведения за изработването на проекта, за отношението на чорбаджиите и останалите среди от народа към просветната реформа на Мидхат паша. От тези доклади разбираме, че в един такъв тежък момент за бъдещето на българската просвета, респективно за бъдещето на българския народ, се намерили българи, които подкрепили и се превърнали в първи помощници на турците в тази антибългарска реформа.

Участието на българските туркофили в изработването на проекта, целеш да унищожи българските училища, било посрещнато с негодуване от различни по своя социален произход българи. „Идеята за този смъртоносен удар — пише Хр. Ботев — е зряла в главите на босфорските разбойници в продължение на десет години и подпомагана и хранена с подлостта на няколко души наши изроди и ренегати. (О! г-не Михайловски, вие сте първия номер от тия нерязани турци).“⁷⁸

Въпреки че получил своето образование в Русия, Н. Михайловски останал верен на политиката на своята социална среда, от която произхождал. Син на еленски чорбаджия, той в „последно време е станал сяпко оръдие на правителството в дълг съединението на българските училища с турските медресета. Народната мътва е произнесла присъда и сега едвали не е най-нешастният ренегат“⁷⁹

Възрожденската преса реагирала веднага на опитите на турското правителство да ликвидира българските училища и отправила остри нападки срещу предателите. По повод участието на Н. Михайловски в подготовката на училищната реформа в „Дунавска зора“ писал: „Който познава издайничеството на еленските чорбаджии, от които е и предателя х. Йордан ще може лесно да си представи на ум какво лице е Михайловски, който е чорбаджийски син от Елена и верен последовател на баща си. Този пъклен син като се е продал на Турците, за да работи за потурчване на българските училища е в състояние да направи най-голямо зло на бедния народ; той ще приема само таквизи учители, който би склонил да му дава най-малко една четвърт от хака си.“⁸⁰

Както пресата, така и населението в Търново отправили остри нападки и обиди срещу бившия главен учител в града. Положение то му в Търново ставало нетърпимо, което го принудило да си търси на друго място работа. За целта той се обърнал към своя брат

⁷⁷ АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183, л. 235.

⁷⁸ Знаме, г. I, бр. 18 от 30. V. 1875.

⁷⁹ ЦГАОР, ф. ВУА, ед. хр. 8799, л. 125

⁸⁰ Дунавска зора, г. II, бр. 47 от 8. XI. 1869.

д. Макариополски в Цариград, който да направи постъпки пред Мидхат паша, в момента велик везир, за някаква работа. В своя отговор от 19. IV. 1869 г. Макариополски му съобщил, че не можел да се срещне с Мидхат паша, но намерил съчувствие и подкрепа в лицето на д-р Чомаков. По-късно Мидхат паша обещал да го извика в Цариград и го направи член на турската комисия по просветата.⁸¹

Другият помощник на Мидхат паша при провеждането на просветната реформа, търновският учител Тодор Шишков, бил наречен от Ст. Стамболов „подлия предател на народа си и велик герой на шпионите“⁸² Всичките българи, сътрудници на Мидхат паша, били заклеймени като народни предатели и си спечелили дълбоката омраза на народните маси.

Това отношение на народните маси не попречило на някои буржоазни изследователи да направят неуспешни опити да оправдаят и прикрийт антибългарските позиции на двамата възрожденски учители Н. Михайловски и Т. Шишков, които безспорно са имали свой принос преди това в развитието на българската просвета. Всичко положително, което са направили, обаче не може да измине позорното петно и ролята, която са изиграли при осъществяването на преката на Мидхат паша, независимо от подбудите, които са ги ръководели. Буржоазният историк К. Крачунов е типичен апологет на туркофилските позиции на Михайловски и Шишков, за тях той пише: „Н. Михайловски и Т. Шишков, двама висококултурни и усърдни учители в Търново, приеха да заемат постоевете на държавни училищни инспектори, за да сътрудничат за осъществяването на новата просветна реформа. Наклонени сме да извиним постъпката на тези, иначе добри родолюбци, със съкровения им желание да видят подема на народното ни образование под егидата на султана.“⁸³

Наред с посягането върху самостоятелността на българските училища Мидхат паша предвидил новите училища да бъдат финансирани, като „се съединят съществуващите капитали и доходи в една каса, да се определи за събиране от появяващите се на пазара продавачи на дърва, въглища, брашно и прочие по три гроша на кола или да се вземат тези пари от купувачите“⁸⁴. Очевидни са били намеренията на реформатора да посегне върху приходите на църковните и училищните каси, както и да поддържа смесените турско-български училища със средства, събрани от народните маси, като имаме пред вид, че българските общини били натоварени да построят сградите на новите училища.

В края на 1865 г. Мидхат паша представил изработения проект за одобрение от Високата порта. След завръщането си от Цариград той свикал на 10. I. 1866 г. вилаетския съвет, който тряб-

81 НБКМ, БИА, II В 1863.

82 Нова България, г. I, бр. 63.

83 К. Крачунов, пос. съч., с. 921

84 АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183, л. 234.

вало да обсъди отново статута на новите училища и да го приеме. Пред събралите се български и турски представители той прочел султанския ферман за създаването на смесените турско-български училища. След прочитането му Мидхат паша се обърнал към българските чорбаджии с думите: „Разгледайте това дело във вашите общини и ни съобщете отговора си. Аз желая да проведа проекта в изпълнение в най-скоро време. Помнете, че от това зависи щастиего на Вашите деца, за бъдещите блага, за които не престава да се грижи нашето високо правителство.“⁸⁵

Първите практически стъпки по осъществяването на реформата, както назначаването на Михайловски и Шишков за инспектори, накарали народните маси под ръководството на учителите да се вдигнат на борба. Те много добре разбирали, че за окончателния успех на тази борба е необходимо да се обединят усилията на целия народ, да се спечелят чорбаджиите от общините за общобългарската кауза и за провалянето на реформата.

Под натиска на народните маси и при изявената антибългарска насоченост на турския проект се забелязало известно отрезвяване сред чорбаджиите в Търновско. Една част от тях или „влиятелните българи — както ги нарича консулт Кожевников — членове на различните градски меджлиси, равнодушни към народния дълг и нищо, разбира се, негубещи с унищожаването на общинските училища? тъй като техните деца в по-голямата си част се възпитават в Цариград или зад границата, отрано се обявили на страната на правителствените разпоредби“⁸⁶.

Голямата част от чорбаджиите успели да схванат целите и последиците от създаването на смесените турско-български училища и се обявили против проекта. „Здравомислящите чорбаджии (отнася се за търновските — б. м., Г. П.), когато узнали за предложения проект, събирайки се заедно, започнали да упрекват тежко Михайловски за гдето е предал техните религиозни и народни интереси в ръцете на турците и решили всячески да се противопоставят на осъществяването на споменатия проект.“⁸⁷

Стремешите на Мидхат паша да ликвидира българските училища имали донякъде положително значение за по-нататъшното развитие на българската просвета. На първо място, те накарали голямата част от членовете на българските общини да обърнат по-голямо внимание и загриженост към общинските училища, като техни настоятели да потърсят нови приходи и източници за поддържането им. В този решителен момент, когато съдбата на българската просвета била поставена на карта, еснафските организации в Търново оказали важна и съществена помощ. „Търновската община, виждайки грозящата я опасност, побързала да свика своите

⁸⁵ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2182-Б, л. 27.

⁸⁶ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2182-Б, л. 28.

⁸⁷ АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183, л. 235.

главни членове и уговорила старейшините и представителите на различните еснафи да пожертвуват ежегодно известна част от доходите на тяхните ханове, домове, дюкяни и работилници за обезпечаване на народното училище.⁸⁸ По такъв начин единодушното решение на общината и подкрепата на еснафите били достоен отговор на предложението на Мидхат паша за създаването на смесени турско-български училища. При това положение „каймаками-нът, виждайки невъзможността да склони гражданите към построяването на смесеното училище и срещайки съпротива и от страна на някои бейове и изобщо на мюсюлманите, побързал да съобщи за това в Русчук.“⁸⁹

Общото събрание на общината и гражданите в Търново било проведено на 26. X. 1865 г. На него всички търновски еснафи подписали „обезателни писма“ към общината и училището.¹ Почти всички те били писани по един и същи образец, по подобие на следното: „Ние долуподписаните жители Търновски, сички първомайстори и майстори от обществото на Еснафа Терзийски, като осещаме, че градът ни се нуждае от един общ капитал за поддържането на учебните ни заведения, съизволихме единодушно и отстъпваме на училищната каса за три години, сичките си годишни лихви от еснафския си капитал, който възлиза на грош. двайсет и пет хиляди № 25 000. Следователно от днес в течение на три годишно, колкото лихва изработи поменатото количество остават вече притежание общо за сметка на училищата и в тяхна полза да послужат като принадлежат на грижата и управлението на градската община и учебните заведения със обязаност на секой шест месечно изтичване да сме длъжни да внесем еснафски съразмерната част от лихвите на горепосоченото количество. В противен случай, ако и на годината не се изплатят напълно ще имат сила и пълна власт временните попечители училищни да лишават (или изгонват) от училищата, колкото принадлежат на баща от речения ни еснаф Терзийски. При опълването же на трите узаконени години оставаме сичко на разположението на общината да гледа и прави. Заради туй става настоящото подписано от нас Еснафски писмо. Търново 26. X. 1865 г.“⁹⁰

В защита на българската просвета в Търново дали своята подкрепа и останалите еснафи. Според запазените документи Кожухарският отстъпил тригодишните приходи на своя хан;⁹¹ Ковашкият и Кантарджийският отстъпили тригодишната лихва от своя капитал 2000 гроша;⁹² Бабукичкийският отстъпил тригодишните лихви от 10 000 гроша капитал; Абаджийският отстъпил приходите от

⁸⁸ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2182-Б, л. 25.

⁸⁹ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2182-Б, л. 26.

⁹⁰ НБКМ, БИА, II А 2370.

⁹¹ НБКМ, БИА, II А 2369.

⁹² Пак там, II А 2368.

хана си;⁹³ Халашкият предал лихвите за три години от своя капитал от 900 гроша.⁹⁴

На призива на общината се откликнали и отделните махали или отделни частни лица. Така например махалата при църквата „Св. Спас“ се съгласила в продължение на три години да предава на училищната каса по 3000 гроша.⁹⁵ В друго задължително писмо населението от махалите поп Георги, поп Васил, Антика, Патрика, Дервентската и Нова махала решило в продължение на три години да предава на училищната каса приходите от пангарите на своите църкви.⁹⁶ На внесените от отделни лица пари общината издавала разписки, каквато получил Рашо Минчев за внесените от него 150 гроша.⁹⁷ От тези сведения е видно, че търновското население без разлика от своето социално положение застанало зад своите бащиински ръководители в защита на българската просвета.

Подобно на търновските граждани постъпили и в останалите селища в Търновско. Габровската община в стремежа си да набави необходимите средства пристъпила към използването на нова система при раздаването на училищните имоти под наем. Тя обявявала публични търгове за наддаване от местните жители. Така постъпила при даването под наем на училищната воденица и тепавица.⁹⁸ Взети били серизони мерки за събиране на всички училищни приходи, като за целта във Влашко бил изпратен Петко Манафов, за да прибере наемите на тамошните училищни имоти.⁹⁹

Спечелили подкрепата на целия български народ, общините и най-вече чорсаджите е трябвало да намърят изход за излизане от това трудно положение; те трябвало да дадат отговор на турския проект. В архивата на търновската община е запазен един препис от писмо до Мидхат паша в Русе, което е без дата, но от неговото съдържание може да се предполага, че е писано през 1865 или 1866 година. В същност то представлява отговор на общината на предложението за създаване на смесено турско-българско училище в Търново. С това писмо общината направила опит да отбие атаката и проекта на Мидхат паша и по пътя на компромиса да обезсили реформата. В началото на своя отговор общината съобщила, че е проучен задълбочено проектът и също така мнението на всички граждани, което и дава основание да направи следните предложения: „Първоначалните взаимни училища (както и девическите) да останат сяко едно на грижите на народонаселението, за турските да си имат грижата турците, а за българските, българите. Учението да бъде задължително. Във второстепенните училища (петгодишен курс — б. м., Г. П.) в първите две години българите

⁹³ Пак там, II А 6192.

⁹⁴ Пак там, II А 2363.

⁹⁵ Пак там, II А 2398.

⁹⁶ Пак там, II А 2357.

⁹⁷ ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. I, а. е. 309.

⁹⁸ ОДА, Габрово, ф. 670, оп. I, а. а. 84 и 88.

⁹⁹ Пак там, ф. 746-К, оп. I, а. е. 13.

да учат български език, а в третата, четвъртата и петата година на турски.¹⁰⁰

Според предложението на търновци тези училища да бъдат такива, „щото учениците турски и български да бъдат в едно училищно здание и сред града ни, но да учат науките секоя на своя матерен език и освен туй християнските ученици да приемат каталогично освен другите уроци научни по български, по един урок турски и француски.“¹⁰¹ С този вариант търновци почти ликвидирали проекта на Мидхат паша. На края на своето предложение общината заявила, че ако не се приеме нейното предложение, то „другия начин ако да бъде, чедата на покорните Ви слуги в образованието, че ще бъдат обидени и не съответствува нито на нашите пожертвования, нито на обществения успех на населението“¹⁰².

Отговорите на българските общини, съпротивата на народните маси, както и липсата на очакваната подкрепа от страна на чорбаджиите принудили Мидхат паша да свика вилаетски съвет на 1. X. 1857 г. На него трябвало да се разгледат направените предложения и да се приеме окончателният проект за сливането на българските и турските училища.¹⁰³ На упоритите настоявания и заплахи от страна на Мидхат паша българските представители в съвета предложили съвместното обучение на българските и турските ученици да се осъществи само във висшите турски училища. До 15 години всяко дете да се учи в своето родно училище.¹⁰⁴

Проектът за отоманизирането на българските училища разтревожил, а същевременно активизирал емиграционната буржоазия, която добре разбирала какви могат да бъдат последствията от тази реформа. По този повод Е. Георгиев писал от Букурещ на Н. Геров: „Според Вестниците български, управителят на Дунавския Вилает са види чи ще изпълни намерението си за да затвори българските училища, и ги размеси с турските, на такъв друг цар няма освен да ся отвори един пансион в Букурещ; с интернат за 100 момчета без плата да се учат.“¹⁰⁵ Планът на букурещките българи не бил осъществен поради провала на Мидхатовия проект. Единодушието и сплотеността на българския народ се оказали достатъчно силни, за да обрекат на неуспех това антибългарско начинание. Въпреки провала Мидхат паша не забравил да се отблагодари на онези българи, които му служили вярно. Т. Шишков бил назначен за инспектор на българските училища, Н. Михайловски за цензор на българската книга, а х. Иванчо х. Пенчович станал член на Държавния съвет.

Мидхат паша не закрил нито едно българско училище, но в

¹⁰⁰ НБКМ, БИА, II А 2360.

¹⁰¹ НБКМ, БИА, II А 2360

¹⁰² Пак там, II А 2360

¹⁰³ Д. Косев, П. Р. Славейков. Обществена и политическа дейност, ГСУ, ФИФ, т. 43. С., 1947, с. 94.

¹⁰⁴ ЦГАОР, ф. 1750, оп. 1, ед. хр. 67, л. 61.

¹⁰⁵ Из архивата на Н. Геров, кн. I, с. 275.

бъдещата си дейност правел всичко възможно за подтискането на българската просвета. През 1869 г. в Цариград турското правителство обнародвало „Органически закон за народното образование“, който разделял училищата на две категории: публични под надзор на държавата и частни, управлявани от частни лица или общините.¹⁰⁶ Узаконеното съществуване на общинските училища представлявало фиаското на турските реформатори в областта на просветата, независимо че техните опити за ликвидирането на българските училища продължавали. Мидхат паша и другите турски управители в Русе и Търново продължили политиката на преследване, на създаване пречки за развитието на българските училища и просвета. Те пределно ясно разбирали, че просветата се явява едно от най-мощните средства за осъзнаването на поробените, а също за проникването на руското влияние.

Помощта на Русия за развитието на българската просвета, доставянето на книги и учебни пособия, изпращането на български деца да се учат в руските училища и университетите според турските управници укрепвали самочувствието на българите и се явявали сериозна пречка за денационализаторската политика на османския завоевател. След неуспеха на просветната реформа Мидхат паша и неговите заместници във вилаета направили твърде много за ограничаване проникването на руското влияние сред българите. В тяхна услуга се оказали редица български чорбаджии, които в своето болшинство били русофобски настроени. Те оказвали активна помощ в „подавянето у своите братя на всякакъв народен дух и упование в императорското (руското — б. м., Г. П.) правителство“¹⁰⁷. Особено тежки условия се създавали за учителите, които били получили образование в Русия. Те били постоянно клеветени пред турските власти, че са руски агенти, и това чорбаджиите твърде често използвали, за да се справят със своите врагове.

Тези антируски позиции на голяма част от чорбаджиите в Търновско е необходимо да изясним преди всичко с икономическото им обвързване със западноевропейския капитал и оттук превръщането им в проводници на западната политика. В тяхната прозападна ориентация и туркофилство¹⁰⁸ им трябва да търсим причините за упоритото преследване на руското влияние и руските възпитаници, които били предимно учители. „Ловът на учители — пише в едно донесение руският консул в Русе Мошин — продължава в целия вилает, и то много успешно. Особено на тези гонения се подхвърлят учителите, възпитавани в Русия. Така не много отдавна чорбаджиите изгониха от Търново Енчев. . . За нещастие преките защитници на българската народност — епископите, попадат под влиянието на тези чорбаджии и отиват в разрез с интересите на своето паство.“¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ф. Ш. Шабанов, Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата, Баку, 1967, с. 61.

¹⁰⁷ АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183, л. 233.

¹⁰⁸ Пак там, 1874, л. 2190, л. 172 — 173.

На овакантените места след прогонването на руските възпитаници били назначавани лица, завършили в Цариград или в някоя западна страна. Местната власт проявявала крайно недоверие към българските младежи, които се обучавали в Русия; на тях, „както преди не им дават работа — предпочитайки да вземат учители в училищата тези, които са получили образование в Австрия или Франция“¹⁰⁹.

Това отношение на българските чорбаджии към руските възпитаници направило силно впечатление и на руския архимандрит Петър — представител на руската църква в Цариград. Още през 50-те години на XIX в. той отчетел в един свой доклад, че количеството на българите, възпитаващи се в Русия, е ограничено, още повече че те „поради безразсъдните и подозрителни действия на народните старейшини не могат да се ползват от плодовете на своето образование“¹¹⁰.

Заели се с преследването на учителите, получили образование в Русия, за което получавали пълната подкрепа на турската власт, чорбаджиите съдействували за изпращането на български деца да се учат в западноевропейските страни. В тази своя линия те намерили подкрепата и на задграничната българска буржоазия, чиито кантори се намирили във Виена, Марсилия, Брашов и други западноевропейски градове. Пример в това отношение се явява помощта на търновските търговци във Виена, които през 1863 г. поставили основите на дружество „Напредък“, което имало основна задача да подпомага изпращането и настаняването на българчета от родния им край в австрийските училища. За целта дружеството поддържало тесни връзки с търновската община. Според в. „Дунавска зора“ през 1866 г. членовете на дружеството внесли временно в общинската каса 40 000 гроша. През 1869 г. „когато Виенските българи са отправили до Търновската община да искат реченото количество, но някои чорбаджии от Търново както х. Димитър Ничов и Селвелията се противопоставили и не щели да върнат тия пари, че те като били общи стояло се да останат на Търновската община“¹¹¹. Този отказ на двамата чорбаджии се дължал вероятно на злоупотреба със средствата на дружество „Напредък“.

Официалното създаване на дружество „Напредък“ е станало най-вероятно през 1869 г., за което ни говори запазенят устав с дата 26. XI. 1869 г.¹¹² В набирането на средства за издръжката на ученици в Австрия наред с търговците във Виена участвували търновски и габровски търговци и чорбаджии, между които били Славчо х. Паскалев, П. Хесапчиев, Т. х. Паскалев и други.¹¹³ Учредителите на дружеството видните търновски търговци Братя Паница,

109 АВПР, ГА, V—A, 1874, д. 767, л. 81.

110 Н. Петров, Начало греко-българской распри и возрождение болгарской народности, Киев, 1886, с. 53.

111 Дунавска зора, г. I, бр. 37, от 16. VIII. 1869.

112 НБКМ, БИА, II А 3410.

113 Пак там, II А 3411.

които имали кантори във Виена, подарили на търновските училища две къщи в родния си град, от чиито приходи общината е трябвало да набира средства за поддържането им.¹¹⁴ По този начин дружеството, както и подкрепилите го чорбаджии имали съществен дял за издигането на родната просвета в района на Търновско

* * *

При изследването на ролята и мястото на българските общини, респективно на българските чорбаджии, от Търновско в развитието на просветата е необходимо да направим точен паралел и разграничим положителното и отрицателното в тяхната просветна дейност. От наличните документи е видно, че до Кримската война чорбаджиите, с малки изключения, като ръководители на общинните сгради, търсели са добри и способни учители, стремели се да осигурят достатъчно средства за издържането на просветните огнища. От чорбаджийските среди са излезли редица достойни радетели на новобългарската просвета, като видните възрожденски учители Иван Момчилов, Илия Бобчев и др.¹¹⁵

Наред с тези грижи чорбаджиите често използвали училищните каси и имоти за своето лично облагодетелствуване. Поради слабия контрол от страна на народните маси те се чувствували пълновластни господари на училищните финанси и злоупотребите им били разкрити, когато недоволните от тяхното ръководство еснафи и учители подели борба за прогонването им от общините и училищните настоятелства. Разгърналата се класова борба в общините не могла да не се отрази отрицателно върху развитието на българските училища. Основният въпрос на тази борба е бил в чия ръце да се намира общинското ръководство и каква да бъде политиката на общините. Тази борба довела до упадък на училищата, а в някои селища в Търновско и до временното им закриване.

През 60-те години на XIX в., когато над българската просвета надвиснала смъртна опасност, чорбаджиите в своето мнозинство, с изключение на най-отявлените гръкомани и туркофили, застанали заедно с еснафите и народните маси в общ фронт против опитите на Мидхат паша да отоманизира българските училища. Класовите противоречия се запазили, но отстъпили на заден план пред необходимостта от обединението на всички национални сили.

Голямата част от чорбаджиите в Търновско били обвързани със западната търговия и се явявали проводници на политиката на западноевропейските държави и под влиянието на тяхната пропаганда и на възприетото туркофилство се обявили против възприемането и провеждането на руските просветни традиции и система в нашите училища, с което се надявали, че ще прекратят проникващото руско влияние сред българския народ. Те не могли да разберат, че още в своето начално развитие нашето училище е възприело голяма част от програмата, методиката и принципите на

¹¹⁴ Независимост, г. IV, бр. 9 от 15. XII. 1873.

¹¹⁵ ОДА, В. Търново, ф. 53, оп. 1, а. е. 2.

обучение от Русия поради факта, че задачите, характерът, системата на руското училище са най-близко до характера и възделанията на нашия народ.

Една част от чорбаджиите в Търновско, които били прогонени от общините поради злоупотреби на общински и училищни средства или поради антинародни позиции, обърнали гръб на родната просвета. Твърде консервативни в своите убеждения, те не могли лесно да възприемат новото, което навлизало в живота на българския народ. В своята отмъстителност те дори предпочели да подпомагат турските медресета, както направил Димитър х. Ничов от Търново, отколкото да дадат средства за прогреса на българското училище.

През епохата на Възраждането чорбаджиите от Търновско като общински ръководители определяли своето отношение към българските училища от конкретните условия и най-вече от създалата се конюнктура. Независимо от онези прегради и пречки, които създавали понякога пред българската просвета, чорбаджиите имали свой дял в развитието на българските училища, в техните постижения и успехи. Колебливата им политика спрямо просветата до голяма степен зависела от служебното им положение, което ги принуждавало да бъдат сервилни и да се съобразяват с отношението на турската власт към всяко едно начинание на българския народ.

Туркофилството и русофобството на чорбаджиите, тяхното колебливо отношение спрямо просветното движение били посрещнати от революционерите демократи с дълбока ненавист. Не минавал брой от демократичната възрожденска преса, в който чорбаджиите да не са били атакувани за техните антинародни позиции. Ето защо в борбата за развитието на просветата демократичният печат възлагал твърде слаби надежди на чорбаджиите, за демократичните сили било напълно ясно, че еснафите и широките народни маси са най-важните фактори за подема и прогреса на националната просвета. Това накарало Иван Кършовски в една статия по повод новата програма на еленското училище да се обърне към съселяните си с думите: „Недейте гледа чорбаее-жилъкът, който е нищо повече от варварщина и деспотизъм обвит с маска чорбаджилък. Той скоро ще падне и ако само вие се придържате с него бъдете сигурни, че с неговото падане заедно и вие ще се сгromоглясате в пропастта на бездната. Излезте от хоризонта на тоя проклет чорбаджилък, за да може да огрее и вас светлината на просвещението и образованието, светлината на 19 век.“¹¹⁶

Независимо от колебливата и непоследователната политика на чорбаджиите от Търновско спрямо просветното движение като ръководители на общинското самоуправление те често трябвало да се съобразяват с народните стремежи и да правят в общината това, което е народно желание и има за цел да укрепи и развие българското училище — огнище на будната народна съвест през епохата на Възраждането.

¹¹⁶ Право, г. V, бр. 8 от 19. IV. 1870.

РОЛЬ И МЕСТО ЧОРБАДЖИЕВ ТЫРНОВСКОГО РАЙОНА В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ ДВИЖЕНИИ В ЭПОХУ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Георги Плетнев

Резюме

В эпоху Возрождения в развитии болгарского просветительского движения чорбаджии Тырновского района играли определенную роль. В силу своего общественного положения и под давлением мещан и народных масс, уже в первую половину XIX века, они проявили заботу об успехе в развитии школьного дела в Болгарии. Строительство школ, их обеспечение способными учителями, накопление средств для содержания школ входило в обязательства руководителей общин. В этой деятельности широко им помогали мещане, церковь и зажиточные купцы. Но среди чорбаджиев были и лица, использовавшие средства школ и общин для своих корыстных целей, что со своей стороны вызывало ненависть народных масс и чорбаджиям и школьным попечителям.

После Крымской войны общины Тырновского района превратились в арену ожесточенной классовой борьбы. Классовые противоречия, как и стремления мещан возглавить общины, вызвали противодействие со стороны чорбаджиев, что сказалось отрицательно на развитие болгарских школ. Забота о просвещении вдруг оказалась на втором плане, а это привело к временному закрытию некоторых школ в районе.

В 60-е годы XIX века, когда турецкая власть в лице Мидхата-паши сделала попытку османизировать болгарские школы, чорбаджии стали на сторону мещан и народа перед лицом этой опасности для нации. Эта прямая угроза денационализацией привела к временному затишью классовой борьбы. Одни лишь открытые туркофилы оказали поддержку турецкой реформе.

Туркофильство и русофобство большинства чорбаджиев Тырновского района стали причиной преследования учителей-русских воспитанников со стороны чорбаджиев. В этом отношении чорбаджии находили поддержку в лице турецкой власти.

В эпоху Возрождения чорбаджии Тырновского района имели определенный вклад в деле организации школ. Их заслуги выразились сильно в период до Крымской войны. После нее, в результате

противоречий и отстранения чорбаджиев от руководства общинани, последние стали помехой для развития и процветания просветительства. Эти положительные и отрицательные стороны деятельности чорбаджиев необходимо учитывать при определении их места и роли в болгарском национально-просветительском движении.

LE ROLE ET LA PLACE DES TCHORBADJI DE LA REGION DE TIRNOVO DANS LE MOUVEMENT D'EDUCATION PENDANT LA RENAISSANCE BULGARE

Guéorgui Pletniou

Résumé

Les tchorbadji de la région de Tirnovo ont pris une part déterminée dans le développement de l'éducation en Bulgarie pendant la Renaissance. Sous la pression des artisanats, étant haut placés sur l'échelle sociale, ils ont pris soin pour faire avancer l'oeuvre scolaire en Bulgarie et pour assurer son succès. La construction d'édifices, scolaires, la recherche de maîtres doués ainsi que la collecte de moyens pour l'entretien des écoles, tout cela faisait partie des fonctions des communes. Dans leur activité elles s'appuyaient sur les artisanats, sur l'église et sur les donations des marchands bulgares fortunés. Mais parmi les tchorbadji il y en avait certains qui détournaient les moyens scolaires ce qui provoque le mécontentement du peuple et les tchorbadji inoportuns sont chassés des conseils d'école.

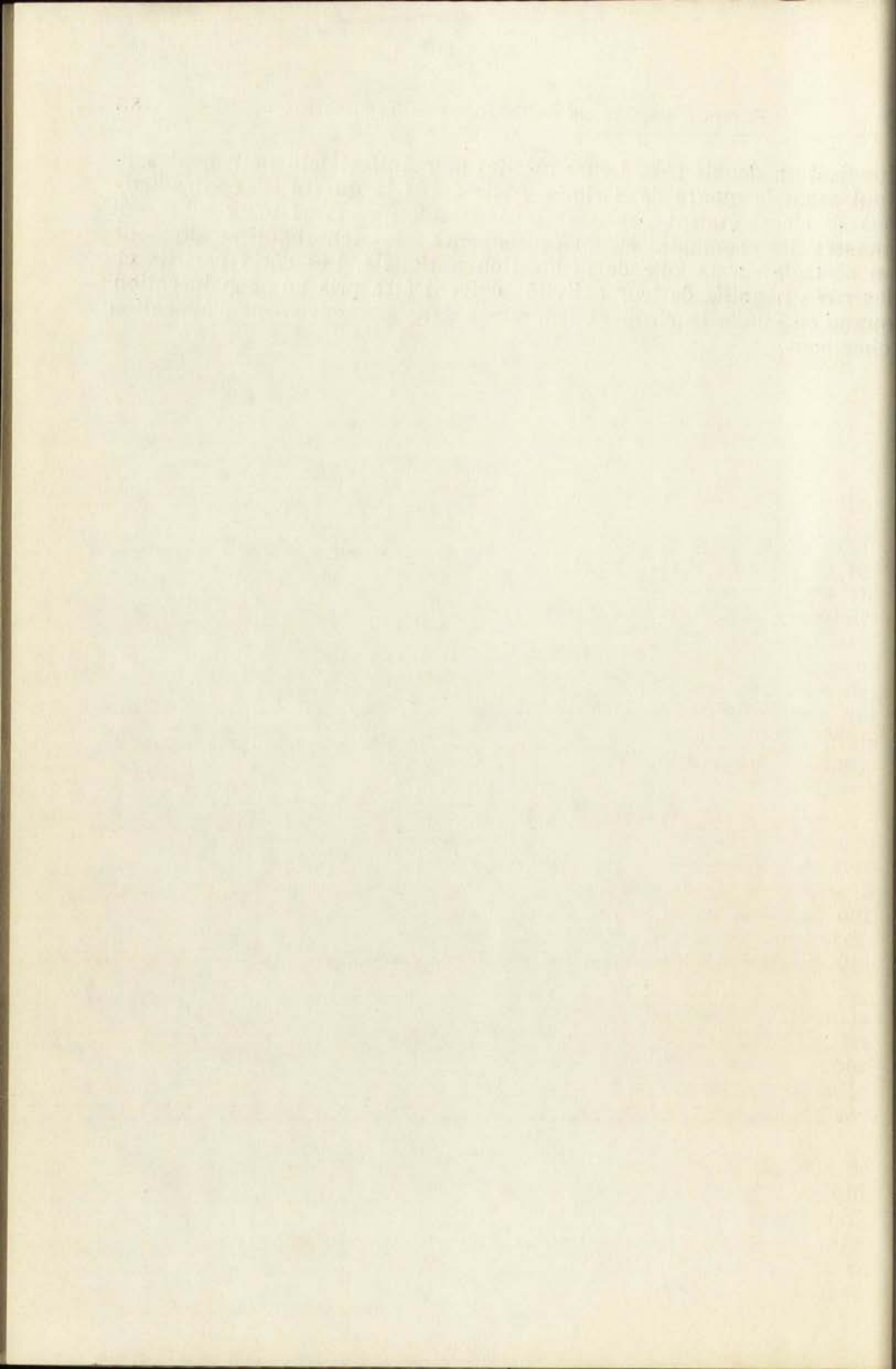
Après la guerre de Crimée les communes de la région de Tirnovo se sont transformées en arènes d'une lutte de classe acharnée. Les contradictions de classe, ainsi que le désir des artisanats de se mettre à la tête des communes (ce qui provoque la réaction des tchorbadji) ont eu une influence négative sur le développement des écoles bulgares. Les soins de l'éducation sont restés au dernier plan et il en résulte que certaines écoles dans la région sont fermées.

Pendant les années 60 du XIX s. quand le pouvoir turc, en la personne de Midhat pacha, essaie d'ottomaniser les écoles bulgares, les tchorbadji se sont rangés du côté des artisanats et du peuple pour former un front uni contre la menace nationale. Cette menace étouffe pour un certain temps la lutte des classes. Seuls, les turcophiles les plus assidus ont soutenu la réforme turque.

La turcophilie et la tucophobie de la majorité des tchorbadji de la région de Tirnovo étaient la cause de la persécution des maîtres qui s'étaient faits à l'école russe. Cela a empêché l'application des expériences et des idées pédagogiques progressistes dans l'école bulgare. Dans leur activité les tchorbadji jouissaient de l'appui du pouvoir turc.

Pendant la Renaissance les tchorbadji de la région de Tirnovo

jouaient un double rôle. Leurs mérites se manifestaient nettement surtout avant la guerre de Crimée. Mais après la guerre les contradictions de classe étaient devenues plus grandes, certains tchorbadji sont chassés des communes et, en conséquence, les tchorbadji se dressent en obstacle sur la voie de l'éducation nationale. Les côtés positifs et les côtés négatifs de leur activité doivent être pris en considération quand on étudie leur rôle et leur place dans le mouvement d'éducation chez nous.

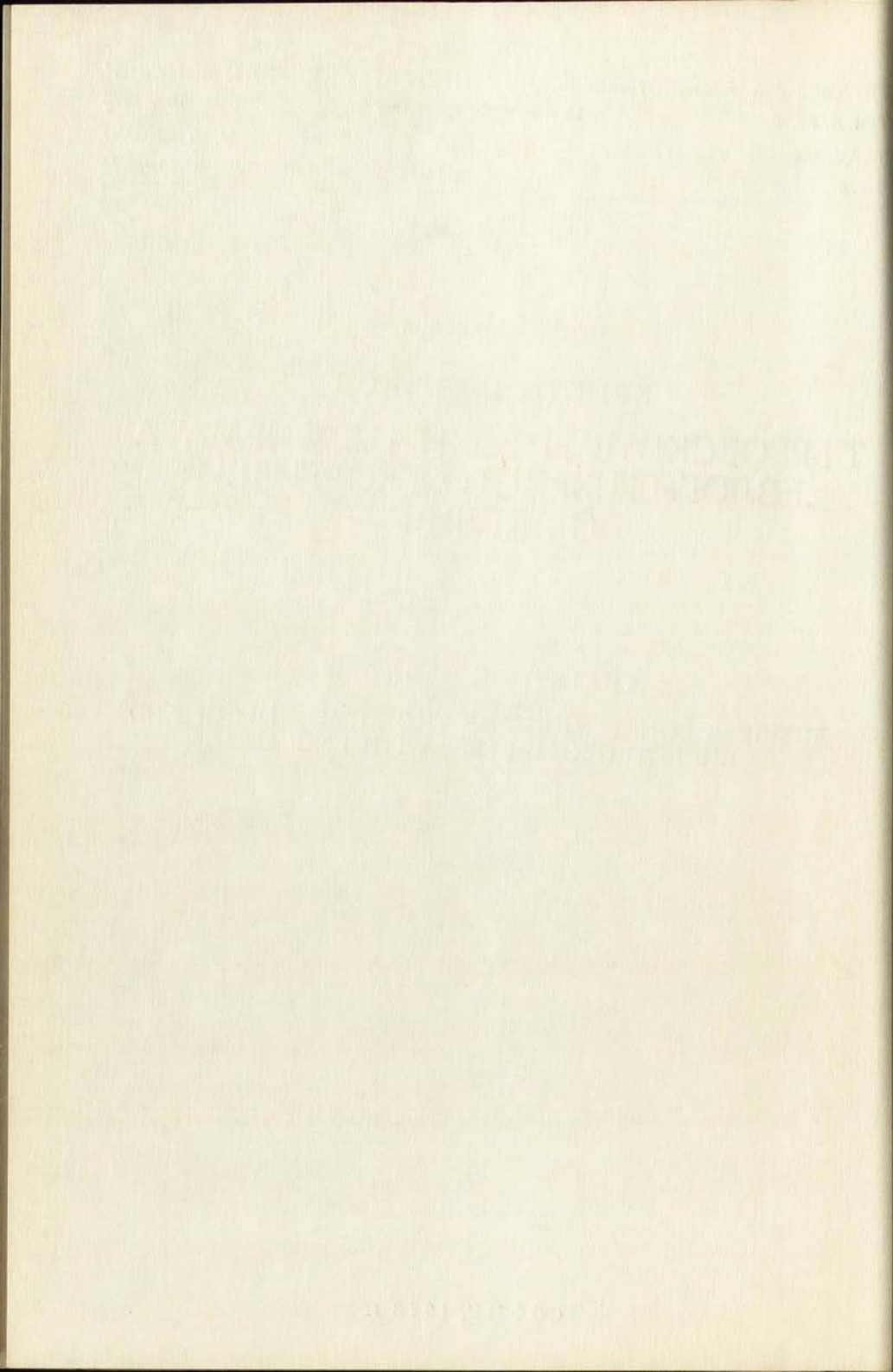

ХРИСТО ГЛУШКОВ

ТЪРГОВСКИТЕ ВРЪЗКИ НА ФИРМАТА
„ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ“
С АНГЛИЯ

CHRISTO GLUSHKOFF

BUSINESS CONNECTIONS OF THE FIRM „EULOGI AND
CHRISTO GEORGIEFFS“ WITH ENGLAND

В развитието на българската търговия през Възраждането фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ заемала особено важно място. Инициативни, усърдни и с голям търговски усет двамата братя успели да натрунат голямо състояние, да развият широка по мащабите си търговска дейност, да създадат делови връзки както с всички краища на българските земи и Влашко, така и с чужди фирми в Цариград и големите европейски столици. По такъв начин Евлоги и Христо Георгиеви непосредствено свързали българското стопанство в средата на XIX в. не само с това на съседните румънски земи, но и с пазарите на редица напреднали страни, улеснявайки неговото развитие по капиталистически път.

Ето защо написването на цялостна история на българската търговия през Възраждането е немислимо без пълното изясняване на търговската, банкерската и дори политическата дейност на братя Георгиеви.¹ В това отношение изследвачите на нашето стопанско инало са значително улеснени — голяма част от огромния архив на тази фирма, макар и разпръснат в няколко хранилища, е добре запазен.²

Предлаганото изследване има за цел да проучи не цялата международна стопанска дейност на фирмата, а единствено търговските връзки на Евлоги и Христо Георгиеви с Англия. Изборът на тези отношения не е случаен. Братя Георгиеви, както ще стане дума в изложението, установили чрез редица гръцки фирми непосредствен контакт с английския пазар, извършвали солидна по обем търговия и финансови операции с лондонски банкери. Освен това в средата на XIX в. икономически Англия била най-могъщата държава в света, с най-стабилна валута, с огромен търговски флот,

¹ Поради това, че стопанската и политическата дейност на братя Георгиеви не е била предмет на самостоятелно изследване, намираме за необходимо да дадем кратки биографични данни за тях. Евлоги (1819 — 1897) и Христо (1824 — 1872) са родени в Карлово. Учили при Райно Попович, а след това Евлоги продължил образованието си за известно време в Пловдив. Развили голяма търговия във Влашко чрез двете кантори — в Букурещ и Галац. За да си осигурят по-добри условия за търговия, приели руско поданство. Взели участие в политическите борби на нация народ преди Освобождението като ръководни дейци на Добродетелната дружина. Натрупали огромно за времето си състояние, значителна част от което Евлоги след смъртта на брат си в 1872 г. завещал за народополесни цели. Шест милиона лева Евлоги Георгиев дарил за основаване на „едно висше училище“ в отечеството си, което е безспорно доказателство за патриотичните чувства на двамата братя.

² В. Паскалева, Архивният фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“ в архива на БАН за периода 1840 — 1878 г., Известия на Научния архив, 1966, кн. 3; вж. и „Обзор на архивните фондове, колективни и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив“, С., 1965 г., кн. 1, с. 62 — 67.

с пазари и борси, които определяли движението на стоките и цените в целия свят. Не без значение е и фактът, че Англия произвеждала много евтини и качествени стоки, а в същото време изпитвала постоянна нужда от селскостопански стоки и суровини. Тези обстоятелства определяли взаимния интерес на редица търговци от балканските страни и Англия за съвместна търговия.

По наше мнение проучването на цялата стопанска дейност на Георгиеви с Англия ще даде отговор на много въпроси, свързани с характера, обема и резултатите на англо-балканската търговия през XIX в. Това убеждение ни ръководеше, когато се захемеме с изясняването на търговските връзки на двамата български търговци със Западна Европа.

Евлоги и Христо Георгиеви започват своята търговска дейност в началото на 40-те години на XIX в. в Букурещ.³ След руско-турските войни от началото на века много български семейства емигрирали на север от р. Дунав, където условията за живот и стопанска дейност били несравнимо по-добри, отколкото в пределите на Европейска Турция. В този начален период те разполагали с малък собствен капитал и ограничили търговията си предимно с износ на български стоки за влашкия пазар. От 1841 г. двамата братя се разделили — Евлоги основава нова търговска къща в Галац, а Христо остава да ръководи букурещката.⁴ Техните роднини Пулневи търгували в Карлово, откъдето организирали изпълнението на направените от Георгиеви поръчки.

До края на 40-те години търговската дейност на двамата братя се оживила; те се свързали със значителен брой търговци както от нашите земи, така и от Влашко. Георгиеви организирали своя търговия на големите панаири у нас, посредничели на български търговци в Цариград и Виена. Постепенно кръгът на купуваните от тях стоки се разширил, а от 1847 — 1848 г. започнали препродажбата на английска и френска захар, английско желязо и калай.⁵ Христо Тълчешков от Цариград и братя Гешови от Виена все по-често им изпращали европейски стоки за препродажба във Влашко и в северните български земи.

В тези първи години от своята стопанска дейност Евлоги и Христо Георгиеви се отличили с лоялност, предвидливост и честност в отношенията си с различните фирми. Тези техни качества ги правели желани търговски сътрудници както от български, така и от чужди кантори. С увеличаването на капитала им ролята на посредници при търговията с европейски стоки не удовлетворявала Георгиеви. Те бързо преценили изгодата от непосредствения контакт с европейските пазари, спестявайки средства за посредници

³ За началния период от дейността на фирмата вж. по-подробни данни: Д. Косев, Вл. Дикунеску, В. Паскалева, За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (до Руско-турската война, 1877-1878) в „Българо-румънски връзки и отношения през вековете“, Изследвания, т. 1, С., 1965 г., с. 285—373.

⁴ Научен архив на БАН, ф. 34, а. е. 341.

⁵ БНА, ф. 7, а. е. 4, л. 5; В. Паскалева, пос. същ., с. 61.

агенти. Авторитетът, с който се ползували, ги улеснил в това отношение за тях начинание.

От началото на 50-те години започва деловото и продължително сътрудничество на Евлоги и Христо Георгиеви с гръцката фирма Теолого в Манчестер. През есента на 1851 г. този солиден търговец открива своя кантора в Галац.⁶ Нейн управител станал българският търговец от Пловдив Димитър х. Божин.⁷ Той препоръчал братя Георгиеви на своя патрон в Манчестер и им предложил негово име съвместна търговия отначало с комисионна при продажбата на английски стоки, а впоследствие и за тяхна сметка.⁸ В отговор на това предложение Христо Георгиев му пише: „мога с одоволствие да Ви служа като ваш представител тук и да представявам интересите Ви в нашия град“.⁹

Братя Георгиеви започнали съвместната търговия с Пантели Теолого от Манчестер на съдружническа, обща сметка. Макар че организирал своя кантора в Галац с цел да пласира повече свои стоки в балканските земи, той извършвал редица продажби чрез двамата български търговци. Прекарвали цяло десетилетие във Влашко, те добре познавали особеностите на местния пазар. Тъкмо от това се нуждаел гръцкият търговец най-много. Теолого разчитал на Евлоги и Христо, които след точна преценка на вкусовите и предпочитанията на купувачите, цените и конкуренцията му изпращали конкретни поръчки за стоки, които той в Манчестер изпълявявал. С други думи, Георгиеви грижливо преценявали възможностите за най-сигурна печалба и в зависимост от условията определяли поръчките.¹⁰

Най-много се търсели английско желязо, ламарина, захар, прежда, намучни платове. Първите успешни продажби насърчили и двете страни да разширят общата работа. По този повод П. Теолого предложил на Георгиеви да основат „съдружество върху колониални стоки в Букурещ“¹¹, т. е. Хр. Георгиев да поеме продажбата на английски стоки за обща сметка в румънската столица. Евлоги одобрил тази идея и в следващите години брат му започнал значителна търговия с Манчестер. Христо дори водел само-

⁶ БИА, ф. 7, а. е. 6, л. 6

⁷ Димитър х. Божин (ов) бил опитен търговец. Той имал своя търговска къща в Плевдив, но от 1851 г. приел да ръководи работите на Пантели Теолого в Галац. Търгувал с английски стоки и за своя сметка. След смъртта си в 1871 г. оставил значително наследство в английски лири. Евлоги и Христо Георгиеви се отнасяли с уважение към него и към търговските му способности. Тякната плодотворна съвместна търговия продължила почти 20 години. Георгиеви положили големи грижи за уреждане на наследството му.

По това време секретар на фирмата в Галац бил Георги поп Аврамов, вуйчо на Иван Вазов. По-късно той се отделил от Дим. х. Божин и започнал своя търговия с бакалски стоки в Бакфу. (Ив. Шишманов, Ив. Вазов, Спомен и документи, София, 1930 г., с. 34.)

⁸ БИА, ф. 7, а. е. 6, л. 6.

⁹ Арх. отдел БАН, ф. 34, писмо от Хр. Георгиев от 3. XII. 1851 г.

¹⁰ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 26; пак там, а. е. 9, л. 147.

¹¹ Пак там, л. 158—159.

стоятелна кореспонденция на гръцки език с Теолого.¹²

Организирането на активна търговска дейност между Георгиеви и П. Теолого съвпаднало с началото на Кримската война. Усложнените политически събития на Балканите, както и военните действия по-късно затруднили сериозно външнотърговския обмен на долнодунавските страни. Въпреки това Георгиеви направили чрез Димитър х. Божин голяма поръчка за съдружническа сметка в Манчестер през декември 1853 г. за прежда, платове, 100 каси текекия и 100 кантара чер пипер.¹³ В началото на март следващата година част от поръчаните стоки били натоварени на пристанището в Ливерпул и отправени към Цариград. Останалата част от закупените стоки останали ненатоварена, тъй като войната нарушила редовния транспорт до турската столица и р. Дунав.¹⁴ От това затруднено положение се възползвали собствениците на товарни кораби. Те увеличили превозните такси почти двойно. Превозът на една балота¹⁵ за разстоянието Ливерпул — Цариград от две лири стерлинги достигнал 3 1/4 л. ст.¹⁶ Пътните разноски доста оскъпявали стоките. По този повод Евлоги пише на брат си: „Забележете, че с твърде тежки разноски идват стоките европейски.“¹⁷

Преди това Георгиеви продали 50 каси захар на глави, без да успеят навреме да платят своя дял от 400 лири стерлинги в Манчестер. В общата търговия Теолого и Георгиеви делели печалбите и разноските, като гръцкият търговец вземал по 2% комисиона за усилията по закупуването на стоките.

Въпреки първоначалните трудности, които войната наложила, общата търговия продължила успешно. За нейния обем може да се съди по факта, че от началото на 1854 г. до края на март с. г. Евлоги и Христо дължали в Манчестер около 2000 лири стерлинги.¹⁸

Развитието на военните действия поставило на сериозно изпитание деловите качества на двамата братя. През март 1854 г. руските войски преминали Дунав и навлезли в българските земи. Въпреки че се препятствувал нормалният транспорт на стоките им, Евлоги и Христо споделяли голямата радост на своите сънародници.¹⁹ Тъй като дунавското устие било в ръцете на русите, те чрез консулството си в Галац забранили износа на храни. Това предизвикало някои едри търговци да подадат прошение до Горчаков с молба да се разреши износа на предварително закупения кукуруз за Англия.²⁰

Военните действия почти прекъснали връзката на Цариград с

¹² Пак там, л. 161 и др.

¹³ Пак там, а. е. 8, л. 42.

¹⁴ Пак там, а. е. 9, л. 67.

¹⁵ Балота — прага, съдържаща 60 пакета прежда или платове.

¹⁶ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 67.

¹⁷ Пак там, л. 86.

¹⁸ Пак там, л. 67.

¹⁹ Пак там, л. 54.

²⁰ Пак там, л. 42.

Галац и Браила. Много малко били гемните, които се отправяли,атоварени със стоки, за рисковано пътуване към дунавските пристанища. Английското желязо изчезнало от влашкия пазар и все по-трудно се доставяло. Това принуждавало предприемчиви търговци като Георгиеви да поръчват руско или да търсят сухоземни пътища за внос на европейски стоки. Затруднили се и банковите операции, повишила се цената на камбиото.²¹ С други думи, възможностите за заплащане на поръчаните в Манчестер стоки ставали все по-ограничени.

Активните военни действия принудили Георгиеви да търсят възможност за транспортирането на английските им стоки по сухо през Виена. Евлоги Георгиев предложил на Теолого да изпраща товарите с кораб до Триест, като след това по сухо да достигат р. Дунав и по течението на реката да се получават в Галац и Браила. Мислело се и за използването на друг път — през Хамбург и Виена. За целта Христо Георгиев се обърнал с предложение до братя Гешови във Виена срещу заплащане 0,5% комисиона да осигуряват нормалното препращане на стоките им. Гешови наистина се съгласили, но Теолого предпочитал за посредник във Виена гръцкият търговец Фелопидес, през когото и преминавали пратките.²²

Така че въпреки трудностите от транспортен характер Евлоги и Христо продължили да получават от Теолого захар, желязо, прежда, стъкла. Големи печалби осигурявали продажбите на манифактурни стоки, тъй като вследствие на войната цените им в Англия спаднали със 7—8%.²³ Не винаги обаче през войната бил използван сухоземният път през Виена — след оттеглянето на руските войски продължило използването на водния път през Цаград. Така през есента на 1854 г. поръчките на Евлоги за 1200 пакета прежда пристигнали от Манчестер през Варна и Русе в Галац.²⁴ И през следващата година били реализирани големи продажби на манифактурни стоки: през октомври 1855 г. Теолого купил за обща сметка 4000 пакета прежда,²⁵ а по-късно 100 кантара кафе.²⁶ Изобщо съдружеската търговия между братя Георгиеви и Теолого ставала по организирана и по-резултатна. С други думи, военните действия затруднили, но не прекъснали общата им търговия.

От друга страна, войната създала благоприятни условия за големи печалби при снабдяването на англо-френските войски, от които Евлоги и Христо се възползвали активно. Примирието ги заварило със значителни храни и животни, предназначени за съюз-

²¹ Камбио — чек, полица и други ценни книжа, платими в други държави и продавани на местния пазар; цената, по която се купуват чужди ценни книжа.

²² БИА, ф. 7, а. е. 10, л. 5; Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 348, л. 330.

²³ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 119.

²⁴ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 150.

²⁵ П а к т а м, а. е. 10, л. 160.

²⁶ П а к т а м, а. е. 11, л. 58.

ниците.²⁷ Много добра цена получили влашките храни на английския пазар. Отбелязвайки този факт в писмо до брат си, Евлоги констатира: „Епоха добра беше тази година (1855 — Хр. Гл.) за печалби, но трябваше дерзост.“²⁸ Въобще от Кримската война фирмата натрупала значителен опит и утвърдила международните си контакти.

Определен интерес представлява съвместната търговия на братя Георгиеви и П. Теолого с манифактурни и колоннални стоки в годините след войната. Продължила утвърдената практика манчестерският търговец да изпълнява направените от Букурещ и Галац поръчки. Само през май 1857 г. Евлоги и Христо получили 40 варела ром, 445 железни шини, 50 чувала кафе, 780 пакета прежда, тонове желязо.²⁹ По-късно били направени поръчки за захар, ориз, кафе.³⁰ Обикновено отношенията с Теолого уреждал Христо Георгиев. Той имал открита сметка в Манчестер, водел кореспонденцията с гръцката фирма, уравнивал балансите, определял поръчките. Това, разбира се, не означавало, че Евлоги бил изолиран от търговските връзки с английските фирми. Той бил по-опитен и вземал дейно участие в общата работа, като понякога дори контролирал брат си: „Внасянията в Манчестер за сметката Ви ще имам грижата да ги изпълня през март до 4000 лири стерлинги, но не беше зле да разкажете и мене какъв дълг имате към приятеля“ (т. е. към Теолого — Х. Гл.).³¹

Стопанските връзки между двете фирми се развивали много успешно в края на 50-те години. В писмо до П. Теолого Христо Георгиев пише: „Благодаря Ви, че сте положили грижи за мене, като ме включихте в печалбата на стоките, които бяхте взели за ваша сметка. Аз не бях в състояние да участвувам в тях. Така се надявам, че добрите отношения ще продължат да съществуват.“³²

Съвместната търговия за обща сметка през 60-те години обаче била ограничена. Евлоги и Христо Георгиеви продължили продажбата на английски стоки във Влашко за своя сметка. Те конкретно определяли вида, качеството и количеството на необходимите им стоки, както и пределите на цените, по които да бъдат закупени. Прекъсването на съдружническата търговия очевидно станало по настояване на Георгиеви, които търсели възможност да тръгват самостоятелно. По такъв начин Теолого се превърнал в техен комисионер на английския пазар.

Тази промяна в отношенията им не попречила да бъдат реализирани големи стойностни обороти в търговията. Само през юни 1862 г. Евлоги Георгиев получил от Манчестер 400 чувала ориз, 1021 връзки железни обръчи, 65 каси тенекия и 120 пакета преж-

²⁷ Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 352, л. 452 и л. 506

²⁸ БИА, ф. 7, а. е. 10, л. 93.

²⁹ Пактам, а. е. 12, л. 88 и л. 97.

³⁰ БИА, ф. 7, а. е. ? ? ?

³¹ БИА, ф. 7, а. е. 14, л. 54

³² Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 365, л. 82.

³³ До май същата година той дължал на Теолого 2500 л. стерлинги.³⁴ През 1864 г. Евлоги направил на няколко пъти големи поръчки и получил 5000 пакета прежда, 520 варела захар, 400 каси амарина, кафе, желязо.³⁵

Подобни големи поръчки не били рядко явление в действителната фирмата. Само на 19 януари 1865 г. Теолого получава нареждане да купи 257 тона желязо.³⁶ През 1866 г. Евлоги продал над 1000 варела захар, 1090 чувала ориз, хиляди килограми желязо и амарина, получени от Англия.³⁷ За съжаление почти невъзможно от запазените данни да се изчислят годишните баланси на фирмата, за да се установи ежегодната им печалба, както и пълният обем на внасяните от тях английски стоки.³⁸ Търговското сътрудничество между братя Георгиеви и П. Теолого в Манчестер проължило повече от две десетилетия и запазило лоялния си характер. Двете фирми се улеснявали взаимно при покупката и продажбата на стоки, обезпечавали си взаимно осигурени и печеливши делки. В началото на 1871 г. починал управителят на галацката фантора на Теолого Димитър х. Божин, а на следващата година Христо Георгиев. След смъртта на брат си Евлоги се преместил в Букурещ и продължил търговската дейност на фирмата.

Освен с Теолого в Манчестер Евлоги и Христо Георгиеви търгували на английския пазар и чрез фирмата Василиу в Лондон. Тази голяма марсилска фирма в 1863 г. предложила на Георгиеви съвместна търговия чрез своя клон в Лондон.³⁹ Известно време това предложение останало без конкретна реализация; Мавро Василиу от Лондон се оказал упорит — той няколко пъти напомнил на Евлоги Георгиев за своето предложение и през 1864 г. от Галац направили поръчка за захар и тенекии.⁴⁰ По-активна търговия Георгиеви започнали с М. Василиу чак през 1866 г. Христо Георгиев организирил чрез него интензивна банкерска дейност — размяна на чекове, купуване на валута и полици.⁴¹ Чрез тази къща българската фирма доставила големи количества захар, свещи, кафе.⁴² От

³³ БИА, ф. 7, а. е. 17, л. 123.

³⁴ БИА, ф. 7, а. е. 17, л. 110.

³⁵ Пак там, а. е. 19, л. 69, л. 113, л. 167, л. 187.

³⁶ Пак там, а. е. 20, л. 1.

³⁷ Пак там, а. е. 21, л. 114, л. 182, л. 304, л. 240.

³⁸ За това, какви трудности предизвиква изчисляването сега дори приблизителните печалби и баланси на фирмата, може да се съди от кореспонденцията между двамата братя — собственици на фирмата. Тук си позволяваме да цитираме едно писмо на Евлоги до брат му: „От Нова година насам вярвам, че сте разпоредили да държите две делби с мене, едната за сметката Ви на галацки гроша, а другата за моята сметка на букурещки грошове. Като склуча равностметката си за 1859 г. ще Ви пратя бележки, за да ги сравните с книгите си и да вървим от после съгласно“ (БИА, ф. 7, а. е. 15).

³⁹ БИА, ф. 7, а. е. 18, л. 132.

⁴⁰ Пак там, а. е. 19, л. 69.

⁴¹ В. Паскалева, пос. съч., с. 68.

⁴² Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 674, л. 1, 2; а. е. 672, л. 3, 7, Д. Косев и др. пос. съч., с. 341.

друга страна, чрез Василиу Георгиеви организирали продажбата на царевница и ечемик.⁴³

Евлоги и Христо Георгиеви търгували в Англия и чрез крупната фирма Мавро Валиери, чието седалище било в Марсилия. В Лондон те продали големи количества храни, изпратени от Георгиеви.⁴⁴ Притежатели на значителни капитали, Валиери развивали и банкерска дейност. При по-значителни покупки в Англия братята прибегвали до техните услуги за кредитиране. Така през 1871 г. те поискали за срок от три месеца 9000 л. ст.⁴⁵ Разбира се, това финансиране не ставало безвъзмездно — Валиери получавали определена лихва.

Възможностите, които Англия предлагала за успешна търговия в средата на XIX в., привлекли в нейните градове известен брой български търговци. В 1865 г. в Манчестер открил своя кантора известният български търговец Евстати Гешов. Преди това той продължително търгувал в Пловдив и Виена. Гешов отишъл в Англия заедно със семейството си. В спомените на сина му, известния политически деец на буржоазна България Иван Ев. Гешов, се отбелязва съществуването на значителна българска колония предимно от търговци в Манчестер.⁴⁶ Успехът в търговската дейност на Евстати Гешов в много отношения зависел от редовните поръчки за балканските земи. С цел да си осигури стабилни клиенти през юли 1866 г. той предложил услугите си на Евлоги Георгиев за съвместна търговия.⁴⁷ Интерес представлява първото писмо на Евлоги до неговия сънародник в Манчестер. След като изразява радостта си от установяването на Гешов „в този велик манифактурен град“, той пожелава „добър успех на новоставеното търговско заведение“ и като начало предлага поръчка за прежда, която Гешов да изпълни.⁴⁸

В случая Евлоги Георгиев със задоволство отбелязва създаването на търговска къща от Гешови и определя размерите, които цената на преждата не трябва да надвишава — общо 1800 пакета. В случай че поръчката бъде изпълнена, преждата трябвало да се опакова и да се изпрати от пристанището в Ливерпул направо в Галац. В отделен пакет Евлоги изисквал да му се изпратят мостриците от същата прежда.⁴⁹

Евстати Гешов с усърдие се заел да закупи прежда, но цените били твърде високи, пък и свободна прежда на манчестерския пазар по това време трудно се намирала. Нужно било предварително да се поръча преждата, пък и Евлоги Георгиев определил такива цени, че значително затруднил покупката.

Евстати Гешов останал в Манчестер до 1872 г. За съжаление

⁴³ Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 672, л. 5.

⁴⁴ Пак там, а. е. 420, л. 196, 353; а. е. 671, л. 1.

⁴⁵ Пак там, а. е. 389, л. 117.

⁴⁶ Ив. Ев. Гешов, Спомен и студии, София, 1938 г.

⁴⁷ БИА, ф. 7, а. е. 22, л. 430.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Пак там.

архивът на Евлоги и Христо Георгиеви не съдържа други данни за съвместна работа с Гешов. Може да се предполага, че те са търгували съвместно впоследствие, тъй като двамата братя се отнасяли с доверие към предприемчивия Гешов.

Известно е, че Кримската война превърнала днешните български земи, както и двете княжества на север от Дунав в снабдителна база не само за войските от антируската коалиция, но и на много страни в Западна Европа. Това с особена сила важи за Англия, чието селско стопанство поради промишления си характер не обезпечавало собствения си национален пазар. Предприемчиви гръцки търговци, които с десетки населявали големи английски градове, организирали свои къщи, фирми и клонове в Цариград и Влашко, чрез които изнасяли долнодунавските храни. По такъв път влашките пазари здраво се обвързвали с двете най-големи житни борси в Европа — Лондон и Марсилия. В резултат на тази зависимост цените на добруджанското и влашкото жито, царевица, рапица, ечемик, въобще всички храни, които Европа търсела след Кримската война, непосредствено зависели от европейските цени. Всяко колебание на цените в Марсилия и особено в Лондон веднага се отразявало при продажбите в Галац, Браила и Букурещ. Това наложило необходимостта от бърза, точна и пълна информация за продажбите и цените в Европа, каквато двамата български търговци постепенно създавали.⁵⁰

Евлоги и Христо Георгиеви се занимавали не само с търговия на манифактурни и колониални стоки; те развивали и голяма търговия със зърнени храни. Като предвидливи търговци те умело се ориентирали при промяна в пазарната обстановка, преценявали трезво условията, качествата на храните и, разбира се, цените. Непрекъснато се информирали за всяка промяна на цените с около 10 гроша. За тази цел много често използвали телеграфа. Ролята на телеграфическите известия от Европа получили изключително значение. По повод честите колебания на цените на зърнените храни Евлоги пише на брат си: „Пиацата ни върху храната до такава степен играй, дето никой нищо не може да предвиди. Телеграфът я съживява и телеграфът я умъртвява.“⁵¹ Въобще търговията със зърнени храни на европейския пазар се оказала изключително деликатна дейност. Дълбоко съдържание има и в думите му за непостоянството в търговията: „стани пророк, за да станеш богат“⁵².

Вече споменахме, че сериозен проблем при експортирането на храните от дунавските пристанища представлявал транспортът.

⁵⁰ Евлоги и Христо почти всеки ден си разменят писма, телеграми и съобщения за промени в цените и паричните курсове по борсите във Влашко и Европа. Ето какво четем в едно писмо на Евлоги от 1866 г.: „Аз каквото узнавам, че става тук (Галац — Хр. Гл.) и каквито известия приемам от Европа, ще Ви ги предавам редовно и така като имате пред очи различните сведения, пресмятайте. (БИА, ф. 7, а. е. 22, л. 146)

⁵¹ БИА, ф. 7, а. е. 12, л. 86.

⁵² БИА, а. е. 22, л. 218.

Сравнително трудно било във Влашко да се намери параход и голяма гемия, която от Галац или Браила да отплува натоварена направо за Марсилия и Ливерпул. Обикновено търговските съдове, които свързвали долнодунавските земи със Западна Европа били гръцка собственост, чиито капитани използвали всяка възможност да увеличат превозните навла. Твърде често натоварените храни от братя Георгиеви за Англия по пътя се спарвали, качеството им се влошавало, а това ограничавало и търговската печалба. Обикновена практика до Кримската война било претоварването на товарите в Цариград на по-големи съдове. Подобна операция се извършвала в турската столица и със стоките, които претоварвали в обратна посока. Ето защо Евлоги и Христо Георгиеви използвали всяка възможност за наемане на търговски съдове направо за европейските пристанища. През 1861 г. в Лондон имали три параходни компании, които приемали стоки за Черно море, и те побързали да се споразумеят с оглед да избягнат конкуренцията помежду си.⁵³ Зимните месеци създавали допълнителни затруднения, тъй като Дунав замръзвал и много гемии и кораби седмично чакали размразяването на реката.

Въпреки трудните транспортни проблеми търговията със зърнени храни била важен момент от дейността на фирмата. Евлоги и Христо Георгиеви организирали износа на големи количества в Западна Европа. В Англия бързата продажба обезпечавал обикновено П. Теолого. През 1857 г. той поръчал по телеграфа на Христо Георгиев в Букурещ да му купи 10 000 оки рапица, която да бъде изпратена в Англия през юни и цената ѝ без разносните транспортни разходи да не превишават 66 гр. оката.⁵⁴ Големи продажби на храни направил Евлоги през зимата на 1862 г.; само неговите агенти на английската параходна компания „Ориентале“ тогава продали 2000 кг жито.⁵⁵

Много успешна за търговия със зърнени храни била 1866 г. Почти всички западноевропейски държави изпитвали нужда от такова зърно. Цените на житото и царевичата на английския пазар поради войната в Северна Америка достигнали невероятни размери. Това обстоятелство раздвижило и влашките пазари: „Вчера имаше тук от Лондон депеша, че цените на храните се подобрили, вследствие на това пиацата ни взе по-живо движение“ — четем в писмо на Евлоги от Галац. Няколко дни преди това той обърнал внимание на брат си, че в „Браила колкото жита слязат все се продават. Пишат ми, че свищовските жита добре се продали по 26 гроша, преди месец струваха 245 — 250 гр. Много добра беше тази година с житата и ечемичите, но изискваше кураж и бързина.“⁵⁶

Окуражена от печалбите, фирмата мобилизирала средства и агенти да закупуват жито за продажба през пролетта на 1867 г.

⁵³ БИА, ф. 7, а. е. 17, л. 22.

⁵⁴ Пак там, а. е. 12, л. 89.

⁵⁵ Пак там, а. е. 17, л. 92.

⁵⁶ Пак там, а. е. 21, л. 343.

т. е. след размразяването на Дунав. Евлоги писал на Ат. Каракашев в Свищов да закупува в големи количества храни за обща сметка.⁵⁷

В такова подходящо време Христо Георгиев изпратил за своя сметка в Манчестер 12 000 оки жито, които П. Теолого продал.⁵⁸ На свой ред Евлоги също успял да извърши удачни продажби чрез гръцкия търговец: на 28. VI. 1868 г. натоварил 1600 квартера царевича, а на 11 юли други 750 кг, които настоявал да се продадат не по-малко от 34 шилинга кило.⁵⁹ През март 1869 г. пак той натоварил за Ливерпул 600 кг жито, а в следващите дни подготвил изпращането и на около 1000 кг царевича, закупена за обща сметка с Каракашев в Свищовско.⁶⁰ От зърнените храни най-успешно се продавала в Англия царевичата. Според Евлоги Георгиев повечето от техните товари допълнително били препращани в Ирландия.⁶¹

Есенните студове през 1866 г. измразили посевите и властите в Букурещ забранили износа на ечемик в Европа. Тъй като Евлоги и Христо имали запаси, които искали да продадат изгодно в Англия, те успели да получат документи, заверени от турското консулство в Ливерпул, че са предпродали тези ечемници и че трябва да ги изнесат, за да устоят на договорните задължения. Тези документи осигурил Пантели Теолого, който веднага поискал определена сума в лири за услугата.⁶²

През 60-те и 70-те години на XIX в. зависимостта на влашкия селскостопански пазар от английския (западноевропейския) придобила изключително важна роля. Всяка по-голяма покупко-продажба на храни се преценявала с оглед реализирането ѝ в Лондон и Марсилия. Като търговци на едро братя Георгиеви не продавали нито във Влашко, нито в Европа храни, без да са осведомени за реколтата, посевите, качествата, запасите в най-големите страни — производителки и консуматорки.⁶³ Два фактора освен качеството определяли цените на зърнените храни във Влашко — търсенето в Западна Европа и превозната такса.

Следователно стопанството на долнодунавските страни през посочения период, след като се обвързало с пазарите на най-развитите капиталистически страни в Европа, придобило във все по-значителна степен стоков характер, пригаждало се все повече към изискванията на модерната капиталистическа търговия.

В потвърждение на тези изводи бихме искали да посочим някои примери от кореспонденцията между Евлоги в Галац и Христо в Букурещ: „И Лондон, и Марсилия, пише Евлоги през 1866 г., до-

⁵⁷ Пак там, а. е. л. 345.

⁵⁸ Пак там, а. е. 22, л. 10.

⁵⁹ Пак там, а. е. 23, л. 146 и л. 173.

⁶⁰ Пак там, а. е. 24, л. 88 и л. 90.

⁶¹ Пак там, а. е. 23, л. 77; „На кукуруза щастieto зависи от Англия.

но бъдещето никой не може да предвиди“ — пише Евлоги.

⁶² Пак там, а. е. 22, л. 48.

⁶³ Пак там, а. е. 21, л. 315, л. 316; а. е. 22, л. 222, 224, 235; а. е. 23 и др.

несоха покачвания (на цените), но злото е, че гемни за Англия няма“, и по-нататък — „Англия много е наострила цените на житата, но някои се страхуват да не спаднат, когато наченат да пристигат товаренията от Русия, Дунава и Румелия.“⁶⁴ Или пък: „От Лондон пишат надежда за подобрене (на храните) остава, ако се повреди реколтата в Европа, особено в Англия и Северна Франция.“⁶⁵ В повечето случаи неприятните известия от Европа веднага „парализирали“ пиаците по Влашко.

Подобни примери биха могли да се посочат в почти всяко писмо, адресирано до един от двамата собственици на фирмата. В случая освен пълната зависимост на влашкия житен пазар от Лондон и Марсилия от съществено значение за нас е фактът, че освен с храни, произведени в техните мошии във Влашко, братя Георгиеви събирали и изпращали в Лондон, Манчестер и Марсилия и големи количества храни, отгледани в българските земи. В това отношение важна роля играел големият свищовски търговец Ат. Каракашев, чрез когото Георгиеви получавали тези храни.⁶⁶ Той закупувал жито и царевица чак от Търновско и Ловешко, за да ги достави в Браила и Галац. Добра цена на английския пазар намирили царевицата от Горнооряховско, видинските ечемиси, никополското жито.⁶⁷ През 60-те години, когато цената на суровия памук в Англия се повишила, Георгиеви организирали и продажбата на памук от Серес в Лондон.⁶⁸ Чрез Пулиевци закупували ориз и храни в Пловдивско, участвували на панаира в Узунджово.⁶⁹ Ясно е, че въпреки ограниченията фирмата продължила търговията с българските земи. Не били прекъснати и връзките с търговци от Русе, Тутракан и Варна.⁷⁰

През 60-те години продажбите на храни от Влашко на лондонския пазар станали по-ограничени. И това е логично, като се има пред вид, че англичаните организирали внос на евтини храни в големи количества от Северна Америка, Русия и колонииите си. Сега вече единствено точната и пълната информация не гарантирала успешните продажби в Лондон. Тези затруднения подтикнали Евлоги и Христо Георгиеви да търсят нови средства за борба срещу конкуренцията. Те дошли до идеята да внедрят машини в наетите от тях мошии, за да поевтинят производството. Особено настойчив в това отношение бил Христо Георгиев.⁷¹ Той се информирал от различни европейски агенти за качествата на предлаганите от тях селскостопански машини и бил готов да направи поръчка. Евлоги

⁶⁴ Пак там, а. е. 21, л. 315.

⁶⁵ Пак там, а. е. 22, л. 218.

⁶⁶ БИА, ф. 7, а. е. 15, л. 12.

⁶⁷ Пак там, а. е. 21, л. 114; а. е. 22, л. 89, 353, 450; а. е. 23, л. 146, 155.

⁶⁸ Пак там, а. е. 15, л. 10.

⁶⁹ Пак там, а. е. 16, л. 66; а. е. 16, л. 16, 36.

⁷⁰ Пак там; вж. а. е. 24, л. 153, както и Арх. отдел БАН, а. е. 641, л. 85.

⁷¹ Д. Косев и др., пос. съч., с. 353 — 355.

бил по-въздържан, тъй като се страхувал, че няма да осигурят опитни техници за поддържането на машините.⁷²

През 1859 г. в Галац пристигнал П. Теолого от Манчестер. След продължителен разговор с него Евлоги Георгиев поръчал да им купи английски вършачки.⁷³ Пак чрез Теолого фирмата получила машина за почистване и вършеене на зърно.⁷⁴ Христо Георгиев успял да си достави през 1861 г. две английски вършачки, както и две парни машини за мелници.⁷⁵ Преди това във Влашко били внесени хубави английски вършачки марка „Гларфон“.⁷⁶

Търсене на машини за мошините на фирмата, пък и за други арендатори продължавало и в следващите години. При посещението си в Англия Евлоги Георгиев разгледал фабриката за селскостопански машини „Рамсомес“ в Ипсуич и получил рекламни материали.⁷⁷ След завръщането си той установил, че тези машини са по-добри от вършачките американски патент „Клейтон“, тъй като имали допълнително един вал, който отхвърлял класовете.⁷⁸ През януари 1864 г. направил поръчка и изпратил 600 лири стерлинги. За тази покупка той не използвал посредничеството на Теолого, тъй като вярвал, че сам ще уреди сделката.⁷⁹ Тази вършачка трябвало да се получи през май във Влашко. Уговореният срок минал, наложило се Евлоги да праща писма, телеграми, да заплаши, че ще си изтегли парите, за да бъде изпълнена поръчката му. Вършачката получил с известно закъснение с цена 526 л. ст.⁸⁰ Очевидно доволни от машините на тези фирми въпреки моментните неприятности, покупките от „Рамсомес“ продължили. През 1869 г. английската фирма изпратила в Галац фотография на свои машини и Георгиеви направили нова поръчка.⁸¹

През май 1864 г. Евлоги Георгиев се обърнал и към Ат. Михайлов, управител на къщата Ев. Селвели — Н. Минчов във Виена, да му купи 7 жътварки „Клейтон“, ако цената им е до 38 английски лири.⁸²

* * *

Изясняването на международните стопански отношения на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ не би било цялостно, ако не посочим някои особености и фактори, които имат пряко отношение към разглеждания проблем.

В днешните румънски земи двамата братя продавали най-често английско желязо, ламарина, прежда, захар, стъкла, памучни

⁷² БИА, ф. 7, а. е. 14, л. 209

⁷³ Пак там л. 219, 222.

⁷⁴ Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 357, л. 221; 360, 363, л. 26

⁷⁵ Пак там, а. е. 371, л. 164; а. е. 369, л. 300.

⁷⁶ Пак там, а. е. 368, л. 440.

⁷⁷ БИА, ф. 7, а. е. 18, л. 175.

⁷⁸ Пак там, а. е. 19, л. 14.

⁷⁹ Пак там, вж. и Арх. отдел БАН, ф. 34, а. е. 641, л. 61

⁸⁰ Арх. отдел БАН, а. е. 373, л. 268.

⁸¹ БИА, ф. 7, а. е. 24, л. 53.

⁸² Пак там, а. е. 19, л. 97.

платове, ориз, ром, кафе, чер пипер, канела, анасон, а изпращали към английския пазар жито, царевица, ечемик, а по-рядко рапица и ръж, т. е. на влашкия пазар от Англия били доставяни манифактурни и колониални стоки, а в същото време оттам се изнасяли зърнени храни и суровини. Това специализиране на вносно-износната дейност на фирмата отразявало голямата разлика в социално-икономическото развитие на Англия, от една страна, и долнодунавските земи, от друга. Добре известен е огромният за XIX в. промишлен потенциал на Англия и скромните манифактурни предприятия на балканските страни, икономически деформирани от дългите години на турското господство. Естествено е тази разлика в степените на стопанско развитие да даде отражение и върху търговията на такава голяма фирма като братя Георгиеви.

Голямата по мащаби търговия, която Евлоги и Христо Георгиеви водели със Западна Европа, ги изпръвяла пред трудности от разнобразен характер. При дългия транспорт стоките се повреждали, ставали кражби, а понякога се и губели. Налагало се да се заплащат допълнителни суми за превоз на стоки, да уговарят капиталите, да отлагат продажби. Веднъж потънал кораб, в който имали 807 връзки желязо, друг път английски кораб, който носел техни стоки се сблъскал с друг в Черно море,⁸³ фалирали фирми, от които имали вземания, и т. н.⁸⁴ Въобще международната търговия на балканските страни през този период изисквала находчивост, бързи решения и точна информация.

Подобни примери не били изолирано явление в търговския живот на дунавските пристанища. Тези препятствия принуждавали фирмите от по-средна категория да не се впускат в голяма, международна търговия. Единствено търговци от типа на братя Георгиеви можели да си я позволят.⁸⁵ Фирмата получавала европейски стоки и чрез големи английски параходи, които пристигали направо в Дунав: споменават се имената на корабите „Маратон“,⁸⁶ „Атлас“,⁸⁷ „Мелита“⁸⁸, „Лакония“⁸⁹. От Ливерпул до Галац и Браила пътуването им траяло по-малко от месец.

Естествено изниква въпросът, какво е насърчавало Георгиеви в организирането и разширяването на търговията с Англия, щом тя ги изпръвяла пред подобни трудности. Логично е да се приеме, че тази дейност ще е била много доходна, щом фирмата упорито я развивала. И действително — както от продажбата на английски стоки във Влашко, така и при търговията със зърнени храни в Англия Евлоги и Христо Георгиеви реализирали солидни печалби. Най-доходна била търговията с английско желязо и прежда.

⁸³ БИА, ф. 7, а. е. 17, л. 66

⁸⁴ Пак там, а. е. 12, л. 28.

⁸⁵ Д. Косев и др., пос. съч., с. 342.

⁸⁶ БИА, ф. 7, а. е. 19, л. 72.

⁸⁷ Пак там, а. е. 23, л. 99.

⁸⁸ Пак там, а. е. 15, л. 26.

⁸⁹ Пак там, а. е. 17, л. 66.

Геолог често закупувал желязо за тях от известния център ардиф. Освен високото качество то било и много по-евтино в сравнение с това, което другите страни предлагали. Доставено на лондонския пазар, английското желязо струвало 140 — 150 гроша седмично, докато руското излизало 250 гроша.⁹⁰ Това обстоятелство подтиквало Георгиеви да търгуват изключително с английско желязо.

Печеливша била и търговията с английски тенекии. През лятото на 1867 г. например Евлоги получил пратка от 200 каси тенекии, всяка от които продал по 143 гр. и реализирал печалба от 200 гроша, т. е. стойността на нови 25 каси. Десет каси от тази пратка отправил за продажба в Русе.⁹¹

Много се търсела и английската памучна прежда. Тя била в изключително качествена (Крептон, Клег, екстра и обикновена), добре сукана и евтина. В средата на XIX в. английската памучна промишленост преработвала над 50% от всичкия суров памук в света.⁹² Това концентриране на памучното производство поевтинило работката на прежда.

С променлива печалба вървяла търговията с останалите английски стоки. Ние вече отбелязахме, че Георгиеви правели поръчки единствено тогава, когато условията за печалба били налице. Всяко колебание на цените се отразявало на поръчките дори и когато били предварително уговорени. Научил през февруари 1858 г. че цените в Манчестер се повишили с 5%, Христо Георгиев телеграфирал да се изпълни само половината от поръчката му.⁹³ Друг път Евлоги пише: „Аз ще поръчам и друга (прежда в Манчестер — С. Гл.), но ще пиша да извършат поръчението ми, ако цените спаднат още.“⁹⁴

При изясняване стопанските успехи на фирмата неправилно е да се изпускат и ролята на субективния фактор. Вече отбелязахме търговския усет и гъвкавост, която Евлоги и Христо Георгиеви проявявали.⁹⁵ Отдалечени във Влашко на хиляди километри от Англия те зорко следили нейния външнополитически живот. Дългогодишният опит им подсказвал да търсят отражението на всяко значимо събитие върху цените. Големи проблеми създавала на английската икономика гражданската война в САЩ (1861 — 1865): притокът на евтин памук секнал, мнозина работници от текстил-

⁹⁰ Пак там, а. е. 12, л. 102.

⁹¹ Пак там, а. е. 22, л. 141

⁹² Н. Ерофеев, Очерки по истории Англии (1815 — 1917). Москва, 1959, с. 79.

⁹³ БИА, ф. 7, а. е. 13, л. 22.

⁹⁴ Пак там, а. е. 22, л. 274.

⁹⁵ За търговските качества на братя Георгиеви свидетелствуват успехите на фирмата им. Тук цитираме част от писмо на Евлоги до брат му по повод една поръчка в Манчестер: „Платната, ако се харчат мъчно, бъдете по-ограничени върху тоя артикул. Захарта ситна да бъде суха и бяла. Кафето нека е по-едро, само да няма извътре черно. Ромът да бъде американски, хубав, бял или жълт, както се харчи по-вече.“ (БИА, ф. 7, а. е. 14, л. 137).

ния Манчестер се отправили към Северна Америка. Войната предизвикала увеличение на цените на манифактурата, което продължило и в следващите години, безработица, парични затруднения.⁹⁶ По този повод Евлоги констатира през 1867 г.: „тази година не беше за манифактура, цените много високи на източника“⁹⁷.

С голямо внимание фирмата следяла и събитията в Индия през 1857 г., тъй като се страхувала да не предизвикат фалити на сродни фирми.⁹⁸

Евлоги и Христо Георгиеви не останали само търговци — още преди Кримската война те започнали и банкерска дейност: обменяли ценни книжа, осребрявали чекове, протестирали полици, облигации. По такъв начин те се разплащали и за закупената в Западна Европа стока. Това най-често ставало чрез купуването на т. нар. камбио, както и с полици, издадени срещу различни банкери и търговци в Англия. В дните, когато пристигала европейската поща, на борсите в Галац и Букурещ Евлоги и Христо закупвали в зависимост от камбиалния курс ценни книжа и полици, които веднага изпращали в Манчестер.⁹⁹ През 50-те години камбиото за Лондон се ограничавало от 94 — 98 гроша.¹⁰⁰ Неизменно правило във фирмата било купуването на лири стерлинги само от авторитетни фирми и лица. В годините на Кримската война Георгиеви активизирали банкерската си дейност. През януари 1854 г. Евлоги купил полици за 1000 л. ст. и ги препратил на Теолого. Подобни сделки били извършвани и през следващите години, когато Теолого, Залери и Василиу получили от братята банкерски книжа на големи суми.¹⁰¹ В Манчестер текущата финансова сметка на фирмата била водена с 8% лихва.

Прави впечатление, че камбиото се намирало за продажба товага, когато се извършвали продажби на храни във Влашко. Обикновено агенти на европейски фирми купували храни, продавали полици и ценни книжа за турски лири и влашки грошове, с които плащали направените покупки, а с техните ценни книжа и чекове търговците от Влашко заплащали поръчките си в Европа.¹⁰²

Продължилата около три десетилетия стопанска дейност на фирмата ѝ създавала полезни контакти с десетки фирми, посредници и производители. Нужно е да отбележим, че в Западна Европа Евлоги и Христо Георгиеви имали отношения почти изцяло с гръцки фирми и търговци. Последните, макар че се натурализирали в Европа и получили друго поданство, не скъсвали връзките с балканските страни и балканската търговия. В кореспонденцията на

⁹⁶ Пак там, а. е. 21, л. 213, 215; а. е. 16, л. 120, 245, 381.

⁹⁷ Пак там, а. е. 22, л. 297.

⁹⁸ Става дума за голямото въстание на сипаите, предизвикано от жестоко-то колониално господство на англичаните в Индия (1857—1859).

⁹⁹ БИА, ф. 7, а. е. 11, л. 368; а. е. 12, л. 86.

¹⁰⁰ Пак там, а. е. 9, л. 42.

¹⁰¹ Пак там, а. е. 10, л. 177.

¹⁰² Пак там, а. е. 9, л. 43, 44.

фирмата се срещат имената на много гръцки банкери и търговци. Последните до такава степен били свързани с търговията във Влашко, че през 1862 г. от Лондон настояли пред правителството в Букурещ да открие банка в града.¹⁰³ Фалитите на гръци в Англия веднага довеждали до пропадането на много търговски къщи във Влашко, тъй като имали обща търговия. Не веднъж и фирмата на Георгиеви търпяла загуби във връзка с прекратяването на плащанията в Лондон на такива гръцки кантори.¹⁰⁴

Емигрирайки във Влашко, Евлоги и Христо не скъсвали деловите връзки с българските земи и особено с роднините в Карлово. Те се обвързвали със свои сънародници във Влашко и Молдова, с българските търговци от дунавските селища и големите градове на вътрешността.¹⁰⁵ Чрез тях те не само изкупували храни, но и организирали продажбата на английски стоки. По такъв път огромната международна търговия, която фирмата извършвала, приобщавала българското стопанство към капиталистическия европейски пазар. Около Георгиеви се формирала особена категория от самостоятелни търговци, които не били в състояние самостоятелно да влязат в контакт с европейския пазар. Такива били Каракашеви, Аврамов, Костаки Маринович в Свищов,¹⁰⁶ Пулиев в Карлово.¹⁰⁷ Хр. Александров в Тутракан,¹⁰⁸ братя Георгиеви във Варна и десетки други по двата бряга на р. Дунав.¹⁰⁹ Чрез тях в нашите земи те пласирали прежда,¹¹⁰ захар,¹¹¹ желязо,¹¹² кафе. С други думи, Евлоги и Христо Георгиеви били търговци на едро — закупували в големи количества манифактурни, колониални стоки и зърнени храни, при продажбата на които реализирали солидни печалби.

* * *

Всестранното развитие на фирмата през 60-те години направило не само възможно, но и необходимо посещенията на Георгиеви в Европа. Видимо последователен в търговските пътувания бил Евлоги. През 1861 г. той посетил панаира в Лайпциг, където останал седем дни, разгледал Прага и Дрезден.¹¹³ Още тогава имал намерение да посети някои големи западноевропейски градове и столици, но не носел препоръчителни писма до интересувашите го фирми, с които да установи контакт и да извлече полза за фирмата.

Дълго пътуване по търговски въпроси той предприел през есен-

103 Пак там, а. е. 17, л. 70.

104 Пак там, а. е. 12, л. 20.

105 Д. Косев и др., пос. съч., с. 308 — 338.

106 Пак там, а. е. 15, л. 12; а. е. 21, л. 345; а. е. 22, л. 405.

107 Пак там, а. е. 11, л. 58; а. е. 16, л. 66. 68.

108 Арх. отдел БАН, а. е. 348, л. 203.

109 Пак там.

110 БИА, ф. 7, а. е. 19, л. 110; а. е. 22, л. 67.

111 Пак там, а. е. 17, л. 66; а. е. 21, л. 257.

112 Пак там, а. е. 22, л. 179.

113 Пак там, а. е. 16, л. 238.

та на 1863 г. Отново минал през Виена, Майнц, Кьолн и отседнал във френската столица.¹¹⁴ В Париж Евлоги Георгиев се срещнал със свои съдружници в търговията и подготвил отиването си в Англия. В началото на октомври 1863 г. той посетил Лондон и Манчестер, където със съдействието на П. Теолого се запознал с много търговци, с продажбите на храни и мануфактура, разгледал в Ипсуич фабриката на Рамсомес. От Манчестер изпратил две писма на Христо, в които подробно го запознал с деловите си срещи и разговорите с Теолого и Василиу. „С повече житари хортувах, пише той, в Лондон за житата и всички казват, че зависи... от американските изпращания.“¹¹⁵ И тъй като никой не е могъл да уточни колко и с какво качество ще бъдат американските храни, той нарежда на Христо Георгиев да бърза с продажбата на техните жита в Европа. В Лондон поръчал 100 чувала кафе на М. Василиу.

Това посещение изиграло важна роля в цялостната дейност на фирмата. Евлоги Георгиев получил конкретни впечатления от най-развитата капиталистическа страна, установил редица нови познания с търговци и производители. Пътуването обогатило българския търговец за политическите работи и напредъка на Западна Европа. В Лондон Евлоги Георгиев успял да види посрещането на гръцкия крал.

Подобно пътуване предприел и през 1866 г., когато посетил Франция и отседнал във Виши.¹¹⁶ Неколкократно посещавал Виена и Одеса. Тези продължителни пътувания са много показателни. Те свидетелствуват, че братя Георгиеви се превърнали в солидни търговци от европейски мащаб, с огромен капитал, международна известност, делови контакти с много търговци и фирми в Англия, Франция, Австрия, Италия и Русия. Те получили руско поданство и това ги улеснявало в международната търговия. Говорели гръцки, румънски, руски, дори френски и немски език и разменяли много телеграми на тези езици с чужди търговци.¹¹⁷

Известно е, че след Кримската война западноевропейското икономическо проникване в европейските владения на Турската империя станало много интензивно. От друга страна, на европейските пазари все по-често се продавали селскостопански произведения, отгледани по бреговете на Дунав и Черно море. Балканските земи се оказали плътно свързани в орбитата на капиталистическото развитие. Тези обстоятелства раздвижили балканската търговия, която се включила в рамките на европейския пазар. Предприемчиви български търговци решили да основат една българска търговска къща в Англия. Изразител на тази идея станал крупният банкер и търговец Христо П. Тъпчилещов. В писмо до Евлоги Геор-

¹¹⁴ Пак там, а. е. 18, л. 172—174.

¹¹⁵ Пак там, л. 175.

¹¹⁶ Пак там, а. е. 21, л. 252.

¹¹⁷ В архивния фонд на братя Георгиеви в БНА и БАН се пазят много техни писма и телеграми, написани на чужд език.

ев той му предложил да вземе участие със свои капитали.¹¹⁸ По-едният приветствувал подобна идея, тъй като тя не му била жда и според него е нужно „явяването на нашия народ с еднакава търговска дружина между търговския свят“. От друга страна, създаването на подобна българска фирма, „разположена в по-авните градове на Англия“, ще бъде не само изгодна за участниците, но и ще „донесе нравствена изгода за народа ни.“ Според Евлоги Георгиев нашият народ „само чрез външната търговия може да се развие, да напредне и... да се опознае от европейския свят.“¹¹⁹

Не си поставяме за цел да разглеждаме социално-политическите възгледи на Евлоги Георгиев и ще оставим без коментар неговите идеи за напредъка на нашия народ през Възраждането. Що се отнася до предложението на Тъпчилещов, той изказал опасения, че трудно ще се намери между българските търговци подходящ правител на търговската къща в Англия. Малцина биха оставили собствените си работи, за да поемат нейното ръководство. Затова предложил проектираната фирма да се обмисли възможно най-добре.¹²⁰

По същото време друга подобна идея получила своята практическа реализация — група български търговци, предимно от Цариград, основали през 1863 г. българското търговско сдружение „Провидение“.¹²¹ Те изпратили в Англия един от инициаторите — Петър Попов, който успял да купи в Глазгоу един кораб с товаро-емност 560 тона. Корабът бил докаран в турската столица и започнал да извършва с малък английски екипаж редовни товари рейсове главно по черноморското крайбрежие.

Братя Георгиеви проявили подчертан интерес към работата на „Провидение“ и поискали от Тъпчилещов сведения за дружеството и участниците. Българските търговци във Влашко одобрили тези инициативи и поискали чрез Евлоги Георгиев да им се изпрати препис от „проекта“ за търговска къща в Англия.¹²²

* * *

Фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ съществувала около три десетилетия от XIX в. Нейните собственици, както посочихме досега, развили огромна търговска и банкерска дейност, създали си международни контакти, извоювали европейска известност. В хода на стопанската си дейност фирмата обвързала стопанствата на балканските страни както помежду им, така и със стопанствата на капиталистическа Европа. По такъв начин тя съдействувала за тяхното прогресивно развитие.

Евлоги и Христо Георгиеви били търговци от капиталистичес-

¹¹⁸ БИА, ф. 6 I A, л. 765.

¹¹⁹ Пак там.

¹²⁰ Пак там.

¹²¹ В л. Павлов, Първото българско търговско дружество, И стр. пр.,

год. 1965, кн. 2, с. 73 — 83.

¹²² БИА, ф. 6 I A, л. 765.

ки тип на високо европейско ниво. Измежду българските търговци през Възраждането те заемат челно място не само заради значителните си капитали, но главно заради характера и резултатите от тяхната стопанска дейност. С честите пътувания в Европа, с голямата осведоменост за тенденциите в европейския пазар, добри познания на паричните курсове, както и с политическия си авторитет те достойно съперничели на най-елитните търговски фирми на Балканите през този период.

ТЪРГОВЫЕ СВЯЗИ „ЭВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВЫ“ С АНГЛИЕЙ

Христо Глушков

Резюме

Торговая фирма „Эвлоги и Христо Георгиевы“ занимала важное место в развитии болгарской торговли до Освобождения от турецкого рабства.

Она основана в 40-ые годы XIX-го века во Влашко (в Румынии) и просуществовала больше трех десятилетий.

Фирма установила экономические контракты с многими западноевропейскими рынками еще до Крымской войны (1853—1856гг.) преимущественно посредством греческих кантор. Оживленная торговля Георгиевых с Англией началась с войны, когда они связались с фирмой Теолого в Манчестере. Позднее болгарские купцы начали торговать и с греческими торговыми домами Василиу и Валиери в Лондоне, как и со своим соотечественником Эвстати Гешевым в Манчестере.

В Англию Георгиевы ввозили большие количества зернового хлеба, а в нижнедунайских районах продавали английское железо, жечь, стекло, хлопчатобумажные ткани, пряжу, молотилки, кофе, черный перец и др. товары.

Эвлоги и Христо Георгиевы развили и огромную банкирскую деятельность. Им удалось нажить крупные капиталы, что им позволило развить широкую экономическую деятельность, наладить деловые связи не только во всех районах страны и во Влашко (в Румынии), но и с иностранными торговыми фирмами в некоторых европейских столицах. Таким образом Эвлоги и Христо Георгиевы непосредственно связали болгарское хозяйство в середине XIX-ого века с рынком некоторых развитых в промышленном отношении стран в Европе, облегчая его развитие по капиталистическому пути.

BUSINESS CONNECTIONS OF THE FIRM „EULOGI AND CHRISTO GEORGIEFFS“ WITH ENGLAND

Christo Glushkoff

Summary

The trade firm „Eulogi and Christo Georuiieffs“ took important place in the development of the Bulgarian trade before our liberation from the Turkish yoke. Founded in the 40 - ies of 19 century in Wallachia it existed longer than three decades.

The firm established economic contact with the West European markets before the Crimean war (1853—1856) mostly through Greek offices. The strong trade connections of the Georgieffs with England date back to the beginning of the war when they got in touch with the firm „Theologo“ in Manchester. Later on they carried on trade with the Greek houses „Vassiliu“ and „Valieri“ in London, as well as with the Bulgarian tradesman Eustati Geshoff in Manchester.

The Georgieffs sent large quantities of cereals to England. At the same time they sold English iron, thread, tin, glass, cotton materials, threshing machines, coffee, black pepper, etc. in the regions along the lower reaches of the Danube river. Eulogi and Christo Georgieffs are also very active in the banking business.

The two Bulgarian tradesmen succeeded in accumulating large capital. They showed economic activity on a large scale and created business connections both with all regions in Bulgaria and Wallachia and the foreign firms in the large European capitals. In that way Eulogi and Christo Georgieffs brought the Bulgarian economy of the middle of 19 century in direct contact with the markets of a number of advanced European countries, thus making easier for its development along the road of capitalism.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том X, кн. 2. Исторически факултет 1972/1973
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
Tome X, livre 2 Faculté d'histoire 1972/73

АХМЕД С. АХМЕДОВ
ЕТАТИЗМЪТ И БОРБАТА ЗА ВЛАСТ
В ТУРЦИЯ ПРЕЗ М. МАЙ 1950 Г.

AKHMED S. AKHMEDOV
L'ETATISME ET LA LUTTE POUR LE POUVOIR EN TURQUIE
EN MAI, 1950

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Проблемът на направляващата роля на етатизма в избраната борба през месец май 1950 г. не е бил предмет на специално изследване. Задачата на настоящата статия е на основата на достъпните факти и данни да се постави на разглеждане и изследване въпросът за неразривната връзка между борбата за власт и икономическата политика на турската държава.

Турската република от началото на тридесетте години преминава към политика на държавен капитализъм, която в политическата и икономическата терминология по-често се нарича политика на етатизъм. Още през първото десетилетие от осъществяването на етатистката политика започва борба против нея на недоволните кръгове на турската буржоазия. Тази борба в края на Втората световна война придобива организиран характер. Все нарастващата съпротива против етатизма застава правителствата на управляващата народнорепубликанска партия да излизат с декларации и уверения, че ще ограничат обсега на етатистката политика в интерес на частната инициатива и капитал. Независимо от правителствените декларации частната инициатива и капитал не проявявали активна дейност на промишленото поприще, тъй като турската държава не предприемала решителни действия за създаване на гаранция и безопасност за предприемаческата дейност на частната инициатива. Държавният капитал развивал активна дейност в отрасли на промишлеността, където частният капитал би имал по-голям оборот и сигурна печалба. Така например държавният сектор от 1945 до 1950 г. продължавал да произвежда 50% от памучните платове.¹ Държавата запазвала относително силни позиции в цялата обработваща промишленост. През 1950 г. стойността на произведената промишлена продукция от частния сектор била 54,4% от общата стойност на продукцията на обработващата промишленост, а държавният сектор дал 45,6%².

Обстоятелството, че държавата след Втората световна война не обезпечавала своите словесни декларации за поддръжка на частния сектор с практическа дейност, карало частния капитал да се ориентира към непроектна дейност. Една от големите държавно-частни банки — Народната банка, инвестирала капиталите си в търговски операции, а производствените ѝ инвестиции винаги изоставали в сравнение с търговските. През 1946 г. Народната банка инвестирала в производствената област 1 174 136 тур-

¹ Yeni iktidarın çalışmaları, İstanbul, 1952, s. 215.

² İstatistik yılığı, 1960 — 1962, İstanbul, 1962, s. 275.

ски лири, а в търговията 3 995 637 лири.³ Към 1950 година имало известно увеличаване на произведеното инвестиране на капиталите ѝ. Те достигат 5 019 624 лири, но търговските инвестиции все още запазвали превес и били 5 639 889 лири.⁴

Опозицията настоявала да се гарантират по-големи възможности за изява и печалба на частния капитал в промишлената област.

Правителството на Хасан Сака не могло да предприеме действия, удовлетворяващи исканията на опозицията, и същевременно да се справи с икономическите трудности, преживявани от страната. Ето защо то било принудено да си даде оставката на 13. I. 1949 г. На 16. I. 1949 г. било образувано ново правителство начело с Шемседдин Гюналтай. В програмната декларация на новото правителство, прочетена пред Великото национално събрание на Турция на 24. I. 1949 г., проличавала преди всичко силно изразената подкрепа на частната инициатива. Шемседдин Гюналтай обявил, че „основен принцип на правителството ще бъде покровителстване и ускоряване интервенцията на частния капитал в икономическата област“⁵.

Правителството на Шемседдин Гюналтай с манифестацията си на всеобща поддръжка на частната инициатива трябвало да известна степен да внесе дух на успокоение и разбирателство между Народнорепубликанската партия и спозиционните партии. Същевременно икономическите трудности в промишления сектор налагали привличането на частния капитал в него. В страната имало много капитали, които били вложени в банки и ценни книжа, а целта била „да се привлечат тия средства към активна дейност“ в промишлената област.⁶

Еволюцията в икономическата платформа на Народнорепубликанската партия по линия на отказ от категоричния характер на етатизма и политиката на правителствата с тенденция на преимуществена поддръжка и поощрение на частната инициатива и капитал трябвало да гарантират властта на Народнорепубликанската партия. Въпреки старанията на управляващата партия и нейните следвоенни правителства, частният капитал все по-силно и открито изразявал недоволството си от провежданата икономическа политика и в навечерието на изборите за ново Велико национално събрание на Турция Народнорепубликанската партия се изправила пред лицето на непреодолима опозиция срещу етатизма и цялостната ѝ вътрешна политика.

Новата 1950 г. донесла на Народнорепубликанската партия много и трудни проблеми за решаване. От тях най-важен бил проблемът за запазване на властта. За да се завоюва победа по време на предстоящите избори за народни представители, управлява-

³ Halk hizmetinde 20 yıl. Türkiye Halk bankasi, Istanbul, 1958, s. 32.

⁴ Ibid., s. 35

⁵ Hükümet programi (1920 — 1965). Istanbul, 1968, s. 207.

⁶ Hürriyet, 13. VIII. 1949

щата партия трябвало да гарантира подкрепата на мнозинството от буржоазията.

Едрата търговско-промишлена буржоазия продължавала да бъде опозиционно настроена към Народнорепубликанската партия. Исканията ѝ били Народнорепубликанската партия да пристъпи към практическото реализиране на своите и правителствените декларации за ограничаване на етатизма и разширяване сферата за приложение на частния капитал.

В статията „Към промишлени синдикати“ вестник „Джумхуриет“, като дава отглас на настроенята срещу правителствената икономическа политика, писал: „След започването на периода на намесата на държавата в промишлеността основен въпрос, който занимава е промишленците ни, беше въпросът за разграничаване сферите на дейност за държавата и частната инициатива и обезпечаване на гарантирана интервенция за частната инициатива в определената за нейната изява област. Обаче и досега в това отношение не е направена нито една крачка. В официалните изявления се декларира, че няма никакви пречки за частната инициатива на частния капитал във всички пожелани от него области. Трябва обаче да приемем, че частният капитал можеше да прояви дейност само на основата на дългосрочни пълномощия.“⁷

Недоволството на частния капитал от правителствената икономическа политика нараствало с всеки изминат месец на фаталната за Народнорепубликанската партия 1950 г. Най-спорният проблем в борбата за власт между управляващата партия и опозиционните партии без съмнение оставала политиката на етатизъм. Всички други проблеми за опозиционните партии били второстепенни. Те се поставили дотолкова, доколкото могли да служат на техните демагогски цели за заблуждаване на трудещите се и за спечелване на повече гласове по време на изборите.

Въпросът за настоящето и бъдещето на етатизма означавал борба за защита на икономическите интереси на онези прослойки на турската буржоазия, които виждали в политиката на етатизма ограничаване на възможностите им за най-рационално и най-достойно инвестиране на капиталите.

Представителите на едрия капитал се убедили от досегашната икономическа политика на Народнорепубликанската партия, че докато властта е в нейни ръце, изгледите за провеждане на действителна либерална икономическа политика са ограничени. За частната инициатива също голям проблем на икономическата политика бил и въпросът за установяване на взаимодействия между националния и чуждестранен капитал. Все по-настойчиви били гласовете в полза на допускане в икономиката на Турция на чуждестранния капитал. „Наред с държавния бюджет трябва да се използват — писал Аслан Туфан Язман през януари 1950 г. — частният капитал и чуждестранният капитал. Обаче трябва да при-

7 N. Alisav, Sanayi sendikalarina dogru. Cumhuriyet, 23. I. 1950.

знаем, че крайният етатистки принцип не само няма пред вид използването на силата на частниците, напротив, даже е предприел различни действия, пречещи на частната инициатива.⁸ Авторът естествено не може да посочи що годе значителни мероприятия, които били предприети от правителството с цел да се пречи на частната инициатива. Частният капитал бил недоволен като цяло от етатизма. Но презастраховайки се от голословното му отричане, като става изразител на недоволството на едрата търговско-промишлена буржоазия, А. Т. Язман в прикрита форма поставил исканото правителство да се откаже от етатистката политика, за да може частният капитал да бъде инвестиран в промишлеността, рудодобива и селското стопанство.⁹

Частната инициатива настоявала държавата да се възползува в икономическото развитие на страната и от чуждестранния капитал.¹⁰

Икономическите несполуки, трудности и стопанската криза в Турция след Втората световна война според защитниците на частната инициатива се дължали на прилагането на политиката на етатизъм и принудителното бездействие на турския и чуждестранния частен капитал.¹¹

Засилването на борбата срещу етатизма в навечерието на изборите за Велико национално събрание не било случайно явление. Въпросът за запазването на властта непосредствено бил свързан с проблема за характера и насоките на икономическата политика. За лидерите на управляващата партия било ясно, че ако не преминат от обикновени декларации и обещания за поощрение и покровителство на частния капитал към действителна либерална икономическа политика, че те ще загубят властта. Тази фатална перспектива принудила Народнорепубликанската партия да преmine към по-решително либерализиране на икономическата си политика.

Безспорно доказателство за генералното отстъпление от досегашната икономическа политика било решението на турското правителство да създаде банка за промишлено развитие на Турция. Официално Банката за промишлено развитие на Турция била учредена на 30. III. 1950 г. с първоначален капитал 12,5 млн. турски лири, който изцяло бил обезпечен от страна на частната инициатива.¹² Тридесет търговски банки с участието си обезпечили 3/4 от капитала на банката. Останалата част била вложена от 3 промишлени предприятия, Истанбулската търговска палата и Истанбулската търговска борса.¹³ Задачите на банката били:

„А. Да подпомогне изграждането на нова частна промишле-

⁸ İktisadi yuruyus, 1950, № 242, s. 1.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ İktisadi yürüyüş, 1950, N 242, s. 1.

¹² Türk İkonomisi, 1952, N 103, s. 5.

¹³ Ibid.

ност в Турция и за разширение и модернизиране на наличната частна промишленост.

В. Да подпомогне участието на чуждестранния и местния частен капитал в промишленото строителство на Турция и да поощри и покровителствува тези начинания.¹⁴

За осъществяването на определените от закона цели банката щяла да отпусна на частната промишленост краткосрочни и дългосрочни заеми и активно да участва във всички промишлени инициативи.¹⁵ С решението за създаване на Банка за промишлено развитие в Турция правителството целело да неутрализира недоволството срещу провежданата икономическа политика и да даде юридически гаранции за покровителство и поощрение на частната инициатива за изява във всички области на турската икономика. В крайна сметка с политиката на либерализиране на икономическата си платформа Народнорепубликанската партия целяла да разшири своето влияние и в средите на турската едра буржоазия и да обезпечи нейната подкрепа в бъдещата изборна борба.

През месец март 1950 г. изборната борба станала проблем номер едно на политическия живот в Турция. В тази борба се оформили два лагера — единият на Народнорепубликанската партия, целещ запазването на властта, и другият на опозицията с доминиращото влияние и хегемонията на Демократическата партия, която много упорито и последователно се стремяла към властта.

На 28. III. 1950 г. кандидатът за депутат във Великото национално събрание на Турция Джемил Саид Берлас се изказал в град Газиантеп във връзка с издигането на неговата кандидатура. В изказването си той посочил, че и занапред ще продължи да защитава етатизма, тъй като „от гледна точка на установяването на социална и икономическа справедливост и развитието на страната той се явява единствена потребност. Заедно с това ние ще предоставим широко поле на личната инициатива.“¹⁶

Изказването на Д. С. Берлас е показателно за характера на изборната борба, водена от Народнорепубликанската партия. Независимо от досегашните декларации и решения управляващата партия не се решавала окончателно да скъса с етатизма.

Разбира се, най-пълно отражение принципите на изборната борба на Народнорепубликанската партия намерили в изборното възвание, което било публикувано на 28. IV. 1950 г.¹⁷ По смисъл и съдържание възванието представлявало опит с обещания за безгранична подкрепа на частната инициатива, за разрешаването на аграрния и социалния проблем да се завоюва поддръжката на по-широки кръгове на обществото за победа в изборите на 14. V. 1956 г.

Народнорепубликанската партия в изборната си платформа се

¹⁴ Türk İkonomisi, 1952, N 103, s. 5.

¹⁵ Ibid., Cumhuriyet, 17. III. 1950, N 9196.

¹⁶ Son Posta, 29. III. 1950, N 5673 + 1426

¹⁷ CHP seçim beannamesi, Ulus, 28. IV. 1950.

стремяла, от една страна, да предразположи към себе си недоволните от аграрната реформа помешници и, от друга, да си обезпечи подкрепата на мнозинството на турския народ — селячеството. За това първите пунктове на изборното възвание били адресирани към селяните. В пункт пети, озаглавен „Най-напред селяните и земеделците“, възванието обещавало прокарването на пътища, водопроводи и радиофицирането на страната. „Държавата, като загодне от обширните земи, намиращи се в нейни ръце — се казвало по-нататък в изборното възвание на Народнорепубликанската партия, — ще ускори разпределението на земята между безимотните и малоимотните селяни.“¹⁸

Този пункт от изборната платформа на Народнорепубликанската партия бил в унисон с четвъртвековната демагогска политика по отношение на селячеството. Неговото истинско съдържание е явно прозирацията апел към помешчиците да бъдат спокойни за своите имения, понеже от възванието проличава, че Народнорепубликанската партия се отказва от принципа на национализация според закона за аграрната реформа от II. VI. 1945 г. За в бъдеще гладът за земя на село щял да бъде разрешаван не за сметка на отчуждаването на помешчическите имения, а за сметка на държавните поземлени владения.

Във възванието твърде ограничено място се отделя на етатизма, и то вече несамостоятелно, а в пасаж заедно с частната инициатива. Пункт 23 бил озаглавен: „Нашият девлетчилик и частната инициатива.“ Поставяйки на една плоскост двете направления в икономическата политика, Народнорепубликанската партия се стараела да отрази по-релефно своята подкрепа и поощрение на частния капитал за сметка на по-нататъшното ограничаване на етатизма.

Изборната платформа в унисон с курса на либерализация на икономическата политика на Народнорепубликанската партия рязко разграничавала сферите за интервенция на държавата в икономическия живот на страната.

„Нашият девлетчилик — се казвало в изборната платформа на народнорепубликанската партия — ще се състои в изграждането на големи рудодобивни предприятия и енергийни централи, на тежката индустрия и отбранителната промишленост, в извършването на благоустройствени работи, поддържане на средствата за съобщения, които са във връзка с обществените интереси и управление на пощата, телеграфа и телефона.“¹⁹

Няма съмнение, че Народнорепубликанската партия с цел да укрепи своето влияние в средите на едрата буржоазия много строго и точно фиксирала сферите за приложение на държавния капитал.

На частния капитал и инициатива тя обещавала все по-нараст-

¹⁸ Ibid.

¹⁹ CHP seçim beannamesi, Ulus. 28. IV. 1950.

вашо покровителство и поощрение за интервенция в нови сфери на икономиката.²⁰

Особено забележителен бил абзац „с“ от пункт 23 на изборната платформа на Народнорепубликанската партия. В него се казвало: „Ще предоставим възможност на частната инициатива да се възползува от онези източници на експлоатационни кредити, от които досега се ползуваха само държавните икономически учреждения.“²¹

В цитирания абзац на изборната платформа на Народнорепубликанската партия намерили превъплъщение дългогодишните искания на турската едра буржоазия за участието ѝ в най-рационалното разпределение от гледна точка на нейните интереси, на държавните бюджетни средства.

Още по-конкретизирана формула получила в изборната платформа на Народнорепубликанската партия идеята за сътрудничество с чуждестранния капитал. „Ще оставим открити вратите си за чуждестранния капитал — се казвало в изборната платформа на Народнорепубликанската партия, — който иска, да прояви дейност в Турция.“²²

Лидерите на Народнорепубликанската партия разбирали, че в крайна сметка въпросът за властта в предстоящите избори ще се реши от гласовете на мнозинството на турското общество — селячеството, трудещите се градски маси и дребната буржоазия. Ето защо в изборната си платформа те, умело използвайки средствата на политическата и социалната демагогия, заявявали, че „въпреки искането за засилване ролята на частния капитал и инициатива в развитието на икономиката на страната, ние ще запазим народа си от каквато и да е експлоатация.“²³ На дребната буржоазия Народнорепубликанската партия обещавала увеличаване на „краткосрочните и дългосрочни кредити“²⁴.

Последните пасажии от изборната платформа на Народнорепубликанската партия, вижда се, били несъвместими с явно откритото покровителство и поощрение на едрия и средния частен капитал и инициатива. Но те били внесени в изборната платформа с цел отново Народнорепубликанската партия да бъде представяна като партия на цялата нация, която не защитава определени класови интереси. Тази политическа демагогия десетилетия наред се пропагандирала и в редица случаи служела като сигурен щит срещу недоволството на народните маси против политиката на управляващата народнорепубликанска партия.

Последните години от управлението на Народнорепубликанската партия били време на силно спадане авторитета и влиянието ѝ всред народа. Нейната политика на терор и репресии срещу дви-

²⁰ CHP seçim beannamesi, Ulus, 28. IV. 1950.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ CHP seçim beannamesi, Ulus, 28. IV. 1950.

жението за истинска свобода и демокрация, откритият ѝ завој от етатизма към защита на интересите на едрия капитал и все по-определени симптоми на сговор с международния империализъм далеч преди 14. V. 1950 г. решили изхода от изборната борба в полза на опозиционната демократическа партия.

Демократическата партия била най-влиятелната партия от всички опозиционни партии през 40-те и началото на 50-те години. Дубоят между управляващата партия и опозицията за власт на дело бил борба между Народнорепубликанската партия и Демократическата. Демократите изчакали обявяването на изборната платформа на Народнорепубликанската партия и след щателното ѝ проучване на 9. V. 1950 г. оповестили своята изборна платформа. Изборната платформа на Демократическата партия по своето съдържание и насоченост представлявала икономическа платформа на едрия промишлен, финансов и селскостопански капитал в Турция. Демократите в изборната си платформа категорично противопоставили частната инициатива на етатизма, като давали изключително предимство на първата. На основата на голословното отричане на достигнатите от републиканска Турция успехи в икономическото развитие Демократическата партия се стремяла да покаже обречеността на политиката на етатизъм. Причината за следвоенната стопанска криза демократите виждали в политиката на етатизъм.

„Икономическата и финансовата политика — се казвало в изборната платформа на Демократическата партия — която преследваше Народнорепубликанската партия, се оказа безплодна. В периода, когато в целия свят всички видове производства отдавна са надхвърлили довоенното равнище, особено липсата на какъвто и да е напредък на селскостопанското производство е показател за това.“²⁵

Съзнателно водачите на Демократическата партия изопачавали смисъла и съдържанието на политиката на етатизъм с цел да активизират още повече недоволството на трудещите се от етатизма и същевременно, за да укрепят позициите си в средите на едрата буржоазия.

В изборната платформа на Демократическата партия политиката на етатизъм, провеждана от Народнорепубликанската партия, била квалифицирана като стремеж не само да се установи политическа хегемония над гражданите, но и като усърдие на Народнорепубликанската партия „в икономическата област да наложи своето влияние и гнет“²⁶. С цената на извращаване на същността на етатизма демократите се стремели да сплашат представителите на дребната и средната буржоазия. Настъплението на демократите срещу управляващата партия било разчитано на завоюване влияние почти всред всички кръгове на турското общество.

²⁵ DP'nin seçim beannamesi, Son Posta, 9. V. 1950, N 5637 + 1467.

²⁶ Ibid.

В борбата за власт демократите най-последователно използвали отричането на етатизма като необходимост за турската икономическа действителност. Според тях Народнорепубликанската партия считала етатизма като единствено възможен път и средство за икономическо развитие на Турция и поради това „с течение на времето поставила частната инициатива под натиск и проявила стремеж да ограничи сферите за свободна дейност.“²⁷

Демократическата партия обвинявала Народнорепубликанската партия, че тя със своята икономическа политика не е установила режим на сигурност и гаранция за дейността на националния капитал и частната инициатива.²⁸ При това положение уверенията на управляващата партия за привличане на чуждестранния капитал, опит и техника според демократите трябвало да се считат за напразна илюзия.²⁹

Анализът на изборната платформа на Демократическата партия по безспорен начин свидетелствува, че демократите разгръщали борбата си за власт, като поставят в основата ѝ критиката и в крайна сметка отричането на провежданата от Народнорепубликанската партия икономическа политика. Демократическата партия по време на изборната борба давала гаранции на буржоазията за неограничена свобода за приложение на нейните капитали и за високи печалби. На трудещите се демократите обещавали свобода, гарантиран живот и благоденствие. „Ако ние дойдем на власт — казвали демократите, — ще правим обратното на това, което е вършила досега Народнорепубликанската партия. Нека ни дадат властта за 6 месеца, ние ще превърнем страната в рай.“³⁰

Наистина демократите имали намерение да правят точно обратното на Народнорепубликанската партия, но само това, което се отнасяло до едрата буржоазия и помешчиците. Обещанието за рай трябва да се дешифрира като твърдо намерение на Демократическата партия след завземането на властта да установи икономическия монопол и пълна свобода за действие на едрата буржоазия.

Според френския вестник „Монд“ един от лидерите на Демократическата партия — Аднан Мендерес, „неуморно обикалял села и райони, проповядвайки политическа и икономическа свобода, а така също свободно предприемачество против етатизма, основан от Ататюрк. Той казвал, че промишлеността, търговията и особено селското стопанство трябва да се развиват стихийно, не трябва никакъв план, никаква доктрина, важни са само цифровите резултати.“³¹

Народнорепубликанската партия през периода на двадесет и седем годишното си управление със своята антинародна политика

²⁷ DP nin seçim beannamesi, Son Posta, 9. V. 1950, N 5637 + 1467.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ N; Nadir, Perde arasından. Istanbul. 1964. s. 249.

³¹ Новейшая история, отв. ред. А. М. Шамсутдинов, М., 1968, с. 251.

отблъснала от себе си трудещите се, които непосредствено след Кемалистката революция до известна степен вярвали в правотата на нейните принципи и подкрепяли дейността ѝ. Провежданата от Народнорепубликанската партия политика на етатизъм довела до организираната борба в кръговете на едрата буржоазия през втората половина на 40-те години. Управляващата партия настроила срещу себе си и част от средната промишлена буржоазия, след като от юни 1942 г. не продължила юридическата сила на закона за покровителствуване и поощрение на частната инициатива. Тя настроила срещу себе си и помешчиците с реформата от 11. VI. 1945 г. Непоследователността при разрешаването на аграрния въпрос отблъснала и селячеството от Народнорепубликанската партия. С такава извънредно ограничена социална база Народнорепубликанската партия посрещнала изборите на 14. V. 1950 г.

Най-силната опозиционна партия, която водела борба за власт, не се била банкрутирала още пред лицето на трудещите се и излизала пред тях в ролята на защитник срещу терора, репресиите и беззаконията, на които ги подлагала управляващата партия. От друга страна, демократите със своя явно изразен политически и икономически либерализъм привлекли на своя страна едрата буржоазия и помешчиците.

При това съотношение на силите не предизвиквали никакво учудване резултатите от изборите на 14. V. 1950 г.

В изборите на 14. V. 1950 г. взели участие 91,4% от избирателите.³² От тия гласове Демократическата партия спечелила 53,35%. Народнорепубликанската партия — 36,78%, Националната партия — 0,72% и независимите — 5,78%.³³ Депутатските места се разпределили по мажоритарната система и затова Демократическата партия получила 403 депутатски места, или 83,57% от всички депутатски мандати, а Народнорепубликанската партия — 69 мандата, или 14,40%, останалите места били разпределени между независимите и Националната партия.³⁴

На изборите Народнорепубликанската партия претърпяли катастрофално поражение, което се явило като естествен резултат от нейната вътрешна и външна политика, предизвикала всеобщо недоволство в страната.

Победата на Демократическата партия била посрещната с голямо задоволство от управляващите и реакционните кръгове на западноевропейските държави и САЩ. Много ясно изразил отношенията на империалистическите среди А. Манго. Той пише: „Изборите, които доведоха на власт Демократическата партия, бяха посрещнати добре от Запада, главно от САЩ. Турция беше провъзгласена като страна на истинска демокрация.“³⁵

Английската и американската буржоазна преса се надпревар-

³² 1950 — 1965 оу кiyaslamasi, Cumhuriyet, 24. VIII. 1969

³³ Son Posta, 17. V. 1950, N 5637+1475, Forum I. VII. 1958, N 101.

³⁴ Forum, I. VII. 1958, N 101

³⁵ A. M a n g o, Turkey, London, 1968, p. 74.

зали да възхваляват победата на Демократическата партия. Английският вестник „Дейли Маил“ писал: „Върху една плодonoсна почва за пръв път се разцъфна демокрацията.“³⁶ Официалният говорител на външното министерство на САЩ на 17. V. 1950 г. дал много поощрителен и ласкав отзив за победата на демократите. „Изборите, които се проведоха в Турция на 14. V. 1950 г. — заявил говорителят на американското външно министерство, — представяват победа, която гарантира демокрацията.“³⁷

Печатът на империалистическите страни в старанието си да аплодира и пледира изборната победа на демократите разкривал и някои от истинските причини, които допринесли за тази победа. Много вярно вестник „Вашингтон стар“ писал: „Победата на демократите под лидерството на Джелил Баяр е следствие от поръдилото се общо недоволство срещу скъпотията.“³⁸

На 22. V. 1950 г. се събрало новоизбраното Девето велико национално събрание на Турция. Същия ден с 387 гласа за президент на турската република бил избран Джелил Баяр, а за министър-председател — Аднан Мендерес.³⁹ На 29. V. 1950 г. Аднан Мендерес прочел правителствената програма пред Великото национално събрание на Турция.

Програмата на демократическото правителство в уводната си част представлявала възхвала на победата в изборите на 14. V. 1950 г. и в същото време напълно отричала ролята на Народнорепубликанската партия за създаването и развитието на съвременна икономика в Турция. „Няма съмнение — се казвало в увода на програмата на демократическото правителство, че четиринайсети май ще се помни като един изключителен исторически ден, който сложи край на един период и стана начало на нов период. . . Този ден ще се счита като тържество на турската демокрация.“⁴⁰

В своята програмна декларация демократите в много черни тонове рисували и песимистично оценявали извършеното от правителството на Народнорепубликанската партия. За тях предшествуващите правителства водели политика, която години наред спирала енергията, неизчерпаемите природни и човешки ресурси от възможността да бъдат подчинени на голямата цел — изграждане на благоденстващо общество.⁴¹ Особено остро демократите критикували опитите на предишните правителства да проявят по-активна дейност в икономическата област. За Демократическата партия това било посегателство върху свещените права на личността.⁴²

Голословното отричане на заслугите на Народнорепубликанската партия трябвало да послужи като оправдание за резкия за-

³⁶ N. Semiz oğlu, Yabancı basında Türkiye. İstanbul, 1958, s. 8.

³⁷ Son Posta, 18. V. 1950, N 5637 + 1476.

³⁸ N. Semiz oğlu, Yabancı basında Türkiye, İstanbul, 1958, s. 8.

³⁹ Son Posta, 23. V. 1950, N 5637+1481.

⁴⁰ Hükümet programı (1920 — 1965), İstanbul, 1968, s. 209, Türk ekonomisi, 1950, N 84, s. 123.

⁴¹ Ibid., s. 211, ibid., s. 123 — 124.

⁴² Ibid.

вой в икономическата политика — от етатизма към икономически либерализъм.

Същността на програмата на правителството на Демократическата партия била изразена в четири пункта.

В пункт първи се декларираше, че правителството на демократите твърдо е решило да провежда политика на максимална икономия при осъществяването на управленческите си функции с цел „държавните бюджети да бъдат приведени в равновесие и съразмерност със силата на икономическата ни база“⁴³.

Много показателен бил фактът, че в правителствената програма конкретно и задължаващо не се говорело за етатизма, а само в абзац „а“ на пункт втори се декларираше, че инвестициите, предвидени по бюджета, ще се насочват изключително към производството.⁴⁴ Останалите абзаци на пункт втори били посветени на частната инициатива и капитал. От техния анализ произтича категоричният извод, че новото правителство в икономическата област щяло да осъществява политика на покровителство и активизиране на частния капитал и инициатива, от една страна, и, от друга, щяло да гарантира сигурност за установяване на сътрудничество между турския и чуждестранния капитал.

В абзац „в“ на пункт втори правителството заявявало, че „ще предприеме мероприятия, гарантиращи юридическа и делова сигурност на частната инициатива, и ще ѝ помогне за ускорено развитие“⁴⁵ Правителството поемало задължението в абзац „с“ да улесни притока на наличния в страната капитал в отраслите на производството.⁴⁶

През първия период на своето четиригодишно управление демократическото правителство действително провеждало политика, насочена към активизиране и ускоряване изневата на частния капитал и инициатива в икономическата област и особено в отраслите на производството. През 1950 г. държавата владеела 103 промишлени предприятия, а в ръцете на частния сектор се намирали 2515 предприятия. За 4 години държавните промишлени предприятия достигнали до 143, а частните 3704. За същия период стойността на държавната промишлена продукция нараснала от 930 000 000 лири до 1 605 000 лири, а частната промишлена продукция — от 1 074 000 000 лири до 2 350 000 000 лири.⁴⁷

Приведените данни за промишленото развитие през първия период от управление на демократическата партия се явяват ярка илюстрация на тезата за либералния характер на икономическата политика на демократите. Активната политика на гаранция и безопасност за инвестиране на частния капитал в производствената област изменила характера и насоките на кредитите, давани от бан-

⁴³ Ibid., s. 214.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Hükümet programı (1920 — 1965), İstanbul, 1968, s.

⁴⁶ Ibid., s. 214.

⁴⁷ H. Cillov, Türkiye ekonomisi, İstanbul, 1962, s. 276.

ите. Частните лица без страх за сигурността и рентабилността на капиталовложенията си по-решително се насочвали към производствената дейност. Затова не бил случайно явление фактът, че с всяка измината година нараствали кредитите, които Народната банка предоставяла на частни лица за производствени инвестиции, в сравнение с търговските кредити. През 1950 г. кредитите за производствена дейност се равнявали на 5 019 624 лири, а търговските кредити — на 5 639 889 лири.⁴⁸ За пет години, т. е. през 1954 г., производственото кредитиране по линия на Народната банка достигнало 36 045 083 лири, а търговското — 15 073 561 лири⁴⁹, или кредитите за производствени цели нараснали повече от 7 пъти, докато търговските кредити се увеличили едва 2,8 пъти.

Преимущественото движение на капитала към отраслите на производството в сравнение със сферата на търговията се явява показател за твърдите гаранции, които частният капитал и инициатива получили според програмата на първото правителство на Демократическата партия.

Правителството на Аднан Мендерес в програмната си декларация дало сигурни гаранции за доходна интервенция в турската икономика и на чуждестранния капитал. В абзац „с“ на втори пункт от правителствената програма се утвърждавало, че правителството „ще създаде условия за възползуване в широки мащаби от чуждестранната инициатива, капитал и техника“⁵⁰. На 1. VIII. 1951 г. Меджлисът приел закон 5821 под наименованието „Закон за покровителствование на чуждестранния капитал“⁵¹. Законът за покровителствование на чуждестранния капитал обезпечавал благоприятни условия за приложение и печалби на чуждестранните капиталовложения в Турция. Тясното сътрудничество, което се формирало между чуждестранния капитал и турския крупен капитал, било в ущърб на националния суверенитет на Турската република.

Правителството предвиждало чрез пункт трети на своята програма да се използват държавни асигнации за техническото превъоръжаване на икономиката.⁵² С пункт четвърти на правителствената програма новото правителство утвърждавало, че ще „освободи производствения живот от вредните интервенции на държавата и от всякакъв род бюрократични препятствия“⁵³.

В заключителната част на програмата с нова сила се подчертавало, че внедряването на принципите на правителствената програма има за цел „държаната интервенция и строителството. . . да се насочи към дейности, които частната инициатива и капитал в никакъв случай не може да поеме в свои ръце“⁵⁴.

⁴⁸ Halk hizmetinde 20 yıl. Türkiye Halk bankasi. Ankara, 1958, s. 35.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Hükümet programi 1920 — 1965, İstanbul, 1968, s. 215.

⁵¹ Resmi gazete, 9. VIII. 1951. N 7880.

⁵² Hükümet programi (1920 — 1965), İstanbul, 1968, s. 215.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid., s. 216.

Нито едно от правителствата на републиканска Турция до този момент не е изразявало с такава пълнота и категоричност интересите на частния капитал в своята програма, както това направило първото правителство на Демократическата партия. Идеята за пълното господство на частната инициатива в икономическата област в правителствената програма намерила такова абсолютизиране, че държавната интервенция в икономическата област и контролът на държавата над производството се признавали „само като едно изключение“⁵⁵.

Правителството на Демократическата партия в първата си програма в интерес на едрия промишлен и финансов капитал дало гаранции, че изградените от държавата предприятия, които не обслужвали общонационални интереси, постепенно на основата на определен план при изгодни условия ще бъдат предадени на частния капитал.⁵⁶

Програмата на правителството на демократите била израз на тоталното настъпление на икономическия либерализъм във всички отрасли на турското стопанство. В интерес на крупния търговски капитал новото правителство и в областта на търговията гарантирало свободна изява на частната инициатива и капитал. „В търговската област — се казвало в програмната декларация на правителството на Демократическата партия, — ако вътрешните и външните условия не ни принуждават към интервенция, работата ще бъде напълно свободна.“⁵⁷

Основните принципи на външната политика, декларирани в програмата на правителството, трябва да се приемат като логически завършек на защитаваания и отстояван икономически либерализъм. Едрата турска промишлено-търговска буржоазия във външната политика била за още по-здрави връзки и съюз с империалистическите държави. Външната политика на демократите се явявала отражение на желанията и настроенията на едрата турска буржоазия. В програмата на правителството на Аднан Мендерес се утвърждавало, че Турция ще остане вярна на традиционните англо-френски връзки и „на тясното приятелство със САЩ“⁵⁸.

Демократическата партия, след като взела властта, неотстъпно провеждала политика в защита на политическите и икономическите интереси на едрия търговско-промишлен капитал и помещици. Първият период от управление на демократите бил време на тържество на икономическия либерализъм във всички сфери на икономиката. От средата на 50-те години правителството на демократите започнало да дава известна преднина на държавната интервенция в икономическата област. Този факт в никакъв случай не може да даде основание да се правят изводи за положителна

⁵⁵ Ibid

⁵⁶ Hükümet programi (1920 — 1965), İstanbul, 1968, s. 216

⁵⁷ Ibid

⁵⁸ Ibid., s. 226.

волюция в икономическата платформа на Демократическата партия.

Правителството на Демократическата партия било принудено да направи известен завој в икономическата политика, тъй като астиният капитал и инициатива поради икономическата и финансова кризи ограничили своята намеса в промишлената област. Вауумът, който се появил в сферата на промишлеността, принудил правителството да увеличи капиталовложенията на държавата в промишленото предприемачество. Всичко това се вършело в степен, която в никакъв случай и нито за момент не накърнявала интересите на частната инициатива и капитал.

Демократите по време на своята опозиционна дейност и борба за власт използвали умело неорганизираността на демократическото движение, за да привлекат на своя страна значителна част от трудещите се, които били залъгвани с обещания за установяване на истинска демокрация, свободи и права след установяване властта на Демократическата партия. На дело през своето десетилетно управление демократите провеждали курс на политически терор и репресии спрямо трудещите се. Тяхната вътрешна политика била антидемократична, антинационална — политика на капитулация пред настъплението на чуждестранната икономическа и политическа инвазия в Турция.

ЭТАТИЗМ И БОРЬБА ЗА ВЛАСТЬ В ТУРЦИИ В МАЕ 1950 ГОДА

Ахмед С. Ахмедов

Резюме

Этатизм приобретает направляющее значение в политической борьбе еще во второй половине тридцатых годов. Межпартийная борьба за власть на основе этатизма началась только после конца Второй мировой войны, когда в Турции утвердилась многопартийная система.

Задача настоящего научного сообщения состоит в исследовании места этатизма в выборной борьбе в мае 1950 года. В сообщении центральное место занимает идея об этатизме, вокруг которой ведется борьба за власть между буржуазными политическими партиями.

Поражение управляющей народно-республиканской партии объясняется банкротством ее внутренне-политического курса и непоследовательным осуществлением этатического курса в экономическом развитии страны.

Автор считает, что победа Демократической партии является торжеством антиэтатических сил в Турции.

L'ÉTATISME ET LA LUTTE POUR LE POUVOIR EN TURQUIE EN MAI, 1950

Akhmed S. Akhmédov

Résumé

L'étatisme prend une importance décisive dans la lutte politique encore pendant la deuxième moitié des années trente. Basée sur l'étatisme, la lutte entre les partis pour le pouvoir commence à peine après la deuxième guerre mondiale quand le système politique de plusieurs partis s'impose en Turquie.

La présente communication se propose d'étudier la place qu'occupe l'étatisme dans la lutte électorale en mai 1950. L'auteur avance l'idée que l'étatisme est un problème crucial qui est à la base de la lutte des partis politiques bourgeois le pouvoir.

L'échec du Parti populaire républicain, qui est au pouvoir, s'explique par l'insuccès dans l'orientation de la politique intérieure et surtout par l'inconséquence dans la réalisation du principe étatique dans le développement économique.

La victoire du Parti démocratique est considérée comme triomphe des forces anti-étatiques en Turquie.

STATE OF NEW YORK

IN SENATE

JANUARY 18, 1907

REPORT OF THE COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE
IN ANSWER TO A RESOLUTION PASSED BY THE SENATE
MAY 15, 1906

ALBANY: J. B. LIPPINCOTT COMPANY, PRINTERS, 1907.

УДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
м X, кн. 2 Исторически факултет 1972/1973 г.
SAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
me X, livre 2 Faculté d'histoire 1972/1973

МАРИН ЛЮЛЮШЕВ

РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО
ОБРАЗОВАНИЕ В ДОБРУДЖА СЛЕД
КРИМСКАТА ВОЙНА

MARINE LULUCHEV

LE DEVELOPPEMENT DE L'EDUCATION BULGARE EN
DOBROUDJA APRES LA GUERRE DE CRIMEE

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY
400 CHASE DRIVE
BERKELEY, CALIF. 94720
BRANCH LIBRARY
100 UNIVERSITY AVENUE
LOS ANGELES, CALIF. 90024

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY
400 CHASE DRIVE
BERKELEY, CALIF. 94720

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY
400 CHASE DRIVE
BERKELEY, CALIF. 94720

Кримската война завършва с поражение за Русия. Турция излиза от войната напълно икономически и политически зависима от своите партньори по война Англия, Франция, Австрия. Тя бива поставяна в полуколониално положение. Под диктата на западноевропейските велики сили в Турция формално се установява праворед, като се провъзгласяват някои реформи. Прокламиран е Хатихумаюнът (1856 г.), чиито клаузи, отнасящи се до българите, остават неизпълнени до края на робството. Хатихумаюнът облагодетелствува само западните капиталистически сили за проникване на техните капитали в Османската империя.

Към края на войната и след нея забягналото българско население започва да се завръща по домовете. Голям е притокът и на колонисти от Балкана. Съгласно последвалите споразумения между Русия и Турция в Добруджа биват настанени и изселници от Крим и Кавказ татари и черкези. Населението в по-големите добруджански селища започва чувствително да нараства.

Занаятите, местната промишленост и търговията в Тулча, Хаджиоглу Пазарджик, Силистра¹ и др. започват да се съживяват. В Добруджа чуждестранната конкуренция не се чувствува така силно, както в останалите селища в страната. Нещо повече, тук занаятите и търговията в рамките на областта получават нов тласък на развитие. Занаятчийската промишленост задоволява вътрешния пазар, като е предназначена предимно за местния потребител. От изследванията на Н. Тодоров² върху социално-икономическия облик на Хаджиоглу Пазарджик след Кримската война се вижда, че от 2555 души (той ги нарича глави на семейства) със занаятчийство се занимават 1057 души, 387 с търговия, 620 със земеделие. 10 служещи, 428 наемници, 53 неозначени. Безспорно основният отрасъл в града е занаятчийството.

Икономическото укрепване през 60—70-те години става предпоставка за културен и политически подем на българите в по-големите селища на Добруджа и най-вече за възстановяване на разстроена през войната училищна система. Привеждането в ред на преди това откритите училища се извършва трудно, тъй като голяма част от учителите по време на войната заминават в родните си

¹ Т. Златев, Българските градове по р. Дунав през епохата на Възраждането, С., 1962, с. 155—176; Документи за българската история, т. VI, Документи из Виенските държавни архиви, 1830 — 1877, ч. II, С., 1951, с. 10, 14, 17, 18, 38, 49 — 51, 56, 57, 59 и сл.

² Н. Тодоров, Демографски и социално-икономически облик на гр. Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) през 60—70-те години на XIX век, сб. на БИД — клон Толбухин, „Нашият град в миналото“, Толбухин, май 1966, с. 15.

места и повече не се завръщат. Учебни пособия, помагала и инвентар липсват. Много от активните българи, радатели на родна просвета, се изселват.

Сега интересите на българските занаятчии и търговци не могат да бъдат задоволени от просветата, която им дава килийно училище и елино-българското училище, характерни за първата половина на XIX век. Развитието на търговията по Дунава след Парижкия договор, издигането на Хаджиоглу Пазарджик като пазарен възел в областта между Дунава и Черно море³ изискват по-реални и по-обширни знания по редица дисциплини, като аритметика, естествознание, история и др. Изискванията, които поставя времето и зараждащата се българска буржоазия, налагат да се премине към по-висша форма и система на обучение. Разпространеният в Западна Европа метод — взаимоучителният — започва да си проважда път и в Добруджа.

А. ПО-НАТАТЪШНО РАЗРАСТВАНЕ НА ВЗАИМНИТЕ УЧИЛИЩА И ПРЕВРЪЩАНЕТО ИМ В КЛАСНИ В УСЛОВИЯТА СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

След Кримската война учебното дело в Тулча бележи чувствителен напредък. През 1859 година е построена нова училищна сграда, като любознателните тулчанци назовават новото училище „Светла България“, а по-късно го преименуват на „Кирил и Методий“. Изграждането на това училище съвпада с дейността на младия учител Стефан п. Николов (Изворски) от Котел,⁴ известен поет, писател и възрожденски културно-просветен деец.⁵ Той бива неколккратно канен за учител в Тулча от тулчанските първенци, „за ре-

³ Л. Бешков, Панаирът в Хаджиоглу Пазарджик преди Освобождението, сб. „Нашият град в миналото“, БИД, Толбухин, 1966, с. 15 — 34; К. Иречек, Княжество България, Пловдив, 1899, ч. I, с. 261.

⁴ В. „България“, г. I, бр. 30, 8. VIII, 1859; ОДА — Русе, ф. 43 к., оп. 2, а, е. 34, л. 135; в. „България“, г. III, бр. 1, 11/24. VI, 1861; Българските училища в Тулча, сп. „Училищен преглед“, г. I, кн. 7 и 8, юли и август 1876, с. 803.

⁵ Вж. студията на Георги Стефанов „Стефан п. Изворски, учител и поет от епохата на Възраждането, 1815 — 1875. Принос към историята на учебното дело и поезията ни“, Сб. БАН, кн. XXVIII, клон историко-филологичен и философско-обществен, 16, София, 1935, с. 3—170; Кр. Мирски, Българска сбирка, кн. II и III, 18:6; Л. Касъров, Енциклопедически речник, т. I, 1899, с. 66) — 670. (Ст. п. Н. Изворски е роден през 1815 г. в Котел. Учи в Карлово, Букурещ, Цариград, Одеса. Става учител в Котел, Шумен, а през 1852 г. продължава образованието си в Петроград, като завършва богословие. След това се завръща в Котел, отново учителствува в родния си град и заминава за Цариград. Бива повижен в Тулча, където учителствува три години. В 1862 г. се преселва със семейството си в Галац, където учителствува в българското училище и бива ръкоположен за свещеник. Умира в Галац през 1875 г. Остава сравнително голямо за времето си литературно наследство от стихотворения и прегоди, като „Огледало на българското училище“, „Велътмана Троян и Ангелица“, „Стихотворение нове о любочестие к просвещению и възрождению болгарския словесности“. „Познание заради възрождението на българската книжнина от А. Б.“, „Книжнина и възпитание“, „Отзив от Дунава“, „Викане да встане България“ и др.) Вж. в. „Напредък“, Цариград, бр. 61, 1875, с. 4

дител и главен настойник“ на новото българско училище по взаимната метода. След дълги колебания Изворски изпраща условията си за учител (дадени в оригинал от Г. Стефанов):

„Условие

- Съ Изворскаго за учител на Болгаритѣ въ Тулча.
Изворскій обѣщава обѣзанность да изпълнява должность учительска според слѣдуща-та програма: да преподава
1. Славянскій, Русскій, и Болгарскій разговорный языкъ съ сравнителна Граматика.
 2. Греческій старый и разговорный языкъ съ сравнителна Граматика.

3. Обща Граматика.
4. Аритметика.
5. Географія.
6. Свѣтска всеобща Исторія
7. Церковна Исторія.
8. Болгарска Исторія⁶

} На Болгарскій языкъ

След като заявява, че е учител и в другите работи няма да се намесва, Изворски поставя известни условия пред българската община в Тулча:

1. Да имат домъ приличенъ за училище.
2. Да приготвятъ домъ приличенъ за учитель-атъ.
3. Да купуватъ потребны-ты вещи на училището.
4. Да плащатъ всякій мѣсець на учитель-атъ исправно по

двадесѣтъ желтицы Австрійскы. От тая сума учитель-атъ ще съдържава и едного слуга на училище-то и на ученицы-ты.⁷

Тулчанските първенци се съгласяват с тези условия и му изпращат в Цариград, където се намира през това време Изворски, пари за закупуване на книги, които ще му бъдат необходими за разгръщане на широка просветна дейност в Тулча. На 11. VII. 1859 г., съобщава в „България“, той заминава за Тулча.⁸

Благодарение на качествата си като просветител, пропагандатор, организатор и поет за кратко време Изворски успява да преодолее апатията на българските чорбаджии и еснафи към просветните проблеми, да притъпи за известно време техните вътрешнокотерийни и себични борби и противоречия, да привлече бедното българско население към себе си и му вдъхне вяра в силите му. Подбудени от него, с помощта на всички слоеве от българското население тулчанци изграждат нова училищна сграда и едновременно с това и нова църква.⁹ Имайки вече педагогически опит на взаимен и класен учител, придобит в Котел, Шумен и Цариград, Изворски се залавя да осъществи своя план, изложен в предважителните условия и в „Извѣстие-то“ си, за създаване на безплат-

⁶ Г. Стефанов, цит. съч., с. 43.

⁷ Пак там. с. 44.

⁸ В. „България“, 4. VII. 1859.

⁹ В. „Българска пчела“, г. I, бр. 15, 1863

на „публична библиотека“ при училището.¹⁰ Той се обръща с молба към всички книгоиздатели и книгопродавници да му изпращат книги за нуждите на училището и „съ тия книги ще са отворени и ще има и едно общо читалище. Добър беше вситъ издадени и до нынѣ испродадени Български книги, да ся разнесяха така при вситъ училища в България.“¹¹ Така че идеята на Изворски в действителност е да се осъществи това негово становище не само в Тулча, но и във всички останали селища в България за насищане на училищата с литература, откриване на училищни библиотеки и читалища за бързото културно-просветно издигане на българското население. Какво остроумие проявява Изворски за създаване на публична библиотека в Тулча почти без средства, както и за разпространение на българските книжовни издания, проличава най-добре в неговото „Извѣстіе“ от 6. VI. 1859 г.

Малко изследователи на дейността на Изворски се спират на действително огромната педагогическа дейност на един от най-подготвените, най-културните за времето си педагози и книжовници през втората и третата четвърт на XIX век, на нашето Възраждане. Сполучлив опит за тълкуване на педагогическо-поетическата дейност на Изворски прави единствено Г. Стефанов в студията си „Стефан п. Н. Изворски, учител и поет (1815—1875)“, но това се отнася за годините на учителствуването му в Котел и Шумен при първото и второто му идване след завършване на прочутото гръцко училище в Куручешме край Цариград и в Цариград. За тулчанския период на педагогическата дейност на Изворски данните по същество са откъслечни. Редица автори говорят, че той е „преустроил“ обучението, поставя го на „нова“ основа, но това „преустройство“ и тази „новост“ не се уточняват. Може да се предположи, че след като Изворски получава солидно образование в посоченото училище, след педагогическата и организаторска дейност в шуменското училище (където открива класно училище той, а не Филаретов — според Г. Стефанов), преподавайки частни уроци по български език на момичета, по такъв начин Изворски се явява и пръв инициатор на женското образование в този град през 1846 — 1847 г.*

Благодарение на неговата любознателност, енергичност и стремение постоянно да усъвършенствува своите знания и да постига нови успехи в областта на обучението едва ли можем да допуснем, че Изворски, идвайки в Тулча, повтаря онова, което вече постига във взаимното и класното училище в Шумен преди 10 — 15 години, т. е. да продължава традицията на взаимното училище в Тулча. Нещо повече. Самите тулчанци в преписката си до Изворски изразяват желанието си да се изучават по-добре и по-големи

¹⁰ В „България“, г. I, бр. 16, II. VII. 1859; в „Цариградски вестник“, г. IX, бр. 439, II. VII. 1859. (Вж. Г. Стефанов, цит. съч., с. 44 — 45.)

¹¹ В „България“, г. I, бр. 16, II. VII. 1859.

* На следващата година след заминаването на Изворски се открива и клас за момичета към славяно-българското училище в Шумен.

науки, отколкото това, което е вече факт при тях — съществуването на взаимното училище с учител Янчо (Енчо) Кузманов.

Влизайки в непосредствен контакт с руската образователна система като студент в Петербургската духовна академия, у Изворски се зараждат идеи за широки планове за просветна и политическа дейност в България.* Бидейки в преписка с много наши и руски видни научни, обществени и политически дейци, като д-р П. Берон, В. Априлов, Гавр. Кръстевич, Кн. Ст. Богориди, Ив. Боговров, Раковски, Зах. Княжески, Н. Сапунов, Ал. Грим, Стрезневски, А. Гилфординг, Филарет, Ал. Озеров, Е. Ковалевски, изучавайки разностранни науки, знаейки няколко езика.** той се оказва главен инициатор и уредник на Централното българско училище в Цариград, Ст. п. Н. Изворски, притежавайки огромна култура и организаторски способности, разгръща широка програма за преустройство на учебното дело в Тулча в духа на звучната метода и класната структура на обучението.

За тази програма и „дълга метода“ се подмята от анонимен автор в една дописка във в. „България“¹², като се отразява неудовлетворението на тулчанските първенци от дългото преустройство на обучението. Безспорно не е трудно да се разбере, че Изворски си поставя сложни педагогически проблеми за разрешение, изискващи по-големи материални разходи в сравнение с изискванията на досегашните килийни и взаимни училища и методи на обучение. Водейки се от конюнктурни съображения, българската буржоазия се дразни от повишените изисквания на Изворски за по-добра наредба на училищата, за нова структура и методика, защото всичко това е свързано с разход на повече средства, които настоятелството трябва да осигури не само от разхвърляния данък върху родителите на децата, но и от дарения и намиране на други постоянни източници за издръжка на училищата.

Програмата, която Изворски решава да приложи частично в тулчанското училище, е вероятно в духа на програмата на Цариградското българско училище, в чиято разработка взема участие и той наред с Иларион Макариополски, К. Райнов, Ал. Екзарх, Д. Цанков и др.¹³ Безспорно тук Тулчанската българска община си

* Намирайки се на учение в Русия по време на Кримската война, 1853 — 1856 г., Изворски предлага услугите си на руското командуваче за участие в боевете в района на Добруджа. От Петроград той бива изпратен в Главната квартира във Влашко с намерение да се представи на княз Горчаков. В същото време на Добруджанския фронт (Силистра — Мачин) се намира и Н. Х. Палаузов, когото подготвят за съветник по българските въпроси при Главната квартира на руската армия. (Вж. Г. Стефанов, цит. съч., 31—32.)

** Ст. Изворски отлично владее църковнославянски, старо-и новобългарски, старо-и новогръбци, турски, влашки, руски и др. езици. В заявлението си до главнокомандуващите граф Паскевич — Еривански той, изтъквайки чуждоезиковите си възможности, моли да бъде назначен поне като преводач при Главния щаб, за да бъде полезен по такъв начин на своето Отечество по време на Кримската война

¹² В. „България“. бр. 58. 27. IV. 1860

¹³ Сп. „Български църковен вестник“, кн. 5—8, с. 138, 139, 140.

поставя по-ограничени изисквания в сравнение с българската класна в турската столица, но новото училище на Изворски му е необходимо именно за това, за да разгърне своите педагогически способности, да премине в по-висш етап от взаимните към класните училища, от буквуването към звукуването, развиване на широк извънкласна дейност и пр., без да изключваме факта, че взаимното обучение съществува паралелно с класното.

Предложената от Изворски програма за обучение при условията му за учител в Тулча не е нещо случайно, с външен блъсък и временен ефект. Тя не е подражание на гръцки или руски програми, както е изобилието от учебни предмети в шуменското класно училище при С. Доброплодни или скопското класно училище при Йордан х. Константинов. Имайки зад гърба си солиден опит в съставянето програмата на Централното българско училище в Цариград, Изворски съставя строго логична и последователно свързана програма за обучение на децата от Тулча с предшествуваша подготовка от взаимното училище. Учебните предмети, както славянски, руски, български, старогръцки, новогръцки, граматика, аритметика, география, всеобща история, българска история, както сравнителна граматика на славянски, руски и български език, са фактот от особено значение, с нововъведенчески характер и строга научност и приложност. Една особена черта издига Изворски в очите на неговите съвременници — това е любовта му към родния език към всичко славянско, въпреки че е възпитаник на гръцките училища. В оная епоха на силна гръкомания сред българската буржоазия и по-заможните социални слоеве в Добруджа (Тулча, Каварна, Балчик, Хаджиоглу Пазарджик, Силистра) Изворски издига глас за обучение на роден език, за разпространение на родна книжнина, въпреки че трудът на учителя по славянобългарски език по наложена традиция не се оценява равносходно с труда на елинския учител.* Неговата любов към всичко родно прераства в ревност по майчиния език, каквато той последователно проявява в учебната и книжовната си дейност до самата смърт.

Липсата на оригинални документи, включително и в Русенската митрополия, с която Българското църковно училищно общество¹⁴ дълги години води оживена кореспонденция, не ни дава възможност детайлно да разгледаме педагогическата дейност на Изворски като педагог — новатор, поет и организатор на предсвобожденското образование в Добруджа. Откъслечните сведения в личната кореспонденция на Изворски, публикациите на Кр. Мир-

* Показателен е примерът, който дава Г. Стефанов в цит. съч., с. 67, за заплащане труда на елинския и славянобългарския учител в Котел през 1843 година:

1-во. На елинският учител заплащаме годишно	5 000 гр.
2-ро. На взаимноучителният	2 000 гр.
3-то. На четирьма простослагянобългарски	4 800 гр.
4-то. За всички училища дребна харчъ до	1 500 гр.
	или всичко 13 300 гр. ¹⁴

¹⁴ НБКМ — БИА, Ф. 19, а. е. 75, л. 1. 2

ски, Г. Стефанов и дописките в старопечата ни дават основание да разкрием същността и характера на училището, на застъпената методология на обучение, на дидактическата концепция и система на възпитание на Изворски в тулчанските училища. Като родоначалник на учителската поезия и особено в произведенията си след Кримската война и учителствуването си в Тулча Изворски поставя типичните за епохата явления — национално самосъзнание и вяра в силите на народа и децата. Просветителските, патриотично-революционните и хумористично-сатиричните стихотворения на Изворски оформят една, макар и недостатъчно стегната национална програма за културно и политическо издигане, за национално освобождаване.

Междукотерийните борби¹⁵ на тулчанската българска буржоазия, недооценяването на неговата просветителска дейност в Тулча стават причина учебното дело от преуспяващо, като никога дотогава, да западне,¹⁶ а Изворски да замине за Галац.¹⁷ Израз на чувствата си към самозабравилите се властелини на деня — българските чорбаджии, които поставят личните си интереси над просветно-политическите идеали на българския народ, Изворски дава в три „Пъснотворения“, написани в Тулча през 1861 г. („Лукавого припъвка да свѣсти тулчанци“, „Смьсленно и православно обхождениѣ“ и „Тулчанска слѣпота“).

След заминаването на Ст. Изворски в Тулча остава само Я. Кузманов, който не е в състояние да ръководи училищата сам.¹⁸ За това през следващата 1863 — 1864 г., след известно притъпяване на противоречията и крамолите сред българската върхушка в Тулча,¹⁹ бива условен за главен учител Сава Илиев Доброплодни,²⁰ повикан от тулчанските първенци Димитраки бей, Стефанки бей, Перикли, Владигеровци, К. Джанбазов, Г. Карлоковски и др. за главен учител и певец от 1864 — 1870 г.,²¹ който, използвайки създадените предпоставки и традиции от Изворски, увеличава броя на учениците, отделя взаимното от класното училище, организира тулчанци за събиране на средства за помагала и издръжка,²² разделя учениците по „разреди“ (момчета и момичета поотделно) и привлича за учител А. Бошнаков, за да се отговори на нарасналите потребности на взаимните и главното училище.²³

За да се привлекат повече ученици българчета в училище, налага се да бъде изменена системата за събиране на средства за

¹⁵ В. „Българска пчела“, г. I, бр. 6, 5. VII. 1863; пак там, бр. 10, 2. VIII. 1863; пак там, бр. 16, 13. IX. 1863; в. „Съветник“, г. I, бр. 16, 8. VII. 1863.

¹⁶ В. „Дунавски лебед“, г. I, бр. 39, 27. VI. 1861; в. „Цариградски вестник“, г. XI, бр. 20, 13. V. 1861.

¹⁷ В. „Напредък“, г. X, бр. 61, 27. IX. 1875

¹⁸ В. „Българска пчела“, г. I, бр. 15, 6. IX. 1863.

¹⁹ Пак там, г. I, бр. 6, 10. VII. 1864; пак там, г. II, бр. 17, 22. IX. 1864.

²⁰ В. „Гайда“, г. I, бр. 20, 16. V. 1864

²¹ Вж. автобиографията на С. И. Доброплодни, С., 1893, с. 62 — 68

²² В. „Българска пчела“, г. II, бр. 21, 20. X. 1864

²³ НБКМ — БИА, II А 6466; в. „Турция“, г. II, бр. 3. IX. 1866.

издръжка на училищата, като общият личен училищен налог се изменя в по-демократичен вид. Сега главно се разчита на църковните приходи и другите постъпления от помощи, дарения, а личният налог се основава на социален критерий в зависимост от материалното състояние на семейството. Това дава възможност на малоимотните слоеве да се възползват от създадените условия за излизане от неграмотността, за навлизане в просветно-политическия живот на града, който бързо прогресира след Кримската война и особено след увеличаване на търговския трафик по Дунава и в търговските взаимоотношения на Тулча с останалите пристанища в Европа, Влашко и Русия.²⁴

Икономическото укрепване и съживяването на търговията и занаятите в Тулча след Кримската война създават предпоставки българските еснафски организации да застанат с лице към своите духовни потребности и да се издигнат просветно и политически над останалите малобройни народности в града. С всяка измината година училищното дело в Тулча бележи успехи. През 1868 — 1869 г. училищният персонал се увеличава, като биват условени дякон Кирил и А. Владигеров,²⁵ а С. Доброплодни открива частно училище-пансион²⁶ със 100 ученици пансионери, в което освен изучаването на програмата за четвъртокласните училища е застъпено и чуждоезиковото обучение (турски, гръцки, влашки, немски, френски) пред вид разнородния характер в града. За целта са привлечени допълнително и четирима учители.²⁷

Съществен етап в развитието на образованието в Тулча след Изворски и С. Доброплодни бележи идването на Тодор Икономов, известен със своята педагогическа, книжовна и обществена дейност преди и след Освобождението. Началото на 70-те години на XIX век за Тулча и Добруджа са години на просветно-политическо и национално израстване и самосъзнание, заслуги за което има не само Т. Икономов, като организатор на училищния, читалищния и обществено-политическия живот в града.²⁸ Като учител в главното тулчанско училище от 1869 — 1872 г.* Т. Икономов създава здрава и стройна училищна организация, като утвърждава създадената педагогическа традиция и засилва патриотичния елемент в обучението и възпитанието на тулчанските деца, които вече надвишават 160 души.²⁹

За ролята и авторитета на Т. Икономов, като учител и общественик, говори и многобройната му преписка с видни наши и руски

²⁴ В „Турция“ г. III, бр. 17, II. III. 1867.

²⁵ НБКМ — БИА, II А 6468.

²⁶ В. „Македония“, г. III, бр. 4, 21. XII. 1868.

²⁷ В. „Турция“, г. V, бр. 4, 15. III. 1869; сп. „Училищен преглед“, г. XII, кн. 6, 1907, с. 572, 573.

²⁸ Сп. „Искра“, г. VI, т. I, Шумен, 1896, с. 164, 165; в. „Македония“, г. III, бр. 25, 17. V. 1869.

* След 1872 г. Т. Икономов постъпва като секретар на тулчанския епархийски съвет

²⁹ ОДА — Русе, ф. 43, оп. 1, а. е. 3, л. 118.

просветни и политически дейци през периода 1870 — 1878 г. Редна просветно-политически дейци от цяла Добруджа ежедневно търсят Т. Икономов за съвети, съдействие и защита от произволите на българските чорбаджии, гръцките духовници и турската власт. Т. Грозданов от Бабадаг уведомява Т. Икономов за лошото състояние на училището и общината и го моли за помощ и съдействие за оправяне на обществените работи.³⁰ Климент Браницки (В. Друмев), виждайки в лицето на Т. Икономов просветно-политически организатор от голяма величина, го съветва да не се връща към учителската професия след 1872 г., а да се стреми към по-голяма народополезна дейност³¹. От кореспонденцията на К. Браницки, Г. Груев, Д. Енчев, Т. Минков, Н. Николов и др.³² с Т. Икономов не ще бъде преувеличено, ако се направи извод, че в негово лице те виждат един от крупните дейци в Добруджа през 70-те години на м. в. до Освобождението.

Въпреки новите влияния в училищното дело през първите години след Кримската война в някои селища се появяват пак късокилийни училища, безспорно с по-усъвършенствуван „програма“. Такова училище бива открито от българите в Горната махала на Хаджиоглу Пазарджик към 1856 г.,³³ а вероятно по същото време се започва и училището в Долната махала.³⁴

От две дописки във в. „България“ узнаваме, че в Хаджиоглу Пазарджик в Горната махала през 1859 г. е построено ново училище.³⁵ В Долната българска махала също има училище, но не е известно кога е създадено. Съществуването на две училища в града поставя началото на един по-висш етап в развитието на просветното дело. Учебните занятия през 1859 г. в новото училище открива Иван Кършовски, родом от Елена и получил образование в свищовското училище. Той започва обучението на българчетата с голям ентузиазъм и висок патриотичен дух, привърженик на взаимноучителната метода. Той за първи път организира чествуването на празника, посветен на Кирил и Методий, произнася слово пред гражданите, насочено към издигане на националното самосъзнание, изразява неприязнеността си към гръцкото духовенство в лицето на варненския фанариотски владика Порфирий. Скоро обаче той бива принуден да напусне града, поради наклеветяването му пред турските власти от гръцкия властелин.

В своето слово, произнесено през април 1859 г. пред гражданството в Хаджиоглу Пазарджик, Иван поп Христов Кършовски³⁶

³⁰ НБКМ — БИА, ф. 19, а. е. 73, л. 7—8 (писмо от 26. IV. 1870).

³¹ НБКМ — БИА, ф. 19, а. е. 10, л. 1—4 (писмо от 28. IX. 1873).

³² НБКМ — БИА, ф. 19, а. е. 10, л. 5—6; пак там, а. е. 29, л. 7—8;

пак там, а. е. 53, л. 1—2.

³³ В. „Добруджански глас“, бр. 17, 7. IV. 1935 (Из историята на първите български училища в нашия град).

³⁴ Стр. Димитров, цит. съч., с. 114.

³⁵ ОДА — В. Търново, ф. 53, оп. 1, а. е. 27; Хрулев, Т., Кратка география или землеописание, изд. 1, Букурещ, 1858, с. 192.

³⁶ По пътя на свободата, Елена, 1964, с. 16; в. „България“, г. 1. бр. 31, 24. X. 1859.

предлага средствата, събрани от различни такси (от ресима, спорове между гражданите), да постъпват в обща каса и да се използват за училищни нужди.³⁷

Още от най-ранни години като ученик в Елена и Свищов младият Кършовски е закърмен с идеите за свободна България и по-свещавайки своя живот на просветното дело, нито за миг не го напуска вярата, че освобождението ще дойде не чрез чистото просветителство, както това отбелязват Л. Каравелов и Хр. Ботев, оценявайки просветната и книжовната дейност на редица учители възрожденци, а по пътя на активната политическа борба и оръжието.

Попаднал отрано в кръга на свободолюбиви интелегенти, Кършовски, като учител в Хаджиоглу Пазарджик, застава начело на борбата за самостоятелна българска църква, ясно съзнавайки, че това ще развърже ръцете и мисълта на българина за национално обособяване и активно излизане на сцената за извоюване на политически права и свободи, за пълно национално освобождение. От речите му на празненствата и „изпитанията“ в края на учебната година ясно прозират неговите патриотично-революционни идеи, неговата решимост да подготви учениците си и населението на града за бъдещите решителни схватки с поробителя.

Неговата просветно-политическа дейност и в частност неговите дописки в тогавашния печат за злодеянията на турците в тази част на Добруджа не остават незабелязани за турската и фанариотската власт.³⁸ Младият патриот, предан на освободителното дело,³⁹ напускайки Хаджиоглу Пазарджик, впоследствие постъпва в българската легия в Белград и е главен писар на българските чети от 1867 г.⁴⁰

В споменатия в. „България“ (бр. 81), където се дава преценка за състоянието на училището в Горната махала след напускането на Кършовски,⁴¹ между другото се споменава, че и в селата

³⁷ ОДА — В. Търново, Ф. 53, оп. I, а, е. 27, л. I.

³⁸ Стр. Димитров, цит. съч., с. 139.

³⁹ П. С. Кършовски, Из миналото. . . , кн. II, с. 96.

⁴⁰ Стр. Димитров, цит. съч., с. 140.

⁴¹ Иван Кършовски е близък приятел на В. Левски. Това личи от кореспонденцията, която води с него, по-точно от едно писмо на Левски до Кършовски (вж. Страшимиров, Д. Т., Васил Левски. Живот, дела, извори, том I, Извори. София, 1929, с. 67. Из миналото — под редакцията на П. С. Кършовски, кн. I, № 4, с. 29, 20. VI. 1871 г.), в което Левски споделя лични преживявания във Влашко, намирайки се сред българската емиграция. Братът на Ив. Кършовски Кръстю Кършовски също е революционер и участва в четата на П. Хитов през 1867 г. (пак там, с. 413), в която В. Левски е байрактар (вж. Захари Стоянов, т. 2, София, с. 44 — 49.)

Иван Кършовски е в течение на всички революционни дела в България и Влашко. Това е отразено в неговата кореспонденция с П. Хитов. Връщайки се от Одеса, където престоява един месец, полгонен от румънската полиция, Кършовски бърза да информира (20. VIII. 1868 г.) П. Хитов за успехите на „честния хайвер“, т. е. за четата на Х. Димитър и Ст. Караджа в България (вж. Страшимиров, Д. Т., цит. съч., с. 413 — 414). В други писма (пак там, с. 479, 480, 481) П. Хитов и Ив. Кършовски се договарят за пренасяне на оръжие, за взаимоотношенията на българската емиграция и сръбското правителство и за политиката на последното спрямо националноосвободителната борба на бълга-

лгенджик и Юшенлий има открити училища и „учителите им са бри“, т. е. ревностно обучаваг децата.

След Кримската война Рашко Блъсков отново започва просветелската си дейност във взаимното училище в с. Калипетрово, пределят се и учители за селата Айдемир, Алмалъй, Адакьой, Кайрджа.⁴² Отново неимоверни усилия полага Блъсков за уредбата на училището в с. Калипетрово. В продължение на една година след многократни обиколки по околните села Блъсков успява да препълни училището с жадни за просвета българчета. Той успява да привлече деца и от Провадия.⁴³ Обръща се с молба към селяните за оказване на материална поддръжка на училището, като става инициатор за създаване на каса за училището. Излиза с призив в тогавашния печат с молба българската общественост от другите предели на страната да подпомогнат училищата в Калипетрово и Айдемир. На неговия призив откликват много граждани от Русчук, Свищов и другаде, като биват събрани 1666 гроша.⁴⁴

В една дописка на „Цариградски вестник“⁴⁵ узнаваме, че спомоществователите, между които е и О. Митрополитис А. Дристарос К. К. Дионисиос, който от неудобство пред гражданите подава 150 гроша; Райко Б., учител, подарява за книги на училището 200 гроша, с 50 гроша повече от гръцкия владика, въпреки че одишната му заплата е десеторно по-ниска от владишката (годишното възнаграждение на Р. Блъсков достига 3000 гроша при това нередовно изплащано); Братан Вълчов Чораджие — 100 гроша и още 11 души, като общата събрана сума възлиза на 1181 гроша. Спомоществователят Върбан Киров подарява на училището и църквата винопродавница. Колко усилия са били необходими за този изнемогващ икономически и с голямо семейство народен бучител, за да привлече вниманието на осиромашалото българско население от непрекъснатото ограбване от турци и фанариоти⁴⁶ чрез ангарии и принудителен труд, както и да принуди враговете на българския народ, на неговия език и култура от неловкост и политически съображения да откликнат на повика на възрожденския просветител!

След укрепване на училището Рашко Блъсков си поставя посложна задача, свързана с училищната програма, с методите на преподаване, с подобряване на обучението във взаимното училище. Малко преди това бива съставен „Нов български буквар в полза на първоначалните ученици и за всяк, что желае да се научи

рите. От запазените бележници на Ив. П. Кършовски (пак там, с. 605 — 624) се вижда неговото участие в четата на П. Хитов през 1867 г., състоянието на българската легия в Сърбия, отношението на сръбското правителство към легията и Раковски, разпускането на легията, планът за физическото унищожение на Раковски и др.

42 В. „Цариградски вестник“, VII, 309, 29. XII. 1856.

43 В. „Цариградски вестник“, VII, с. 2, 1. I. 18 8.

44 В. „Цариградски вестник“, VII, 340, 3. VIII. 1857.

45 В. „Цариградски вестник“, VII, 331, 1. VI. 1857.

46 В. „Цариградски вестник“, 364, 1. II. 1857.

да срича, да прочита и да записва лесно. Събран и нареден според най-новият способ на ученето от взаимоучителя калипетренскогo Райна И. Блъскова, Букурещ, печатница И. Романов и съдружеско, 1856". В 1856 г. той провежда „изпитание“ в с. Калипетрово, откъдето виждаме програмата на преподаване⁴⁷: в най-долните класове учениците изучават буквар, свободно четене и 10-те божи заповеди, свещена история, св. катихизис, кратко детско наставление и начало от числителницата, пространна св. история, начало или въведение на българската граматика, уроци от землеописание и числене. В по-горните класове („особени класове“) се изучават: българска и славянска граматика с художнословие, общи понятия за землеописание, пълно гражданско землеописание за Европа, Азия, Африка, Америка и Океания (за всички морета и горья на Европа), критически издирвания за историята българска на Ю. И. Венелин (начало от гръцки с превод на прабългарски), числене четирите действия.⁴⁸

В своята народополезна дейност Р. И. Блъсков особено внимание проявява към културно-просветното издигане на българите от с. Айдемир, Силистренско. През 1857 година селяните от Айдемир главят за учител на своите деца Илия Р. Блъсков. Началното образование Илия Р. Блъсков получава при баща си. Въпреки стремежа му да учи, да получи солидно образование и да посвети живота си на просветното дело на своя народ, поради материални негоди той остава с ограничени познания. След дълги митарства в с. Девня, Провадия, Калипетрово, Русчук, Силистра като ученик, слуга, продавач на храна за руските войски, чирак в манифактурен магазин, при селски кръчмар, аптекарски ученик, абаджийски чирак за „френска терзия“⁴⁹ и др. той на 25. III. 1857 г. осъществява мечтата си да стане учител като баща си.⁵⁰

За възторга на айдемирци от факта, че вече имат учител,⁵¹ а преди това се сдобиват и със свещеник българин, който да им „пее не на влашки, а на български език“, узнаваме от една дописка с псевдоним „Общество Айдемира“.⁵² Радостта на И. Блъсков, че се изпълни съкровеното му желание, е безгранична. Неведнъж възкликва той: „Какво славно нещо е да бъдеш учител!“⁵³ Само за девет месеца И. Блъсков със съдействието на българите от селото успява да направи една стая за училище до църквата, да събере 40 момчета и момичета, наредени по „взаимоучителния ред“ и да организира „изпитание“ в края на учебната година в присъствието на много селяни и баща му Р. И. Блъсков. От същата дописка

47 В. „Цариградски вестник“, VIII, 377, 3. V, 1858, с. 2.

48 Пак там.

49 Илия Р. Блъсков. Народен просветител. Литературно-исторически очерк. С., 1940, с. 10.

50 И. Блъсков, Лични спомени, с. 28

51 Вж. Ил. Блъсков, Лични спомени за ученическия, учителския и писателския ми живот

52 В. „Цариградски вестник“, VIII, 360, с. 2, 1. I, 1858.

53 Ил. Блъсков, Лични спомени, с. 30, 36, 37.

разбира и за борбата, която води българското население против отрицателно настроените по внушение на гръцкия владика румънци, които чрез своите клевети успяват да изгонят българския учител, а не оставят на мира и младия учител. През първата половина учебна година изпитите показват, че Илия Блъсков, верен на своя патриотичен дълг към своя народ, поставя изцяло своите сили и енергия на просветното поприще, постига добри резултати още през първите години на учителствуването си. Учениците му казват да „пишат и четат свободно“⁵⁴

Българската общественост в селата Калипетрово и Айдемир е могла дълго да се радва на плодовете на своите любими просветители възрожденци Рашко и Илия Блъскови*. Гръцкият владика Дионисий не е могъл⁵⁵ спокойно да гледа на издигащата се българска просвета и култура особено в тези райони, където населението е разнородно (българи, турци, румъни, гърци, арменци,⁵⁶ евреи, руси). Използувайки всички позволени и непозволени методи, той наклеветява двамата поборници пред турската власт, за да ги отстрани и остави населението без будни деятели, без борците за роден език и култура. Още през 1858—1859 година в тогавашния печат се промъкват съобщения, в които се вижда настроението на духовната и административната власт против учебното дело в Силистра,⁵⁷ Калипетрово,⁵⁸ Айдемир,⁵⁹ Бабук и Алмалий.

Разбирайки фарисейщината на Дионисий,⁶⁰ неговата интригантка, безскруполна и подла мисия на гръцкото духовенство в Добруджа, Рашко Блъсков застава начело на побудните българи в Силистра и провежда смела борба против духовния поробител, като по този начин сочи пътя за национално самосъзнание и политическо пробуждане. Тази борба против представителите на двойното робство Дионисий и Ибрахим паша⁶¹ завършва със заповед

⁵⁴ В. „Цариградски вестник“, VIII, 377, с. 2, 3. V. 1858.

* По отношение на образованието на Илия Блъсков, Илия Харалампиев Кънев допуска грешка в своя труд „Илия Блъсков. Живот и дело, С., 1969“ като твърди, че синът Блъсков „първоначалното си образование получава при своя баща от 1848 — 1853 г. в с. Черковна, Провадийско“, докато още през 1850 г. бащата на Ил. Блъсков Рашко Блъсков е вече в Калипетрово. След 7 декември през 1849 г. Рашко Блъсков го взема в Калипетрово, след което го праща в Русчук, а през 1853 г. Ил. Блъсков полага изпит в Калипетрово за завършен курс. С това си образование той постъпва като учител в с. Айдемир по прякото ръководство на баща си (вж. Ил. Блъсков, Лични спомени за ученическият, учителския и писателския ми живот) до заминаването си в Шумен през 1860 г., където постъпва като частен ученик при Добри Войников.

⁵⁵ В. „България“, бр. 58, 27. IV. 1860; в. „Цариградски вестник“, бр. 359, 14. XII. 1857; в. „Българска пчела“, бр. 45, 3. IV. 1864; в. „Българска дневница“, бр. 12, 11. IX. 1857.

⁵⁶ В. „България“, бр. 31, 24. X. 1859.

⁵⁷ А. Маргос, Откога живеят арменци в Силистра? В. „С. трибуна“, бр. 442, 7. XII. 1965 (историческа справка).

⁵⁸ В. „Цариградски вестник“, VIII, 370, 15. III, 1858.

⁵⁹ Па ж т а м, IX, 425, 4. IV. 1859.

⁶⁰ В. „България“, бр. 23, 17. IX. 1862.

⁶¹ В. „Български дневници“, бр. 12, 11. IX. 1857.

за арест на Р. Блъсков и с неговото бягство в Румъния.

С това борбата на Р. Блъсков⁶² за родна просвета, родно училище, родна култура и национално самосъзнание под девиза „Училището е майка на възраждането на един народ“ не спира. Той пише множество статии по въпросите на училището в „Цариградски вестник“, „Български книжици“, „Българска пчела“, „Отечество“, „Дунавска заря“, „Обществен труд“ и др. и редица пособия и помагала като: „Въведение в всеобща история с кратко прибавление от старобългарската история. Наредил Р. Ил. Блъсков по Шлицера, Болград, училищна книгопечатница, 1864 год.“, подготвя брошурата „Състоянието на българските черкви и училища в Турско“, пише отговор на Любен Каравелов⁶³ по въпроса за съдържанието, характера и целите на издаваните книги от дружеството на Блъскови, „Буквар за първоначалните ученици по най-нов и най-лесен способ, който се нарича звучна метода. Наредил Р. И. Блъсков, 1874 г.“ и др.

Останал в с. Айдемир без подкрепата на баща си след неговото прогонване от с. Калипетрово, Илия Блъсков отбива атаките на някои агресивно националистически настроени румъни с мълчаливата подкрепа на Дионисий и турската власт в Силистра за обсебване на църквата, закриване на училището и ликвидиране на българската езикова култура. Въпреки трудните условия Илия Блъсков обикаля селските домове, чете материали из древната история на България, повдига самосъзнанието на селяните, обмисля как да подобри обучението на децата, тъй като сам идва до извода, че „хората са се наситили на Софроннето“⁶⁴, чете вестници, наличните книги, за да разшири своите ограничени познания, да издигне обучението на по-високо стъпало. Интригантските облаци в с. Айдемир се съгъстват и Илия Блъсков трябва да бяга. Така завършва първият период на учителствуването му в това село (1857 – 1860),⁶⁵ за който той си спомня с умиление и възторг през целия си живот. Неговата любов към селяните, към труда, децата, които обучава, неговата всеотдайност и себеотрицание в името на един идеал – родна просвета, национално самосъзнание, културно издигане и свобода не остават незабелязани от айдемирци. Хвърлената искра от Блъсков послужва като сигнал за борба за създаване впоследствие на българско читалище, построяване на ново училище, доставяне на повече литература на тези две просветни огнища, за бързото културно издигане на с. Айдемир.

Духовните стремежи и идеали на Илия Блъсков все повече се издигат. Продължавайки и след с. Айдемир благородната мисия на възрожденски просветител, той се оформя и като книжовник и общественик. Неговите многобройни статии, доклади, изложения,

⁶² В. „България“, бр. 62, 25. V. 1860; пак там, бр. 107, 5. IV. 1861; пак там, бр. 19, 1. VIII. 1859; пак там, бр. 102, 1. I. 1861.

⁶³ В. „Отечество“, бр. 20, 1869.

⁶⁴ И. Блъсков, Лични спомени, с. 43.

⁶⁵ И. Блъсков, Юбилейно календарче за 1859 г., с. 57.

повести, помествани в „Училище“, „Български книжици“, „Македония“, „Турция“, „Градинка“ и др., оформят ореола на беззаветния труженик на просветното поприще от времето на Възраждането и след Освобождението.⁶⁶

През втората половина на 50-те години на XIX век, благодарение на будното българско съзнание и стремежа на добруджанци към родна просвета и култура въпреки икономическото затруднение в резултат на ограбването от страна на турци и гърци и разоренето от поредната руско-турска война, селяните от с. Алмалъ⁶⁷ и Балчик⁶⁸ водят борба за откриване на училище⁶⁹, за подобрене на „училищните работи“ и за отстраняване на притесненията от гърците.

Училището в с. Бабук е едно от първите, открито след училището в село Калипетрово. Начало на неговото основаване поставя през 1853 г. първият выпускник на калипетренското училище Недю Димов, ученик на Рашко Блъсков. Училището се открива в една пригодна за целта стая в близост до черковния двор. Преподава се четене, писане, смятане, география, закон божий, църковно пее-не. Скоро учебната стая става тясна да побере ученолюбивите бабукци. Това налага местните първенци да потърсят средства за построяване на училищна сграда. Новото училище от две стаи бива построено в двора на черквата през 1860 г. Благодарение на своята подготовка, умение, старание и строгост Недю Димов успява да създаде авторитет на училището сред местното население и да привлече вниманието и грижите на селяните към това просветно огнище. Освобождението сварва даскал Недю на учителското поприще.⁷⁰

Периодът 50-те и 60-те години в социално-икономическо и политическо отношение е най-благоприятен за разгърналата се борба за духовно-политическо израстване на добруджанци, за постигане на църковна независимост и родно училище. Безспорно будният дух на българина добруджанец създава отрано свои просветни институции, като в Долно Чамурли през 1825 година, Касапкьой — през 1832 г., Канлий — през 1847 г., докато българско училище в София е открито едва през 1839 г. През периода 1825 — 1875 г. са открити училища почти във всички добруджански селища, като: Бей дауд, Беш тепе, Конгас, Зибел, Налбант, Хамамджи, Еникьой, Каталой, Пърлита, Кавгаджи, Тузла, Гречи, Фрикацей, Ески баба, Паша кашлъ, Никулицел, Голям Гаргалък, Малък Гаргалък, Копукчи, Карайча, Канлъ буджек, Каранасуф, Кмъна, Сара гьол, По-

⁶⁶ Б. Н. Балкански, И. Р. Блъсков като писател и учител, сп. „Светлина“, г. XV, кн. V—VII, 1907, Каратеодоров, В., Един от безсмъртните ратници на българската култура, в. „Литературен глас“, г. X, бр. 406, 26. X. 1838 г.

⁶⁷ В. „Цариградски вестник“, VII, 319, 9. III. 1857 г.; пак там, IX, 414, 17. I. 1959 г.

⁶⁸ Пак там, VIII, 364, I. II. 1858.

⁶⁹ Пак там, VIII, 396, 7. IX. 1858.

⁷⁰ „110 години предана служба на народа“, ръкопис, с. Бабук, Силистренски окръг, Общинска музейна сбирка, 1964, с. 1.

тур, Черна, Башкьой, Сара муса,⁷¹ Гарван,⁷² Каварна,⁷³ Алмалий,⁷⁴ Алфатар,⁷⁵ Бабул,⁷⁶ Балчик.⁷⁷

Българското чорбаджийство в Добруджа играе отрицателна роля в развитието на просветното дело и в културното издигане на селяните. Поради консервативното отношение на чорбаджи Дяко от с. Алмалъ не се строи училище в това село, а селяните нямат възможност да изпращат децата си на училище в с. Калипетрово при Р. И. Блъсков.

Докато в Силистренско и Тулчанско българите преодоляват съпротивата на част от националистически настроените румъни в развитието на родната просвета и култура, то в Хаджиоглу Парзджик затруднения създава компактното турско население, а в Балчишко това място се заема от гагаузкия елемент, който представлява чувствителен контингент и силна опора на гръцкото влияние в черноморското крайбрежие.

В Балчик с дружните усилия на всички българи бива построена нова църква⁷⁸ с перспективи да се отвори и училище,⁷⁹ но гръците засилват преследването на българския език и въвеждат богослужение на гръцки.

Многобройни са дописките в тогавашните ежедневници, в които подробно се цитират грабежите и произволите на силистренския и варненския владика в присвояване доходите на българските църкви и училища. Бруталността им е неизмерима при разрешаване на някои спорни въпроси в областта на учебното дело и провеждането на богослужението на роден език в българските църкви. Клеветите по адрес на българските първенци и народни учители пред турската власт и саморазправата с незащитните и непокорни нему български просветни и обществени дейци са ежедневно явление. Дионисий се превръща в страшилище, в социално зло наред с турци, черкези и башибозуци в Добруджа.⁸⁰ Селяните от с. Алфатар, Силистренско, се обръщат в тогавашния печат с молба за помощ и търсят закрила от притесненията и ограбването от страна на Дионисий и неговите близки от типа на Теодораки и др.

Отрицателно отношение към българите, българския език и просветните му учреждения има и гръцкият владика във Варна митрополит Порфирий. По злоупотреби и притеснения той съперничи на Дионисий. Насърчавайки част от шовинистично настроеното гръцко население към българите и техните обществени дейци, в много

71 С. Чилингиров, Добруджа, С., 1918, с. 188, 189

72 В. „Турция“, VI, 7, 4. IV. 1870.

73 В. „Лев. Таймс“, VI, 16, 27. IV. 1874.

74 В. „Цариградски вестник“, IX, 414, 17. I. 1859; в. „България“, III, 107, 5. IV. 1861, с. 40.

75 В. „Турция“, III, 17, 5. X. 1866, с. 4.

76 Пак там, II, 16, 8. X. 1866, с. 4; Пак там, III, 23, 26. XI. 1866.

77 В. „Цариградски вестник“, IX, 421, 7. III. 1859.

78 ИВАД Варна, VI, 1914, с. 61; ОДА — Варна, Ф. 79, а. е. в, л. 2.

79 П. Николов, цит. съч., с. 31.

80 В. „Цариградски вестник“, IX, 402, 25. X. 1858.

селища на Източното Черноморие и най-вече в Балчик се води истинска борба против гръцките власти за самосъхранение и национална самобитност. В голяма част от селищата в Добруджа българите строят църкви, но гръците въвеждат своя език, свое богослужение, създават затруднения при откриване на училища, при уславяне на учители, при обучението на децата.⁸¹

В Балчик въпреки съпротивата на гръците българският език все повече се утвърждава в църквата и училището.⁸² Учител в града през 1859 година е Димитър Казанлъчанина, който полага усилия за просвещението на българското население.⁸³ След него идва Коста от Търново.⁸⁴ През същата година зачестяват разбойничествата в града и околните села. Беззащитното българско население се обединява за отпор.

В борбата против фанариотите и българите гръкомани добруджанци се ръководят от мисълта на Раковски, който неведнъж подчертава, че главното отбранително средство против нашите врагове е просветата на български език. В отговор на „непримиримите наши вечни враждебници трябва да се браним, братя, със сичките възможни средства и жертви. А тая наша отбрана друго по силно оръжие не може да има освен следното:

А!) Разпространението на българския език навсякъде, де живеят българи — чрез черкви, частни и народни училища и читалища, чрез списания на езика ни и чрез непрестанни проповеди за народността ни.

Б!) Вдъхването в сърцата на младите любовта към науката и образованието, подпомагане частно и общо ускъдяющите със средства за изучението, а най-паче подир окончанието им на науките поддържане да би могли да се занимават в книжевното поприще и принесат полза на народа ни. . .⁸⁵

През 60-те години особено развитие на учебното дело в Балчик не е отбелязано, като по-продължително време в града се задържа само учителят П. Стоянов от Котел,⁸⁶ който както той, така и неговият приемник Атанас Рачов от самия град⁸⁷ се ръкополагат за свещеници и изоставят с толкова труд събраните ученици в българското училище.

Според в. „Македония“⁸⁸ до 1870 година училището в Балчик е общо за момчета и момичета, а след тази година вече се открива и отделно и за девичи след уславяне и на втори учител — Н. Икономов от Котел. През 1871 г. българските училища са две

81 Пак там, VIII, 364, 1. II. 1858.

82 Пак там, IX, 405, 15. XI. 1858.

83 Пак там, IX, 421, 7. III. 1859.

84 Пак там, X, 455, 31. X. 1859.

85 Н. Чакъров, Рачовски Капавелов, Ботев за просветата и възпитанието, С., 1965, с. 69—70. (Вж. „Български вероизповеден въпрос. . .“, Букурещ, 1864; Съчинения на Г. Раковски, Университетска библиотека, кн. 18, С., 1922, с. 511 — 512.)

86 ОДА Варна, Ф. 75 к. а. е. 12, л. 4; ОДА — Варна, Ф. 83 к. а. е. 33, л. 8.

87 Д. Енчев. цит. съч., с. 184.

88 В. „Македония“, г. IV, бр. 46, 2. V. 1870; пак там, бр. 47, 5. V. 1870.

мъжко и девическо. Гръцкото се посещава от 24 ученици и ученички — гърци, гагузи, българи, с учител Христодул Харби.⁸⁹

От наличните документи не се вижда особена специфична висока организация на обучението в Балчик през 70-те години на XIX век. Балчишката българска община дълги години е увлечена в църковни борби с гръцкото духовенство и малко време отделя за уславяне на добри педагози и за създаване условия за по-добра училищна организация след проведените вече училищни събори. Безспорно балчишката община и училищното настоятелство увеличават диапазона на действие, изразяващо се в грижи за учители, построяване на училища в селата на района, но това е малко по-късно.

От биографията на Кою Райчов узнаваме, че училището в Балчик⁹⁰ е открито между 1840 — 1845 г., когато като владика във Варна е митрополит Йосиф, а не, както твърди Н. Ив. Ванков,⁹¹ през 1857 — 1868 г. В една гръцка статистика⁹² е отбелязано, че училището е открито в 1845 г., но го считат за гръцко, въпреки че учителят Стойко Иванов преподава български език и безспорно и гръцки език. Очевидна е грешката и от факта, че в биографията на споменатия Кою Райчов се говори за уславянето на учителя Параскев Николов от Сливен (впоследствие станал архимандрит Парнарет в Кюстенджа), когото през 1851 г. българите от Балчик изпращат в Цариград за издействване на ферман за българската църква в града. От същата биография се вижда, че този български родолюбец подарява свое здание за българско училище през 1848 г. Впоследствие то бива превърнато в църква „Света Троица“, а до нея се осигуряват две стаи за училище отделно за момичета и момчета и една стая за учителя.⁹³ Този факт се потвърждава и от сметките, които води К. Райчов за покриване разходите на черквата и училището. Преди 1858 г. той записва:

„За даскала Параскева дето учителствува	3000 гроша
За преобръщане за черкова и училището	37 826 гроша
За училище до черковата за момчета и момичета друго отделение и одая за учител	9955 гроша ⁹⁴

Училищата и църквата в Балчик се откриват през 40-те години в условията на силно гръцко противодействие, на активна гръцка пропаганда по Черноморието и особено след като Гърция назначава свои търговски консули във Варна и Балчик. Особено върл противник на българската култура се проявява Агатангел, прото-

⁸⁹ ОДА — Варна, Ф. 79, а. е. 6, л. 2. (Описание на Балчишка и Манкагепска окръжности, ръкописи, оригинали, 1. (13. V. 1871).

⁹⁰ П. Ников, Българското възраждане във Варна и Варненско, София, 1934, с. 26—33 (Архив на Възраждането при НКМ, София, Балчик, общо дело, папка 23, А I № 2508), и Димитров, Г., Княжество България, Пловдив, 1895, с. 202 — 203

⁹¹ Н. Ив. Ванков, История на учебното дело в България. . . , с. 84.

⁹² ИВАД, кн. VI, 1914, с. 59 — 60.

⁹³ П. Ников, цит. съч., с. 32 — 33

⁹⁴ Пак там, с. 28.

ингел на варненския владика Порфирий, който успява да изгони от Балчик поп Иван и учителя Стойко Иванов. Интригите на този венеерски властелин са пуснати в ход с пълна сила пред турските власти, за да бъдат обвинени българите в Балчик в бунтовничеството, поради което училището и църквата биват погърчени.⁹⁵

По време на Кримската война за учител е условен К. Дъновски,⁹⁶ наследен от Димитър Гавраилов,⁹⁷ а след него от търговецът Константин.⁹⁸

През същия период (60-те години) в Каварна особено остро се разгаря движението за национално обособяване и църковна независимост. Отцепването на Каварненската кааза от гръцката митрополия поставя началото на бързото културно-просветно и политическо развитие на българското население от града и околността,⁹⁹ но спечелва омразата на гръцкия митрополит Йоаким във Варна, който в оплакването си до по-горните духовни инстанции изтъква, че „Българският въпрос в тези места за нещастие отдавна е отхвърлил своята църковна мантия и е облякъл национална в целия си блясък и величие“¹⁰⁰.

В това оплакване* гръцкият духовен велможа нарича стремежите на българското население за родна черква, училище и роден език „нечестиви, печални, анархични, вандалски. . . случки, които наскърбяват сърцето ми, като ме поставят в затруднение. . .“¹⁰¹

Според Г. Димитров¹⁰² (същото възприема и П. Ников) през 1863 — 1869 г. в Каварна се оформя отделна църковно-училищна община, а през 1869 г. се открива българско училище. Поради особения етнически състав, малобройността на българското население¹⁰³ и икономическата неразвитост на района в Каварна се открива българско училище сравнително по-късно в сравнение със селищата от североизточното дунавско крайбрежие. През 1869 г. към параклиса се приготвя помещение за обучение на българчетата,¹⁰⁴ а през 1870 г. се построява скромна молитвен дом и училище.¹⁰⁵

95 Пак там, с. 32.

96 Сп. „Духовна култура“, г. I, кн. 1 — 2. 1920, с. 120.

97 В. „Цариградски вестник“, г. IX, 25, 10. VI. 1861.

98 Пак там, г. X, 455, 31. X. 1859; в „България“, г. II, 86, 9. XI. 1860

99 Според Венелин до 1828 г. в Каварна от 3500 жители 1/3 са българи. Варненският консул Вретос през 1873 г. съобщава, че от 500 души православни християни (гагаузи и българи) само неколцина са гърци, а Каниц отбелязва, че през 1872 г. тук има 125 турски къщи, 60 татарски, 150 гръцки (гагаузи-гркомани) и 25 български къщи.

100 П. Ников, цит. съч., с. 114.

* Документ № 59 от 5. XI. 1870; Ников, П., Българско възраждане. . . с. 386 — 394.

101 Г. Димитров, цит. съч., с. 267.

102 П. Ников, цит. съч., с. 386—394, док. № 59 от 5. XI. 1870.

103 Р. Стойков, цит. съч., с. 111; Вл. Тодоров-Хиндолов, Добруджа в миналото според турски официални източници, годишник на Нар. библ. в София

за 1926 — 1928, С., 1930, с. 214; Дринов, М., цит. съч., с. 536.

104 ИВАД, VI, 1914, с. 61.

105 ОДА — Варна, Ф. 79, а. е. 6, л. 2.

Борбата за национална църква и родно училище тук през 60 — 70-те години особено се разгаря, срещайки силната съпротива на гръцкото духовенство и гагаузите гръкомани в града.

Първият учител е свещеник Евстратий, калугер, който не слави с особена подготовка и не оставя съществени следи в развитието на учебното дело в Каварна преди Освобождението.¹⁰⁶ През 1871 г. училището се посещава от 15 момчета и 10 момичета.¹⁰⁷

Българското население в Бабадаг под влиянието на общото просветно пробуждане в Тулча и цяла Добруджа, преодолявайки големи икономически затруднения, успява още през 1848 г. да построи училище, което впоследствие се оформя като взаимно класно.

Училището израства като просветен институт едва през 60-те години, когато се уславят за учители Г. Драганов, С. Грозданов и П. Дичев.¹⁰⁸ През 1873 г. бабадагчани построяват нова училищна сграда, в която водят занятия българското и турското училища. Част от издръжката на българското училище се поема от откритото преди това читалище, което си позволява да отдели средства и за награди за отличилите се ученици.¹⁰⁹

В Мангалия, където според събраните сведения на С. Чилингиров българското население брои около 32 къщи (останалите са турски, татарски, гръцки, руски, влашки и др.), се открива училище през 1867 г. в частна къща. Тук гръцко училище се създава десетина години по-късно, а румънско не съществува. Отначало училището се посещава от 20 деца при първия учител Илия Василев от Котел, а след него учителствуват Симеон А. Астарджиев, някой си Филип и др.*

През 1862 г. Мачин се населява от българи, румъни, турци, евреи и малко гърци. Същата година българската община уславя за учител във взаимното училище някой си Тодор, а след 1870 г. се споменава учителят Григорий Попов, при когото се учат 65 ученика, включително и румънчета.

Не е известна точната година на откриване на училище от българското население в Меджидие, но вероятно това става през 60-те години, тъй като преди Освобождението вече учителствува учител Милко. Преобладаващото население на този основан от султан Меджида град е татарско, затова малочисленото българско население няма икономическа възможност да построи ново училище, както това е обикновено явление в съседните по-големи добруджански селища. Тук училището заема частна къща до 1877 г.

В Черна вода българското население открива училище едва през 1870 г., тъй като вниманието и усилията на черноводци са съ-

¹⁰⁶ ИНВМ, кн. 5, 1869, с. 182.

¹⁰⁷ ОДА — Варна, Ф. 79, а. е. 6, л. 2.

¹⁰⁸ В. „Напредък“, г. X, бр. 62, 4. X. 1875.

¹⁰⁹ П а к т а м.

* Според проф. П. Ников учителят на новооткритото училище в Мангалия през 1866 г. се казва Н. Василев, а не Илия Василев.

средоточени в областта на черковните работи, в частност към разгорялата се борба между българи и гърци за установяване собствеността на построената черква пред вид хитростта и алчността на гърците да присвоят черквата и черковните имоти с благовидното съгласие на турската власт. За учител е условен Б. Трендафилов¹¹⁰ „... за певец и да учи децата: няколко българчета, повечето молдованчета, с условие да му платим от черковния доход (45 турски лири). . .“¹¹¹

Българската община в Кюстенджа, след като участва със свои средства в построяването на обща черква с гърците и бива впоследствие изиграна, решава първо да издигне собствена църква, а след това да открие и училище. Фактически през 1871 г. едновременно бива завършена църквата и се открива училище с идването в града на Сава Доброплодни. С. Чилингиров (цит. съч., с. 184) разполага с оскъдни сведения, за да се разбере къде е открито училището, но по всичко личи, че в една и съща година кюстенджанци не са в състояние да съберат средства за построяване на собствена църква и училище. Очевидно училището е открито в някоя частна къща, а едва през 1875 г. става обществено и му се определя общинска къща, където живее и самият Сава Доброплодни. Годишната заплата на учителя е определена от училищното настоятелство в размер на 60 лири.

След Кримската война в с. Алмалий се построява ново помещение за 70 — 80 деца. В това училище преподава даскал Семо, даскал Дачо, Гица Янев от Алмалий, а през 1881 г. румънските власти го закриват. Алмалийското училище завършва Димитър поп Драганов, който бива изпратен в Одеската духовна семинария, а след нейното завършване поема обучението на своите съсельани. През 60-те и 70-те години Алмалий, както и Д. Чамурлий, Каспъкьой, Башкьой, Черна и др. се славят със своята висока училищна организация и се развиват като малки културно-просветни центрове в Добруджа, създаващи свои местни просветно-политически дейци не само за този край, но и за останалите райони на страната.

След 1856 г. е открито училище и в с. Паша-къшла. То се издържа от родителите и от приходите на черквата. Първи учители са Сергей Русин (1860 г.), поп Харитон и др.¹¹²

В с. Потур през 1854 г. и 1870 г. се построяват нови училищни сгради. Първи учители са Г. Драганов (Долненец), Манчу Ненов Джаджев, Симеон Димитров Чолаков, Димитър Трифонов, Иванов Зринов, М. Радулов и др.¹¹³

В с. Каранасуф през 1870 — 1872 г. се построява сграда за училище от две стаи, посещавано от 30 — 40 ученика. Помнят се учителите Никола Дивяков и даскал Вълчо от Котел, Марин Пенев от Г. Чамурлий, даскал Димо от Башкьой, Петю Янков от Ка-

110 В. „Право“, г. V, бр. 17. 21. VI. 1870, с. 67.

111 Русенска митрополия, дело № 4, 7. III. 1873.

112 С. Чилингиров, цит. съч., с. 196—197.

113 Пак там, с. 191—192.

сапкъой, Тодор Димитров от Жеравна, Христо П. Тодоров от В. Търново и др. Последен учител е Н. Блъсков (Блъскович) от Градец през 1880 — 1881 г. Училищното настоятелство през 70-те години заплаща на учителите годишно от 800 до 1000 лева, а преди това по една крина жито и по една крина ечемик на венчило.¹¹⁴

В Г. Чамурли през 1860 г. е построена специална сграда в църковния двор. За учител в новото училище е условен Драган Львов от с. Башкъой. Други учители са Георги Георгиев, Малчо Кирчев, Марин Радев.¹¹⁵

Непосредствено след Кримската война се открива училище и в с. Черна (Чирна). То бива посещавано от деца и от възрастното население, жадно да слуша родния език, родна просвета. Първ учител е даскал Константин. Училището се намира в църковния двор. Учители в това село през 1875 г. са Лука Ангелов, Панайот Василев, Георги Николов, а през 1876 г. се уславя Панайот Станчев от Хаджиоглу Пазарджик, който като участник в четата на поп Харитон успява да се измъкне от обкръжението в Дряновския манастир и за да не бъде заподозрян и арестуван от турците, не се връща в родния град, а заминава по-далеч, като се установява в Черна. Свободолюбивите идеи, себеприцанието, революционният патос и размах позволяват на П. Станчев, преди още да се сформира четата, да вземе активно участие в подготовката на населението в с. Мусина и околността за борба с поробителя, за национално освобождение.¹¹⁶

През 1877 г. той продължава да учителствува в това село, а след него учителите тук се задържат само по 2 — 3 месеца, като в 1888 г. последният български учител е изгонен от румънската власт.¹¹⁷

Липнишкото училище в 1855 г. вече функционира, като се посещава от 20 — 30 деца. То просъществува до 1881 г., когато бива закрито от румънската кралска власт. Тук учителствува даскал Цвятко, Куню Драгнев, даскал Стоян от Кайнарджа, даскал Григор от Бабук, Петър Стоянов от с. Караорман и др.¹¹⁸

През 1865 година в с. Еникъой, Тулчанско, се уславя за учител Васил Левски,¹¹⁹ който идва в Северна Добруджа, заподозрян и подгонен от турците в Карлово. Тук дяконът започва учителската си дейност, като основното за него не е само четмото и писмото, но преди всичко възпитанието на децата в свободолюбив и революционен дух. За кратко време той бива заобиколен от младежи и възрастни, които жадно слушат неговите слова. През средата на 60-те години в Северна Добруджа върлува не една черкезка банда, които нанасят големи щети на българското население.

¹¹⁴ Пактам, с. 193, 196.

¹¹⁵ Пактам, с. 186.

¹¹⁶ Хр. Капитанов, Панайот Станчев-Черна, в „Добруджански глас“, бр. 111, 112, 1 и 4. XII. 1935

¹¹⁷ С. Чилингиров, цит. съч., с. 188.

¹¹⁸ Пактам, с. 193.

¹¹⁹ З. Стоянов, т. 2, София, 1965, с. 44.

Левски, ненавиждайки всяко тиранство, предлага на местното население да организира отряд за самоотбрана и разгромяване на самозабравилите се подобители. Особено внимание, според З. Стоянов¹²⁰, Левски обръща на физическото и военното обучение на участниците се и младежта за придобиване на умения и опит за предстоящите битки за национално освобождение.

Така че педагогическите схващания на младия учител-революционер за връзка на обучението с революционното възпитание на младежта и народа, разкрива пред тях схващането, че просветата може да реши задачите на своето време само ако тя е свързана със социалните и революционните проблеми на българския народ на съответния етап от неговото развитие, ако тя активно съдействува за революционната подготовка на народа за смъкване на вековната робия, за национално-политическо освобождение. С тези свои схващания за ролята и задачите на просветното дело в периода на борбата на българската емиграция за подготовка на народа за социална революция Левски надхвърля своите съвременници, посветили живота си на педагогическото поприще, извисява се над тях и дава нови насоки на българското възрожденско образование, отразени впоследствие в редица статии на Ботев и Каравелов в революционния емигрантски печат.

В с. Попина, Силистренско, през 1866 г. функционира взаимно училище, в което преподава Т. Джумалиев. В една дописка във в. „Турция“ е отправен упрек към Джумалиев¹²¹ от анонимен дописник, очевидно протурски настроен, защото в действителност Джумалиев е родолюбец, патриот, голям общественик и помагач на руската армия по време на Освободителната война. Силната му ненавист към турския поробител го издига в очите на турците като неудобно за властта лице.¹²²

Следващите учители в селото са Петър Н. Цокев от Габрово, Найден Христов от Шипка и др. До Освобождението тяхната дейност се характеризира с подобряване на обучението пред вид препоръките на училищните събори, строителството на ново училище и привличане на момичета в училище. Самият факт, че през 60-те години в много селища на Добруджа наред с момчетата се учат и момичета, в това число и в с. Попина, е доста показателно за организаторската роля на българския учител възрожденец и за стремежа на жената българка към просвета и наука.

През 30-те години след завръщането си от Бесарабия българите от карнобатските и ямболските села заселват местността Карамур, недалеч от град Силистра, като в 1862 г. поставят начало на църква, а две години по-късно откриват училище в специална за целта сграда. Първият учител е Ради поп Радев, а след него е Илия Бонев Барабонков от Мъглиш. Училището има характер на

¹²⁰ Пак там, с. 44—45.

¹²¹ В. „Турция“, 16, 18. X. 1866, (вж. „Известия на Института по българска история“, кн. IX).

¹²² Българска възрожденска книжнина, т. II, с. 394.

взаимно, като наред с църковните се преподават и някои нови дисциплини.

Един от първите ученици на това училище са и братята Кукли и Илия Чобанови, които в училище жадно слушат учителите. По време на преподаването по родна история, а впоследствие по свещават своя живот на борбата за национално-политическо освобождение на България. Същите геройски се сражават с турските потери и редовната турска войска в състава на четата на Хр. Бонев през паметната 1876 г.

След Илия Бонев се редуват още няколко учители, като Желязко Даев, Никола Осману и др., които не се отличават с особени подготвка и не внасят сериозни изменения в обучението до Освобождението.

С построяване на нова училищна сграда в с. Юшенлий, Хаджиоглу Пазарджишко, през 1870 г. започва нов етап в развитието на учебното дело и в частност след уславянето на учителя Христо Петков. Йосифов.¹²³ В „Македония“ съобщава за подета инициатива от този учител¹²⁴ и новозбраното училищно настоятелство за събиране средства за обзавеждане на новото училище с нужната му покъщнина и пособия.

В същото време тук учителствува и Д. Станчев*, известен с

¹²³ В. „Македония“, г. V, бр. 19, 10. V. 1871; Д. Енчев, цит. съч., с. 185.

¹²⁴ Пак там.

* Д. Станчев, родом от Шумен, отрано познал негодите и сиромашията. След завършването на взаимното и следване в класното училище в Шумен под ръководството на Добри Войников решава да прекоси Дунав и се озовава в Гюргево при вуйчо си с надежда да му бъде осигурено продължение на образованието. Вуйчо му обаче не му оказва нужното гостоприемство и малкият Димитър след запознанството си със Стефан Караджа заминава за Тулча. Тук Димитър под влиянието и грижите на Караджата се запознава с тактиката на Раковски, учи се да владее оръжието, което рано или късно ще му послужи в бъдещите битки за освобождението на Отечеството. Оказал се в Бранла заедно със Стефан Караджа, той получава съвет пред вид влечението му към науката да замине за учител в Мачин. (Вж. Янев, Б. и Христов, Х., Първи историци. Биографични очерци за първите учители през Възраждането във Варна и Варненско, Профиздат, 1968, с. 115 — 124).

В Мачин Д. Станчев развива трескава революционна дейност, като подготвя и изпраща революционери за четата на Стефан Караджа и Хаджи Димитър, тайно разпространява революционна литература, изучава чужди езици.

Завърнал се в родния край, той става учител, наблюдава културно-национална растеж на шуменци, чете и изпраща дописки до в. „Независимост“, живее със спомените за Караджата и Хаджията и през 1870 г. везе като учител във Варна се свързва с варненските родолюбци и патриоти, за да бъде полезен на борбата за освобождението на Родината. През 1872 г. Д. Станчев е в Юшенлий, Хаджиоглу Пазарджишко. Тук младият учител разгръща своите педагогически и революционни пориви. Под негово ръководство се открива неделно и вечерно училище за възрастни, създава революционен комитет, поставя задачи за въоръжаване на населението, за даване заслужен отпор на своеволията и беззаконията на ненавистния Бозоглу Исмаил (пак там, с. 124 — 136).

Под ръководството на даскал Станчев нападенето върху село Юшенлий от шайката на Бозоглу Исмаил бива неутрализирано. По дописка на Д. Станчев Каравеловият вестник „Независимост“ от Букурещ известява на света за зверствата на поробителя над беззащитното население в Юшенлий. Благодарение на своя ръководител, учител, общественик и патриот юшенлийци знаят имената и

ационално-патриотичната си закърменост, с любовта си към родния език и българската книжнина, с ненавистта си към гръкоманията и фанариотските притеснения. На организираниите изпити в края на учебната година в присъствието на българската обществено-политическа организация от съседните градове и много родители и граждани показаните резултати са повече от добри. С поддръжката на варненския вестник и родолюбец К. Дъновски учебното дело в Юшенлий съвсем всяка измината година бележи все по-чувствителен напредък. Отрива се читалище и неделно училище.¹²⁵

Особено развитие бележи взаимното училище в Юшенлий след изгърналата се народополезна дейност в селото от Д. Станчев. През 1873 г. той участва като представител на Хаджиоглу Пазарджик и околността в Шуменския събор.

След събора той създава училищна програма в духа на неговите изисквания, провежда изпити, от които личат добрите резултати в учебно и идейно-възпитателно отношение. През негово време учениците нарастват на 155 души, от които 35 момичета.¹²⁶

Българите от с. Азис бей, Хаджиоглу Пазарджишко, са главно заселници от Новоагорско, според Л. Милетич¹²⁷ и се завръщат тук от Бесарабия през 1832 г. Предполага се, че училището е открито през 1865 г. Пръв учител е Цонко Пейов, наследен от Георги М. Герджишки. В началото на 70-те години учителствува Русси Е. Чолаков, след което бива заместен от Георги Зафиров.¹²⁸ Съществени документи за развоя на училището, за педагогическите и обществените прояви на учителите, за дейността на българската община и училищното настоятелство в предреволюционния период не са открити. Знае се, че през 70-те години е изградена отделна училищна стая, разрушена през време на последната Руско-турска война.¹²⁹

Село Кадъ (Кадиево), Хаджиоглу Пазарджишко, има предимно мюсюлмански облик, като само 1/3 от населението е българско.¹³⁰ През 1866 г. тук се построява църковно-училищна сграда, а

делата на Хр. Ботев, Стефан Караджа, Хаджи Димитър, Раковски, знаят задачите на революционния комитет, очакват с готовност, надежда и упование часа за разплата, за да отдадат силите си и живота за освобождението на Отечество (пак там, с. 145).

Брожението по старозагорското въстание заставя Д. Станчев през 1875 г. да напусне селото, за да не бъде заловен от турците, като бива заместен от Атанас Петров (вж. цит. съч., с. 168).

¹²⁵ В. „Македония“, г. V, бр. 19, 10. V. 1971; пак там, бр. 39, 26. IX. 1871
¹²⁶ Ив. Церков, Димитър Станчев, в. „Варненски общински вестник“, бр. 230, 20. VII. 1930; Гюзелев, Ив., Кратка елементарна геометрия, Прага, 1873, с. 165; ОДА — Варна, ф. 79 к, оп. 1, а. е. 9, л. 69; пак там, ф. 76 к, оп. 1, а. е. 72, л. 7; пак там, ф. 75, а. е. 7, л. 14—15.

¹²⁷ Л. Милетич, Старото българско население. . . , с. 155, 156.
¹²⁸ Вж. В. Тонев, Бележки по учебното дело в Северозточна България през епохата на Възраждането, ИНМВ, кн. V, 1969, с. 170.

¹²⁹ Пак там, с. 171
¹³⁰ Извори за българската история, т. II, ч. I, Регистри за населението в селата от Добричка каза, 1874, № 8, Наръчен регистър на населението на с. Кадъ, подведомствено на казата Пазарджик, София, 1960, с. 43 — 57, 531.

през 1875 г. намираме, че учител е Иван Шапчанов от Шипка.

Селата Богдан, Суютчук, Каба Сакал (Кара Сакал), Чаир Харман и Дели Османлар, Хаджиоглу Пазарджишко, са заселени през първата половина на XIX век (1832 — 1833 г.) предимно от българи от Тракия — Сливенско, Котленско, Казанлъшко, Старо загорско, Новоагорско и др.¹³² За етническия състав на тези селища по-точни данни ни предлагат „Регистрите за населението“ в селата от Хаджиоглу Пазарджишката каза¹³³.

Българските училища в тези селища са открити след 1870 г. Документирани са имената на учителя от Бабадаг Колю Д. Попов, на учителя Цвятко Ненов в с. Суютчук, на Атанас Рачев в с. Каба Сакал, на Георги Атанасов в с. Чаир Харман, на И. Радичков и др.¹³⁴ По-голяма част от тези училища са унищожени по време на отстъплението на черкезките и татарските банди през Руско-турската освободителна война.

Борбата за църковна независимост и родна просвета в селата Шабла, Гаргалък, Джаферли, Югорман и др., Балчишко, през 60 — 70-те години на миналия век има свои специфични особености за разлика от селищата в крайдунавската област. Наличието на гагаузи гръкомани и на силна гръцка пропаганда в този район на Добруджа ангажира усилията на българските общини в осигуряване преди всичко на църковни права и свободи: строеж на собствен молитвен дом, на българско богослужение, уславяне на български свещеник и др. По тези и други причини в тези селища по-късно се откриват към църквите или в частни къщи училища от типа на килийно-взаимните през 50 — 60-те години на XIX в.

В „Македония“¹³⁵ в една своя дописка се изказва много ласкаво за постигнатите резултати в обучението на учениците от с. Шабла от учителя Ст. Миндов от Разград,¹³⁶ както и за състоянието на училището през учебната 1869 — 1870 г. Особена трескава обществена дейност за издигане съзнанието и активността на българите разгръща учител Иван Т. Коларов.¹³⁷

Село Гаргалък през втората четвърт на XIX в. е заселено предимно от тракийци. Не може с положителност да се отбележи кога се поставени основите на просветното пробуждане, но е известно, че през 1867 г. е построена училищна сграда и първият учител е Дамян Дрუმев.¹³⁸ По-съществено място в просветното дело през

¹³¹ Архив при БАН, Ф. 149, а. е. 99, л. 26; Тонев, В. цит. съч., с. 172.

¹³² Л. Милетич, цит. съч., с. 158.

¹³³ Вж. Турски извори. . . т. II, с. 493; пак там, с. 84 — 93, № 13, с. 546; пак там, ч. V, с. 521; пак там, с. 485; пак там, с. 58 — 69.

¹³⁴ Вж. В. Тонев, цит. съч., с. 172, 173; ОДА — Варна, Ф. 75 к, а. е. 92, л. 13; пак там, Ф. 79 к, а. е. 9 (22), л. 6; Гюзелев, И., цит. съч., с. 164, 453.

¹³⁵ В. „Македония“, г. IV, бр. 62, 23. V. 1870.

¹³⁶ ОДА — Варна, Ф. 79 к, а. е. 6, л. 3.

¹³⁷ Пак там.

¹³⁸ ИНМВ — Варна, кн. V, 1969, с. 179.

70-те години в това село заема учителят Михаил Киров, който допринася за привличане в училище и на момичета.¹³⁹

Сведенията за просветното движение в с. Джаферли Ючорман са доста оскъдни. Известно е, че тук живеят наред с българите¹⁴⁰ и турци, черкези и татари. Училището е построено през 1867 г., а първ учител е Неделчо Петров от с. Копари, Новоагорско, обучаващ през 1869 — 1870 година 15 момчета и 5 момичета.¹⁴¹ Следват учителите Стефан Х. п. Ненов, Станчо Арабаджиев, които не оставят съществена следа в обучението.¹⁴²

Хаджиоглу Пазарджишка каза за разлика от другите кази в Добруджа е населена предимно с турци, татари, черкези, цигани. През 1874 г. в Хаджиоглу Пазарджишка каза има 108 села¹⁴³, според „Балансовата данъчна таблица. . .“, в която има по новата регистрация 5185 къщи: българи (мъже) — 2859, гърци — 124, черкези — преселници — 3604, мюсюлмани (турци) — 7920, цигани — мюсюлмани — 58, цигани — немюсюлмани — 552, или всичко 15 118 души мъже.¹⁴⁴

Турската статистика от предшествуващата година посочва, че в Хаджиоглу Пазарджишка каза до Освобождението съществуват 16 немохамедански училища. Поради чувствителния брой мюсюлманско и гръкоманско население и икономическа изостаналост в много от селищата през 70-те години не са открити училища или водят нередовно занятия.

През първите години на 60-те години вниманието на българското население в Хаджиоглу Пазарджик и околните селища е насочено против гръцкото духовенство. Борбата за самостоятелна българска църква, за отказ от гръцката патриаршия придобива социално-политическа окраска. Културно-просветните и църковните проблеми се преплитат и взаимно обуславят на фона на разгорялата се борба за национално обособяване и развитие.

Заедно с варненските българи и българите от Хаджиоглу Пазарджик, Балчик, Каварна, Мангалия се отказват от патриаршията и се присъединяват към новата българска църква.¹⁴⁵ Църковният въпрос ангажира почти изцяло усилията на българското население, като редица други въпроси остават на втори план.

Според изследването на Стр. Димитров¹⁴⁶ след напускането на учителя Иван Кършовски в 1860 г. за учител в Хаджиоглу Пазар-

¹³⁹ Пак там, с. 179.

¹⁴⁰ ОДА — Варна, Ф. 75 к, а. е. 8, л. 47.

¹⁴¹ В. „Македония“, г. IV, бр. 67, 20. VII, 1870.

¹⁴² ОДА — Варна, Ф. 79 к, а. е. 6, л. 4; пак там, Ф. 79 к, а. е. 9, л. 67

(144)

¹⁴³ Турски извори. . . т. II, ч. V, с. 473 — 554.

¹⁴⁴ Пак там, с. 555, 556.

¹⁴⁵ П. Ников, Възраждане на българския народ. Църковно-национални

борби и постижения, С., 1929, с. 196—197.

¹⁴⁶ Стр. Димитров, Стопанско, културно и политическо развитие на града (Хаджиоглу Пазарджик) през Възраждането, сб. „История на град Толбухин“, С., с. 36—151.

джик е условен Димо Иванов в горното училище, а три години по-късно срещаме имената на Д. Николов (в долното училище) и В. Вълков (в горното училище).¹⁴⁷ След В. Вълков през 1868 г. в града идва Костадин Попбакалов от Горна Оряховица, а след него бива условен в Долното училище Теодор Иванов от Търновско, Димитър Келевич от Русе и др.¹⁴⁸

През 60-те години учебното дело в Хаджиоглу Пазарджик не отбелязва особен напредък пред вид настъпилото текучество. Липсата на достатъчни сведения освен частичните данни, които намираме в „Кратко здравословие“ на С. Доброплодни, „Минейник“ на Ангел Иванов, „Книга нарицаемая Митарства...“ на Йоаким Кърчовски, „История българска“ на Г. Кръстевич и др., не ни дават възможност да проследим цялостно развитието на долното и горното училище в града, ролята на учителите възрожденци и училищните настоятелства за подобряване на обучението във взаимните училища и предпоставките за преминаване към класни училища.

Шестдесетте години за Хаджиоглу Пазарджик са изпълнени с борби за национално освобождение, макар и да са облечени в национално-църковна форма. Борбата на българите в Хаджиоглу Пазарджик и околията (казата) за църковна независимост, за отделяне от патриаршията е преди всичко борба за културно-просветни и политически свободи, за национално освобождение. За размах на всенародното движение узнаваме от предприетата през 1865 г. обиколка на Хаджиоглу Пазарджишка каза от варненския гръцки митрополит Йоаким, който среща силна опозиция от населението, каквато никъде в епархията до този момент не му се оказва. Сам той разказва,¹⁴⁹ че при обиколката си първенците и свещениците на Хаджиоглу Пазарджик „обиколили и като възбуждали народа против мене и го съветвали да не ме приеме и да не ми даде каноническите ми права...“¹⁵⁰ фактически се противопоставят в негово лице на гръцката патриаршия. По-нататък описва отгъза на един първенец от града и селяните да го приемат в своите домове.¹⁵¹

Училищната депресия през 60-те години в Хаджиоглу Пазарджик бива преодоляна в началото на 70-те години с идването в града на учителя Калчо С. Бобчевски,¹⁵² родом от Килифарево, Търновско. К. Бобчевски в рамките на съществуващата взаимоучител-

¹⁴⁷ П. Х. Вълков, Всен. Асбучний, изд. I, Букурещ, 1863, с. 234-ИНМВ — Варна, кн. V, 1969, с. 163.

¹⁴⁸ П. Кърчовски, Книга нарицаемая Митарства, изд. IV, Русчук, 1868 г., с. 103; А. Иванов, Минейник, който съдържа на двадесетех миней... Константинопол, 1869; Кръстевич, Г., История българска, ч. I, Париград, 1869, с. 505; В. „Македония“, г. IV, бр. 67, 20. VII, 1870

¹⁴⁹ П. Ников, цит. съч., документ № 8, 24. IX, 1865, с. 229 — 233.

¹⁵⁰ Пак там, с. 233.

¹⁵¹ Пак там.

¹⁵² ОДА — Варна, Ф. 75, оп. I, а. е. 5, л. 6; в. „Македония“, г. III, бр. 24,

на система преустройва и въвежда редица новаторства, като преди всичко увеличава броя на учениците,¹⁵³ създава учебни групи (отделения I, II, III) съобразно подготовката на обучаващите се. Въвежда учебна програма, предвижда редица дисциплини за по-напредналите ученици, убеждава учениците в необходимостта от абониране за новоизлизачи книги, обръща внимание на обучението на момичетата, като създава за тях отделна група.

К. Бобчевски води заниманията с помощта на по-добрите и по-напредналите ученици, като особено набляга на точните науки. Високата просветно-политическа активност на учителя допринася за чувствителен напредък на училищните работи, за съживяване и активизиране на българската община, за поставяне за разрешение на редица обществено-културни проблеми на българите в града, за тяхното духовно-политическо издигане.

Създаването на съответни предпоставки за преминаване към класно училище, откриване на девическо училище¹⁵⁴ през следващите години, както и откриване на читалище в града са преди всичко дело на този предан на своя народ просветен деец възрожденец, който със своята култура и осъзнат дълг оставя за дълги години своя отпечатък върху обществено-политическия и културния живот в града в началото на 70-те години на миналия век. За резултатността от претворените негови начинания и идеи говори обстоятелството, че на организирания в края на учебната година училищни изпитания в присъствието на множество хора от града и околните села отговорите на 102 ученици задоволяват присъстващите.¹⁵⁵ Изказаното мнение от К. Бобчевски за нуждата от бързото развитие на женското образование в града и формулирането на задачите на българската община в тази област характеризират учителя като радател на общонародното образование, на издигане ролята на жената в обществено-просветния живот.¹⁵⁶

Мангалийската каза през 70-те години наброява 70 села,¹⁵⁷ състоящи се предимно от мюсюлманско население. Повече българско население има в селата Карапча, Караманлий, Саръмуса, Дуранкулак и Копукчий. Именно в тях през този период се откриват български училища, които просъществуват до събарянето им по време на Руско-турската война през 1877 — 1878 г. от отстъпващите башибозуци.

Училището в с. Карапча е преобладаващо българско население¹⁵⁸ е създадено през 1863 година в частна къща, а от 1868 година вече се помещава в новопостроена училищна сграда с учител Илия Пантелеев.¹⁵⁹ Като добър общественник и инициатор в

153 ИВАД — Варна, IV, 1914, с. 62; в. „Македония“, г. IV, бр. 77, 1. IX. 1870.

154 В. „Македония“, г. IV, бр. 31, 7. III. 1870.

155 Пак там, г. IV, бр. 77, 1. IX. 1870; Енчев, Д., Селскостопанска неорганическа химия, Русчук, 1871, с. 84.

156 Пак там, г. IV, бр. 77, 1. IX. 1870.

157 ИИМВ — Варна, кн. V, 1969, с. 189.

158 ОДА — Варна, Ф. 75 к, а. е. 12, 15, л. 5; пак там, Ф. 75 к, а. е. 8. л. 47; пак там, Ф. 79, а. е. 6, л. 3.

селото през 1870 — 1871 година се проявява учителят Вълчан Шиваров, чиято заслуга е и основаването на читалище в 1871 г.¹⁶⁰ Наличието на двама или трима учители през следващите години е красноречив факт, че тук училището бележи успехи в своето развитие, подпомогнато от активното и любознателно училищно настоятелство преди Освобождението.¹⁶¹

По данни на Милетич село Дуранкулак е заселено с преселници от Тракия.¹⁶² Просветното пробуждане настъпва тук сравнително по-късно, като църковна и училищна сграда се построява в 1868 г., макар и откриването на училището да предшества построяването на специални помещения. В „Македония“¹⁶³ се изказва скептично по отношение на подготовката и работата на първия учител Коста Симеонов от Шипка. До Освобождението особено развита степен обучението не отбелязва.

През същия период се установяват заселници от Тракия¹⁶⁴ и в село Караманлий. Въпреки че училището датира от 1866 — 1867 г., поради недостатъчната активност на училищното настоятелство и българската община мудно и късно се построява училищна сграда, факт, който привлича вниманието на в. „Македония“.¹⁶⁵

През същата година се открива училище и в село Саръмуса (1866 — 1867 г.) с учител Христо Конов от Севлиево.¹⁶⁶ Споменатият вече вестник¹⁶⁷ откликва положително на инициативата и разбирателството на саръмуските българи, които допринасят за добра училищна наредба през първата половина на 70-те години. През Освободителната война училището, както и всички добруджански училища, бива сполетяно за злата съдба да бъде разграбено и унищожено от отстъпващите башибозуци и черкези.¹⁶⁸

В края на 60-те години вече съществува училище и в с. Копукчий, Мангалийско, с двама учители, но без ученици. През 1870 — 1871 г. учител тук е Симеон Георгиев от Пирдоп, а през 1874 г. е Никола П. Стефанов от Елена. Особени успехи в просветно отношение до Освобождението не са отбелязани.¹⁶⁹

В село Гявур Сютчук училището вероятно е създадено преди 70-те години, като обучението се води до 1871 година от учител

¹⁵⁹ ИИМВ — Варна, кн. V, 1969, с. 185.

¹⁶⁰ ОДА — Варна, Ф. 79 к, а. е. 6, л. 3; в. „Македония“, г. V, бр. 6, 20, IV, 1871; пак там, г. V, бр. 17.

¹⁶¹ ОДА — Варна, Ф. 75, а. е. 7 (10), л. 13, 55, 61; пак там, Ф. 79 к, а. е. 9 (22), л. 67.

¹⁶² Л. Милетич, цит. съч., с. 154.

¹⁶³ В. „Македония“, г. IV, бр. 52, 23. V. 1870.

¹⁶⁴ Л. Милетич, цит. съч., с. 154.

¹⁶⁵ В. „Македония“, г. IV, бр. 52, 23. V. 1870; ОДА — Варна, Ф. 75 к, а. е. 12, л. 6.

¹⁶⁶ И. Кърчовски, цит. съч., с. 274.

¹⁶⁷ ОДА — Варна, Ф. 79, к, а. с. 6, л. 4; в. „Македония“, г. IV, бр. 52, 28. V. 1970.

¹⁶⁸ ОДА — Варна, Ф. 75 к, а. е. 12, л. 5.

¹⁶⁹ ИИМВ — Варна, кн. V, 1969, с. 188 — 189.

грък. Посещавано е от 26 ученици гагаузчета и българчета.¹⁷⁰ В селата Къмъчкьой,¹⁷¹ Михаил бей,¹⁷² Каланджи дере,¹⁷³ Керамет,¹⁷⁴ Юзиобенлик,¹⁷⁵ Елбе,¹⁷⁶ Салим Куюсу,¹⁷⁷ Караешкьой,¹⁷⁸ до 1871 г. не са открити училища.

Сведенията за останалите селища от Балчишка и Мангалийска окръжност са доста оскъдни. Частични са данните за с. Ала Клисе,¹⁷⁹ където се споменава, че учител е Атанас П. Атанасов от Балчик, обучавал 18 деца, но без училищна сграда, вероятно учебните занятия се провеждат в непостоянни частни къщи. В село Гявур Куюсу учител е Андон Матеев, който обучавал 14 момчета и 4 момичета.¹⁸⁰ В с. Карайча е построено училище в 1868 г., посещавано от 27 ученици и 10 девизи, обучавани от учителя Вълчан Шиваров от Ямбол.¹⁸¹

И така след 50-те години на XIX век в Добруджа вече се оформя обликът на взаимното училище. Пример за това дава училището на Р. И. Блъсков¹⁸² в село Калипетрово, Силистренско. Този самоук учител-книжовник, който има познание в областта на взаимната училищна организация, с преки впечатления от работата на шуменското взаимно училище, едно от 18-те тогавашни взаимни училища, открити през периода 1835 — 1845 г., от училището в с. Черковна чува за работата на училището в Русчук (1840), като изпраща и сина си при русенския учител Параскев¹⁸³ „да си вади хляба“, за взаимните училища в Трявна (1836), Казанлък (1837), Котел (1839) и др. Както тук, така и в училищата в Тулча и Си-

170 ОДА — Варна, Ф. 79 к, а. е. 6, л. 3.

171 Пак там, л. 3.

172 Пак там, л. 2.

173 Пак там, л. 3.

174 Пак там.

175 Пак там.

176 Пак там.

177 Пак там.

178 Пак там, л. 2.

179 Пак там.

180 Пак там.

181 Пак там, л. 3.

182 В. „България“ (ред. прит.), 3, 30. V. 1859; в. „Духовна култура“, кн. 3, 1964, с. 10 — 11.

183 Сп. „Училищен преглед“, кн. 10, с. 1059 — 1064. Материали по историята на учебното дело в България. Из историята на учебното дело в гр. Русе до Освобождението. Ст. Т. Орловски (Параскев Дамянов (Дамянович) Бояджиев, родом от Карлово, идва в Русчук през 1838 г. Като възпитаник на Райно Попович, а след това завършва и гръцката гимназия в Пловдив, бива запознат с новата взаимна метода. Той я въвежда в Русчук през 1838—1839 г. Родолюбивият, любознателен и инициативен младеж въпреки интригите на гръцкия владика Синесия в Русчук успява да организира местната българска община. Със средствата на населението и умелото представяне пред посетилия града в 1841 година султан Меджида той открива през 1843 година „Славянобългарско училище“ в Русчук по образец на Габровското. Скоро Параскев Дамянов се проучува и в Добруджа, като в 1851 г. Р. Блъсков изпраща сина си Илия Блъсков на учение при него.

листра¹⁸⁴ взаимните учители назначават свои помощници сред поголемите и по-напредналите ученици, а Р. И. Блъсков довежда свой помощник от с. Черковна в с. Калипетрово. И тук, както в другите взаимни училища в страната, има главен показател, показатели, надзиратели, дверници, шетачи за правилно провеждане на обучението по четене, писане, смятане и за наблюдаване на реда, дисциплината и хигиената в училище.

Учебни пособия и покъщнина липсват, като училища се откриват в помещения, доброволно отстъпвани от къщите на патриотично настроени български първенци. В тези училища обучението се води, като учениците сядат на земята, а в хубаво време занятията се провеждат на двора, обикновено под някое дърво. С построяването на нови училищни сгради или преустроени за целта частни къщи в Тулча, Хаджиоглу Пазарджик (в Долната и Горната махала), Силистра, Калипетрово, Айдемир и др. се въвеждат песочници, стъргалки, оруглици, взаимоучителни таблици, показалки, а училищната покъщнина се състои от чинове, амвон, икони, кандило и малко по-късно се появява портретът на славянските просветители Кирил и Методий.

Големи затруднения чувствава училището в гр. Силистра след изгарянето на „Волната“, като част от децата след Кримската война постъпва в градското училище. Нещо повече. Съвместното съществуване на три училища в една сграда — българско, гръцко и румънско, не спомага за нормално развитие на обучението, тъй като спречкванията и разприте между гърци и българи са постоянен спътник в работата на училището.

Основната метода на обучението е буквената метода, въпреки че още д-р П. Берон в своя буквар препоръчва не буквуването, характерно за килийните училища през XVIII век, а звукуването. Поради неразбиране на звуковия метод и неподготвеност на учителите в Добруджа дълго време преобладава буквуването в обучението.

Четенето по взаимоучителните таблици, започвайки от буквите и стигайки до отделни изречения и къси текстове, е труден и мъчителен процес.

Писането се извършва с показалец на песочниците. Пишат се букви и цифри. По-висш етап на обучение в писането е таблото и калемът, след което следва бялата книга, мастилото (от боя и шикалки) и пачето перо.

Смятането, както вече споменахме, се провежда също на песочниците. Пишат се обикновено цифри от едно до сто. Изучават се четирите аритметични действия. По тази метода и програма обучават всички учители в силистренското взаимно училище до Таки Кулев и Панайот Добрев, Р. И. Блъсков и И. Р. Блъсков в с. Калипетрово и с. Айдемир, И. Кършовски в Хаджиоглу Пазарджик. С особена активност като възпитаници на куручешменското, сви-

¹⁸⁴ Б. Янков, Българското училище в гр. Силистра, сп. „Училищен преглед“, кн. 4, 1897, с. 501—506.

шовското, на руски и чешки училища прилагат новите методи Ст. Изворски, Сава Доброплодни, К. Р. Мирски, М. Тихчев, Т. Икономов и др.

Програмното съдържание в различните училища е различно. Това преди всичко зависи от подготовката на учителя. През 40 -- 50-те години не се свикват учителски събори под ръководството на патриаршията и няма единен център. Точни данни за съдържанието на обучението във всяко училище в Добруджа през дадения период липсват. От „Цариградски вестник“ (377, 3. V. 1858 г.) узнаваме за програмата, по която Рашко Блъсков води обучението в с. Калипетрово, Силистренско. Тук вече се споменава и понятието „класове“, въпреки че не съществуват класове освен в Тулча. Класните училища в селищата на Добруджа се появяват малко по-късно. Освен църковните предмети, като 10-те божии заповеди, св. катихизис, църковно пение, св. история, основно място заемат: четене по буквар, свободно четене, начало на числителницата, пространна история, въведение в българската граматика, землеописание, художнословие, четирите аритметични действия и други, като по-сложна програма въвежда Ст. Изворски в тулчанските училища.

Материалната издръжка на къснокилийните, взаимните и класните училища в средата на XIX век се осъществява от народа. Селските и градските първенци от българските общини в Добруджа, училищните и църковните настоятелства определят училищен налог „сбирнина“ от всяко семейство в зависимост от материалното му състояние за набиране средства за издръжка на училищата. Начало на такъв „училищен данък“ поставят тулчанци и долномахленци в Силистра. Църквите в Добруджа от венчила (вули), погребения, кръстене и др. заделят част от тези постъпления за училищни нужди. За събиране средства за построяване на училищни сгради са използвани редица случаи и най-вече сборове, панаири, народни увеселения, празници и др. По-късно се откриват и дюкяни, свещоливни, винопродавници, чиито доходи се използват за издръжка на училищата.¹⁸⁵ По такъв начин по думите на Р. И. Блъсков са събрани средства за построяване на ново училище в с. Калипетрово, Силистренско. Въпреки това през споменатия период добруджанските училища чувствуват остра нужда от материални средства. В многобройните дописки в тогавашната преса и в периодичния печат ясно личат призивите от учители и общественици за събиране на средства за оказване помощ на училищата. Сам Р. И. Блъсков и местните първенци нееднократно се обръщат с апели за помощ на новооткритите училища. Материалните затруднения са основната причина за неоткриване на училища в редица селища на Добруджа през 50-те години. Безспорно липсата на подготвени учители също е оказвала решаващо влияние. Даренията на пари, винопродавници, търговски дюкяни за набиране

¹⁸⁵ В. „Напредък“, бр. 4, 5. VII. 1874.

на средства са характерна дейност за поддържането на училищата в този район на страната.

От наличните сведения в старопечата и от досегашните изследвания в областта на учебното дело в Добруджа не е известно кога е въведен „Рибният буквар“ на д-р П. Берон в Тулча,¹⁸⁶ Хаджиоглу Пазарджик, Силистра и докога той е настолна книга на учителя и учениците.¹⁸⁷

Така стои и въпросът с въвеждането на „Нагледно-гласната метода“, както я нарича Д. Благов.¹⁸⁸ Също не може точно да се установи какви пособия са ползувани по отделните дисциплини във всяко добруджанско училище с редки изключения.

Б. КЛАСНИ УЧИЛИЩА. ПРОНИКВАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННИ ИДЕИ СРЕД УЧИТЕЛСТВОТО. БОРБА ПРОТИВ НАМЕСАТА НА ГРЪЦКОТО ДУХОВЕНСТВО В ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА В ДОБРУДЖА

Периодът след Кримската война до навечернето на Освободителната руско-турска война е характерен със създаване на благоприятни условия за откриване на класни училища, читалища, женски благотворителни дружества в Добруджа.

Активизирането на българското население в Добруджа за самостоятелно родно училище се обяснява с факта, че през втората половина на 60-те години избухва Критското въстание. В Букурещ е създаден „Таен централен революционен комитет“ (1866 г.) със задача да подготви въстание в България. Създадено е „Върховно народно българско тайно гражданско началство“ от Раковски. Четите на Филип Тотю и Панайот Хитов, както и след това на Хаджи Димитър и Стефан Караджа кръстосват из България и повдигат духа на българите. Руската дипломация все повече активизира усилията си пред Високата Порта и на балканската дипломатическа сцена за удовлетворяване исканията на българите. Гърците предлагат съюз на балканските народи за общ фронт против Турция и пр. Всички тези обстоятелства не могат да не стреснат Високата Порта, за да ускорят редица жизнено важни за българите национално-политически проблеми за предотвратяване на евентуални сътресения, които не ще бъдат от полза на самата империя. Затова турското правителство благосклонно, но все още доста въздържано се отнася към засилващата се активност на добруджанци за откриване на нови училища, за превръщането на взаимните в класни училища.

¹⁸⁶ Според А. Баркалов „Рибният буквар“ на д-р П. Берон е въведен за пръв път в Добруджа в с. Касапкьой от Вичо Райнов, родом от Котел (вж. Баркалов, А., Народната просвета в Добруджа, в. „Добруджа“, г. I, бр. I. 22. VI. 1917. с. 2), без това да е документирано.

¹⁸⁷ Буквар български с различни поучения за българските училища. Издание второ, печата се в типографията на З. Каркалеки и сѫна его.

¹⁸⁸ Буквар по нагледната и гласна метода с 212 образа извътре. Съставил Д. Благов, 32 стр.

По време на Т. Икономов и след него учителствуват и други учители в Тулча, като Г. Дацков, Р. Радославов, И. Каролев, Е. Берберович, Н. Шопов, Драган Данчев, Г. Попов, Т. Запryanов, Д. Мавлов, Марин Д. Тихчев, Кръстю Мирски, И. Иванов, С. Доброплодни.¹⁸⁹ Тихчев, Доброплодни и Златев посрещат освобождението в Тулча. През това време Т. Икономов е секретар на епархийния съвет в същия град.

Шестдесетте и седемдесетте години за Т. Икономов са едни от най-продуктивните и революционни в дейността му като учител и общественик. Неговата дейност е разнообразна: съставител е на читанка,¹⁹⁰ излиза с мнение по дидактически и общопедагогически въпроси по „първоначалното преподаване“,¹⁹¹ полемизира с Т. Бурмов по наличните и бъдещите програми на обучение,¹⁹² въстава против Мидхатнашовия проект за подчинение на българските обществени училища на турската власт и турската просветна политика,¹⁹³ изказва мнение по организацията и структурата на девическите училища и прави предложение за подобряването им¹⁹⁴ и пр.

Заедно със Сава Доброплодни и Тодор Икономов през 1871 г. в Тулча учителствуват и Марин Д. Тихчев от гр. Русчук. След като завършва русенското взаимно училище, а след това и класното училище, в 1871 г. той постъпва учител в Тулча. След Освобождението е временно на служба при губернатора Йосифович в същия град.

Съществен епизод в живота на тулчанските училища представлява учителствуването на Е. Берберович, хърватин по произход. От произнесеното от него слово на празника на славянските просветители Кирил и Методий,¹⁹⁵ както и от неговите дописки в тогавашния печат ясно се очертават културата и педагогическите му схващания по редица проблеми на дидактиката и просветното дело на своя брат славянин в Добруджа.¹⁹⁶

Идването на Сава Доброплодни в Тулча е важен момент в обществено-просветния живот на града. Той успява да създаде добра училищна организация през 1864 г., да обедини българите в общата борба против притесненията на силистренския гръцки владика Дионисий, да разшири кръгозора на учениците от мъжкото и девическото училища, като посвещава всички свои знания и сили заедно със своята жена Мария Г. Доброплодна на учебното дело. От произнесеното слово на С. Доброплодни¹⁹⁷ на проведените из-

189 Вж. по-подробни сведения в изследването на В. Тонев „Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането — Тулчански санджак“, ИНМВ, кн. VII (XXII), Варна, 1971, с. 110 — 112.

190 Нова българска читанка от Тодора Икономова, Русчук, в печатницата на Дунавската област, 1867.

191 В. „Турция“, II, 23, 25, 27, 30, 11, XII, 1865 и 29, I, 1866.

192 В. „Турция“, II, 34—42, 26, II, и 23, IV, 1866.

193 В. „Македония“, II, 21, 20, IV, 1868.

194 В. „Македония“, I, 25, 19 II, 1870; в. „Турция“, VIII, 14, 20, V, 1872.

195 В. „Слава“, I, 21, I, VI, 1872, с. 332.

196 Сп. „Училище“, II, 13, 31, VIII, 1872, с. 116.

197 Материали за историята на учебното дело в Русе и Силистра, „Учили-

пити в българските училища през учебната 1865 — 1866 година ясно проличава неговата будна съвест, неговият революционно-просветителски дух, реалният му подход към политико-просветните събития в Тулча и Тулчански санджак.¹⁹⁸

От анонимната дописка на „Един зрител в изпитанието“ узнаваме, че учителите в Тулча през учебната 1864, 1865 — 1866 година са няколко. Изтъква се, че д-р Пантели Минчев провежда резултатно изпита по френски език в присъствието и с видимото удовлетворение на всички тулчанци.¹⁹⁹

За степента на разгорялата се борба на българското население против бруталността на гърците и техните духовни представители говорят честите дописки в тогавашния печат, макар анонимни и под различни псевдоними: „Един гръколюбец“ „Един пътник“, „Един зрител“ и т. н. Гръцките владци и техните приближени с мълчаливото съгласие на турската администрация провеждат легална политика на икономическо и духовно потискане и заробване. Българските училища в Тулча са обект на постоянни клевети и хули.²⁰⁰

За разностранната инициатива и дейност на С. Доброплодни узнаваме от редица поместени в тогавашния печат материали и най-вече от дописките по повод смъртта на М. Доброплодни.²⁰² Показателна е характеристиката, която дава Илия Р. Блъсков на Сава Доброплодни в отговор на една негова молба да му бъдат изпратени сведения за „животоописанието на С. Доброплодни.“²⁰³ Ето какво пише И. Р. Блъсков: „Една от главните услуги (заслуги) на Сава Доброплодни за отечеството ни е била тая: у него е имало една голяма наклонност още в началото на учителството си в Котел да убеждава по-възрастните си ученици да не спират, но да огиват в странство, в Европа, да продължат науките си. Навярно, че тая идея трябва да се е породила у него, когато сам е бил в странство, като ученик в Цариград, а по-после, след Кримската война, когато е забягнал в Австрия, дето е бил професор в Карловачката Велика Гимназия на Старий Гръцкий език.“²⁰⁴

Придобил учителски опит като класен учител в Котел, като инициатор и организатор на строителство и обучение във взаимно училище в Шумен с название „полугимназия“, както той сам отбелязва в своето писмо до И. Р. Блъсков, Сава Доброплодни заварвайки в Тулча разстроени училищни дела вследствие на непрестан-

шен преглед“, 1907, с. 569 — 578; сп. „Училище“, бр. 13, 15. VII. 1872; Киселков, В., Сава Доброплодни, сп. „Исторически преглед“, 1968, кн. 4, с. 77 — 87; в. „Свобода“, бр. 52, 10. VI. 1872.

¹⁹⁸ В. „Българска пчела“, II, 6, 10. VII. 1864.

¹⁹⁹ В. „Турция“, III, 6, 30. VII. 1866

²⁰⁰ В. „Време“, I, 8, 25. IX. 1865.

²⁰¹ В. „Време“, I, 8, 25. IX. 1865

²⁰² В. „Турция“, II, 50, с. 198, 18. VI. 1866; в. „Време“, I, 45, 25. VI. 1866.

²⁰³ Сп. „Памятник“, кн. I, 1895, с. 145 — 147. Урежда И. Р. Блъсков, изд.

Вл. Р. Блъсков.

²⁰⁴ Пак там.

ните котерийни борби на българската буржоазия,²⁰⁵ успява за кратко време да обедини българската община, да се направят редица дарения в полза на училищата, да се оказва противодействие на фанариотските притеснения.²⁰⁶

Културно-просветните и, на първо място, национално-църковните борби в Тулча и цяла Добруджа придобиват особена остра форма в началото на 60-те години. Тулчанци избират ръководство на своето Тулчанско общество от 18 души, от които 2 църковни настоятели, 4 училищни попечители, което започва да се занимава с църковно-епархиалните и училищните въпроси. По време на учителствуването на С. Доброплодни и Т. Икономов²⁰⁷ и след това Тулчанската община се оформя като посредник на българската църква в Цариград и средище на околните селища: Кюстенджа, Черна вода, Меджидие, Бабадаг, Мачин и др. Училищата вече имат училищен правилник, съставена е учебна програма, изработена от учителския съвет. По време на С. Доброплодни и малко по-късно при Т. Икономов българската общественост няма по-важна задача, по-големи грижи от грижата за укрепване и разширяване на училищното и читалищното дело.

В учебните заведения никога не е имало толкова много ученици се (около 400), както и толкова много ежедневни посетители в читалище „Съгласие“, както по време на С. Доброплодни, Т. Икономов и Др. Ганчев. Градът буквално е кипял, изпълнен с вяра за победен изход от разгорялата се църковно-просветна борба, както и за отхвърляне на всяка училищна зависимост от турското правителство според Мидхатпашовия проект.

През годините на учителствуването си в Тулча (1864 — 1869 г.) и най-вече преди това в Котел, Шумен, Карловец, Сливен, Варна, Кюстенджа и след Освобождението С. Доброплодни написва редица учебни пособия и помагала като: „Пространний буквар за деца-та или взаимоучителни таблици“, „Писмовник“, „Игиномия“, сиреч правила за да си вардим здравето“, подготвил е за издаване „Свещена история“, „Всемирна история“, а от съпругата му М. Доброплодна — „Нов буквар за първоначалните момчета и момичета, нареден от Мария Г. Доброплодна. С най-лесен начин за прочитане, Болград, училищна книгопечатница, 1866 г., 40 стр.“.

Училищата в Тулча и Тулчански санджак през 60-те години бележат такъв напредък, че са за пример не само в Добруджа, но и зад Дунава. Въпреки затрудненията, които създават „гръцките владци, които не пропускат никакво коварство, за да припятствуват на българското просвещение, като употребяват всякакви средства, за да сеят раздори между българите и да ги разделят на

205 В. „Българска пчела“, I, 10, 2. VIII. 1863, с. 39. (Авторът на дописката има пред вид временното разстройване на училищата в Тулча след заминането на Ст. Изворски в Галац.)

206 В. „Време“, I, 21, I. I. 1866.

207 В. „Право“, IV, 11, 10. V. 1869.

партии. . .²⁰⁸, те се намират на по-високо ниво от „народните училища в Браила, Плоещ, Гюргево, които не са лишени от фондове необходими за съществуването им“²⁰⁹.

Злодеянията на турците в Добруджа и Делиорман по време на Аки паша все повече зачестяват. В Тулча, Мачин, Бабадаг и Силистренско²¹⁰ посред бял ден се вършат побоища, убийства, обирри по пътищата, насилствено изземване на добитък на селяните от делиорманските читащи, като турската официална власт бездействува, а мухтарите закрилят злодейците. Акиф паша като противник на Мидхат паша още повече насърчава турците в злодеянията си против „раята“. Оплакванията на пострадалото население до турското правителство, до правосъдието в Русчук и лично до Акиф паша биват оставени без последствие.²¹¹

Преместването на Дионисий от Силистра в Тулча в 1866 г., където той намира последна опорна точка сред малочислената гръцка община, за да продължи борбата против българската църква, училище и българщината като цяло, създава редица препятствия на тулчанското българско общество в уреждането на културно-просветния живот.

Отново засилилата се борба през 1870 г. в няколко общини в Добруджа (Тулча, Черна вода, Мачин, Меджидие, Хърсово) и след подписването на фермана довежда samozабравилният се гръцки властелин Дионисий до поражение.²¹²

Учебното дело в Тулча още повече укрепва през 70-те години, когато все по-осезателно се чувствава политическото израстване и самоувереност на добруджанци, че „дядо Иван“ пак ще дойде на Балканите. Активизирането на българската революционна емиграция в Болград, Браила, Букурещ, Гюргево, редицата дипломатически ходове на Русия на международната политическа сцена създават атмосфера на просветно-политическа активност на тулчанци и в цяла Добруджа.

Културният живот в Добруджа и в частност в Тулча започва много по-рано, отколкото това е отбелязано в редица наши съвременни изследвания. Основният гласък идва от бесарабските и руските градове, тъй като Тулча тогава поддържа тесни връзки с много селища в Русия.

Годината 1871 за Тулча и цяла Добруджа е година на активна просветно-политическа дейност, в която първостепенна роля играят учителите. Училището и читалището се превръщат в център на национална просветно-революционна дейност за подготовка на българското население за настоящите и бъдещите класово-политически борби. Едва ли не е достигнала до съзнанието на тулчанска-

²⁰⁸ Днешното положение на българския народ откъм народно просвещение. в. „Дунавска заря“, г. II, бр. 12, 3. II 1869, Браила.

²⁰⁹ Пак там, с. 3.

²¹⁰ В. „Дунавска заря“, г. II, бр. 15, 12. III. 1869; пак там, бр. 49, г. II, 8. XII. 1869; пак там, бр. 20, 29. III. 1869; пак там, бр. 23, 19. IV. 1869.

²¹¹ В. „Дунавска заря“, г. II, 49, 8. XII. 1869, с. 4

²¹² П. Николков, Възраждане на българския народ. . . С., 1929, с. 199

та и добруджанската общественост „Прокламацията“ на Българския революционен централен комитет до българския народ от 23 VII. 1871 г., която, разяснявайки последните решения на турското правителство да наложи нови данъци върху българското население,²¹³ да го разори икономически, да го ограбва, безчести и избива, се обръща с призив за обединение, за организиране, за забравяне на старите вражди между поробените славянски и неславянски народи в името на общата борба за национално освобождение. „Прегърнете се, мили братя, и на оръжие, на оръжие! Смърт на нашите тирани!“²¹⁴ — завършва прокламацията.

През седмото десетилетие на XIX век редица наши родолюбци, общественици и просветни дейци издигат глас за преминаване към по-висша училищна система, за по-добра учебна организация, за по-разширен и системен курс на обучение. Заговорва се вече за гимназии, за „реално училище“.²¹⁵

Христо Ботев и Любен Каравелов в края на 60-те и началото на 70-те години, преценявайки същността на просветата в България, нейния характер, степен на развитие и постигнати резултати, поставят нова задача пред българското образование, пред нашите просветни дейци, като посочват, че издигането на културата и грамотността на българския народ трябва да доведе до революционна борба, защото само в революцията е единственото спасение на народа ни.²¹⁶ От това следва, че преди всичко в училището трябва да витае революционният дух, който да подбужда, да подклажда и да разгаря борбата за политическо и национално освобождение. Още Г. Раковски, отразявайки в редактираните от него „Българска дневница“, „Дунавски лебед“, „Будущност“, „Бранител“ състоянието на просветното движение в България и напипвайки правилно пулса на развитието на явленията, посочва, че основна задача, която стои сега, е да се отразяват винаги народните стремежи за освобождение от чужди и свои потисници и грабителни чрез национална революция.

През 1874 г. българската екзархия проявява жив интерес към църковно-училищните работи в Добруджа. Със специално писмо (от 2. VII. 1874 г.) екзарх Антим в Цариград се обръща към митрополит Григорий в Русчук²¹⁷ с молба за свикване на учителски събор в Доростоло-червенската митрополия, на който да се обсъдят някои важни училищни въпроси, като:

1. По кой начин и с какви средства могат да се разпространят основните училища.
2. Как може да се улучши устройството на съществуващите основни училища.

213 Д. Т. Страшимиров, цит. съч., с. 498 — 504.

214 Пак там, с. 504.

215 Н. Бончев, „Периодично списание“, 1, 3, с. 3, 4, 26, 1871.

216 Хр. Ботев, „Знаме“, 1, 25, с. 97, 27. VIII. 1875; пак там, 1, 26, 7.

3. Какви мерки могат да се вземат, за да се поставят добри и способни учители и да се контролират.
4. Каква програма е най-прилична за нашите основни училища
5. Кои ученици могат най-сполучливо да се въведат в тях.
6. Как можеш да улучиш устройството на пригответелните училища.
7. Каква най-прилична и най-добра програма може да се въведе в тях.²¹⁸

Въпреки липсата на точна статистика за училищната мрежа и за училищната организация в предосвобожденска Добруджа, то от периодичния печат и по-късните изследвания на редица наши и чужди изследователи може да се дойде до заключение, че съвсем малко са селищата в Северна и Южна Добруджа, които поради икономически или други причини не са успели да открият училище преди Освобождението.

Според изказванията на редица наши и чужди изследователи, в това число на Каниц, Блъсков, Доброплодни, Пеев, Иречек, няма друга област в България, където нейното население да проявява такъв стремеж, такава всеотдайност и любов към просветата и културата, както българите от Добруджа. Много години преди да се разкрият училища в другите райони на страната (Пловдив, Сливен, Търново и др.), в Тулча вече съществуват училища, в това число и девическо, читалище и женско благотворително дружество. Никъде другаде не се чувства българският дух толкова силно, както в този край на поробена България пред вид обстоятелството, че тук постоянно се подхранва надеждата за скорошно освобождение от „дядо Иван“, вследствие на многократните руско-турски стълкновения в Добруджа, от една страна, и притесненията от гърци, румъни, черкези и останалите народности групи, от друга.

Високото съзнание и политическата активност на добруджанци са толкова развити, че никакво притеснение, никакви ограничения, никакъв терор не са в състояние да отклонят българското население от изпълнение на поставените си задачи. Даже гърци и румъни прибегват винаги до съдействието на официалната турска власт, за да осъществят свои планове в ущърб на местното българско население в областта на национално-църковните, просветните и социално-политическите въпроси.

През 1873 — 1874 година тулчанската общественост сериозно обсъжда практическата насоченост на обучението, като на преценка от Смесения съвет се подлагат предложените от училищата програми и правилници. От писмото изложение на църковно-училищното настоятелство до доростолю-червенския митрополит Г. Г. Григорий²¹⁹ узнаваме, че тулчанци настояват да бъде застъпена в обучението повече българската история като „източник за поучение и възпитание на младежта“,²²⁰ както и точните науки, а да се на-

²¹⁸ ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 4, л. 36.

²¹⁹ ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 3, л. 85 — 86.

²²⁰ ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 3, л. 75.

малят чисто търговските науки, тъй като това не са търговски училища. При това се настоява да се изпълнява точно училищният правилник както от Привременния смесен съвет, така и от учителите, тъй като се забелязват нарушения и недобросъвестност от някои учители, които не работят по шест часа (има се пред вид Берберович).²²¹

Съображенията на тулчанския Привременен съвет биват взети под внимание от русенския митрополит Григорий, като той от своя страна препоръчва да се работи повече за развитието на писмената култура на учениците, както и да се вземат мерки за морално насърчаване на учителите в тяхната благородна професия и за оказване на високо доверие към тях.²²²

От изложението на тулчанската българска община до доростоло-червения митрополит се хвърля по-пълна светлина върху състоянието на учебното дело в Тулча в годините преди и по време на Освобождението.²²³ През 1878 година в мъжкото училище се учат 228 деца. В основното училище има три отделения с общо 198 ученици. В „класическото училище“ са открити два класа с 38 ученици. Има ученици и за откриване на трети клас, но липсата на средства за улавяне на допълнителен класен учител не позволява да се отговори на нуждите на образованието през споменатата година.

В „класическото училище“ преподават двама учители, много подготвени за времето си, като Павел Златов, който завършва Цариградския френски лицей, и Теодор Тишев, получил образованието си в педагогическото училище във Виена.²²⁴

В основното училище преподават също добре подготвени учители, като Симеон Манев, който завършва тулчанското училище, а Младен Петров е възпитаник на одеската гимназия.²²⁵

Особен интерес представляват програмите на основното мъжко, девическо и „класическо“ училища в Тулча по време на Освобождението, намерени в архивата на Доростоло-червенската митрополия в Русе.²²⁶

„ПРОГРАМА НА ОСНОВНОТО МЪЖКО УЧИЛИЩЕ“

В първо отделение се изучават следните дисциплини:

1. Чисто изговаряне на гласовете на звуковете.
2. Основни черти на писането — писане на буквите и цифрите до 100.
3. Умствено изчисление от 1 до 10.

²²¹ ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 3, л. 118

²²² ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 1590, л. 52 — 53.

²²³ ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 1590, л. 133 — 138. (Архив на ДЧМ —

Русе)

²²⁴ Пак там, л. 133

²²⁵ Пак там, л. 133.

²²⁶ ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 1, а. е. 34, л. 133 — 138.

4. Запознаване с предметите.

5. Кратки молитви.

Във второ отделение са предвидени:

1. Свободно прочитане и писане.

2. Умствено изчисление от 10 до 100 и писане цифрите до 1000.

3. Предметно обучение.

4. Прочит от славянски и руски езици.

5. Чертание.

6. Молитви.

В трето отделение:

1. Свободно четене с разказ.

2. Умствено изчисление от 100 до 10 000 и описание цифрите до 1 000 000.

3. Предметно обучение.

4. Писмено обучение от разказ (диктовка).

5. Закон божий — в разказ главните събития от Стария и Новия завет.

6. Ръкописно четение, преписване от книги.

7. Прочит от славянски и руски езици.

8. Чертание и краснописание.

„ПРОГРАМА НА „КЛАСИЧЕСКОТО УЧИЛИЩЕ“

„Класическото училище“, както го нарича Сава Доброплодни, се състои от два класа.

В първи класа са предвидени 8 дисциплини:

1. Български език — етимология.

2. География — физически преглед на всички части на света.

3. Аритметика — четирите прости действия и практическо запознаване с простите дробни.

4. Естествена история — понятия от зоология, ботаника и микробиология.

5. Славянски и руски езици — прочит, превод и граматика

6. Чертание и правописание.

7. Прочит от български език.

8. Закон божий — Старият завет.

Във втори клас предметите се увеличават с един повече, но съдържанието на дисциплините е много по-разширено в сравнение с предшестващия клас.

Изучават се следните предмети:²²⁷

1. Български език — етимология и словосъчетание.

2. Българска история за завладяване на българското царство от турците.

3. География — гражданско земеописание на Южна Европа.

4. Аритметика — прости и десетични дробни, именувани числа.

²²⁷ Сп. — Русе, пак там, л. 134 — 135.

отношения и пропорции, просто и сложно правило.

5. Естествена история — зоология.
6. Славянски и руски езици — граматика и превод.
7. Французски език — прочит, писание, превод.
8. Чертане и краснописание.
9. Закон божий — Нобият завет.

Според някои наши изследователи (д-р Слави Чаушев и Б. Янков) през 1862 г. българската община в Силистра уславя двама учители — Петър Икономов²²⁸ от гр. Котел, получил образованието си в Котел и Цариград, и Милан Кънчев от гр. Елена, учил се в Елена, а след това в гимназията и семинарията в Одеса и Николаев. Повикването на двамата учители се обуславя от необходимостта да прерасне взаимното училище в класно. Така че откриването на първото класно училище в Силистра е свързано с даскал Милан Кънчев.²²⁹ Това вероятно става през същата 1862 или 1863 година, тъй като в изследванията и на двамата посочени изследователи не е посочена точната година. През 1862 г. е завършена църквата и поради редица затруднения и интриги от страна на гърците отпразнуването на празника на славянските просветители Кирил и Методий се извършва през същата година, а не в предшестващата, когато мнителният управител на Силистра Ибрахим паша осуетява гържествата пред вид донесението, че „българите в съгласие със Сърбия и Черна гора подготвят въстание и сеч над турците“²³⁰.

Българското класно училище в Силистра през 1863 — 1864 година се гордее с двата класа и създадената училищна организация. Интригите против Милан Кънчев от страна на консервативно настроените чорбаджии и гърци, които са интриги против учебното дело и културното развитие на българите в града, все повече се заплъват. Това обстоятелство налага през 1864 г. Милан Кънчев да напусне града.²³¹

Мястото на Милан Кънчев се заема от талантливия и обществен деец, известния впоследствие революционер Тодор Пеев.²³² По-

²²⁸ Б. Янков, „Училищен преглед“, ч. II, с. 501.

²²⁹ В „Македония“, бр. 29, 15. VI. 1868.

²³⁰ С. Чаушев, цит. съч., с. 230 — 232.

²³¹ В. „Македония“, бр. 13, 30. III. 1871.

²³² НБКМ — БИА, Ф. 110 (Тодор Тодораки) Пеев (Пейов) Стоянов учи в родния си град Етрополе, Ловеч, София, Цариград, католическо училище в Бебек (1862 — 1864). Учителства от 1860 до 1861 г. в Самоков, от 1865 до 1867 г. в Силистра, от 1868 до 1870 г. в Кюстендил, от 1870 до 1872 г. в Етрополе. В 1870 г. бива избран за председател на Революционния комитет в Етрополе, а от 29. IV. до 5. V. 1872 г. участва в събрането на БРЦК в Букурещ. В 1873 г. е учител и директор на българското училище в Браила и деловодител на Българското книжовно дружество. В 1874 г. е член на БРЦК, а в 1876 г. участва в подготовката на Априлското въстание. След Освобождението е деловодител на Българското книжовно дружество, редактор на „Периодично списание“, административен служител в Кюстендил, Свищов, София и търговски представител в Скопие. Почива в София на 22. VII. 1904 г.

Автор е на едноактната комедия „Даскал Генко“, в която се проиризира килийната педагогика. (Ф. 22, а. е. 50, АБАН), и на драмата „Фодулеску“, в която

лучавайки солидно за времето си образование и надарен със способността на организатор, педагог и народен трибун, той още от първия ден на своето учителстване продължава започнатото дело от Милан Кънчев* като главен учител в Силистренското класно училище. Със своята широка обща култура, знаещ редица чужди езици и на първо място френския език, с дълбокото познаване на проблемите на обучението и възпитанието за времето си за кратко време реорганизира българското училище по образец на модерните тогава европейски училища, подобрява учебното съдържание, въвежда изучаването на френски език, създава стройна организация на обучение и го издига над съществуващите в града гръцко и румънско училища. Той открива и III клас. Прави училището привлекателно и за другите народности в града. Много гърци, румъни, арменци, евреи започват да изпращат децата си в българското училище пред вид по-широкото образование, което дава то на децата. При това (по данни непосредствено след Освобождението) в Силистра живеят много народности: българи, гърци, турци, румъни, татари, руси, арменци, евреи, чехи, цигани, унгарци, италианци, немци, които говорят на 13 езика. Учебната програма за всеки клас е доста натоварена. Той сам преподава на трите класа.* Поради липса на достатъчен брой ученици гръцкото училище е принудено временно да преустанови своите функции. Още през първата година Т. Пеев открива I и II клас, като постъпват да се учат и ученици от с. Бабук, Алфатар, Айдемир, Канлий, Голяма и Малка Кайнарджа.²³³

По предложение на Т. Пеев биват открити и паралелки за момичета (III и IV отделения). Голямата учебна натовареност довеж-

то разобличава фалша и приспособлеността на чиновническия апарат („Духовна култура“), I, кн. 1 — 2, 1970. За Т. Пеев вж. още: Априлско въстание, 1876. Сборник от документи, т. I, под ред. на проф. Ал. К. Бурмов, С., 1954, с. 98 — 99; Кратка българска енциклопедия, т. IV, с. 97; Ив. Пеев, Тодор Пеев, Летопис на Българското книжовно дружество в София, кн. V, 1904, С., 1905, с. 89 — 95; М. Стоянов, Българска възрожденска книжнина, т. I, 1957, с. 283; Христо Ботев, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, т. I, С., 1948, с. 523; А. Василев, Трен на българското възраждане, С., 1936; Д. Минев, Нови данни за предосвободителната епоха. Четири писма от Тодор Пеев (1876), сп. „Просвета“, ч. VIII, кн. 8, 1943; М. Арнаудов, Българско книжовно дружество в Браила, С., 1966; Ив. Неджиев, Васил Левски. Биография, С., 1967; Документи за историята на Българското книжовно дружество, С., т. I, с. 355; Архив на Възраждането, С., т. I, с. 354, 355, 357, 358; АБАН, ф. 22, а. е. 65, 82, 91, 130; Хр. Ботев, Събрани съчинения, С., т. I, с. 482 — 486, 501 — 502, 509 — 510, 575.)

При идването си, пише Т. Пеев, „аз намерих в Силистра три училища: гръцко с един стар и осиромашал, но горд и фанатик даскал Вангели; румънско, с един млад самоук, но деятелен и подломан от Румъния учител Петреску; българско училище. . . Българското градско училище се посещаваше от 50 — 60 ученика, които се учеха при учителя Петър Икономов по взаимно-учителните таблици на сричание и прочит. „Според него през това време в Силистренското окръжие съществуват две училища — в Калипетрово с учител Янко Греков, „което беше по-наредено и от градското и в с. Бабук, където се преподаваше килийно учение: буквар, часослов, псалтир.“ (Вж. НБКМ — БИА, ф. 110, а. е. I, л. 10.)

* Според Б. Янков учениците са 200.

²³³ Българска възрожденска книжнина, т. I, София, 1957, с. 148.

да до улавянето на още един учител — Васил Икономов,²³⁴ за обучение на класните ученици, а П. Икономов преподава във взаимното училище. Обществената дейност на Т. Пеев бива разнообразна и многоплатова. В негово лице българското население и българската община вижда своя защитник в борбата за национално самосъхранение, както и за извоюване на политически права. Гръцкият владика Дионисий прави всичко възможно, за да отстрани Т. Пеев, да потуши разгорелия се пламък у него и българското население за родно образование и самобитна култура. В борбата против бруталната експлоатация на населението от Дионисий²³⁵ и неговата смъртна нечавист към просветното дело на българите се присъединяват и прогресивно настроените румъни, водени от своя учител Петреску.

По съвет на Т. Пеев Дионисий бива непризнаван вече от българската църква като неудобен за митрополията. Отделени са и селските общини от градската община, за да могат да остават средства за откриване на училища в селата, където още няма основани. Негова е заслугата за откриване на училища в селата на Североизточна България (Добруджа). Той провежда учебни сбирки (конференции) с учителите от селата по въпросите на обучението и възпитанието във взаимните училища, посещава училища по негова инициатива, присъствува на тържествени изпитания в края на учебните занятия, дава съвети, препоръки, отправя призови и апели към българското население за проява на културна и политическа активност, за оказване съпротива на гръцкото асимилаторско духовно представителство, против притесненията от гърци и турци.

Действията на фанариотите и султанските наместници в Добруджа за погазване на просветните традиции и огнища на добруджанци стават все по-брутални. Сам Ботев впоследствие подчертава: „... Могат ли да напредват ония учебни заведения, които се намират под управлението на различни идиоти (чорбаджии-изедници), под управлението на най-безсъвестните изроди и под тежката десница на каймаканефендетета? ... В такова господарство (като Турция), което се не грижи ни за своя собствен напредък и което няма ни своя собствена глава, ни свои собствени определени цели — всяко едно прогресивно движение е немислимо.“²³⁶ И по-нататък продължава: „... Който е осъден на смърт и който стои вече под бесилката, той не може да мисли за своето умствено развитие и за образованието на своите деца.“²³⁷ Нашите школи ще бъдат наредени само тогава, когато българският народ развърже ръцете си и когато добие своята политическа свобода. ...²³⁸ С това Ботев по-най-убедителен начин предпазва нашата предосвободенска интелигенция от просветителско увлечение за сметка на активната политическа борба. Във всички свои статии в революционния еми-

²³⁴ НБКМ — БИА, Ф. 110, а. е. 1, л. 11.

²³⁵ В. „Цариградски вестник“, г. IX, 428, 25. IV. 1859, с. 1.

²³⁶ В. „Независимост“, г. IV, бр. 25, 4. IV. 1874.

²³⁷ В. „Независимост“, г. IV, бр. 20, 2. III. 1874.

²³⁸ В. „Независимост“, г. IV, бр. 31, 18. V. 1874.

грантски печат той сочи за идеал бореца за народна свобода, като този идеал трябва да стои и като цел на училищното възпитание и обучение.²³⁹ Силно патриотичните речи на Тодор Пеев при различни поводи, разговорите му с гражданите и селяните от околните села вдъхват вяра, вливат сили в предстоящите битки за освобождение и създават респект у неговите врагове. От думите му, „че аз си бях начертал за правило да бъда скромен с народните успехи и да се отнасям към честните хора било то гърци, гагаузи, власи с уважение, разкрива неговите интернационални чувства към всички народности.“²⁴⁰

По идеи на Т. Пеев българската градска община излиза с призив към селските български общини за създаване на централно окръжно училище, „нещо като 3 — 4-класно педагогическо училище, в което да се приемат ученици от града и окръжието му, за да се подготвят за учители и свещеници.“²⁴¹

В писмото апел²⁴² се подчертава характерът и целите на това „общонародно училище, в което да се приемат деца от селата, които желаят да изучават по-сложни предмети“, както и молба за положителен отклик за набиране средства за материалната издръжка на замисленото училище. За целта той обикаля селата и заедно със селските учители пропагандира идеята си за централно окръжно училище.²⁴³

Т. Пеев бива изненадан от резултатите при пускане на подписка за събиране на средства за замисленото училище. Сумата от 30 000 гроша му се струва неправдоподобна. Неведнъж впоследствие в своите автобиографични бележки той изразява своя възторг от любознателността, щедростта и патриотичния дух на добруджанското население. От писмото, подписано от Христо Аврамов, Димитър Кулумджиев и Тодор Пеев, се разбира, че българската община и училищното настоятелство е ново, т. е. реорганизирано не без знанието и настояването на Т. Пеев, и че в него влизат членове, които имат познания и опит в ръководството на учебното дело, защото началото на диференциацията в управлението на общинските работи е начало на нещо ръководство, обещаващо сериозно развитие и напредък в образователното и културното израстване на добруджанци. Предлагат се подобрения в обучението, но от писмото не става ясно какви точно и в каква област засягат училищните работи. Безспорно не е трудно да се досетим за какви изменения и подобрения се загатва, като вземем пред вид неговата висока култура, неговото изкуство на преподаване и поглед върху тогавашните тенденции в развитието на педагогическата нау-

²³⁹ Н. Чакъров, Раковски, Каравелов, Ботев за просветата и възпитанието, С., 1965, с. 34 — 41.

²⁴⁰ НБКМ — БИА, Ф. 110, а. е. 1, л. 13.

²⁴¹ НБКМ — БИА, Ф. 110, а. е. 1, л. 13.

²⁴² С. л. Чаушев, цит. съч., с. 247 — 248. („Училищен преглед“, г. XII, 1907.)

²⁴³ НБКМ — БИА, Ф. 110, а. е. 1, л. 13.

ка в много европейски страни. Предметната структура и съдържание, които създава той в определените класове, говорят за една висока организация на класното обучение въпреки съществуването на някои църковни „дисциплини“, силно окастрени от Т. Пеев, но чрез които все още църквата слага своя отпечатък върху обучението в една или друга степен и форма до 9. IX. 1944 г.

В по-долните класове особено място заема обучението по български език, аритметика, всеобща история, география, славянски език, френски език, турски език и закон божий, а в III клас се изучават още: българска история, първоначални познания по химия, алгебра, риторика и катихизис.

С особен патос и любов към своя народ Пеев преподава българската история и родния език. Пред очите на учениците му изплуват образно многобройни битки, които води нашият народ със своите врагове, разкрива се величието на Първата и Втората българска държава, нашето национално езиково богатство.

За развитие и обогатяване езиковата култура на учениците и техните познания по история и география той въвежда домашните писмени изложения, които се задават всяка събота и се проверяват през следващата седмица. Колко съвременно звучат някои негови методи и похвати на обучение!

Организираните от него публични тържествени изпити при завършване на учебната година в присъствието на родителите на учениците, градските първенци, училищното настоятелство и представителите на турската власт протичат образцово. На всеки завършващ съответен клас му се връчва училищен документ — свидетелство. Оценка на знанията са „с отличие“, „с превъзходство“, „добър“, „приличен“, „умерен“, „удовлетворителен“.

Особена остра форма придобива борбата на българското население против гръцкото духовенство през 60-те години и най-вече когато бива оглавена от Тодор Пеев. В резултат на национално-църковните борби в Силистра през 1866 г. Дионисий бива прогонен и се оттегля в гръцката община в Тулча. По този начин Силистренската епархия отхвърля властта на Цариградската патриаршия и се обособява като централна община в епархията със съответни свои задължения. Смъкването на властта на гръцкото духовенство до голяма степен облекчава по-нататъшното културно-просветно развитие на града и околните селища и в частност училищното дело. Към средата на 60-те години от гръцкия владика се отказват и селищата Калипетрово, Алмалий, Попкьой²⁴⁴, Попина²⁴⁵ и др.

Фанатизираните гърци не могат да гледат спокойно на успехите и училищния напредък и започват да плетат интриги пред турците. Поставените шпиони за следене на всяко действие на То-

²⁴⁴ П. Ников, Възраждане на българския народ, С., 1929, с. 198.

²⁴⁵ НБКМ — София, II—А, 1068, уверително от 10. II. 1866.

дор Пеев* не намират доказателства за оправдание на пуснатите в ход клевети, въпреки че Пеев приема тайно в Силистра Никола Странджата и още един четник през 1867 г. от разбитите българ-

* За първи път В. Левски се запознава с главния учител на егрополските училища Тодор Пеев през следващата 1867 г. В лицето на Т. Пеев дяконът намира умен съветник, просветен човек, отличен родолюбец и добър организатор. Веднага след това ентузиазираният учител бива обхванат от идеята на младото поколение за организиране на тайни комитети и в неговата глава се зараждат разни проекти. От 1867 до 1872 г. Левски неведнъж се обръща към Т. Пеев за съвети по организирането на частни революционни комитети в България. Често Левски и Пеев обхождат околността заедно, основават комитети, насърчават, търсят отговорност от някои местни ръководители, събират средства за подготовка на народната революция.

От Спас Тумпаров Левски узнава, че през 1869 г. Т. Пеев е вече главен учител на кюстендилските училища. Левски заминава за Кюстендил, като се среща с Пеев в с. Соволино (VIII, 1869 г.) и му поставя задача да действа по комитетските работи в Кюстендилско и Дупнишко.

Когато Левски бива хванат, отведен в София и изправен пред „чрезвычайната комисия“, бива запитан от Саид паша дали познава Тодор Пеев. Отговорът на Левски: „Всяки и никого“, вледенява турския съдия. (Вж. НБКМ — БИА, Ф. 110, а. е. 1, л. 16, 17; Ст. Заимов, Васил Левски, II изд., С., 1897, с. 61, 107, 109, 174.)

Избухването на Априлското въстание заварва бившия силистренски учител Тодор Пеев в пр. Браила. Тъй като турската цензура е спряла издаването в Цариград на българските вестници „Напредък“, „XIX-ий век“ и „Лев“, в които понякога са препечатвани, макар и доста окастри информации, често пъти и недостатъчно обективни, от други източници („Ла Гюрки“, „Басарет“, „Левант Хералд“, „Политиче кореспондент“) по отношение на априлските събития, не е възможно да се направи верен извод за борбата на въстаниците. Турските вилаетни вестници „Дунав“ и „Едирне“ публикуват тенденциозни материали, от които не може да се разбере истинското положение на събитията в Южна България. Това обстоятелство затруднява до голяма степен българската революционна емиграция в Румъния и, на първо място, Тодор Пеев и другарите му при определяне насоките на по-нататъшната борба. Обаче от отделни кореспонденции във в. „Източно време“ и „Левант Таимс“ се вижда, че поражението е неминуемо и зверствата на башибозуците са ужасяващи. (Вж. Борщукон, Г., По страниците на възрожденския печат. Юбилеен лист по случай 50-годишнината на Априлското въстание, 24. IV. 1966.)

В стремежа си да получи по-пълна информация за Априлското въстание за да отрази изстъпленията на турците в Южна България и запознае европейската общественост и, на първо място, Русия, той пише писмо до Янко Ангелов, намиращ се тогава в Гюргево, с молба да бъде осветлен по-подробно поговения въпрос

„Побратиме (Янко) Ангелов,

Разни слухове се раздават за движението в нашето отечество (има пред вид Априлското въстание), но аз нищо положително от наш източник и досега не можах да науча. Мене ми е нужно да зная положително работата, за да мога я представя в полза на народа ни на някои лица в Русия и другаде, които ме питат и които трябва да я знаят! Мисля още да направя съобщение на европейския печат. Освен това предлагам да предприемем издаването на един политически вестник, български вестник, който в днешното време е потребен на нашия народ като сол и хляб. Поради тия причини аз ви моля да побързате и да ми доставите всичките положителни сведения, които имате за народното ни движение.

Ваш Т. Пеев

Браила, 30. IV. 1876 г.“ (Вж. З. Стоянов, Биографии, Четите в България, т. III, С., 1965, с. 514.)

След Ботевия вестник „Нова България“ излизат още някои вестници, тре-

ски чети и ги препраща със съдействието на хаджи Петър и Маринчо Николов в Калараш.

Наклеветен пред турските власти като „комита“, Т. Пеев бива арестуван и само щастливият случай го спасява от заточение в Днарбекир. Т. Пеев и В. Икономов напускат града към края на 1866 г. в момент, когато разгръщат своите просветни и революционно-патриотични способности и енергия в служба на своя народ,

тиращи въстанието и резултатите от него, с различно направление („Възраждане“, „Стара планина“ и др.). Бившият калипетренски учител Рашко Блъсков продължава „Нова България“ в Букурещ, а след това в Гюргево. Тодор Пеев (Миларов и Драсов) издават „Възраждане“. Тези вестници се различават един от друг по своята революционност и последователност вследствие на психологическото отражение, което оказва поражението на въстанието върху българската революционна емиграция в Румъния.

Тодор Пеев като човек с голяма ерудиция, журналист, организатор и революционер добре разбира, че една от главните задачи сега е да се използват материалите за зверствата на Портата в Тракия, Мизия, Македония (Разложкото въстание и броженията в Разложко, избиванията и палешите в Тетовско и др. (Вж. П. Митев, Широкият размах на Априлската епопея, Юбилеен лист по случай 90-годишнината на Априлското въстание, 24. IV. 1966, с. 9), за да се постави пред великите сили проблемът за европейските владения на Турция и бъдещето на подвластните народи (Вж. Г. Тодоров, Българският национален въпрос пред Великите сили, пак там, с. 9.)

Бидейки в емиграция заедно със Св. Миларов и Ив. Драсов, Т. Пеев започва да издава в „Възраждане“ с либерално-демократичен характер, за да запознае обществеността със злодеянията на турските главорези, маневрите на европейските държави по източния въпрос, с интересите на българския народ и пр. (Вж. Освобождение Болгарии от турецкого ига, Освободительная борьба южных славян и Россия, том первый, 1875 — 1877, изд. СССР, М., 1961, док. 130, 133, с. 252, 257 — 258; НБКМ — БИА, Ф. 56, II, Д 1300; пак там, Ф. 5, л. 6, 1200.)

Вследствие на широкото информирание на румънската прогресивна общественост за жестокостите на поробителя при потушаването на въстанието, благодарение на активната революционно-публицистична дейност на Т. Пеев и другарите му румънската преса и големите румънски писатели положително откликват на това събитие, като в „Ромънул“, „Телеграфул“, „Тимпул“ и регионалните вестници „Демокрация“, „Въртурул“, „Газета Трансилваней“, „Албина“ и писателите Ион Лука Караджале, Михай Еминеску и др. (Вж. Христу Василе, Отвъкът, пак там, с. 6.)

Като председател на Браилския революционен комитет и подпредседател на БРЦК в Букурещ Т. Пеев със своята непосредствена общителност, със своя авторитет на педагог, журналист и революционер оказва благотворно влияние на редица прогресивни и положително настроени към българската кауза румънски дейци — писатели, журналисти, обществени дейци, които от своя страна се изказват публично в защита на българския народ и неговата свобода.

Той наред с Т. Икономов, В. Икономов, В. Д. Левски, Панайот Хитов, Д. Благоев, П. Р. Славейков, д-р К. Иречек, М. Дринов, С. И. Доброплодни и Ив. Гюзелев фигурира в списъка на спомоществователите на „Българското книжовно дружество“, които с лепата си и други дарове подпомагат основаването на дружеството и започването на неговата дейност — 1868 — 1869 г. (Вж. НБКМ — БИА, Ф. 110, а. е. 7, л. 5, 6, 7.)

Още като учител в Етрополе, а след това и в Добруджа със своя замах и знания на II чужди езика той респектира турската администрация и я прави до-благосклонна към неговите просветни замисли и дори му съдействуват. Софийският паша впоследствие с възторг отбелязва: „Султанството ни може да се гордее с човек като Пеев“, а силистренският възкликва. „По-умна глава от Пеев няма в Силистренския санджак.“

изпратени със съжаление и съчувствие от своите ученици и много граждани от различна народност.

Това първо огорчение от несправедливостта на поробителите турци и гърци и от зараждащата се българска буржоазия бързо се превъзмогва от верния на своя народ възрожденец просветител и революционер Тодор Пеев.

Васил Икономов проявява особен интерес към просветните и политическите проблеми на своето време. Неговата активна будна съвест го кара да откликва на всички по-важни събития в областта и страната. Неговите статии във в. „Македония“, „Турция“ и други по време на учителствуването му в Силистра и като студент в медицинския факултет в Букурещ показват неговите широки интереси и реалистичен поглед към редица проблеми, като нуждата от дружество за разпространение на просвета по подобие на съществуващото румънско дружество, запознава читателите с пруската образователна система, подхвърля на критика проекта на Мидхат паша за реформи, пише геометрия за българските учители и др.*

Напускането на Тодор Пеев е съпроводено със закриването на „Общонародното класно училище“. Взаимното училище просъществувало до 1869 г., през което време се редуват няколко учители, които не се задържат повече от година и не създават нещо съществено за продължаване прогресивната традиция, създадена от Т. Пеев и В. Икономов, поради неблагоприятните политически условия в резултат на вилнеенето на Дионисий, отрицателната позиция на турската власт към българските просветни учреждения и реакционно настроените български чорбаджии и някои от другите народносни групи към учителите възрожденци.

Нов етап в развитието на взаимното и класно училище в Силистра настъпва след идването на Янко Тодоров²⁴⁶ като заместник на П. Икономов през 1869 г. Той получава образованието си в Сопот, но няма възможност да разшири познанията си в по-висока степен училища поради липса на материални средства. Още от малък познал негодите, лишенията и борбата за хляб, но природно надарен, Янко Тодоров** посвещава енергията си на учителското

* Вж. в. „Македония“, I, 42, 16. IX. 1867; пак там, II, 26, 25. V. 1868; пак там, III, 27, 31. V. 1869; в. „Народност“, I, 8, 1. XII. 1867, пак там, I, 62, 3. XI. 1867.)

²⁴⁶ В. „Македония“, бр. 37, 23. X. 1869.

** В 1869 г. В. Левски на път за Румъния, след като е завършил своята мисия, пристига във Варна. Случайно тук той се среща с Гено Чолаков от Силистра, който се връща от Цариград по търговски работи. Левски, който добре познава българския патриот, открива желанието си да прехвърли Дунава. Заедно двамата пристигат в Силистра, където за оправдание на престоя на неизвестния чужденец в града пред турската власт фиктивно апостолът бива условен за даскал и певец. Но Левски няма време да се бави и след тридневен пребиваване, облечен в полски дрехи, през с. Ветрен прехвърля Дунава с лодка в Румъния. (Вж. ОДА — Силистра, Силистренски алманах за 1899 г., г. I, Силистра, 1899, с. 51; в. „Подем“, II, бр. 7, 3. III. 1941; в. „Силистренска трибуна“, бр. 20, 16. II. 1963.)

За революционна дейност Гено Чолаков бива изпратен на заточение. Оба-

поприще и революционното дело. Запознал се отрано с В. Левски и други революционери, той впоследствие става верен на делото на борбата за политическо и национално освобождение.

Енергичен и жизнерадостен, Янко Тодоров напуска с. Калипетрово и се уславя за учител във взаимното училище в Силистра, като първата му стъпка е да внесе новост в обучението — да изхвърли таблиците и полукръзите и да въведе буквара на Христо Г. Данов. С това се ликвидират основните елементи, характерни за първоначалния стадий на развитие на взаимните училища през Възраждането.

Събрал повече от 150 — 200 деца в училище, той се изправя пред невъзможността да ги обучава, затова по молба на училищното настоятелство той се обръща с писмо до Хр. Г. Данов да бъдат изпратени в Силистра двама учители, от които един за класното, а друг — за обучение на момичетата.

Подобно на своя предшественик Т. Пеев,* Янко Тодоров** се

че липсва всякакъв документ, който да потвърди идването на апостола в Силистра. Документират е само фактът, че действително в Силистра има частей революционен комитет и преди 1872 г. Това личи от писмото на В. Левски (от 10. I. 1872 г.) до Ф. Тотю и обратния отговор на последния до Левски (от 20. II. 1872 г.), в което апостолът прави бележки на Ф. Тотю за разговорите му със силистренци по повод на готвещото се въстание, а той възражава на това мъмрене и настоява за общо събрание, за разяснение на въпроса, защото той ги възвърнал от въстание, но им дал кураж. (Вж. в „Свобода“, I, бр. 15, 20. II. 1870; Страшимиров, Д. Т., Васил Левски, Живот, дела, извори, том I, извори, София, 1929, с. 89, 337.)

В началото на 1879 г. по нареждане на В. Левски Ангел Кънчев обикаля редица градове в Добруджа „по комитетски работи“, като Балчик, Кюстенджа, Меджидие, Черна вода, Мачин, Сакча, Тулча и Ени-къой. (Вж. Ст. Заимов, Васил Левски, II изд., София, 1897, с. 134.) Безспорно тук, в Източна България (Мизия), той основава частни революционни комитети, след което бива избран за „Постоянен член на „Привременното българско правителство и като главен кореспондент на тайните комитети в Турско и помощник-апостол на Дякона при БЦРК“ (пак там, с. 132).

* Библиотеката и личната архива на Т. Пеев съдържат ценни документи, хвърлящи светлина върху неговата дейност като педагог, публицист и революционер. (Вж. ЦДИА, Ф. 177, оп. 2, а. е. 1301, л. 24, 48). Библиотеката му съдържа (протокол № 1 от 22. II. 1941 г. на НБКМ): I група: I джебно подвързано бележничко на Хр. Ботев, което той предава в парахода „Радецки“ на Димитър Горов заедно с други негови вещи и историческото му писмо до жена му Вене-та; I писмо на Ботев до Пеев, призовка от румънско съдилище, няколко визитни картички. В бележничкото са записани имената на 40 — 50 негови четници и текст: „На 9 часа сутринта ще целунем свещената българска земя“ (пак там, л. 49). II група: 250 писма, от които 35 от епископ Климент (В. Друмев); 26 от М. Друмев; 18 от Данаил Хр. Попов; 4 от П. Хитов; 1 от П. Волов, Ив. Найденов, П. Р. Славейков и К. Иречек; I тетрадка на М. Дринов с народни песни; няколко откъслечни ръкописа от статии и рецензии на В. Друмев; няколко слова и речи, произнесени на времето при разни случаи от Т. Пеев; статии по старобългарски език от Н. Палаузов; разни печатни възвания; преписка по учебното дело в Браила (пак там, л. 49, 50, 51).

** Впоследствие като учител в Оряхово Янко Тодоров е член на таен революционен комитет, подпомага българските революционери-емигранти и апостоли в прехвърлянето им от България в Румъния, вдъхва вяра у своите сънародници в близкото освобождение на своята Родина. Поради предателство той бива окован във вериги след разгрома на четата на Хр. Ботев и заедно със Ст.

отличава с качествата на организатор и обществен деец. Той замисля да издигне културата на българското население, като го запознае с театрални постановки. З целта създава театрална трупа и приходите от представленията използва за посрещане на училищните нужди. За пръв път при него училището започва да получава нови книги, списания и вестници.

Идването на Андон Кисяков, родом от Копривщица, и Парашкева Стоева Векилова (Евлампия), също от Копривщица, през 1869 г. е свързано с нови моменти в развитието на учебното дело в Силистра.

Възпитаник на Яким Груев, Андон Кисяков²⁴⁷ през едногодишното си пребиваване в Силистра създава добра организация на обучението в класното училище, продължава поставеното начало на предметната система от Т. Пеев. Българската община и училищното настоятелство се отнасят с почит и уважение към него, виждайки в негово лице добър педагог, достоен заместник на своя предшественик. Това се вижда и от месечното му възнаграждение от 7000 гроша годишно, което възприема българската община в Силистра.

Той е привърженик на системното обучение, на личната отговорност на учителя пред своите възпитаници, пред училищното настоятелство и пред родителите на учениците за даваните от него знания и възпитание. Привърженик е и на реда и дисциплината в училище и на отчетността за извършената дейност.

На годишния тържествен изпит в края на учебната 1869 — 1870 година Андон Кисяков се представя по думите на д-р Сл. Чаушев блестящо. Знанията на учениците по история и френски език удовлетворяват присъстващите. Добра дейност през 1871 г. проявява учителят Георги П. Дацков, който отделя особено внимание за културното развитие на българите в града.²⁴⁸

Успехите на учебното дело в Силистра през 60 — 70-те години не биха били така чувствителни, ако не бяха усилията на родолюбивото училищно настоятелство и най-вече на Гено Атанасов Чолаков, родом от гр. Русе. Получил добро за времето си образование в русенското взаимно и класно училище при даскал Парашкев, младият Гено отива в Силистра при вуйчо си Ради Тодоров, известен възрожденски първенец, и се залавя за търговия. Скоро будният и инициативен младеж се включва в борбата по черков-

Занов и други революционери бива отведен в Русе, изтезаван и след Освобождението на България е отново учител в гр. Силистра.

Очевидно в Силистра е имало частен революционен комитет, което узнаваме от писмото на Бочукоглу (псевдоним на български революционер от конспиративна гледна точка) от 6. VIII. 1872 г. до В. Левски, в което той информира Дякона, че „в пътуването си като представител аз отворих частни комитети в Лом, Силистра и Черна вода. . . Сега Ви повтарям, че и тия места трябва да се обикалят.“ (Вж. Д. Т. Страшимиров, Левски, живот, дела, извори, т. I, Извори, София, 1929, с. 372 — 375.)

²⁴⁷ В. „Турция“, бр. 40, 20. XI. 1869.

²⁴⁸ М. Стоянов, Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957, с. 78.

ния въпрос, влиза в схватки с Дионисий и Ибрахим паша, защитава своя език и култура, достойнството си на българин. Изпратен в затворите на Цариград, а след това освободен, с още по-голямо настръхване се включва в движението за политическа правда и национално освобождение. Заставайки начело на революционно настроените млади силистренци и бивайки в течение и връзка с българската революционна емиграция и най-вече с Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю, Васил Левски, той развива широка политическа дейност за подпомагане на училищата, читалищата, четническото дело, сам отделя от своите средства, става разпространител на редица вестници, като „България“, „Цариград“ и др., а преди това на „Дунавски лебед“, тайно прехвърля през Дунава революционери, подготвя силистренци за въстание²⁴⁹, дава своя принос за подготовката на добруджанци като участници впоследствие в Освободителната война като опълченци.

Активизирането на политическата зрелост на българското население в Добруджа през 1871 — 1872 г. среща противодействие не само от страна на турската власт и гърците, но и в голяма степен от българското чорбаджийство в Силистра и цяла Добруджа. Консервативното отношение на чорбаджиите, тяхната интригантска и предателска роля, влизаща в съглашение с турската административна и фенерска власт, в името на запазване на своите икономически и политически интереси неведнъж разстройва учебното дело в този край, прогонва учителите, затваря читалищата, изпраща на заточение най-големите родолюбци на отечеството.

Нагледен пример за отрицателното отношение на чорбаджиите от Силистра и Силистренско към всички начинания на просветните и политически дейци ни дава Рашко Блъсков в издаваното от него сп. „Училище“. През 1871 — 1872 г. поради непрекъснати раздори, липса на единодействие и недостатъчни грижи към просветните въпроси от страна на българската община и училищното настоятелство, заети в непрекъснати разпри, изпитите в училището се провеждат формално, обучението в девическото училище е разстроено, учителите не се задържат повече от 2 — 3 месеца.²⁵⁰

Подобно е състоянието на училищата и в силистренските училища през този период на непрекъснати котерийни борби на добруджанското чорбаджийство. В с. Калипетрово, в бившия авторитетен просветен селски център, поради затрудненията, които създават местните чорбаджии, училището е затворено, учителите не се подбират и често се спазаряват в кръчмата.²⁵¹ В с. Караорман раздорите, създадени от поп Бончо, и неподготвеността на учителя П. Сл. допринасят за опразване на училището от ученици.²⁵² Не по-добро е и положението в с. Бабук, Алмалий, Кайнарджа, Алфатар и др., където поради вредителството на местните чорбад-

249 В. „Нова България“, I бр. 66. 26. II. 1877.

250 Сп. „Училище“, г. II, 15. VII. 1872, с. 103.

251 Сп. „Училище“, г. II, 24. IX. 1872, с. 133.

252 Сп. „Училище“, г. II, 28. X. 1872, с. 150.

жи и недостойното поведение на свещениците училищата са превърнати в „курници“²⁵³. Резкостта на автора към изоставането на училищата в посочените селища се променя в следващите броеве на споменатото списание, като се отбелязва, че училищните работи в селата Алфатар и Алмалий са се подобрили поради това, че „по-добри им са учителите Т. Станчев (с. Алмалий) и Т. Мирчев (с. Алфатар)“²⁵⁴.

През същия период не по-добро е състоянието на просветното дело и в Тутракан. Обаче през 1873 г. тутраканската българска община и преди всичко по инициатива на учителя Н. К. Балкански поставя на сериозна основа училището, увеличавайки броя на учениците на 40 деца, между които и румънчета, открива се читалище, урежда се пансион за ония ученици, които идват от съседните села, събират се помощи за осигуряване на прехраната на децата от пансиона.²⁵⁵

За да напомни отговорността за учебното дело на своите бивши съграждани от крайдунавския край на Добруджа, Рашко Блъсков посочва за пример инициативата и загрижеността на румънското малцинство в Силистра към тяхното училище, като обнародва приетия от румъните „Устав на едно румънско дружество за промишлеността и езика от Силистра“²⁵⁶, в който между другото е отбелязано:

- „1. Дружеството да пропагандира с всички възможни средства между властите изучаването на румънски език и да подпомага процъфтяването на влашките училища.
2. Да съдействува за народното развитие и да запази неговите привилегии.
3. Да покровителствува градските и селските училища от цяла Добруджа и да открие девическо училище в гр. Силистра.
4. Да се грижи за увеличаване на училищата и подобряване на работата им.
5. Да настоява за непременно прилагане на дело народното (румънско) просвещение.
6. Да пази законните права на учителското съсловие.
7. Да подпомага учениците румънчета тук и в Добруджа.
8. Да се старее за откриване на подготвително училище с 4 класа. . .“.

Р. Блъсков се обръща с апел към гражданите на Силистра, в частност към новоизбраната българска община, да обединят своите усилия, да изоставят политиката на раздори и вътрешни борби под влиянието на „чорбаджийската пасмина“ и да се заловят за издигане учебното дело на полагачата му се висота.²⁵⁷

През 70-те години особена активност по уреждане на училищ-

²⁵³ Сп. „Училище“, г. II, 16. XI. 1872, с. 157.

²⁵⁴ Сп. „Училище“, г. III, 27. II. 1873, с. 13

²⁵⁵ Сп. „Училище“, г. III, 28. XI. 1873, с. 36.

²⁵⁶ Сп. „Училище“, г. II, 30. VIII. 1872, с. 94 — 95

²⁵⁷ Пак там, с. 25.

ните дела проявява смесеният духовен съвет в Силистра. Той избира училищни настоятели, улавя учители, определя заплатите им, грижи се за цялостната работа в градските училища.²⁵⁸ С протокол от 29. I. 1876 г. за училищни настоятели са избрани Тодораки Радев, Пею Бохоров, Хар. Чизмаров и Гица Иванов.

Особено дейно участие в решаването на училищните въпроси взема силистренският първенец и член на смесения духовен съвет Яни Бояджи. На заседанието на съвета от 3. III. 1876 г. при обсъждане на кандидатурата на учител по турски език в българските училища той категорично отхвърля всякакво предложение да се назначава лице по турски език, обосновавайки се, че това не е нужно, а трябва да се насочи внимателно към по-добро „изучаване на матерния език“²⁵⁹

Обсъждайки въпроса за материалната издръжка на училищата, съветът на 6. IV. 1874 г. взема решение да се съберат волни помощи и се построят „църковни дюкяни“, с чиито доходи да се подпомогнат училищата в града. На състоялото се по този повод извънредно събрание епископ Климент Браницки (В. Друмев) одобрява инициативата на силистренските първенци и изказва похвала към тях.²⁶⁰ В лицето на К. Браницки силистренското гражданство вижда свой покровител и защитник и особено цени неговите грижи за учебното дело в Добруджа.

За доизкарване на въпросните дюкяни радетелите на българската просвета Яни Бояджи, Жеко Маринов, Симеон Киряков и др. се задължават да дадат в заем пари и сключват договор за направата на 70 — 80 000 тухли.²⁶¹

От протоколите от заседанията на съвета се вижда и определеното възнаграждение на уславяните за всяка година учители. Така заплатата на Димитър Драганов е 1584 горша, на Цвятко Ненов — 1328 гроша, на Сава Доброплодни — 1040 гроша, а от 10. VII. 1874 г., когато се взема решение да се условят учителите Димитър Енчев и жена му Антонина Енчева, е отбелязано от 11 същия месец, че годишната им заплата е 14 000 гр.²⁶²

През 1872 г. в Долното училище в Хаджиоглу Пазарджик се открива класно училище,²⁶³ в което постъпват завършилите началното училище в Горната махала и взаимното училище. На фона на разгорялата се социално-политическа борба между пробудената маса, средни търговци, занаятчии, либерално настроената интелигенция и старата, икономически силната чорбаджийска върхушка се появяват противоречия и сред учителството, в резултат на което Калчо Бобчевски бива елиминиран, а главен учител в клас-

²⁵⁸ ОДА — Силистра, Кондика на Силистренската църква от 1870 до 1881 г.

²⁵⁹ Пак там.

²⁶⁰ Пак там.

²⁶¹ Пак там.

²⁶² Пак там.

²⁶³ Р. Каролев. Уроци по българската черковна история, изд. I, Цариград, 1873, с. 183.

ното училище става Йосиф Стоянов,²⁶⁴ внук на чорбаджията Иван х. Вълков и сина Стоянчо х. Иванов, получил на времето си образование в Хаджиоглу Пазарджик, Смоленск, Цариград (частно училище).²⁶⁵

След надделяване на другата групировка през 1874 г. Йосиф Стоянов бива заставен да напусне града, а К. Бобчевски се завръща и става учител в класното училище. Борбата между двете социални групировки се пренася и на страниците на тогавашния печат.²⁶⁶ Очевидно за да бъде уязвен обществено родолюбивият учител от Хаджиоглу Пазарджик Калчо Бобчевски, в „Източно време“²⁶⁷ излиза с кореспонденция под псевдоним „Същият гражданин“, който между препоръките за обединение на касите на горното и долното училища и създаване на главно, подготвително и начално училища (дописникът е вероятно с прочорбаджийски настроения) предлага да се замени учителят Бобчевски с друг, по-способен учител.

В горното училище след Костадин П. Бакалов идва Стефан Деребеев от Карлово.²⁶⁸ Той успява да издигне обучението на равнището на долното класно училище.

Издържката на двете училища се осигурява от българската община в двете махали, тъй като държавата не е заинтересувана да поддържа български просветни институти. Средствата се набират предимно от дарения, а след отделянето на българската църква се заделя част от владичината, от еснафските каси и др. постъпления.

През 70-те години учител в Хаджиоглу Пазарджик става Христо поп Йосифов²⁶⁹ на мястото на Стефан Деребеев (1872 — 1873 г.), който впоследствие се премества в с. Юшенлий. На негово място идва Руси Янчев, който е ученик на К. Бакалов и учителствува до 1877 г.

В 1876 г. се открива в долното училище (класно) IV клас (то бива считано за главно). На мястото на Сп. Грамадов²⁷⁰ бива Никола Щерев, завършил местното училище, а след това габровската гимназия, като продължава да учителствува и след Освобождението на България.

През годините 1871 — 1876 година в Добруджа се разгръща в широк мащаб активна културно-просветна, политическа и революционна дейност. Посещението на П. Хитов и поп Харитон и

²⁶⁴ П. Ников, Българското възраждане във Варна и Варненско, мигро-полит Йоаким и неговата кореспонденция, С., 1934, с. 50.

²⁶⁵ Пак там, с. 50 (85).

²⁶⁶ В. „Век“, г. I, бр. 43, 2. XI. 1874; пак там, бр. 38, 28. IX. 1874; в. „Право“, г. V, бр. 44, 28. XII. 1870; пак там, бр. 38, 17. XI. 1873; сп. „Училище“, г. II, кн. 15, 31. VIII. 1873.

²⁶⁷ В. „Източно време“, I, 50, 25. I. 1876.

²⁶⁸ Ив. Царев, Стефан Деребеев, в. „Варненски общински вестник“, бр. 219, 1. 1930.

²⁶⁹ В. Друмев, Нещастна фамилия, изд. II, 1873, с. 123.

²⁷⁰ ОДА — Варна, Ф. 75 к, оп. 1, а. е. 2, л. 13

влиянието на Ст. Караджа преди това в Северна Добруджа и най-вече в Тулчанско оказват своето благотворно въздействие за политическото израстване на добруджанското население.

В Хаджиоглу Пазарджик бива посветен в комитетските дела и развива подготвителна дейност Пейо Буюклията („Дядо Пейо“). Съдейки от отчета на Т. Твърдински,²⁷¹ в Хаджиоглу Пазарджик, Тулча, Силистра и др. вече има подготвени хора и нужното оръжие за участие във въстанието в помощ на Шуменския край.

Обстоятелството, че Добруджа се намира в най-източните покрайнини на Османската империя, далеч от погледите на дипломатическите представители на западноевропейските държави и най-вече на Русия, заселена след Кримската война с чувствителен контингент черкези и татари, на които войната в Закавказието и тук е основно занятие за грабеж, без трудови навици и връзка с родната земя, я прави особено безправна, беззащитна от посегателствата на всеки, който носи оръжие и се ползува с покровителството на поробителя.

Самият мачински каймакамин, националистически настроен, страхливец, плашейки се от собствения мираж от поредно българско въстание или преминаване на чети през Дунава, през май 1876 г. пуска слух, че предстои преминаването на Дунава от 1500 български въстаници, и дава нареждане на турското, черкезкото, татарското население да се въоръжи и бъде готово всеки момент за даване отпор на „комитите“. Те това и чакат, предварително въоръжени до зъби и фанатично настроени, за да се нахвърлят върху беззащитното население. И резултатите от този „апел“ не закъсняват. Въоръжени банди кръстосват Тулчански санджак надлъж и шир. Всеки срещнат българин по пътя бива събличан, обран, завързан, бит и убиван като „комита“. Нападат се къщи, обират се, подкарват се стада извън селищата, за да не се върнат вече никога.

Ежедневните нападения са обикновено явление. Обект на нападение са и румъни, немци, руси. Оплакванията на добруджанското население не достигат нито до пашата, нито до султана. Безправнието и мъките на добруджанци след Априлското въстание до самото Освобождение са неизказани. Терорът е нечуван.²⁷²

За разследване злодеянията на черкезките шайки, върлуващи най-вече в Северна Добруджа, привидно е натоварена комисия от тулчанския управител Саид паша. През май 1877 г. комисията, в чийто състав влизат турци, българи, румъни и др., обхождат редица села, в това число Къшла, Сомово, Паркъш, Николицел, Телица, Налбант, Еникьой и др., и установява, че много от селищата са опустошени, опожарени със съборени или полусъборени къщи, изпочупени врати и прозорци, с ограбена и разхвърляна покъщнина.

²⁷¹ Стр. Димитров, Стопанско, културно и политическо развитие на града (Хаджиоглу Пазарджик) през Възраждането, сб. „История на гр. Толбухин“, София, с. 147 — 150.

²⁷² ОДА — Русе, Ф. 43 к, оп. 1, а. е. 12, л. 226 — 227.

на, унищожени училища и църкви, убити и ранени българи, обезчестени жени и деца. Според констативния лист, намерен у двама убити българи на път за Тулча, за да го поднесат на пашата с цел да го информират за извършеното черкезко нападение върху с. Конгас, кражбите възлизат на 98 378 гроша.²⁷³

И след Берлинския конгрес, когато Северна Добруджа бива откъсната от България и присъединена към кралство Румъния, от изработената система от предубедения директор на букурещката хроника Виктор Алфред де Гастон през 1878 година, последната година на турското робство, се вижда че от оцелелите 40 училища само в Тулчански санджак 25 са български, а останалите се разпределят между турци, румъни, гърци, руси и др.

Тези, макар и доста окастриени сведения за културно-просветния облик на добруджанци преди Освобождението, без тук да бъдат включени и девическите училища в Добруджа след Кримската война, показват за сетен път, че никаква превратност не е била в състоянието да загаси естествения порив на добруджанското население към свобода, роден език и просвета, към родно училище.

²⁷³ ОДА — Русе, Ф. 43 к. оп. 1, а. е. 21, л. 57 — 59. (Кражбите на черкезите само в с. Конгас възлизат на: жито — 1183 кг, ечемик — 800 кг, овес — 214 кг, царевича — 338 кг, просо — 55 кг, къзълдар — 76 кг, каруци и талиги — 65 бр., плугове — 12 бр., седла — 1 бр., търмъци — 5 бр., добитък (воллове, коне, крави) — 83 глави, дрехи, пари, бакъри, казани, 125 ведра вино, 45 ведра ракия, 42 ведра оцет и пр.)

РАЗВИТИЕ БОЛГАРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДОБРУДЖЕ ПОСЛЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ

Марин П. Люлюшев

Резюме

Настоящая статья является частью общей темы о борьбе добруджанского населения за родную школу во время Возрождения. В ней раскрывается та специфическая борьба за родное просвещение в Добрудже, которая отличается от борьбы в других районах страны из-за разного этнического состава, демографических условий, социальной структуры населения и экономического и политического характера района.

Тема охватывает два основных вопроса:

1. Дальнейшее разрастание взаимных школ и их превращение в классные школы после Крымской войны.

2. Классные школы. Проникновение революционных идей среди учительства. Борьба против вмешательства греческого духовенства в работу болгарских школ в Добрудже.

Первая часть рассматривает облик поздней — килийского характера обучения в Добрудже и его перерастание в общественно-взаимное обучение под влиянием русской образовательной системы и под руководством болгарских учителей — русских воспитанников.

Вторая часть раскрывает борьбу добруджанской общественности и учительства против реакционной политики греческой патриархии и турецкой спекуляции, направленных на ликвидацию болгарских школ.

Борьба за демократическую основу болгарских просветительных учреждений после Крымской войны раскрыта на фоне стремления добруджанского населения к родному просвещению, самобытной культуре, и национальному освобождению во главе со своими учителями — возрожденцами и революционерами: И. Р. Блысковым, И. Кыршовским, Д. Станчевым, Ст. Изворским, С. Доброплодным, Т. Икономовым, Я. Тодоровым и др. под идейным руководством болгарской революционной эмиграции в лице Любена Каравелова, Христа Ботева, Василя Левского и др.

LE DEVELOPPEMENT DE L'EDUCATION BULGARE EN DOBROUDJA APRES LA GUERRE DE CRIMEE

Marine Luluhev

Résumé

Le présent article fait partie d'une étude sur la lutte de la population de la Dobroudja pour une école nationale pendant la Renaissance bulgare. Ce thème est traité dans le but de découvrir, en dépouillant les archives de certains instituts de Sofia et des villes départementales, de vieilles publications et d'autres sources encore, le caractère spécifique de la lutte pour une éducation nationale dans la Dobroudja — ce berceau de la conscience bulgare. Cette spécificité est due aux vicissitudes de l'histoire, à la composition ethnique, à la situation géographique, à la structure sociale, à l'aspect économique et politique de cette région pendant la période en question.

Le thème comprend deux problèmes principaux:

1. L'agrandissement ultérieur des écoles mutuelles et leur transformation en écoles à classes dans les circonstances d'après guerre.
2. Les écoles à classes. La pénétration des idées révolutionnaires au milieu des professeurs. La lutte contre l'ingérence du clergé grec dans l'activité des écoles bulgares.

La première partie traite du caractère de l'enseignement dans les écoles des monastères et des maîtres artisans, appelées écoles cellulaires, pendant la dernière période de leur existence, du passage vers une école à éducation mutuelle, ainsi que de l'existence d'écoles mutuelles privées et d'écoles mutuelles communales sous l'influence du système d'éducation russe et sous la direction de certains Bulgariens fait à l'école russe.

La deuxième partie met en évidence la lutte de la population de la Dobroudja, y compris les professeurs, contre la politique réactionnaire du patriarcat grec et contre les spéculations turques visant à liquider les écoles bulgares.

La lutte pour une base démocratique et populaire des établissements d'enseignement après la guerre de Crimée est étudiée sur le fond des aspirations de la population de la Dobroudja pour une éducation populaire, pour une culture originale, pour une libération nationale. C'étaient les professeurs — éveilleurs de la conscience du peuple — et les révolutionnaires, tels Ilia R. Blaskov, Ivan Karchovsky, Dimitar Stanchev, Stéphane Izvorsky, Sava Dobroplodny, Todor Ikonov, Todor Péev, Ianko Todorov, Guéno Tcholakov, sous la direction idéologique de l'émigration révolutionnaire bulgare: (Luben Karavelov, Christo Botev, Vassil Levsky etc.) qui étaient à la tête de cette lutte.

ГЕОРГИ ЦЕНКОВ

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ ОТ ЛИЧНОСТТА
НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ
ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

GIEORGUI ZENKOV

ONE OF THE BASIC PSYCHOLOGICAL PROBLEMS
WHICH HAS A DIRECT BEARING ON THE EFFECTIVE
CONTROL OF JUVENILE ANTISOCIAL IS THE
STUDY OF THE UNDER AGE PERSONALITY

СОФИЯ, 1973 г.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
1951

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
1951

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
1951

1. УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

В новата Програма на Българската комунистическа партия, както и в Отчетния доклад на X партиен конгрес се определя извънредно важно място на науката във всички области на живота. Отделя се специално внимание на обществените науки, необходими за научно ръководство на разнообразните социални процеси при построяването на развито социалистическо общество. „Българската комунистическа партия си поставя за цел развитието на науката да достигне равнище, при което цялата дейност у нас — политическа, икономическа, идеологическа, възпитателна, управленческа и пр. да се осъществява все по-пълно върху научна основа в съответствие с марксистко-ленинската теория, постиженията на научно-техническата революция.“¹

По-нататъшното научно разработване на въпросите, свързани с комунистическото възпитание на младежта, изпъкват като първостепенна задача. Това налага комплексното разглеждане на многобройните проблеми от различни науки, което предполага интеграция между педагогиката, психологията, социологията, икономиката.

Определено място сред тях заемат проблемите на противообщественото поведение на непълнолетните. Научното разкриване на причините, условията и мотивите, които ги способствуват, е част от цялостното съдържание на социалното управление, което не може да не държи сметка и за негативните процеси в нашето общество. Напротив, техният отрицателен характер ни задължава да поставим организацията и управлението на борбата срещу отрицателните явления и особено борбата срещу противообществените прояви на непълнолетните на съвременни научно-управленчески основи.

Като социално явление противообщественото поведение на непълнолетните правонарушители се характеризира с многобройни причинни връзки, със сложни взаимоотношения, които са предмет на изследване на отделните науки. Както подчертава Ф. Енгелс, в науката и особено в науката за обществото „не само решаването на всеки въпрос повдига огромно множество нови въпроси, но всеки отделен въпрос може да се реши в повечето случаи само на части, по пътя на редица изследвания“².

¹ Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред X конгрес на партията, С., 1971, стр. 81.

² Ф. Енгелс, Анти Дюринг, М., 1948, стр. 83.

Проблемите на противообщественото поведение на непълнолетните правонарушители в нашата страна се намират в начален стадий на изследване от педагогическата наука, психологията, криминологията. В предлаганата студия е направен опит да се разкрият същността и съдържанието, социално-психологическите и педагогическите причини и закономерности във формирането на две важни страни от особеностите на личността на непълнолетните правонарушители: възгледите и потребностите, които мотивират противообщественото поведение и тяхното здравно-психическо състояние, с цел да се улесни идеологическата работа на партията, Отечествения фронт, професионалните съюзи, комсомола и цялата общественост в борбата за комунистическо възпитание на младежта и отрицателните явления в нашето общество.

II. ПРИНЦИПИ И МЕТОДИ ЗА ИЗУЧАВАНЕ ЛИЧНОСТТА НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

1. Принципи за изучаване личността на непълнолетните

Пълната социално-педагогическа и психологическа характеристика се явява необходимост както за педагогическата теория и практика, така и за криминологията и борбата срещу противообщественото поведение на непълнолетните, за да може да се разкрият по-задълбочено причините, и условията, обуславящи противообщественото им поведение, за да се изгради по-ефективна система за превантивна работа, за да се прилагат по-плодотворно подходящи форми, методи, принципи и прийоми в превъзпитателния процес. Тази характеристика ще ползува криминологията, криминалистиката, прокурорската и съдебната практика. Заедно с тях би ползувала и широк кръг читатели — учители, родители, обществени дейци и организации.

Цел на такава характеристика е да се проучат закономерностите в психофизиологическото и социално-психологическото развитие на непълнолетните, да се установят нивото и степента на комунистическото съзнание и възпитание и преди всичко да се систематизира и класифицира типичното и особеното в нравствените качества на личността.

За да можем да приложим сполучливо подходящи методи за изследване личността на непълнолетните, сме изхождали от основни принципи, взети от педагогиката, педагогическата психология и социологията.

В съветската психология личността се разглежда като социално явление по своята същност, произход и път на формиране. От качествата на личността се отделят тези, които обуславят обществено значимото в поведението и дейността на човека и го правят субект на труда, познанието и обществото. Сред тези особености, определено място заема системата от мотиви, моралните ценности, които определят постъпките и най-разнообразните отношения — към хората, към света, към различните видове дейности, към себе

си, а така също начина на поведение, в които тези отношения се изразяват.

Съветският психолог Т. В. Драгунов подчертава: „За да стане пълноценен и равноправен член на определено общество, детето е длъжно също да овладее и специфичните за това общество отношения между хората, тази система на морал, обществен идеал, задачи и способности на поведение, които биха му позволили да участва в живота на това общество, да бъде негов член. Ето защо ние считаме, че същността на формиране личността от нейното детство до нейната зрялост се състои в усвояването именно на тази особена страна на общественно-историческия опит, зафиксирани в образци на морала, отношенията, начините на поведение и т. н.“ (14; 8). Именно чрез определени образци, съществуващи във вид на морални норми, изисквания, обществени идеали и съответстващи на тях начин на поведение, детето овладява съдържанието и формите на човешките отношения, съществуващи в отделните сфери на живота и дейността на хората в нашето общество. Чрез общуването се осигурява това усвояване, а и оттам се формира личността. Социалната действителност, реално формираща личността на детето, съществува във вид на конкретни изисквания, които предявяват към него окръжаващите го хора, техните лични черти. Възможност на детето за избор; от него се изисква пряко или косвено усвояването на конкретни норми, образци на отношения и поведение. Огромно значение в този процес има конкретната практика на отношенията, които детето създава с окръжаващите го хора. Доколкото в нея намират конкретно въплъщение определени норми, изисквания и образци.

Тяхното съдържание и начин на пренасяне в практиката на отношенията с окръжаващите хора преди всичко определя формирането на неговата личност (14,9—10).

а) Принципът за изследване личността чрез изучаване нейните дейности или сведения за тях се обуславя от тяхното формиращо значение. Особена важност има изучаването на условията, в които е протекла трудовата и учебната дейност на непълнолетните. Определящо значение има изучаването на противообществените прояви като особен вид дейност, която не може да не се е отразила върху формирането и развитието на личността.

б) Принципът на изучаване личността в колектива има значение за изследване въпросите, свързани с нейното утвърждаване и трудностите, които тя изпитва в този процес.

Доколко личността на непълнолетния се е формирала в колектива, каква е насоката на този колектив, е важен въпрос, чрез който можем да установим какво е отношението ѝ към другите, каква е системата на другарските и приятелски отношения, доколко личността е готова да участва в колективен живот. На фона на колектива се виждат и различават насочеността на личността, сте-

пента на развитието на психическите процеси, нивото на комунистическото възпитание.

в) Принципът на проучване на непълнолетните в тяхното развитие има особено значение за превъзпитателния процес. Благодарение на развитието, на пластичността на човешкото съзнание и кората на главния мозък, използвайки правилно педагогическата система на А. С. Макаренко и съвременната теория на възпитанието, ще можем да насочим развитието на личността в положителна насока. Както лошите семейни условия и възпитание, покварените другарски отношения и противообщественото поведение като дейности са насочили развитието на личността в отрицателна насока, така и общообразователното и професионално-производственото обучение, както и целият живот в превъзпитателните учебни заведения, като дейности ще насочат развитието на личността в положителна насока.

г) Принципът проучването на непълнолетните да има социално-педагогическа целенасоченост свързва в единство целите на изследванията с целите на комунистическото възпитание. Той ни дава основание за теоретическа и практическа целенасоченост на нашите изводи и препоръки към научни институти, към държавните и обществените органи и организации в борбата срещу противообществените прояви на непълнолетните.

д) Принципът на продължителност и многократност при изследването на отделните проблеми има важно значение за достоверността на изследователските резултати. Този принцип осигурява обективност и реалност на познавателния процес в нашата научноизследователска работа. Всеки наш извод е направен в резултат на многогодишно и многократно проучване.

е) Принципът на непосредствена учебно-възпитателна работа с непълнолетните осигурява конкретно запознаване с проблемите, с нуждите и трудностите на практиката. Всяка наша идея, концепция или хипотеза се е родила от *нуждата на практиката, на борбата за получаване оптимални учебно-възпитателни резултати.*

2. Методи на изследването.

Нашето изследване премина през три етапа. *Първият етап* се заключава в изучаването на непълнолетните правонарушители в процеса на практическата учебно-възпитателна работа в поправителен дом. В продължение на осем години сме провели многобройни социологически, педагогически, психологически и физиологически изследвания. Проучвали сме непълнолетните правонарушители, техните родители, приятелската и другарска среда. Общият брой на изследваните е 5200. Изследвани са групи от 100 до 300 човека, цялата съвкупност или репрезентативно.

Използувани са съвременни методи от социологията, педагогиката, психологията, математическата статистика и кибернетиката.

а) Анкетният метод се наложи поради масовия характер

на нашето изследване и изискването на минимален брой изследователски апарат.

Освен това той предоставя възможност за количествена обработка на резултатите и пълна анонимност на изследваните лица.

Класификацията на въпросите в анкетните карти сме съставили по три признака. По признака степен на свобода при отговора употребявахме два вида въпроси: с открити и закрити отговори. В първите години на нашите изследвания включихме в анкетните карти въпроси с открити отговори. Тяхна положителна страна е, че дават възможност на анкетираните свободно, без ограничения да се изкажат по зададените въпроси. В това се състои и трудността при тях, защото отговорите трудно се поддават на групировка. Натрупаният опит ни позволи да подготвим анкети със закрити отговори, които определихме чрез провеждане на пробно изследване на малки групи с открити отговори.

Систематизацията им ни служеше за основа при съставянето на закритите отговори.

Въпросите в анкетите по *съдържание* разграничавахме на три вида: такива, които изискват от анкетираните знания, за да отговорят; отразяващи мнението и намерението на анкетираните; изразяващи отношението и мотивите за поведение, както и личните качества на изследваните.

По *форма* въпросите биваха три вида: *дезюнктивни*, ползващи избор само на един от два изключващи се отговора; *конюнктивни*, позволяващи избор на няколко отговора, и *хипотетични*, позволяващи изказването на отношение и готовност за действие.

За осигуряване надеждност на анкетите изследваните лица са анкетирани *от два до пет пъти* на всяка анкета. Резултатите, които публикуваме, са обобщени и са средноаритметична величина (\bar{X}), получена от броя на проведените повторно анкети. Времето на повторното анкетиране се движи в границите от един до пет месеца.

За получаване на колкото се може по-голяма обективност на информацията осигурявахме достоверност на анкетите, която проверявахме чрез интервю, единични и общи разговори и беседи, наблюдения.

Обработката на анкетните карти се е извършвала по три начина. Най-напред изчисленията ставаха със сметачна машина, след това използвахме електронноизчислителния център в Михайловград и накрая обработката се извърши в електронноизчислителния център при НИИ по обща и педагогическа психология при АПН — Москва.

През първия етап на изследването сме съставили и правилни единадесет анкети с общо 540 въпроса. Анкетните карти имат следните теми: Отношение и възгледи на родителите на непълнолетните правонарушители за любовта, брака, семейните отношения и семейното възпитание (73 въпроса); Отношение на непълнолетните към родителите, семейното възпитание и семейните отношения

ния (70 въпроса); Отношение на родителите към противообществените прояви на техните деца (61 въпроса); Идеино-политическо чиво на непълнолетните правонарушители (112 въпроса); Критичност у непълнолетните (41 въпроса); Самокритичност (43 въпроса); Произход, ниво и степен на отчаянието и негативизма (76 въпроса); Произход, степен и ниво на оптимизма, мечтите и перспективните линии (22 въпроса); Склонност и степен на алкохолизъм (19 въпроса); Произход и същност на прякорите (8 въпроса); Произход и причини за говорните недостатъци (15 въпроса).

б) През този етап сме използвали и автобиографичния метод, който е собствена модификация на *клиничното интервю*. За целта се съставяше предварително анамнестична схема, която засяга основни въпроси от семейните отношения и семейното възпитание; другарската среда и приятелските отношения; отношение към училището, ДПО „Септемвриче“ и ДКМС; интересите и вкусовете, навиците и привичките; интересни преживявания; отношението към жената и любовта, към противообществените прояви. Автобиографии написаха анонимно петдесет непълнолетни, като се ръководеха от предварително дадената анамнестична схема. Едно от основните условия и преимущества на този метод е предварителното познаване личността и живота им. Общият обем на избраните автобиографии е 250 печатни страници.

в) Писмено анонимно изказване на непълнолетните по определена тема е особена форма за получаване на достоверна, достатъчна и необходима информация. То притежава свободата в изказванията както при творческото интервю и позволява да получим сведения за някои лични обстоятелства, мотиви и мнения, да вникнем по-дълбоко в тяхната качествена характеристика. На пример изказаха се по темата „За какво живееш и за какво ще живееш“.

Изказванията могат да се класифицират и систематизират в четири групи: непълнолетни с живот, чието съдържание е изпълнено с кражби, охолен живот, порочно другарство; непълнолетни с живот, чието съдържание е изпълнено с разврат, охолен живот и кражби; непълнолетни с живот, чието съдържание е изпълнено с увлечения към приключения и оръжие; непълнолетни с живот, чието съдържание е изпълнено с хубави и лоши дела.

г) Проучване на документи и материали като фактически материал, който показва квалификацията на противообществените прояви съобразно Наказателния кодекс, са избраните обвинителни актове. Те са групирани по членове от Наказателния кодекс. Общият им брой е 400, но сме подбрали най-типични, които ще използваме при изложението.

Проучени са материалите на 250 бракоразводни дела на Михайловградския окръжен съд за периода 1958—1964 г.

д) Цялостното проучване личността на непълнолетните правонарушители наложи използването на психопедагогическото наблюдение като метод, който осигурява системност в из-

следването, обективност в отразяване на проучваните въпроси, за фиксирайки събитията, проявите, преживяванията в момент на тяхното проявяване. Използвахме четири вида наблюдение, за да проучим по-гъвкаво и цялостно непълнолетните: систематично, непосредствено, кратковременно и продължително. За да имат научна стойност посочените видове наблюдения, са отговаряли на необходимите изисквания: целенасоченост, плановост, програмност, обективност, вярност, точност. На наблюдения са подложени поведение, отношенията в колектива, в другарската среда, постъпките, нравствените, трудовите и физическите качества и черти на непълнолетните. Особено внимание отделяхме, за да наблюдаваме единството и взаимната зависимост между дейностите и психиката, между отрицателната насоченост на личността, жаргонния език и мисленето.

е) Методът психопедагогическа беседа има предимства пред другите методи, защото дава възможност за установяването на директна връзка, личен контакт с изследваните непълнолетни. При нея се получават по-точни изследователски данни, защото изследователят има възможност в момента на изследването да провери и доуточни всичко съмнително и невярно. Беседата провеждахме в две форми: индивидуална и групова — с отряда. Индивидуалната беседа ни помагаше за по-подробно и дълбоко изучаване въпросите, които проучвахме чрез анкети, наблюдение, експерименти. Чрез нея доуточнявахме и някои въпроси, като жаргонния език, говорните недостатъци, семейните и другарски отношения, личните преживявания, мечтите и перспективните линии.

Груповата беседа прилагаме при проучване естетическите възгледи, интереси и вкусове, отношенията в колектива и производството, критичността и самокритичността, отчаянието и оптимизма на непълнолетните.

Най-подходящи форми на групова беседа са колективните обсъждания на кинофилми, театрални представления и художествени произведения.

Основни форми за регистриране резултатите от наблюденията и беседите са отрядният дневник и индивидуалната тетрадка. В отрядния дневник записвахме резултатите от груповите беседи, а в индивидуалната тетрадка — резултатите от четирите вида наблюдение и индивидуална беседа.

През осемте години работа в поправителен дом сме провели и отразили резултатите от 600 различни наблюдения, 1600 индивидуални беседи и 160 групови беседи.

В продължение на 12 години (1956 — 1970 г.) сме провели многобройни беседи и конкретни наблюдения с близки деца и случайни ученици от основните училища и средношколци, както и с техните родители. Темите на нашите разговори са били върху семейните отношения, семейните противоречия и семейното възпитание; приятелските отношения и другарската среда.

Този подход ни позволява да проверим непринудено в естествени условия установените закономерности, идеи, виждания.

ж) Въпросите, свързани с изясняване особеностите на някои психически процеси у непълнолетните, са изследвани чрез лабораторния експеримент. Направена е собствена модификация на методи от световноизвестни психолози. Изследвани са количествените особености на мисленето — обем, съдържание, бързина (по Б. В. Зайгарник), бързина и точност (по Б. В. Зайгарник и В. М. Коган), гъвкавост (по В. М. Коган); особеностите на мисловните операции — обобщения и конкретизация (по Б. В. Зайгарник). Направени са изследвания върху индивидуалните особености на паметта — сила (Ебингхауз), точност (Джекобсон), концентрираност, устойчивост и гъвкавост (по Р. Майли и И. Бурдон). Обобщените резултати от психологическите изследвания са в обем от 247 печатни страници.

з) Направени са частични психиатрични проучвания на говорните недостатъци у 320 непълнолетни за установяване на техния произход, причини и степен. Психиатрични медицински прегледи са извършени на 90 непълнолетни с леки психиатрични заболявания. Проучени са 25 съдебно-психиатрични експертизи на професори и лекари от Института за усъвършенстване на лекарите, Висшия медицински институт — София, и психиатрични диспансери.

и) Направени са и физиологически изследвания, като е използван естественият експеримент, за да се установят силата, равновесието и състоянието на възбудните и задръжните процеси в кората на главния мозък. Експериментът е проведен трикратно с 250 непълнолетни.

Резултатите от изследванията са събрани и систематизирани в следните четири части (1288 стр.): Педагогически изследвания, част I, озаглавена: Проучване пътя на развитие на непълнолетните правонарушители (401 стр.); Педагогически изследвания, част II, озаглавена: Изследване личността на непълнолетните правонарушители (469 стр.); Педагогически изследвания, част III, озаглавена: Изследване някои особености от личността на малолетните от ТВУ, Методика на възпитанието. Диаграми, схеми, таблици (313 стр.); Педагогически изследвания, част IV, озаглавена: Психопедагогически албум.

Подробно описание на методиката на изследване, обща характеристика на резултатите и някои идеи по въпросите на учебно-възпитателната работа в поправителните домове и борбата срещу противосоциалните прояви на непълнолетните са дадени в предговорите на всяка част.

През този етап сме работели под научното ръководство на проф. д-р Н. Чакъров от Софийския университет, на когото авторът дължи много и изказва сърдечна благодарност.

През втория етап на нашата работа сме изследвали средношколци от гр. Михайловград и политехническа гимназия „Хр. Ми-

айлов“, електротехникум „Хр. Ботев“, сградостроително училище „Колю Фичето“, вечерната гимназия. Поради големия брой на средношколците сме ги подбрали репрезентативно. Техният общ брой е 00. У тях сме изследвали идейно-политическото ниво, критичността и самокритичността, оптимизма и перспективните линии, вниманието, паметта и мисленето. Това изследване направихме с цел да определим различията в отклоненията.

Същественото за *третия етап* е теоретическото проучване и изясняване на въпросите, свързани с характеристиката на непълнолетните и различните страни на причините за тяхното противообществено поведение.

През този етап провеждахме последното изследване в нашата работа. Съвместно с окръжната социологическа група и отдел „Народна просвета“ — Михайловград, направихме изследване на професионалното ориентиране на непълнолетните (200), средношколци (1000) и осмोकласници (700). В *четирите анкетни карти* се проучват дейностите, свързани с професионални интереси, отношението към професиите, училищния успех, свързан с овладяването на определени професии и влиянието на семейството, производствения процес, училището, ДПО „Септемврийче“, ДКМС и другарската среда на професионалното ориентиране.

През този етап установихме творчески отношения с проф. д-р Е. Г. Костяшкин и доц. В. Е. Гмурман от НИИ по обща педагогика при АПН — Москва, ст. н. с. Г. Г. Бочкаръва, ст. н. с. И. Н. Гурович, проф. Б. Ф. Ломов, ст. н. с. В. К. Мулдарев от НИИ по обща и педагогическа психология при АПН — Москва, проф. д-р В. Н. Кудрявцев, проф. д-р Г. М. Минковски от Всесъюзния институт за изучаване причините и разработване мерки за предотвратяване на престъпността — Москва, ст. н. с. И. А. Невски и ст. н. с. Г. П. Давидов от НИИ по общи проблеми на възпитанието при АПН — Москва, проф. д-р Н. А. Стручков, доц. В. Ф. Пирожков от Висшата школа при МВР — Москва.

Предлаганият труд е бил обсъждан в Сектора за изучаване на непълнолетни правонарушители при НИИ по общи въпроси на възпитанието, АПН — Москва, където на автора бяха дадени ценни методологически и специално теоретически препоръки.

Изказвам най-сърдечна благодарност и признателност на всички съветски научни сътрудници, които ми оказаха непринудена висококвалифицирана помощ и особено на ст. н. с. Г. Г. Бочкаръва, проф. д-р Е. Г. Костяшкин и проф. д-р А. Н. Стручков за системното научно ръководство, спомогнало за окончателното разработване на темата.

III. ОСОБЕНОСТИ НА СЕМЕЙНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

Изграждането и развитието на социалистическото семейство като най-малкия микросоциален колектив в нашето общество се подчинява на закономерностите и принципите, върху които почива всеки социалистически колектив. Именно колективистичният му характер определя голямата социално-психологическа и педагогическа значимост на ясно оформените и осъзнати идеали, цели, задачи и перспективни линии, свързани с развитието на социалистическото общество; на неговата структура, на многообразието от отношения между неговите членове вътре в семейството и извън него. Сложните връзки и субординацията на тези съществени негови страни го детерминират като колектив от социалистически тип. Хармонията и балансът между тях са социално-психологическо и нравствено-педагогическо условие за нормалното му развитие, осигуряващо богато съдържание на семейния живот, оптимистичен дух и бодра атмосфера, правилно семейно възпитание. Всякакво нарушаване и дисхармония между тези страни, както и допускането на противоречия между техните компоненти отслабва колективистичния характер на семейството, отнема значителна част от потенциалните му възпитателни възможности.

Избраната тема ни позволява да се спрем само на една страна от колективистичната същност на семейството, свързана с изясняване особеностите на семейните отношения на непълнолетните правонарушители, проследявайки техния характер, изяснявайки причините за противоречията между родителите и произтичащите от тях отрицателни възпитателни последици.

1. Особенности в характеристиката на родителите на непълнолетните

Известна е решаващата роля на родителите за осъществяване на семейното възпитание. Това налага необходимостта да изясним някои страни от тяхната характеристика, които имат важно значение за възпитанието и са предпоставка за противоречия в семейните отношения и допускане на грешки в семейното възпитание.

По социално положение родителите на изучените от нас непълнолетни правонарушители се разделят на следните групи: работници 54,8%, кооператори 32,4%, служители 12,8%. Количеството на родителите работници е повече с 22,4% от родителите кооператори, което не съответствува на общото съотношение между социалните групи на населението в нашата страна.

От тези данни и някои други, с които разполагаме, могат да се направят два извода: по-голяма част от непълнолетните правонарушители са синове на работници от големите промишлени градове; част от родителите са мигрирали от село и тяхното количество превъзхожда обикновената тенденция на миграцията в нашата страна.

на няколко пъти. Ако съдим по данните за миграцията на родителите на изследваните средношколци, количеството на мигриралите родители на непълнолетните е три пъти повече. Освен това у тях се наблюдава особен вид миграция: в града работи (обикновено строителен работник или в сферата на обслужването) само бащата. Количеството на такива случаи е два пъти повече в сравнение с родителите на средношколците. Известни са последиците за семействата при миграцията — жилищни затруднения, трудности при социално-психологическата адаптация, отслабване на родителския контрол поради заетост в работата на двамата родители и липса на баби и дядовци в къщи, влияние на лоши другари.

Откъсването на бащите на непълнолетните от семейството се е отразявало отрицателно върху семейните отношения и възпитание. Например в тази група родители семейните конфликти са три пъти повече в сравнение с останалите. Бащите, които злоупотребяват с алкохол, склонни са към алкохолизъм или са утвърдени алкохолици, са около три пъти повече в сравнение с родителите на останалите непълнолетни.

Образованието на родителите има важно значение за правилното осъществяване на семейното възпитание, особено по такива въпроси като педагогическата култура и знания; определяне целите, методите, приемите и организацията на възпитателната работа; училището и професионално ориентиране на децата.

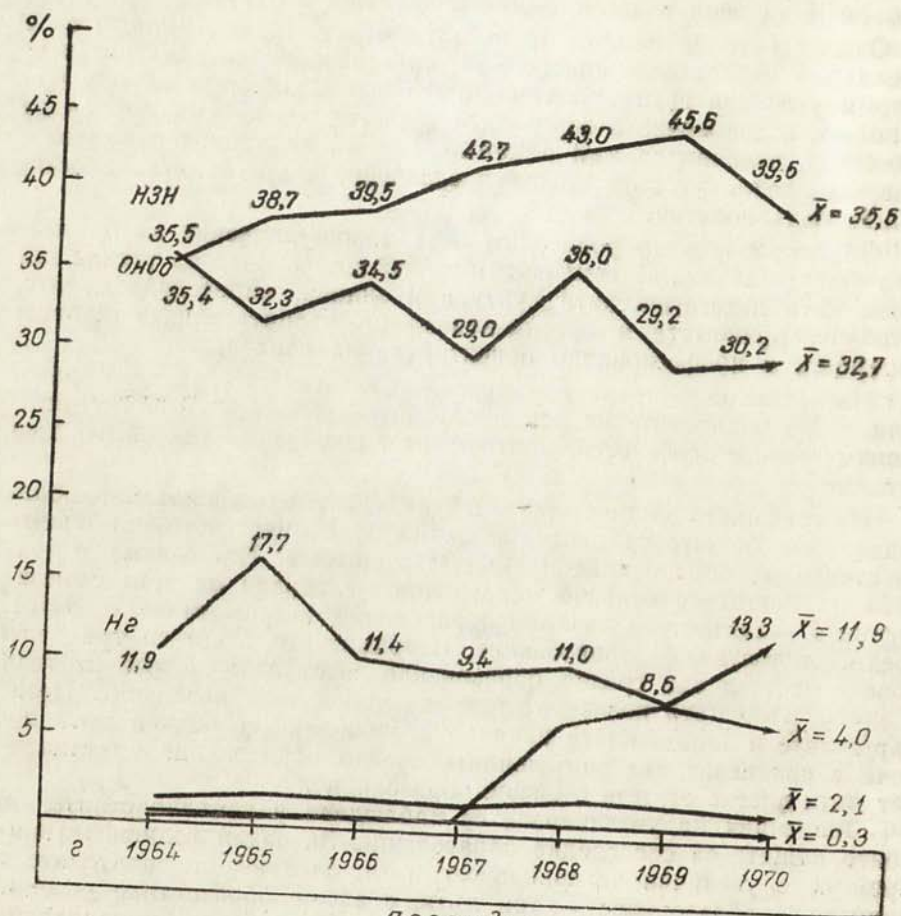
Изследвахме основните въпроси, които се отнасят до образованието на родителите на непълнолетните правонарушители и установихме някои особености, които имат значение за семейното възпитание.

На графиката за динамиката на осъдените непълнолетни по образование на бащите са показани данни за количеството на бащите по степен на образование и тяхната динамика. Най-голяма е групата на бащите с основно образование, следвана от тези с незавършено и завършено начално образование, неграмотните, с висше, средно и полувисше образование. Неграмотните бащи са три пъти повече от тези със средно образование, шест пъти повече от тези с висше и 39 пъти повече от тези с полувисше образование. Незавършилите и завършилите начално образование са четири пъти повече в сравнение със завършилите средно образование и петнадесет пъти повече от тези с висше образование.

Тенденция на увеличаване се наблюдава у непълнолетните, на които бащите са със средно образование. За седем години техният брой се е увеличил четиринадесет пъти, следван от родителите с полувисше образование — три пъти, с висше образование — един път. Непълнолетните с неграмотни бащи показват незначителна тенденция на увеличаване, която говори повече за устойчивост, отколкото за увеличаване. Известно намаляване се забелязва у непълнолетните, на които бащите са с незавършено и завършено начално образование — за седем години 5%. Устойчивост проявяват бащите с основно образование.

ГРАФИКА № 1

за димикцията на осъдените ет. индентни по образование на ващит*

Легенда:

H2 — неграмотни

H3H — незавършено и завършено
начално образование

OHOB — основно образование

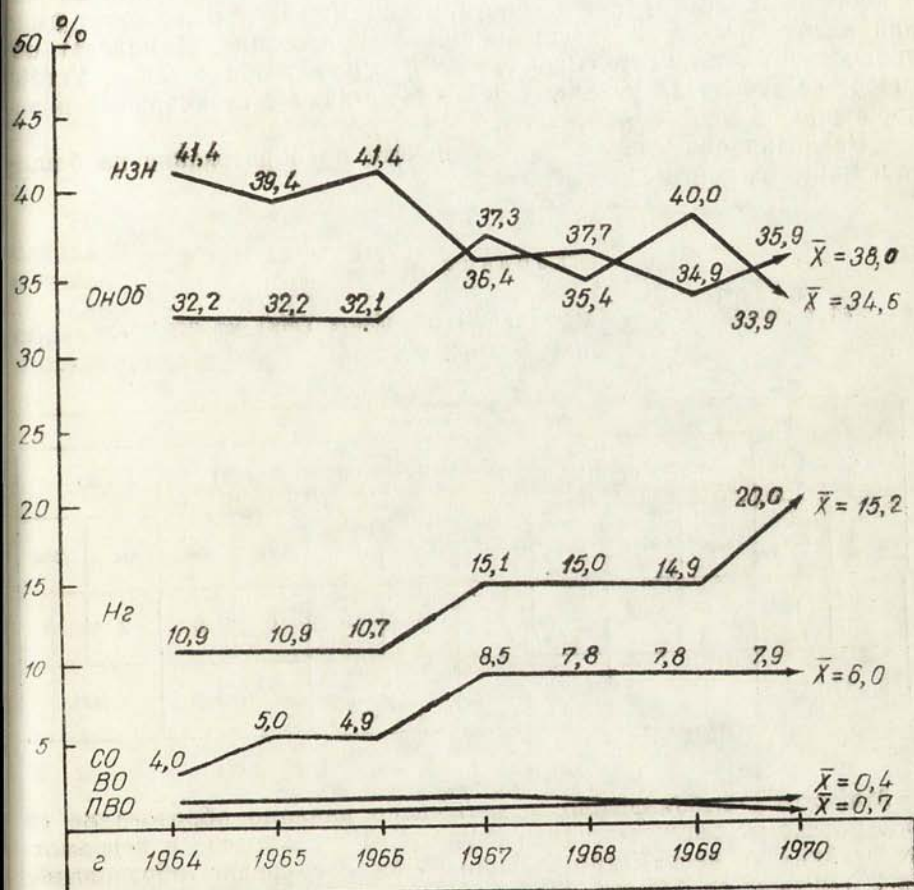
CO — средно образование

BO — висше образование

BO — висше образование

Г Р А Ф И К А № 2

за динамиката на осъдените непълнолетни по образование на майките

Легенда:

Нг — неграмотни
 НЗН — незавършено и завършено
 начално образование
 ОНОБ — основно образование
 СО — средно образование
 ВО — висше образование
 ПВО — по-висше образование

Степента на образованието на майките на непълнолетните и нейната динамика е по-различна от тези на бащите (вж. графика № 2). Най-голяма е групата на непълнолетните, на които майките са с незавършено и завършено начално образование, следвана от тази с основно, неграмотните, със средно, висше и полувисше образование. Неграмотните майки са около два пъти повече от тези със средно образование, двадесет и един пъти повече от майките с полувисше образование и тридесет и осем пъти повече от тези с висше образование.

Тенденция за увеличаване около, повече или два пъти се наблюдава у непълнолетните с неграмотни майки и тези, които имат майки със средно, полувисше и висше образование. Намаляват непълнолетните, на които майките са с основно образование. Устойчивост се забелязва у тези, които имат майки с незавършено и завършено начално образование.

Различия съществуват и в степените на образование на бащите и майките, които са отразени в

Таблица № 1

за образованието на бащите (Бц) и майките (Мк) на осъдените непълнолетни в X

		Степен на образование													
Нг		НЗИ		Он		Об		Ср		ОБ		ПВО		ВО	
Бц	Мк	Бц	Мк	Бц	Мк	Бц	Мк	Бц	Мк	Бц	Мк	Бц	Мк	Бц	Мк
\bar{X}	12	15	33	38	36	35	4	6	0	0	2	0			
\bar{X}	13,5		35,5		35,5		5		0		1				

Майките с незавършено и завършено начално образование са с 5% повече от бащите от тази група. С 3% са повече и неграмотните майки от неграмотните бащи. Тези със средно образование са с 2% повече от бащите. Майки с полувисше образование са единични случаи.

Данните, с които разполагаме, ни дават основание да направим количествени обобщения и на образованието на родителите на изследваните средношколци.

Таблица № 2

за образованието на бащите (Бщ) и майките (Мк) на изследваните средношколци в \bar{X} %

Степен на образование												
НГ		НЗН		Он	Об	СО		ПВО		ВО		
Бщ	Мк	Бщ	Мк	Бщ	Мк	Бщ	Мк	Бщ	Мк	Бщ	Мк	
\bar{X}	0	0	5	8	50	48	21	30	10	8	6	3
\bar{X}	0		6,5		49		25,5		9		4,5	

Най-голяма е групата на родителите с основно образование, следвана от тези със средно, полувисше, незавършено и завършено начално образование. Неграмотни родители не са отбелязани.

Образованието на родителите на непълнолетните е по-ниско от образованието на родителите на средношколците, което е важен показател и предпоставка за правилно семейно възпитание.

Таблица № 3

за различието в образованието на родителите на непълнолетните (РНп) правонарушители и родителите на изследваните средношколци (РСщ) в X %

Степен на образование												
НГ		НЗН		Он	Об	СО		ПВО		ВО		
РНп	РСщ	РНп	РСщ	РНп	РСщ	РНп	РСщ	РНп	РСщ	РНп	РСщ	
\bar{X}	13,5	0	35,5	6,5	35,5	49	5	25,9	0	9	1	4,5
Разлика	13,5	29, ⁽¹⁾		13,5		20,9		9		3,5		
Съотношение	13,5:0	6 : 1		—		1 : 5		0 : 9		1 : 4,6		

Докато повече от две трети от родителите на непълнолетните са с незавършено и завършено начално и основно образование и около една седма са неграмотни, то около половината от родителите на средношколците са с основно и една четвърт със средно образование. Неграмотни сред тях няма.

Наблюдават се две показателни тенденции. В лявата половина на таблицата е оформена тенденция за прогресивно увеличаване количеството на родителите на непълнолетните, колкото повече се отива наляво, съотношението на неграмотните, незавършилите и завършилите начално образование родители на непълнолетни и родители на средношколци се движи в границите от 13,5:0 до 6:1. В дясната половина на таблицата се увеличава количеството на родителите на средношколците; сравнени с родителите на непълнолетните тяхното съотношение се движи от 1:4,5 до 0:9.

Ненужно е да се доказва отрицателното влияние на алкохолизма върху семейните отношения и семейното възпитание. Резултатите от изследването на този въпрос са обобщени в

Таблица № 4

за алкохолизма и употребата на алкохол от бащите на непълнолетните правонарушители (БНп) и бащите на изследваните средношколци (БСш)

Степени на алкохолна употреба							
Алкохолици		честа употреба		употребяват умерено		не пият или рядко употребяват	
БНп	БСш	БНп	БСш	БНп	БСш	БНп	БСш
19	3	23	9	50	52	12	36
% на различията	16	14		2		24	
Съотношение	6,3:1	2,5:1		1:1		1:3	

Около една пета от непълнолетните имат бащи алкохолици, а една четвърт са с бащи, които употребяват често алкохол. Средношколците, на които бащите са алкохолици, са повече от шест пъти по-малко от непълнолетните с такива бащи.

Нашите изследвания показват, че всички непълнолетни правонарушители употребяват често алкохол, склонни са към алкохолизъм, а някои се утвърждават като алкохолици. Може да се предположи с голям процент сигурност, че 19% от непълнолетните, на

които бащите са алкохолици, и 23%, на които бащите употребяват често алкохол, са следвали отрицателния пример на своите бащи, т. е. коренът на алкохолната зараза може да се търси в семейството.

2. Противоречия в семейните отношения на родителите на непълнолетните.

Може да се направят многобройни класификации на противоречията в семейните отношения: вътрешни и външни, главни и подглавни; между съпрузите; между родители и деца; между снаха и свекърва и т. н. Противоречията между съпрузите също могат да бъдат класифицирани: във възгледите и миогледа; във възпитателността на родителите; при възпитанието на децата; в характерите и т. н. Нас ни интересуват противоречията, които се изострят и стигат до създаването на конфликтни отношения между съпрузите, отразявайки се отрицателно върху възпитанието на непълнолетните.

А. Противоречия в характерите на родителите

Съветският психолог А. Г. Ковалов определя характера като „създаден се и укрепил се под влиянието на жизненото въздействие и възпитанието стил в отношенията и в цялото поведение на човека“ (35: 206). Характерът се формира в процеса на взаимодействие на индивида с микро- и макросоциалната среда, с живота в социалистическото общество и възпитанието в семейството, училището, пионерската и комсомолската организация. Структурата на характера се определя от убежденията, потребностите и интересите, от интелекта, волята и чувствата, темперамента на личността. Както посочва А. Г. Ковалов, „убежденията се проявяват в такива черти на характера като целенасоченост, принципалност, оптимизъм, изискване към себе си и другите. . . . Потребностите и интересите определят избирателността в отношението към различните страни на живота и дейността на човека, те се отразяват върху цялото поведение. . . , човек със силна воля се отличава с определеност и голяма самостоятелност. . . . Темпераментът определя в характера такива черти като уравновесеност на поведението, голяма подвижност или инертност, повишен или понижен тонус на проявяване активност, общителност или необщителност. . .“ (35; 216—218). Формирането на характера е свързано със социалното, нравственото и психологическото развитие на личността, ето защо с борбата за възпитаване на всеотранно развита личност се осигурява изграждането на положителен характер с комунистическа целенасоченост.

Структурата и типичните черти на характера *определят стила в изграждането на микро-и и макросоциалните отношения и поведението на отделната личност*. Важно значение имат особеностите на характера на съпрузите за изграждането на здрави и положителни семейни отношения. Всякакви слабости в характерите създават предварителни условия, дефекти в отношенията им.

Осъществяването на семейното възпитание става чрез създаване на многообразие от отношения между родители и деца, съдържанието и насочеността на които се определят от родителите. Ето

защо слабостите в техните характери се отразяват отрицателно върху изграждането на отношенията между родители и деца, а оттам и върху семейното възпитание.

Характерът на родителите в същност е психологическо отцветяване на тяхното поведение, което има важно значение за семейното възпитание. Това означава, че успешното прилагане на възпитателните форми, методи и прийоми зависи и от поведението на възпитателя. Заедно с това той винаги е образец, личен пример за децата, което до известна степен е поведение, определящо се от характера на индивида.

Всичко това ни дава достатъчно сериозни основания да проучим някои особености от характерите на родителите на непълнолетните, които са се отразили отрицателно върху тяхното възпитание и в изграждането на здрави семейни отношения.

Данни за някои слабости в характерите на родителите сме получили от тях чрез анкети, разговори и писма, в които те описваха слабостите на другия съпруг. Съобразявайки се, че този подход дава възможност за субективна оценка, тези въпроси бяха проучени и чрез непълнолетните. В анкети, беседи, автобиографии и писмени изказвания те даваха критична оценка за основните слабости в характерите на своите родители. Данни за слабости в характерите на непълнолетните сме получили от педагогическите характеристики, съставени на всички непълнолетни, с които сме работили в продължение на осем години.

Резултатите от социологическите и психологическите изследвания ни дават основание да групираме отрицателните черти в характерите на родителите и непълнолетните в два типа: черти, които имат психологическа детерминираност, и черти с нравствено-идейно съдържание.

Таблица № 5

за отрицателните черти на характерите на бащите (Бц), майките (Мк) и непълнолетните (Нп) с психологическа детерминираност

	Черти на характера														
	затвореност			грубост			упорство (инат)			болезнена чувствителност			избухливост (несдържаност)		
	Бц	Мк	Нп	Бц	Мк	Нп	Бц	Мк	Нп	Бц	Мк	Нп	Бц	Мк	Нп
%	15	53	21	41	26	70	23	34	46	21	48	81	36	48	74
Съотнош. към колич. на бащите	1,0 : 3,5 : 1,4			1,0 : 0,6 : 1,7			1,0 : 1,5 : 2,0			1,0 : 2,3 : 3,5			1,0 : 1,4 : 2,0		
Съотнош. към колич. на майките	0,3 : 1,0 : 0,4			0,6 : 1 : 3,0			0,7 : 1,0 : 1,3			0,4 : 1,0 : 1,7			0,7 : 1,0 : 1,5		

Показателни са някои количествени характеристики и закономерности. Съществуват количествени различия в трите изследвани групи по отношение на притежаваните отрицателни черти. Докато най-висок процент от бащите притежават отрицателната черта на характера грубост, то най-висок процент у майките се явява за затвореността, а у непълнолетните — избухливостта и грубостта.

Най-ниски са процентите на бащите, които притежават затвореност, на майките — грубост, на непълнолетните — затвореност.

По-голяма точност в количествените сравнения се постига при изчисляване на съотношенията между величините. Например, ако за основа на сравняване вземем количеството на бащите по отделните отрицателни черти, се получават характерни съотношения. От посочените пет отрицателни черти на майките, сравнени с тези на бащите, само една (грубост) се отнася, тъй както 0,6 : 1,0. Съотношенията на останалите черти се движат в границите от 1,0 : 1,4 до 1,0 : 3,5. Чертата затвореност се среща 3,5 пъти повече у майките. Вероятно върху утвърждаването на тази особеност наред с някои нравствено-психологически причини са оказали въздействие и такива фактори като ниското образование, бракоразводите, конфликтите между съпрузите.

Може да се разгледа и друга причина, която се обуславя от взаимното влияние на съпрузите в съвместния брачен живот. В случая отрицателната черта грубост на съпрузите е оказала потискащо въздействие на някои съпруги и е съдействувала за затвърдяването у тях на отрицателната черта на характерите затвореност. Разбира се, тук са нужни и предварителни психофизиологически предпоставки. Но ние сме в правото си да направим изводи за влиянието на семейството върху някои страни на характера. Тук естеството и особеностите на отношенията между съпрузите, обуславящи се от чертите на характера, са условие за формиране и влияние върху някои психически качества.

Разглежданите черти от характерите на родителите са оказали въздействие върху прилагането на методите на семейното възпитание, явявайки се обективна предпоставка за допускането на няколко типа грешки. По отношение на влиянието върху прилагането на методите чертите могат да се разделят на две групи, вземайки за критерий характера на въздействието. Черти, които се явяват предпоставка за *пасивно отношение към възпитателния процес*. Такава черта на характера е затвореността. В нашия случай тя се среща преди всичко у майките. Втората група черти е по-голяма и нейната особеност е *порочната активност на родителите*, изразяващи се често пъти в насилие и грубо отношение към децата. И четирите останали черти имат такъв характер — грубост, присъща повече за бащите; упорство, характерно за майките; болезнена чувствителност (и тук майките имат количествено преимущество); избухливост (ко-

личественото различие между майките и бащите е сравнително малко).

Ако за критерии при класификацията на методите за семейно възпитание вземем развитието и възрастовите особености на децата,³ изискващи съответстващи методи и подход при тяхното прилагане, както и силата на възпитателното им въздействие могат да се отделят две групи методи; едни методи, които увеличават силата на възпитателното въздействие с увеличаването на възрастта и развитието на децата. Например убеждението, личният пример, критиката и самокритиката, авторитетът; други методи намаляват своето възпитателно въздействие с увеличаването на възрастта и възпитанието на децата: наблюдението и контролът, поощрението и наказанието и др. (36; 133—138).

Отрицателните черти в характерите на родителите се явяват причина за допускане на грешки при прилагането на методите за семейно възпитание именно нарушавайки тази закономерност. Затвореността като черта на характера обуславя три типа грешки. Явява се предпоставка за *отдалечаване и откъсване на родителите от децата*, което им пречи да наблюдават и контролират тяхното развитие, да познават и разбират потребностите и трудностите, противоречията в развитието и възпитанието им. Ето защо такива родители допускат, на първо място, консерватизъм в прилагането на методите. Отделните методи, както и формата на тяхното прилагане не се съобразяват с възрастовите особености и развитието, с нивото на възпитаност на децата. Педагогическите последици се изразяват в три усложнения. Консервативната форма на методите обуславя тяхното изоставане от развитието и възпитанието и с това ги прави пасивни, неефективни. Заедно с това са възможни противоречия и конфликти между родители и деца на тази основа. Консервативното прилагане на методите, на трето място, влияе отрицателно върху авторитета на родителите.

Затвореността като предпоставка за непознаване и откъсване на родителите от децата довежда и до допускането на втори тип грешки: не системно прилагане на методите или тяхното неправилно прилагане при избора им. Често пъти тя е причина за изключването на някои методи за семейно възпитание. На трето място тя обуславя прилагането на методите в хипотонична форма, т. е. *формата на методите е под нивото на развитието и възпитанието на децата*.

Затвореността като черта на характерите на родителите влияе върху общия тон в семейството. Такива родители не създават бодра оптимистична атмосфера в семейството. Емоционалните им връз-

³ Теоретичната обосновка на тази класификация на методите на семейно възпитание авторът е направил в книгата „Грешки и отговорност в семейното възпитание“, изд. Народна просвета, 1970 г.

ки с децата са недостатъчни, бедни, слаби; често пъти липсват или са с отрицателно съдържание.

Втората група отрицателни черти в характерите на родителите (грубост, упорство, болезнена чувствителност, избухливост) се явява предпоставка за създаването на неблагоприятни възпитателни условия в семейството главно в две насоки. На първо място това са конфликтните отношения, напрегнатата атмосфера, предизвикваща отрицателни емоции у всички членове, които особено силно засягат децата. От друга страна, такива родители нарушават мярата между формата на методите и възрастовото развитие на децата. Те прилагат в хипертонична форма всички методи, т. е. *формата на методите надвишава развитието на децата*. Особено ярко това нарушаване е изразено при наблюдението и контрола, при наказанието, морализуването.

Отрицателното възпитателно въздействие върху децата на хипертоничната форма на прилагането на методите се изразява в няколко насоки: тероризира и угнетява децата, в резултат на което настъпва отчуждаване от родителите и семейството. На второ място влияе върху насочеността на личността: у едни деца предизвиква озлобление, агресивност и негативизъм; у други — понижено самочувствие, неувереност в собствените сили, отчаяние и песимизъм.

Количествената обработка на данните ни дава основание да направим следното заключение: майките с отрицателни черти в характерите, сравнени с бащите, са значително повече. Тази особеност се явява предварително условие за тяхното отрицателно възпитателно въздействие върху непълнолетните.

По-ярко са изразени различията в съотношението между отрицателните черти на количеството на бащите и количеството на непълнолетните. И при петте отрицателни черти количеството на непълнолетните е по-голямо, което се движи в граници от 1,0:1,4 до 1,0:3,5.

В заключение можем да обобщим, че количеството на бащите с отрицателни черти в характерите, които има *психофизиологическа детерминираност, е по-малко* ($X=27,2\%$). Сравнително по-високо е количеството на майките ($X=42,8\%$). *Най-висока е средноаритметичната величина на непълнолетните* ($X=58,8\%$). Тази тенденция на количествата ни дава основание да предположим, че върху формирането на разглежданата група отрицателни черти на непълнолетните по-голямо въздействие са оказвали майките. Резултатите от беседите, наблюденията и автобиографиите на непълнолетните ни позволяват да изясним с известна степен на сигурност причините на това въздействие. Оформят се две групи причини, свързани със социалната и биологичната страна при формирането и развитието на личността на непълнолетните. Към първата група можем да причислим преди всичко конфликтните семейни отношения, които са поставяли в постоянно нервно

напрежение и са създавали отрицателна емоционална атмосфера за непълнолетните, често предизвикваща у тях емоционален стрес. Гук имаме ярък случай на въздействие на възпитанието за оформяне на някои психофизиологически особености на личността. Към тази група причини можем да отнесем и някои грешки в семейното възпитание. Например отрицателния личен пример на родителите, когато разглежданите черти в характерите се отразяват върху тяхното поведение. Затвореността в някои случаи пречи на родителите да бъдат възискателни, отдалечава ги от децата.

Втората група е свързана с наследствената обремененост. Непълнолетните са унаследили типа висша нервна дейност на своите родители. Ето защо за формирането на разглежданите черти значение имат качествата на възбудните и задръжните процеси в кората на главния мозък. Не сме провеждали специални физиологически изследвания, но данните, с които разполагаме, ни дават достатъчна и необходима информация да предположим, че чертата затвореност предполага силен, уравновесен, бавно подвижен тип висша нервна дейност или слаб тип, докато останалите черти се отнасят до холеричния тип. По-големият процент непълнолетни в тази група се обуславя навярно и от техните възрастови особености, където все още стабилитетът на задръжните и възбудните процеси не е завършен докрай.

Вторият тип черти сме обобщили в следната

Таблица № 6

за отрицателни черти на характерите на бащите (Бщ), майките (Мк) и непълнолетните (Нп) с нравствено идейно съдържание

	Черти на характерите														
	безпринципност			нечестност			егоизъм			мързел			недобросъвестност		
	Бщ	Мк	Нп	Бщ	Мк	Нп	Бщ	Мк	Нп	Бщ	Мк	Нп	Бщ	Мк	Нп
%	24	29	41	20	31	62	51	64	69	21	37	49	21	21	35
Съотнош. към колич. на бащите	1,0:1,2:1,7			1,0:1,5:3,0			1,0:1,2:1,5			1,0:1,7:2,3			1,0:1,0:1,7		
Съотнош. към колич. на майките	9,8:1,0:1,4			0,7:1,0:2,0			0,8:1,0:1,0			0,7:1:1,4			1,0:1,0:1,7		

Количествените отношения на този тип черти имат друг характер. Налице е количествен приоритет на *дребнобуржоазната психика и морал*, изразени най-ярко в чертата егоизъм. И у трите гру-

ни изследвани тази черта се среща най-често. Нейният процент е най-висок. Най-нисък е процентът на бащите, които притежават отрицателната нравствена черта нечестност.

Най-нисък процент непълнолетни и майки са притежаващите чертата недобросъвестност.

Количествените съотношения на бащите, майките и непълнолетните за петте отрицателни черти се движи в границите от 1,0:1,0:1,7 до 1,0:1,5:3,0. Най-голямо е различието в количеството на бащите и непълнолетните, притежаващи чертата нечестност.

Ако за база на сравняване вземем количеството на майките с отрицателни черти, съотношенията се изменят. Те се движат в границите от 1,0:0,7:1,4 до 1,0:1,0: 1,7. Тук различията са по-малки, което увеличава вероятността майките да са оказвали и при този тип черти по-голямо въздействие върху непълнолетните, т. е. колкото величините в съотношението са по-еднакви, толкова повече се изключва вероятността отрицателното възпитателно въздействие върху непълнолетните при формирането на същия тип черти да е станало поради други вътрешносемейни и външни причини. Нашите изследвания потвърждават донякъде идеята за силата на влияние на родителите върху децата, изказана на XVIII международен конгрес на психолозите в Москва. (12;122—123). Беше разгледан въпросът за силата на влияние, която личността на детето търпи от родителите, от семейството и от средата извън семейството — другарска среда, общество. Характерна особеност на съветските деца е, че са свързани повече със семейството, отколкото децата в САЩ. Изказа се твърдението, че колкото повече децата са свързани със семейството и родителите, толкова повече се изключва възможността за отрицателно възпитателно въздействие отвън. Тази закономерност се проявява в особена модификация и у непълнолетните правонарушители. Върху тях родителите са оказвали възпитателно въздействие, което в повечето случаи има отрицателен характер, обуславящ се от отрицателните черти на характерите и някои други причини, като грешките в семейното възпитание.

Количеството на изследваните непълнолетни, които притежават отрицателни черти на характерите, с *психофизиологическа детерминираност* ($X=58,8\%$) е с 31,6% повече от количеството на бащите с такива черти и 15,6% повече от това на майките. А непълнолетните с *отрицателни нравствено-идейни черти на характерите* ($X=51,2\%$) са с 23,8% повече от бащите и 15,0% повече от майките, макар че този тип черти на характерите се срещат у трите групи изследвани по-малко от първия тип и разлика при бащите почти няма, при майките е 6,6%, при непълнолетните е 7,6%.

Анализът на резултатите показва, че съществува връзка между отрицателните черти в характерите на родителите и възпитанието на непълнолетните. Характерът на този тип черти е предпоставка за противоречия и конфликти както между родителите, така и между тях и непълнолетните. Естествена последица в тези случаи се

явява откъсването на децата от семейството и родителите и излагането им на влияние отвън, което се изразява създаването на връзки с покварени приятели, навлизането в порочна другарска среда.

Макар че нямаме достатъчно изследователска информация, може да се предположи връзка между дребнобуржоазната психика на родителите и чертите упорство (инат) и болезнена чувствителност. Това ни дава основание да търсим детерминираност и взаимодействие между идейно съзнание и психически черти на характера

5. Неблагополучия в брака и изграждането на семейството.

Една част от непълнолетните правонарушители са възпитавани в непълни семейства, т. е. родителите им са разведени. От друга страна, острите противоречия и конфликти, породени от отрицателните черти в характерите им, сформира възникването на намерението да проучим някои въпроси от брака и изграждането на семейството.

Например на нас ни стана известно, че 54% от изследваните родители са встъпили в брак много бързо, без да се познават добре, с дружба от 1 до 2 месеца. Естествено, че за такъв кратък промеждутък от време бъдещите съпрузи не са могли да проверят трайността на своите чувства и да се опознаят взаимно. Върху тази основа са се появили противоречия, които често са преминавали в конфликти още в началото на съпругеския живот, с което са спомогнали за изграждане на дефектни семейни отношения.

Таблица № 7

за противоречията, стигащи до конфликти между съпрузите в първите месеци от съпругеския живот

	Видове противоречия				
	във възгледите и убежденията	в характерите	в уменията и навиците	в интересите	във вкусовете
%	41	59	25	43	34

Не разполагаме с данни по този въпрос за родителите на средношколци, за да търсим различия, но от таблицата се вижда, че повече от 40% от изследваните родители са имали сериозни противоречия в началото на своя брачен живот. У част от тях някои постепенно са се изживели, но повече от родителите остават в конфликтни отношения.

Разполагаме с данни, които позволяват да конкретизираме съдържанието на отделните видове изострящи се противоречия. На-

пример противоречията във възгледите и убежденията са: по въпросите на любовта, брака и изграждането на семейството; по осъществяване на семейното възпитание; по нравствеността и бита; по идейно-политическата принадлежност (5%); по труда и професията; по литературата, изкуството и културата (3%). Средноаритметичната величина на родителите с такива изострящи се противоречия е $X=23\%$.

Съдържанието на конфликтните противоречия в уменията и навиците се отнася до бита и морала, личната и обществената хигиена, сексуалните различия и възможности. При тях $\bar{X}=19\%$. Представяват интерес *сексуалните противоречия*, които възникват върху осъзнатата на голямата разлика във възрастта на съпрузите. При 10% от родителите на непълнолетните бащите са по-възрастни от майките с 15—20 и повече години. В началото на семейния живот такива противоречия не възникват. Но когато съпругът навлезе в петдесетте, а съпругата в тридесетте години, започва значително нарушаване на равновесието в сексуалния живот и преди всичко във възможностите. Мотивите за конфликти у съпругата е неудовлетвореността, а у съпруга — съмнението в изневяра от страна на съпругата.

Обикновено тези разстроени отношения се отразяват върху поведението на родителите в семейството. Възпитанието на децата остава на заден план. При такива семейства установяваме такава закономерност: във всички изследвани случаи непълнолетните правонарушители са второ или трето дете, което се е родило след 7—10 години брачен живот. Бащите, у които ревността се засилва по това време (те са около петдесетте), имат погрешния възглед, че ако съпругата има второ или трето дете, това ще ѝ отнеме възможността за изневяра. Сексуалните конфликти в такива семейства се появяват, когато първото дете е около 10-годишно, а второто се е родило. Върху възпитанието на последното се отразяват отрицателно конфликтите на родителите.

Острите противоречия във вкусовете се изразяват преди всичко по въпросите на модата и облеклото (особено у съпрузите с голяма разлика във възрастта), по бита и домашната уредба. При тях $\bar{X}=32\%$. Съдържанието на конфликтите в интересите се отнася до интересите към забавленията, спортните игри, киното, телевизията. При тях $X=27\%$.

Мотивите за встъпването в брак на родителите на непълнолетните имат важно значение за изграждането на семейните отношения. Само 31% са сключили брак по взаимна любов. У 42% бракът е сключен поради следните мотиви: желание да се създаде семейство, взаимно разбиране, симпатия. А при 27% браковете се мотивират при съвсем незначителни и доста лекомислени мотиви. Например да докажат на бившия си приятел или приятелка, че лесно могат да се оженият или омъжат, поради материалното богатство на един от съпрузите.

Истинските приятелски отношения и чувства между съпрузите влияят положително върху останалите семейни отношения, създават интимност в семейството, задушевност. Резултатите от изследването на този въпрос показват, че 41% от родителите на непълнолетните не са създали приятелски отношения, нямали са приятелски чувства. Естествено следствие от тази аномалия се явява неразбирането един друг, пренебрежение на стремежите и възгледите, което създава условие за възникването на конфликти.

Друг източник на конфликти е ревността на родителите на непълнолетните. По наши данни 24% от родителските конфликти, породени от ревността, са завършвали с крамоли и побои.

Изострените противоречия между съпрузите в тези случаи създават неблагоприятна възпитателна атмосфера за децата, които са свидетели на конфликтите. Разочарованието, озлобеността охлаждат чувствата между родителите, които се пренасят и върху децата, отслабват грижата и вниманието към тях. *Грубостта между родителите също се пренася и върху децата.* Те остават без контрол, без съвети, без поддръжка в училище и в къщи. Домашната атмосфера ги угнетява. Изгубили близостта на родителите, те я търсят у приятелите, които намират на улицата. Така често пъти започват порочните другарски връзки. Родителите, заети със своите крамоли, не забелязват лошите запознанства и връзки на своите синове. Те не се интересуват къде, как и с кого децата прекарват свободното време във от семейството.

Конфликтните семейни отношения създават атмосфера на отчужденост и безразличие между съпрузите, правят беден живота на децата, без радости и игри. Грижата за възпитанието става неприятно задължение. Децата растат затворени в себе си, потиснати, без всякаква привързаност към родителите. Отчуждеността от семейството се пренася и в отношението им към децата, съучениците и хората въобще. Такива деца не се приобщават към класния колектив, към пионерската и комсомолската организация. Често стигат до отчаяние и озлобеност, песимизъм и негативизъм, до престъпление.

В анализа на изследователските резултати се опитахме да направим някои конкретни обобщения за семейните отношения на родителите на непълнолетните правонарушители. Този подход ни дава възможност да направим и някои най-общи теоретични изводи за структурата на противоречията в семейните отношения и тяхното влияние върху изграждането на семейното възпитание. Класификацията на противоречията за неблагоприятията в развитието на семейните отношения има важно методологическо, педагогическо и практическо значение. Ако за критерий на оценка на семейните отношения вземем, от една страна, тяхната личностна, социална и икономическа страна и същност, а, от друга — причините за противоречията, може да се отделят четири големи групи противоречия.

1. Противоречия между съпрузите с нравствено-психическа детерминираност.

а) *Противоречия между отрицателните черти в характерите.* Основни противоречия от тази подгрупа се явяват противоречията между двата типа черти: с психофизиологическа детерминираност с нравствено-идейно съдържание. Тук са възможни три варианта противоречия: между отрицателните черти от двата типа, между отрицателните черти от отделните типове, между отрицателните и положителните черти. Характерът на тяхното развитие се определят съотношението между количеството на отрицателните черти, от съотношението между отрицателните и положителните черти; от степента на затвърденост, от силата на проявяване, от тяхното съдържание.

б) *Противоречия върху основата на нравствена неустойчивост и разпуснатост на съпрузите.* Изневярата се явява най-ярка форма на непримирими нравствени противоречия и конфликти, завършващи в повечето случаи с разтрогването на брака. Известно е отрицателното възпитателно въздействие както на изневярата, така и на бракоразводите върху децата.

Към тази подгрупа се отнасят и противоречията, които възникват на сексуална основа главно поради голямата разлика в годините на съпрузите.

в) *Противоречия върху основата на алкохолизма.* Алкохолизмът се среща преди всичко у бащите и довежда до остри противоречия и конфликти съпрузите, отслабва психическата и нравствената устойчивост на личността, влияе върху доходите на семейството, явява се отрицателен личен пример за децата, прави родителите неспособни възпитатели.

2. Интелектуално детерминирани противоречия между съпрузите.

а) *Противоречия, възникващи върху основата на ниското образование и културната занемареност на двамата съпрузи.* Ниското образование и културната занемареност са интелектуална предпоставка за беден духовен живот и връзки между съпрузите. Семейните отношения са елементарни и груби, което затруднява преодоляването на противоречията от различен характер и довежда до остри конфликти.

б) *Противоречия върху основата на голямата разлика в степента на образование.* В такива семейства се получава неравнопоставеност в социално-психологическите и духовните позиции на един от съпрузите. Това от своя страна довежда до непримиримотост на противоречията и конфликти.

в) *Противоречия върху основата на голямо различие в интелектуалните интереси, умения и навици.* Най-често възникват при съпрузи с противоположни по съдържание и характер професии.

3. Социално детерминирани противоречия между съпрузите. Докато първите две групи противоречия се обу-

славят от вътрешносемейни причини, то социално детерминираните противоречия имат външни причини.

а) *Противоречия, възникващи върху основата на миграцията на съпрузите.* Тези противоречия имат няколко причини и условия

Не винаги и двамата съпрузи желаят да напуснат родното си място и дом. По-късно, когато семейството изживява неминуемите затруднения, това противоречие се явява причина за конфликти и крамоли.

Съпрузите изпитват затруднение и в социално-психологическата адаптация в новото селище. Особено кризисно тя се изживява за мигриралите на по-голяма възраст. Новите социално-психологически позиции на личността често пъти не съответствуват на предишните, извоювани в продължение на много време на старото местоживееие и месторабота. Това понижава нейното самочувствие, изживява се болезнено, създава нервно напрежение, предизвиква социално-психологическо неравновесие, което често довежда до противоречия и конфликти съпрузите.

Новата работа, която в повечето случаи е и нова професия, създава затруднения и у двамата съпрузи, които възникват върху социална и професионална основа. Налага им се да работят и живеят в нов трудов колектив. Те изживяват затруднения главно при създаването на нови отношения с членовете на колектива, при опознаването на традициите на колектива и целия негов живот. Изграждането на нови професионални умения и навици изискват повече усилия — умствени и физически. Всичко това се изживява с известни затруднения от личността, които се отразяват и върху семейните отношения.

Миграцията има и психофизиологически последици за личността. Тя налага разрушаването на стария динамичен стереотип и изграждането на нов. Тук противоречията възникват на няколко основи: особеностите на тила висша нервна дейност, структурата на мотивационната сфера, възрастовите особености на личността (колкото по-възрастен е човек, толкова по-трудно се разрушава старият динамичен стереотип), близостта, еднаквостта или различията в предишните и нови социално-икономически и социално-психологически условия и отношения.

4. Икономически противоречия между съпрузите. Макар че при социализма са премахнати социалните и политическите предпоставки за икономическо неравенство между хората, макар че у нас не съществуват антагонистични икономически противоречия, нашите изследвания показаха, че между съпрузите са възможни няколко категории противоречия на икономическа основа.

а) *Противоречия, възникващи върху основата на източниците на доходи:* икономическите различия на двамата съпрузи преди брака, различията в доходите от професията, различията в икономическата помощ на родителите.

б) *Противоречия по отношение на икономическото обезпечаване на протребностите:* при закупуването и обзавеждането на ново-

силище, по облеклото и модата, по храненето, по отдиha и културните потребности.

Сложният характер на семейните отношения и тяхната важна роля в осъществяването на семейното възпитание изискват по-нататъшно задълбочено и всестранно социално-психологическо и педагогическо проучване. Изясняването на теорията на семейните отношения ще открие пътищата и закономерностите в създаването и развитието на здрави социалистически по форма и съдържание семейни отношения, ще улесни съпрузите и родителите в изграждането на здрави семейни отношения и правилно семейно възпитание.

IV. ТИПИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЛИЧНОСТТА НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

1. Общи особености на нравственото възпитание на непълнолетните.

Борбата на Партията, на държавните и обществено-политическите институти и организации за осъществяване на комунистическо нравствено възпитание има съществено значение за изграждане на комунистически възпитана личност. Тази борба е проявление на активното взаимодействие и влияние на социалистическата надстройка върху базата. Ето защо В. И. Ленин определя като главна задача на комунистическата нравственост борбата за укрепване и построяването на комунизма (2;313). Особено голямо значение той отдава на работата сред младежта. „Трябва цялата работа по възпитанието, образованието и обучението на съвременната младеж да бъде възпитаване у нея на комунистически морал“ (2;309).

Цел на комунистическото нравствено възпитание на младежта е да изгради комунистически нравствени възгледи и убеждения, навици и привычки, чувства, воля и характер. Едно от съществени изисквания към него е да се изгради нравствена устойчивост, която има значение не само за нравственото развитие и усъвършенстване на личността, но и за борбата срещу буржоазния морал и идеологическата диверсия на империализма.

Особеност на нравственото възпитание е, че се осъществява под въздействието на многобройни и разнообразни условия и фактори, някои от които имат систематизиран и целенасочен характер, а други действуват непреднамерено, случайно, непланово.

Както посочва съветският педагог Н. И. Болдирев, нравственото възпитание е многофакторен процес, който се осъществява под влияние на широк поток разнообразни въздействия: хора, жизненни явления, материална и духовна среда. Авторът подчертава особено влиянието и значението на организацията на училищното възпитание, социалния опит и обективните жизнени условия, семейното устройство, обществените организации и особено детските и младежките. Поради характера и съдържанието им тези влияния не всякога са съгласувани.

Нерядко се срещат случаи, когато действуват в противополож-

ни направления. Възможни са противоречия между училищното и семейното възпитание, между общественото мнение и личните интереси (11;71).

Резултатите от нашите изследвания позволяват да направим опит за типизация на най-общите *противоречия между училищното и семейното възпитание*, а именно:

а) Противоречия, които се явяват в резултат на *изоставане в развитието* на семейството като микросоциален възпитателен колектив от училището като възпитателен институт. В 80% от изследваните случаи семействата са *изостанали* в различна степен в своето идейно и нравствено развитие. Тази изостаналост се движи в параметри от пълна аполитичност, занемареност и в редки случаи враждебност до покварени нравствени прояви и качества, като алкохолизъм и морално разложение. Децата, възпитавани в такива семейства, не са подготвени за колективен живот в училище. Те още от първи клас влизат в *противоречия*, които често пъти прерастват в *конфликти* с отделни техни съученици и целия клас. В средна училищна възраст развитието на тяхната *конфликтност* ги изправя отначало срещу отделни учители, а по-късно и срещу всички учители и цялото училище. Такива деца изпитват ежедневно затруднения в *социално-психологическата и педагогическата адаптация* в прехода семейство — училище. Нарушава се или не се получава равновесие в системата микросоциална среда — личност, което се изразява в несъвпадението между самооценката и оценката на колектива. Личността очаква, изисква съвпадение между оценката на съучениците и собствената самооценка. Тази нравствено-психологическа неадекватност предизвиква *афективно състояние*. Устойчивостта на самооценката, която се обуславя от изоставания в идейно и нравствено отношение характер на семейното възпитание и атмосфера, предизвиква афективно отношение на децата към микросоциалната среда. У личността се формира отрицателно поведение: силно изразена болезнена чувствителност, избухливост, негативизъм. Възможни са и отчаяние, неувереност в собствените сили, понижена самооценка. В повечето случаи насочеността на социално-психологическата адаптация у непълнолетните има отрицателен характер. Те отхвърлят адаптацията към положителните условия в училище и клас и търсят подходящи условия, които съответствуват на техния динамичен стереотип, на техните възгледи и система на възпитание.

Основен фактор, който затруднява и пречи на непълнолетните да се адаптират към положителните социални условия и отношения в училище, е понижената комуникативност на техните личности. У тях се наблюдават такива качества като затвореност, негативизъм, егоизъм, които са причина за нравствено-психологическата им несъвместимост в първичния колектив.

б) Противоречия, които се явяват в случаите, когато някои семейства в своето развитие *изпреварват училището по някои въпро-*

си от живота в колектива, някои нравствени и идейни качества. Такива случаи у непълнолетните не се установиха, но в 18% от изследваните средношколци се наблюдават идейни убеждения и нравствени качества у техните семейства и у самите тях, които са над средното ниво на техните съученици. Тук също децата изпитват затруднения в социално-психологическата и педагогическата адаптация при прехода семейство — училище. Пред нас не стоеше задачата да установим защо средношколците, трудно се адаптират в училище. Но от наши наблюдения и беседи с тях можем да изкажем предположение, че върху тази основа е възможно създаването на конфликти между възпитаната личност и някои членове от колектива, някои учители, които допускат грешки и слабости в учебно-възпитателната работа. У такива ученици се разрушават представите, създадени за учителя от родителите, което преживяват дълбоко емоционално. Те се дразнят и често пъти въстават срещу грубостта, нравственото и идейното несъвършенство на някои учители. Някои техни относителни неправилни реакции са повод за учителите за предприемане на санкции и наказания. Възможни са и случаи на създаване „афективни преживявания“ с потискащо съдържание, като разочарование, отчаяние, съмнение в собствените сили.

в) Противоречия, които се явяват в случаите, когато децата влизат в конфликти със своите родители поради благотворното възпитателно въздействие на училището. Нашите изследвания показват, че 30% от непълнолетните са влизали в противоречие със своите родители на такава основа. Това явление се появява в начална училищна възраст. Несъгласуваността, различията и противоречията между училищно и семейно възпитание в повечето случаи се отразяват отрицателно върху децата. По-късно те влизат в противоречия и със своите съученици и паралелковия колектив като цяло на базата на възпитателното въздействие на слабостите и грешките в семейното възпитание.

За успешното осъществяване на нравственото възпитание на учениците е нужна сериозна и системна работа за координация и синхронизация между училищното и семейното възпитание. В противен случай са възможни противоречия и конфликти, които спомагат и определят отрицателната насоченост на нравственото възпитание.

Особеност на процеса на нравствено възпитание е, че моралните качества се формират едновременно, а не последователно (11;75). Тази закономерност поставя пред възпитателите няколко изисквания, които могат да се систематизират в следния ред:

а) Ясно определяне целта на нравственото възпитание както от семейството, така и в училището, пионерската и комсомолската организация.

б) Познаване принципите и методите на нравственото възпитание.

в) Определяне *стратегията на управление* на нравственото възпитание, което се налага както от неговата сложност и комплексност, така и от изискването за получаване на оптимални резултати. Тя има четири фази: *набиране* достатъчна и необходима информация за процеса на нравственото възпитание, *класификация и систематизация* на набраната информация, т. е. нейната педагогическа и логическа обработка; *вземане* на управленческо решение, т. е. определяне формите, методите и прийомите за въздействие; *изработване* план за действие, т. е. конкретното тяхно приложение. Независимо от комплексния характер на изграждане на нравствените черти и качества, за да получим ефективни резултати, е необходимо да *определим или открием* кога доминира изграждането на едно или друго качество, за да акцентуваме нашите усилия. На второ място трябва да определим кога и доколко изграждането на едно качество *влияе върху изграждането на друго качество* или на останалите.

Всички тези въпроси са стоели далеч от родителите на непълнолетните правонарушители при осъществяване на нравственото възпитание. Изследванията показаха, че една значителна част от тях (алкохолиците, тези с разтрогнат брак, неграмотните, втората майка или баща) не са определили целите на нравственото възпитание, не са събрали информация за процеса на нравственото възпитание, т. е. не са се интересували изобщо от възпитанието на децата. В най-добрия случай са вземали направо управленческо решение, *без достатъчна и необходима информация*.

Определят се неправилно степента и видовете поощрения и особено наказанията, които са давали отрицателни възпитателни резултати.

Третата особеност на процеса на нравственото възпитание се състои във *формиращото значение на отношенията*, които непълнолетните създават. Те могат да бъдат подредени в две групи: а) отношения, които създават в *процеса на дейностите*; б) отношения, които създават в *процеса на общуването*.

Характерна особеност за отношенията, които непълнолетните създават в дейностите, са тяхната отрицателна насоченост, негативизъм, агресивност, грубост, стихийност, примитивизъм.

Ще разгледаме четири основни групи, които имат решаващо значение за формирането на нравствени качества.

а) Отношения, които непълнолетните са създавали *в игрите*. Те имат много слабости и отрицателни последици за тяхното развитие и възпитание.

Играта на детето е била предмет на изследване от известни педагози, психолози и педиатри. Например К. Д. Ушински дава следната оценка за формиращото значение на детската игра: средство, чрез което детето отразява *по своему* околната природна и социална среда; дейност, чрез която *се развива*; начин за утвърждаване на неговата *самостоятелност*; форма, чрез която детето създава *първите обществени отношения* (29:439—440).

А. С. Макаренко характеризира играта като дейност, която спо-

мага за *всестранното развитие* на детето. „Играта има важно значение в живота на детето, такова значение, каквото за възрастните имат дейността, работата, службата. Каквото е детето в играта, такова до голяма степен ще бъде в работата си, когато порасне. Ето защо възпитаването на бъдещия деятел зависи преди всичко от играта. Цялата история на отделния човек като деятел и работник може да бъде представена в развитието на играта и постепенното ѝ преминаване в работа“ (20; 373).

Според съветския психолог С. Л. Рубинщайн играта има следното значение за детето: *отразително-преобразователно*; дейност, чрез която *се формира личността*; поставя основите на *развитието*; подготвя детето за живота (27; 494—495).

А. Н. Леонтиев определя играта като *водеща дейност* в развитието на детето, чрез която стават главните изменения в психиката му и вътре в която се развиват психическите процеси, подготвящи прехода на детето към нови, висши степени на неговото развитие (19; 387).

Нашите изследвания показват, че още от най-ранно детство в игрите на непълнолетните са влияели някои фактори, които са намалявали техния формиращ характер. Например 80% от техните родители заявяват, че не са играели със своите деца и не са имали време или не са обръщали внимание на детските игри. Причините за тази възпитателна слабост са следните: педагогическа неграмотност, педагогическа занемареност, лоши семейни отношения, морално-битово разложение, втора майка или баща, алкохолизъм на бащите.

Родителите не са отчитали възпитателното значение на тяхното участие в играта на децата. Трябва да подчертаем, че тези контакти са необходими, за да се изградят отношения, нужни на детето за неговото социално утвърждаване, за разширяване на активното му отношение към микросоциалната и природната среда, за развитието на неговата психика и интелект.

Играта на непълнолетните в предучилищна и училищна възраст се характеризира с *неуменieto да играят спокойно* с връстниците си, което е довеждало до чести конфликти. Така те изграждат нетрайни и в повечето случаи конфликтни отношения, които са причина другите деца да не предпочитат да играят с тях. Това от своя страна довежда още от ранни години до откъсването им от децата или предизвиква желание у тях да търсят опониращи им партньори.

б) Отношенията, които непълнолетните създават в процеса на учението като дейност, имат негативен характер. По правило непълнолетните са били слаби, неуспеваещи ученици. Те не са получавали грижи, нямали са желание да създават отношения със своите съученици във връзка с учебната работа. В повечето случаи са търсели „помощ“, която се е изразявала в преписване на домашните упражнения и уговаряне за подсказване при изпитване. Тяхното

отношение към обучението, към учителите, към знанието е пренебрежително и негативно. Те не осъзнават значението на образование в развитието и живота на човека. Имат убеждението, че може да се живее и без образование, ако човек има пари.

в) Отношението на непълнолетните към труда в повечето случаи е отрицателно. Изследванията показват, че трудът не се е оказал възпитателен фактор в оформянето и възпитанието им поради тяхното отрицателно отношение към него. Липсата на труд е лишавало непълнолетните от създаване на благоприятни трудови отношения със своите родители, съученици и близки.

г) Отношенията, които непълнолетните са създавали в *противообществените прояви* като дейност, имат формиращо нравствено значение. Те формират тяхното отрицателно отношение към личната и обществената собственост, към живота и обществото, към любовта, жената и удоволствията, към труда, образованието и др.

д) Отношенията на непълнолетните в *семейството* имат многобройни възпитателни слабости и дефекти, които са се отразили отрицателно върху тяхното нравствено възпитание.

В отношенията между бащите и непълнолетните още от най-ранна възраст се установяват дефекти. Една голяма част от бащите (69%) признават, че не са се занимавали с децата поради различни причини в работата, умора, лоши семейни отношения, разстроени нерви, недооценяване възпитателното значение на контактите и играта с децата. Нашите изследвания показват, че 58% от непълнолетните в най-ранна възраст (1—3 г. и 4—7 г.) са отглеждани от своите баби, втора майка или от самотни майки. Отношенията дете — възрастни са били бедни по съдържание, липсвали са ласки, внимание и игра.

Бедни по съдържание са отношенията, които непълнолетните създават със своите родители и по-късно, особено в случаите на втора майка или баща, бащите алкохолици, морално-битово разложени родители. Установява се *откъснатост* на децата от родителите, *отчуждаване*. Такива отношения се създават и в случаите, когато родителите и особено бащите се отнасят грубо към децата, налагат им физически наказания.

Основни причини за неблагоприятния характер на тези отношения са: противоречията и конфликтите в семейните отношения, отрицателният личен пример на родителите, фалшивият родителски авторитет и др.

V. ВЪЗГЛЕДИ И ПОТРЕБНОСТИ, МОТИВИРАЩИ ПРОТИВО- ОБЩЕСТВЕНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

Един от основните психопедагогически въпроси, който има важно значение за повишаване ефективността на борбата срещу противобществените прояви на непълнолетните, е изясняване мотивите за нарушаване нравствените и правните норми в социалистическото общество. Още през 20-те години на настоящия век съветските психолози В. М. Бехтеров и П. Г. Белски поставят началото на методика за изследване личността на непълнолетните правонарушители. П. Г. Белски изследва тяхната емоционално-потребителска сфера. Основавайки се на богат експериментален материал, той прави следната класификация: хиперемии, основани на примитивни потребности, които се проявяват с голяма сила и влияят стриктно върху поведението: етически емоции, предизвикани от нравствени мотиви с отрицателна насоченост.³

В последните години с мотивационната сфера на непълнолетните правонарушители и така наречените „трудни“ ученици се занимават известни съветски психолози — Л. И. Божович⁴, Г. Г. Бочкарева⁵ и др. Като изходим от техните теоретически обосновки и някои наши концепции, можем да направим следното обобщение: а) у хората се срещат противоположни по съдържание и структура мотиви и потребности; б) съществува сложна социална, нравствена и психологическа връзка и взаимодействие в цялостната мотивационна и потребностна сфера на личността; в) при взаимното влияние се създават условия и предпоставки за стълкновение и конфликти между отделните или групи мотиви и потребности с отрицателно нравствено и социално съдържание, които влияят върху поведението на човека; д) най-често срещаната структура на мотивационна сфера у непълнолетните правонарушители обуславя примитивни, егоистични и асоциални потребности, които са доминиращи и определят поведението им.

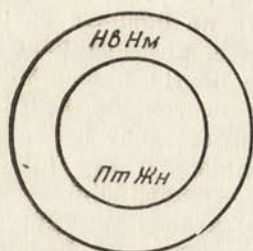
От педагогическа гледна точка, ако за критерий вземем степента на нравствена възпитаност и устойчивост на личността, можем да групираме три типове нравствено-мотивационни структури, които са показани на графика № 1.

³ П. Г. Бельский, Типология этически дефективных несовершеннолетних. Вопросы воспитания нормального и дефектного ребенка, М., 1924; П. Г. Бельский и В. Н. Никольсон, Исследование эмоциональной сферы несовершеннолетних от нормы и своей поведении, М., 1924.

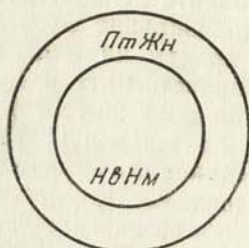
⁴ Л. И. Божович, Личность и ее формирование в детском возрасте, М., 1968

⁵ Г. Г. Бочкарева, Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков правонарушителей, канд. дис., М., 1968.

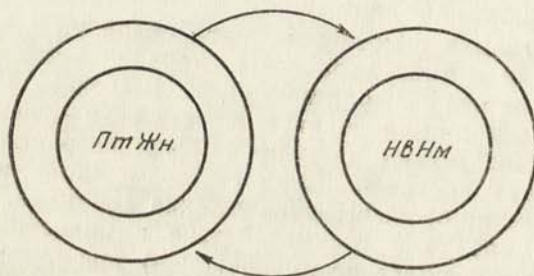
ГРАФИКА №1
за типовете нравствено-мотивационна
структура на личността

Нормален тип
структура

Нравствено неустойчив
тип структура

Нравствено неутрален
тип структура

НВНм — нравствени норми

ПтЖн — потребности и желания

а) *Нормална (оптимална) нравствено-мотивационна структура.* При нея желанията, потребностите и мотивите се определят и подчиняват на положителни нравствени норми, които е изградила личността. Такива личности имат нравствена устойчивост с положително съдържание и насоченост. При тази структура мярката е такава: желанията и мотивите, потребностите и поведението се обуславят, движат се в границите на положителни нравствени норми.

б) *Нравствено неустойчива структура.* Нравствената неустойчивост или педагогическа занемареност са условие за проявяване на примитивни и егоистични желания, потребности и мотиви. В случая мярката е разменена: нравствените норми се определят, движат се в границите, в сферата на желанията и мотивите. Самите мотиви

ви губят своя социален, общочовешки нравствен облик. Стават аморални.

В тази структура може да се отдели подструктура, която има нравствено асоциално съдържание и е характерна за непълнолетните правонарушители, защото в основата на противообщественото им поведение стоят силни нравствено примитивни и паразитни желания и потребности, върху които не влияят или не са в състояние да влияят нравствените норми, които е способна да спазва личността. Тяхното проявление се улеснява и от комплекс отрицателни нравствени качества и възгледи.

в) *Неустойчиво-неутрална нравствено-мотивационна структура.* В този случай се наблюдава неуравновесеност на силата и неустойчивост за нравствените норми и мотивите. В едни случаи доминира влиянието на нравствената възпитаност, в други случаи преобладават желанията и потребностите. В трети случай се среща уравновесяване, което неутрализира влиянието на нравствената устойчивост или на мотивите. С това се създават нравствено-психологически условия за податливост на личността на случайно и стихийно въздействие отвътре и отвън.

Тук имаме особен случай на нарушаване единството в мярата между нравственост и мотиви. Тя се изразява в отсъствието на постоянно доминиране на нравствената възпитаност на личността, което я прави нравствено и психически неустойчива.

При класификацията на възгледите и потребностите, които формират мотивите за противообществено поведение на непълнолетните, изхождаме от следните социално-психологически съображения:

а) Мотивите се явяват съвкупност от отражение на общественото битие и съзнание, което получава *индивидуална интерпретация*, обуславяща се от особеностите на индивидуалното съзнание. Важно значение за тяхното формиране у непълнолетните правонарушители има порочната микросоциална среда, в която са се включвали постоянно или временно.

б) *Мотивите се формират в дейностите на личността.* Отрицателното съдържание на дейностите формира отрицателна насоченост на мотивите у непълнолетните.

в) Съдържанието на мотивите може да се изследва по пътя на *изясняване подбудите за действие.* За да изучим мотивите за противообщественото поведение, е нужно да изучим подбудите за тяхното извършване.

г) *Значението на извършените действия за живота на личността определя силата и проявлението на мотивите.* Колкото повече непълнолетните оценяват положително необходимостта от кражба, от охолан, паразитен и аморален живот, толкова повече се увеличават силата и многообразието на мотивите и потребностите за противообществени прояви.

д) *Основни подбуди в мотивационната сфера на противообщественото поведение са възгледите и потребностите от празен и*

порочен живот; алкохолизъмът; фалшивото самочувствие на силен човек; фалшивата романтика; порочните възгледи за любовта и жената; мечтите за приключения и екзотика.

е) *Съществува взаимна връзка и субординация между отделните потребности.* Съветската психоложка Л. И. Божович изяснява значението на мотивационната сфера за насочеността на личността и цялостната нейна структура, като подчертава определящата роля на водещите мотиви както за всички останали мотиви, така и за устойчивостта на личността.⁶ Ние стигаме до извода, че съществуват и водещи, основни потребности, които определят и влияят върху дейностите и цялата насоченост на личността. При непълнолетните правонарушители потребността от празен и порочен живот се явява водеща по отношение на всички останали и определя отрицателната нравствена устойчивост на личността. Тя обуславя желанието да се употребяват никотин, наркотици и алкохол. Това желание мотивира кражбите, които се явяват необходимост за материализиране потребността от употреба на алкохол и пр., която необходимост се явява същността на празния и порочен живот на непълнолетните. Алкохолизъмът има широк спектър на подбуди и въздействия, в които често се стига до тежки телесни повреди и убийства, хулигански прояви.

Алгоритъмът, взаимната връзка и субординацията на този сложен психически, нравствен и социален процес може да се изрази символично по следната формула: $VgPtPnPchJz \rightleftharpoons Ax \rightleftharpoons (Kz \rightleftharpoons In \rightleftharpoons Xg)$, където $VgPtPnPchJz$ означава възгледи и потребности за празен и порочен живот; Ax означава потребността от алкохол и утвърденост на алкохолизъмът; Kz — кражби на лична и обществена собственост; In — изнасилвания на девойки и жени; Xg — хулиганство.

От социално-педагогическа гледна точка нашата класификация на възгледите и потребностите, мотивиращи противообщественото поведение на непълнолетните, изхожда и от други два критерия: степен на затвърденост на порочните възгледи и отрицателната насоченост на личността; дял при извършване на противообществени прояви.

1. *Възгледи и потребности от празен и порочен живот.* Проявяват се в стремежа към празен живот, изпълнен с безделие, пиянски оргии, развратничество и извратена сексуалност, скитничество, изпълнено с фалшив романтизъм, мечти за приключения и екзотика, кражби, преклонение пред буржоазния бит и морал. Средноаритметичната величина на процентите на непълнолетните, на които са свойствени такива качества, черти и дейности, оформящи и затвърдяващи разглежданите възгледи и потребности $X=70,77\%$. Израз на тези възгледи и убеждения са техни изказвания — девизи като:

⁶ Л. И. Божович, *Личност и ее формиране в детско време*, М., 1968, стр. 180-206.

„Ние искаме да живеем, а не да работим!“, „Човек не може да живее добре, ако не краде“, „Ние не мислим за утрешния ден“, „Важното е днес как ще се наядем и напием, как да се повеселим и порадваме на хубави момичета и жени“.

Основни фактори, които способствуват формирането на порочните възгледи за живота, се явяват развратената другарска среда и нездравите приятелски отношения, както и отрицателният личен пример на родителите. За материалното обезпечаване на такъв живот са нужни пари.

Ето защо кражбите са първата основна причина. Откраднатите пари, вещи, спиртни напитки са материална основа за временно охолство и безгрижие. Ще си послужим с пример от автобиография на непълнолетен. „Бях принуден да крада, за да мога да продължавам същия начин на живот. Една вечер с моята М. решихме да оберем магазина на ъгъла. Трябваша ни пари. Искахме да заминем за Варна. Беше слънчево лято. . . Извадих парите. Тя ахна учудена. Преброихме ги, установихме, че имаме 1400 лева. Бяхме станали толкова богати, и то само за една нощ. Веднага отидохме да се напием в бара. На другия ден заминахме със самолет за Варна. Привличаха ни „Златните пясъци“ със своите плажове, барове и чужденци.“ Установили, че може да се живее така леко само ако се усъвършенствуват в кражбите, непълнолетните се мобилизират, полагат усилия за квалификация и наново организират кражби. След всяка кражба следва оholen и празен живот. Това увеличава настръвеността и те отново крадат. Тук при известни условия причината преминава в следствие, а следствието в причина. Тази верига продължава да нанася нравствени поражения на личността, докато непълнолетните не бъдат заловени от органите на властта и бъдат изпратени в поправителни заведения.

Порочните другарски отношения и поквареното приятелство е втора основна причина за оформяне и затвърдяване възгледите и убежденията за порочен и празен живот. За пръв път непълнолетните установяват, че може да се живее охолно, без да се полага общественополезен труд, в порочни приятелски компании, извършили кражба. Отначало новодошлите приятели помагат в изразходването на откраднатото, слушат и усвояват опита, майсторството, приемат възгледите и убежденията на по-опитните. По-късно, когато вече прекараните часове в такива компании им харесат и искат да участвуват повторно, вече ги приемат като помагачи. Обикновено пазят на улицата или пред вратата, носят откраднатото. Така постепенно усвояват „занаята“, квалифицират се.

Личният пример на родителите на непълнолетните е трета основна причина за изграждането на такива възгледи и убеждения. Нямахме възможност да направим количествена обработка и не можем да посочим проценти. Но резултатите от анкетата и беседите с тях показват, че разглежданите възгледи и убеждения се срещат у четири категории: морално-битово покварените, алкохо-

лиците и тези с разтрогнат брак. Част от тях са хора, които по нечестен начин живеят охолно и порочно, злоупотребяват с държавни пари и вещи, занимават се с нечестни търговски сделки. По пътя на подражанието у децата са се затвърдили техните възгледи и убеждения за живота.

Резултатите от изследванията показват, че три четвърти от непълнолетните са имали интимни (сексуални) отношения с жени и девойки в ранна юношеска възраст. От тях 17% заявяват, че ги е привличала преди всичко сексуалната развратеност. Следствие на ранния полов живот, свързан със съмнителни в морално отношение жени, се явяват вулгарните възгледи, убеждения и такова отношение към любовта и жената.

Ранното начало на полов живот се отразява не само върху нравственото състояние на личността на непълнолетните, но и върху тяхното физическо и психическо развитие.

Възгледите на непълнолетните за многобройни и нетрайни връзки с жени и девойки се явяват други типични черти у изучаваните непълнолетни. Непълнолетен (17-годишен) пише в своята автобиография: „Но за щастие истинска дружба не създадох с никоя. Най-големият срок на дружба беше около месец. Ние с приятелите се съревновавахме кой най-бързо ще смени своето момиче с друго.“

Непълнолетните са имали интимни отношения с развратени жени. В своите биографии много от тях описват извратени сексуални сцени с тях. Това, разбира се, не може да не се е отразило върху тяхното морално развитие. То обогатява спектъра на възгледите и потребностите от порочен и празен живот.

Хедонистичните потребности се проявяват в поведението на непълнолетните и преди всичко в пиянски и сексуални оргии.

За устройването на аморални оргии са необходими пари, защото там се пият силни алкохолни напитки и се консумират подходящи деликатеси. Алкохолът и сексуалните преживявания мотивират страстно желание колкото се може по-често да участвуват или да устройват такива сбирки. Всичко това довежда до подбуда, където подтиква непълнолетните към действие за снабдяване с пари, обезпечавани в повечето случаи чрез кражби.

Характерна особеност за непълнолетните правонарушители е неразбирането, че наред с порочните удоволствия има и гибелни, особено в младежка и юношеска възраст. Те не разбират, че удоволствията, към които са привикнали, са еднакво вредни за здравето и за нравственото им развитие, че те ги тласкат към обществено и нравствено падение.

2. *Употребата на алкохол.* Желанието да употребяват алкохолни напитки, което у някои непълнолетни е стигнало до необходимост, се явява най-силно изразена потребност, която мотивира няколко вида престъпления: кражби (за придобиване средства, нужни за закупуване на алкохол); побоища, някои от които завършват с убийства; изнасилвания; хулиганство.

Резултатите от анкетиране на родителите на непълнолетните,

нализът на материалите от обвинителните актове и съдебните дела на непълнолетните правонарушители, беседите и наблюденията, втобиографиите и анкетите ни дават достатъчна и необходима информация, за да проследим генезиса и степента на алкохолизма у тях.

За цялостното изясняване на този проблем значение има установяването началната употреба на алкохолни напитки. Динамиката на първоначалната употреба на алкохол е показана в

Таблица № 8

за определяне началната употреба на алкохолни напитки

Възрастови групи												
Ранна училищна възраст						Средна училищна възраст			Горна училищна възраст			
Год.	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
%	2	1	3	8	15	16	20	20	10	5	0	0
$\bar{X}\%$	29					56			15			

От тези данни могат да се направят няколко извода:

а) Установява се, че 100% от изследваните непълнолетни са употребявали алкохолни напитки; б) най-младата възраст, през която започват да употребяват алкохол, е 7-годишната, а най-голямата — 16-годишната; в) с увеличаване на възрастта се увеличава количеството на започващите да пият. Най-висок е процентът на средна училищна възраст, следван от ранна училищна възраст. Най-нисък е процентът на непълнолетните от горна училищна възраст, който се обуславя от факта, че преди тази възраст мнозинството е започнало да употребява алкохол.

Заедно с употребата на алкохол върви и тютюнопушенето, резултатите от изследването на което са показани в таблица № 9 на стр. 236.

В сравнение с първоначалната употреба на алкохолни напитки тютюнопушенето има някои сходства и различия: а) началната година на тютюнопушенето съвпада с тази на началната употреба на алкохол — 7-годишна възраст; б) количествата в ранна и средна училищна възраст и в двата случая почти съвпадат; в) различава се само горна училищна възраст, която за тютюнопушенето е с 9% по-малка; г) не цялата съвкупност изследвани непълнолетни

Таблица № 9

за определяне началното започване на тютюнопушенето

Възрастови групи													
Ранна училищна възраст					Средна училищна възраст			Горна училищна възраст					
Год.	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
%	2	3	5	10	10	16	18	20	6	0	0	0	
% \bar{X}	30					54			6				

са тютюнопушачи (90%), докато всички пият; д) всички, които са започнали да пушат, продължават и с увеличаването на възрастта се увеличава и тяхната страст към тютюнопушенето, докато всички, които са започнали да пият, не се пристрастяват към пиенето и нямат склонност към алкохолизъм.

Употребата на алкохолни напитки е съществен показател и предпоставка за предразположение и затвърдяване на алкохолизъм у всеки човек, в това число и непълнолетните правонарушители. Резултатите от изследването на тези въпроси са обобщени в

Таблица № 10

за степента на алкохолна употреба от непълнолетните правонарушители и средношколци

	Не пият		Пият рядко		Пият от 1 до 3 пъти в месеца		Пият от 1 до 3 пъти в седмицата	
	непълнолетни	средношколци	непълнолетни	средношколци	непълнолетни	средношколци	непълнолетни	средношколци
%	0	35	26	60	21	10	53	5

Съществуват количествени и качествени различия между непълнолетните и средношколците. Докато 25% от средношколците са въздържатели, то у непълнолетните не се установяват такива. Количеството средношколци, които употребяват рядко алкохол, е

34% повече от това на непълнолетните. С увеличаване честотата на употребата се увеличава и количеството на непълнолетните — 21% пият от 1 до 3 пъти в месеца, 53% пият от 1 до 3 пъти в седмицата. Количеството на средношколците по тези показатели е значително по-малко: в първия случай с 11%, във втория — с 48%.

Можем да приемем, че степента на алкохолна употреба у непълнолетните абсолютно и относително е висока, което е предпоставка за утвърждаване на алкохолизма или склонност към алкохолизъм.

Непълнолетните правонарушители злоупотребяват с употребата на алкохолни напитки и се напиват още от средна училищна възраст.

Таблица № 11

за първите напивания у непълнолетните

Възrastови групи												
Ранна училищна възраст					Средна училищна възраст			Горна училищна възраст				
Год.	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
%	0	0	0	0	0	0	10	10	12	31	11	0
% \bar{X}	0					20			54			

Могат да се направят няколко извода: а) първите напивания у непълнолетните съвпадат с пубертетна възраст — 20% се напиват за първи път на 13—14-годишна възраст; б) с увеличаване на възрастта се увеличава количеството на първите напивания — средна училищна възраст — 20%, а горна училищна възраст — 54%; в) около три четвърти от непълнолетните са се напивали за първи път на възраст от 13 до 17 години.

Установихме, че 64% от непълнолетните са се напивали за първи път в приятелски компании; 17% — на извратени сексуални оргъни; 19% — в къщи, в компания с бащите.

За степента на затвърдения алкохолизъм или склонността към алкохолизъм може да се съди по честотата на напиванията. Резултатите от изследването на този важен въпрос са изразени в

Таблица № 12

за честотата на напиванията у непълнолетните и средношколците

	Не се напиват		Напиват се рядко		Напиват се от 1 до 3 пъти в месеца		Напиват се от 1 до 3 пъти в седмицата	
	непълнолетни	средношколци	непълнолетни	средношколци	непълнолетни	средношколци	непълнолетни	средношколци
%	0	94	26	6	21	0	53	0

Ако направим съпоставка между пиещите и напиващите се непълнолетни и средношколци, ще установим съществени количествени различия. Докато от всички пиещи средношколци само 6% се напиват рядко, то от всички пиещи непълнолетни всички се напиват по-често: от рядко до 1—3 пъти в седмицата.

Количеството на първите напивания у непълнолетните съвпада с количеството на честотата на напиванията — и в двата случая е 74%. Това ни дава право да предположим, че първите напивания са ставали в развратена другарска среда, която е продължила да влияе отрицателно върху поведението на личността и цялото нейно нравствено развитие. Налице е такава закономерност: непълнолетните, които се напият един път с приятели, започват често, а по-късно и редовно да се напиват.

За затвърдеността на алкохолизма може да се съди и по предпочитанието на алкохолни напитки.

Таблица № 13

за установяване предпочитанието на алкохолни напитки от непълнолетните (Нп) и средношколците (Сш)

	Предпочитани алкохолни напитки																	
	коняк		уиски		мастика		джин		ром		ракия		вино		ликьор		бира	
	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш
%	49	0	49	0	38	0	38	0	16	0	39	0	40	25	9	10	0	40

Могат да се направят два извода: а) високата степен на алкохолизъм или склонност към него е довело непълнолетните до употреба на концентрирани алкохолни напитки — коняк, уиски, мастика, джин; средношколците предпочитат слаби алкохолни напитки, като бира, вино; б) докато непълнолетните предпочитат по няколко концентрирани алкохолни напитки, то средношколците предпочитат само две, и то неконцентрирани.

За отрицателното нравствено влияние на пианските приятелски компании върху непълнолетните може да се съди по темите на разговора по време на пиене.

Таблица № 14

за установяване темите на разговори по време на пиене и напиване у непълнолетните (Нп) и средношколците (Сш)

Темни на разговор																				
аморални деяния с жени и секс. спени		за кражби		за авантюри и приключения		за побойща		за запад		за хубави мачове		за оръжие		разкайване и отказване от кражби		за учене		на битови теми		
Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	Нп	Сш	
%	78	0	78	0	58	10	28	0	17	0	3	25	1	0	3	0	0	20	0	50

По характера на съдържанието темите могат да се разделят на две групи: теми, които се отнасят до противообществените прояви, и обикновени. Към първата група отнасяме темите, които имат пряко отношение за мотивиране на противообществените прояви — аморални деяния с жени и секс, кражби, авантюри и приключения, побойща, Запад, оръжие. Тези теми имат комплексен характер, т. е. при едно събиране непълнолетните са минавали от тема на тема в зависимост от настроението и повода за пиене. Към втората група се отнасят темите, свързани с футболни мачове, учене, битови. Докато за средношколци процентът на тези теми е преобладаващ, то за непълнолетните този процент е съвсем малък. У средношколците липсват теми от първата група с изключение на темите, свързани с авантюри и приключения, което е свързано с характерния за юношеска възраст романтизъм.

Трябва да се отбележи и една друга особеност за непълнолетните. Макар и 3% от тях в компаниите са се разкайвали за извършените противообществени прояви.

Употребата на алкохол е тласкала непълнолетните към извършване престъпления по две причини: самото нетрезво състояние, от една страна, и необходимостта от пари за закупуване на алкохолни напитки. Резултатите от изследванията показват, че в пияно състояние непълнолетните имат следното поведение и са извършили следните деяния: кражби — 80%, изнасилвания — 80%, побоища — 75%, хулиганство — 90%, бягство от къщи — 70%, убийства — 1%.

Можем да предположим, че съществува връзка между честотата на напиванията и количеството на извършените престъпления. Например 60% от непълнолетните, извършили кражби, 60% от извършилите изнасилвания, 70% от извършилите побоища, 85% от извършилите хулигански прояви, 1% от извършилите убийства са се напивали от 1 до 3 пъти в седмицата.

Степента на алкохолизъм у непълнолетните определя и тяхното отношение към него. В една трета от тях той е така затвърден, че по техните думи не могат да живеят без алкохол. Голям процент заявяват, че обичат да пият (56%). А 35% считат, че употребата на алкохол в големи дози не е порок. Други 15% го смятат за порок, но въпреки тази оценка пият и се напиват. Една значителна част от 48% пият, за да си създават самочувствие на смелост при кражбите.

От психологическа гледна точка са интересни два мотива, характерни за непълнолетните: пиене и напиване за настроение — 13%, и за удоволствие — 19%. Или у всеки трети употребата на алкохолни напитки е свързана с положителни емоции. Можем да предположим, че този вид емоции са психологическа „окраска“, психологическа пелена, върху която са изграждат мотивите за извършване на противообществени прояви. Удоволствието от положителните преживявания довежда до желание да се повтори и друг път. А за да се повтори, е нужно материална обезпеченост, т. е. кражби на пари или на алкохолни напитки.

Положителните емоции от употребата на алкохол, придружени със сексуални преживявания, са психологическа основа, която създава мотиви за извършване на два вида престъпления: кражби и изнасилвания.

Материалната обезпеченост на алкохолизма у непълнолетните ги е тласкала към извършването на различни неморални деяния и престъпления. Данните сме обобщили в таблица № 15 на стр. 241.

Материалната страна на алкохолизма е тласкала непълнолетните към извършването на три вида престъпления, които имат дълбоко изразено отрицателно нравствено съдържание.

Съществува тясна връзка между алкохолизма на бащите и алкохолизма на непълнолетните. Установихме, че 19% от бащите са алкохолици, повечето от които (12%) са лекувани в психиатрични заведения. Техните синове попадат в групата непълнолетни, които са се напивали от 1 до 3 пъти седмично. Такава връзка съществува и при напивалите се от 1 до 3 пъти месечно.

Таблица 15

за установяване източниците и способите за снабдяване с пари за закупуване на алкохолни напитки от непълнолетните

	Кражби	Непозволена търговия с чужденци	Сексуални връзки с мъже	Собствени заплати	Родителите
%	67	3	3	16	26

Между степента на алкохолна употреба на непълнолетните и разтрогнатите семейства съществува също връзка. Може да се предположи, че бракоразводните дела на родителите стават една от причините за ранното проявяване на алкохолизма у децата, а това от своя страна ги тласка към престъпления. Нашите изследвания показват, че 10% от родителите на непълнолетните са разведени или фактически разделени. Първите зачестявания на напиванията у непълнолетните (от 1 до 3 пъти в седмицата), синове на тези родители, са именно от това време.

Такава връзка съществува и между смъртта на родителите и зачестяването на напиванията — 8% от непълнолетните са с починал един или двама родители. Толкова процента започват да се напиват от 1 до 3 пъти в седмицата след смъртта на родителите им.

За възникването и утвърждаването на алкохолизма у непълнолетните определена роля играят грешките и слабостите в семейното възпитание. Установява се връзка между неправилни възпитателни методи и прийоми на родителите и алкохолизма. Например 43% от родителите са налагали на непълнолетните физически наказания (побои), 13% са се отнасяли с пренебрежение към тях, 16% са създали отношения на отдалеченост с непълнолетните (това са втори родители). По сведения (от беседи, анкети и автобиографии) на непълнолетните тези отношения на родителите са ги тласкали към употреба на алкохол.

Върху генезиса на алкохолизма на непълнолетните оказва въздействие неправилното отношение на родителите към пиенето и напиването им. Достатъчно е да споменем, че 25% от родителите не знаят, че децата им пият; 28% не знаят, че техните деца се напиват, 20% не знаят, че непълнолетните пушат. А 7% от родителите заявяват, че са се примирили с пиянството на своите деца.

Ние дойдохме до извода, че съществува връзка и между лошите семейни отношения и алкохолизма у непълнолетните. Например противоречия между родителите, които са достигнали до тежки конфликти, се срещат у 40%. Такъв е процентът на непълнолетните, които са живеели в тези семейства и които се напиват от 1 до 3

пъти в седмицата. У 60% от родителите, които не са имали остри противоречия, се установява 31% алкохолизъм у техните деца. Ако искаме да изразим количествено съотношенията между семейните отношения и алкохолизма на непълнолетните, то в първия случай те се отнасят 1:1, а във втория случай 2:1.

Алкохолизмът у непълнолетните е оказал отрицателно въздействие върху тяхното психо-физиологическо и нравствено развитие. Той е една от основните причини за утвърждаване на такива психо-физиологически качества като избухливост, слабоволие, силна и болезнена чувствителност, непостоянство в характера, беден душевен мир, чувство за малоценност.

Алкохолизмът има връзка и обуславя оформянето и затвърдяването на отрицателни възгледи и нравствени качества като: порочни възгледи за живота, порочно отношение към любовта, жената и удоволствията, порочни другарски отношения, извратена сексуалност и преди всичко крадливост и побойничество.

3. *Фалшива представа и самочувствие на силен човек.* Това е една от най-ярко изразената особеност от личността на непълнолетните правонарушители, която се изразява в нарушаване, неуважение и пренебрежение на обществените и нравствените норми; агресивност, довеждаща личността постоянно да конфликти с микро и макросоциалната среда; силно изразени примитивни потребности и възгледи за празен и порочен живот; мечти и страст към приключения и авантюри. Установихме, че 89% от непълнолетните имат фалшива представа и самочувствие на силни и безстрашни хора, които не желаят да се подчиняват на приетите норми на човешки отношения и имат гангстерско схващане и представа за свободата. За тях тя не е осъзната необходимост, доброволно съобразяване с определени норми в обществото, а отрицание на всичко, което пречи за проявяването на собствената необузdana воля, порочни интереси, потребности и поведение; опиянени от страстта към приключения, те играят ролята на герои, които могат да предизвикват у хората тревога и страх.

Фалшиво самочувствие на силен и непреклонен човек лъха от мечтите на непълнолетен, който е наказан с арест за произшествие: „Тук потребват честта! Само гробът няма врата! И това ще мине!...“ (Ване Боцманов). Друг в своя дневник пише: „Вие ме затваряте в арест, но аз съм си аз — Тигаро. Вие не можете да ме чууните с хвърлянето ми тука. Моят идеал е да бъда силен и твърд дори и в такива обстоятелства, които са нищо в сравнение с това, което съм преживял, с това, на което съм способен да направя. Пукайте се от яд, че не можете да ме уплашите, че не сте в състояние да ми повлияете! И след като изляза от ареста, аз ще бъда верен на себе си, на своя идеал за силен човек. Не искам да зная за вашия ред, закони и идеали, за вашия морал!“ Върху първата страница на своя дневник Пепо Тигъра (такова е прозвището на непълнолетния) е нарисувал кама, котва и палма, което символично

ра нагледно неговото самочувствие, мечти и поведение.

Самочувствието на фалшиво силен човек се е огразило върху походката, позата и лицеизраза на някои непълнолетни. То се манифестира и с татуировките по тялото им. Изследванията показват, че 87% от тях имат татуировки по ръцете, краката, гърдите, гърба. По съдържание и сюжет картините могат да се групират в пет групи: пиратски, кражби, екзотика, авантюри, пътешествия.

Съдържанието на тази особеност на непълнолетните се изразява преди всичко в проявяване на фалшив героизъм в лобои, в извършването на кражби, при изнасилвания, в налагането на своята воля над другите, в непокорство. Най-ярко това е изразено в лидерите на престъпните групи. Те имат убеждението, че може и трябва да се краде. Кражбите и другите противообществени прояви за тях се явяват нравствени норми, проява на храброст и достойнство, което утвърждава техния авторитет сред порочната другарска среда.

Характерни са прякорите на непълнолетните, които подчертават това фалшиво самочувствие. *Прякорът е дума, после придобито съществително собствено име, в което в повечето случаи са концентрирани най-типичните и характерни отрицателни черти от структурата на личността на непълнолетните от външен и вътрешен аспект, от физическа, психическа и нравствена страна.* Опитвахме се да проучим произхода на прякорите и получихме показателни резултати. Оказва се, че те конкретно, нагледно съответствуват на насочеността в стремежите, мечтите, морала на личността, допълват тяхната характеристика с ярки особености.

Основните данни от изследването на тези проблеми са събобщени в следната

Таблица 16

за произхода на прякорите на непълнолетните

Поводи за получаване на прякорите			Навършени години при получаване на първия прякор						Брой на прякорите				
проява на фалшиво геройство и самочувствие на силен човек	проявени приключенски наклонности и мечти по екзотика	проявени слабости в характера и порочни наклонности	7—11	12	13	14	15	16	1	2	3	4	
			%	60	21	15	11	13	16	19	21	20	68

Отрицателната насоченост на личността, нейната конфликтност, слабости в характера и фалшивият романтизъм са обуславяли характера на дейностите и проявите. Всичко това е подложено на своеобразна обществена критична оценка от страна на покварената другарска среда и порочни приятели, която е концентрирана в прякора. В него оценителите, от една страна, верни на своите нездрави възгледи и убеждения, изразяват своето одобрение и възхищение от личността и нейните отрицателни и прогивообществени прояви, от друга страна, изказват сарказъм и пренебрежение към всичко, което ги представя слаби и неспособни да извършват достатъчно успешно прогивообществени прояви, приключения и подвизи.

Непълнолетните са получавали прозвища още от най-ранни години, което ни дава основание да предположим още в тази възраст различието на две особености и фактори от тяхната характеристика: ранни прояви с отрицателно съдържание и ранно свързване с покварена другарска среда и приятели. По възрастови групи количеството на получените първия прякор може да се градира в следния ред: през средна училищна възраст — 48%, горна училищна възраст — 41%, ранна училищна възраст — 11%. Съществува зависимост между увеличаването на възрастта и увеличаване количеството на прякорите. Това е така, защото с увеличаване на възрастта непълнолетните са проявявали повече своите особености и отрицателни деяния.

За богатия спектър от дейности и особености в личността, които са подложени на обществена оценка, говори и фактът, че някои непълнолетни имат по няколко прозвища. Често пъги един прякор е недостатъчен да отрази лаконично характеристиката на личността, разнообразието от ярки черти в характера и нейните подвизи и слабости, нейния порочен авторитет. Ето защо са нужни два или повече прякори. Около една трета от непълнолетните имат повече от един прякор.

За характеристиката на типичните особености на личността на непълнолетните, които мотивират прогивообщественото им поведение сме направили систематизация на прякорите (вж. таблица № 17).

Таблица 17

за съотношението между групите прякори

Групи прякори					
	Фалшиво самочувствие на силен човек	приключенски наклонности и мечти по екзотика	слабости в характерите и порочни наклонности	обидни и "присмехулни"	други прякори
%	60	31	28	28	14

Тук количеството на групите прякори е с едно повече от групите на проявите. Причината се заключава във факта, че не всякога подвизите, обусловени от фалшиво самочувствие, са завършвали успешно. В такива случаи несполучилите „герои“ са подлагани на осмиване и подигравки от своите другари и са получавали обидни и присмехулни прякори.

Прякорите, които отразяват фалшиво самочувствие на силен човек, са най-многобройни и са около един път повече от останалите три групи. Ако анализираме тяхното съдържание, ще установим, че са произлезли от четири вида имена, които съответствуват на проявите на непълнолетните: имена на герои от криминални романи; имена на криминални герои от филми; имена на известни гангстери; имена на смели зверове и птици.

На второ място по количество са непълнолетните, които носят прякори, свързани с техните приключенски прояви и мечти по екзотика. Те могат да бъдат класифицирани по съдържание по следния ред: имена на далечни страни, имена на животни от далечни страни; морски имена; имена на приключенски герои.

На прякорите, които показват слабости в характерите и порочни наклонности, може да се направи следното групиране: слабости в уменията и навиците.

Обидните и присмехулните прякори образуват три групи: имена, произлезли от неуспешни кражби и приключения; имена, свързани с физическия ръст на непълнолетните; имена, които отразяват физически недъзи.

Изясняването на отношенията на непълнолетните към прякорите допълва тяхната характеристика. Запитани кои прякори харесват най-много, 80% отговарят, че най-много им харесват прякорите, които показват фалшиво самочувствие на силен човек; 60% — приключенските; слабости в характерите — 40%, обидни и присмехулни — 30%. Освен това 95% от тях предпочитат да назовават своите приятели по прякори; 81% харесват собствените си прякори; 17% се обиждат от тях, 2% изказват безразличие.

Фалшивото самочувствие на силен човек се е отразило и върху културата на езика на непълнолетните — 73% употребяват жаргонни думи и изрази. Обикновеното название на явленията, предметите, хората и мислите си те изразяват, „облечени“ в извратен жаргонен език. Повечето от жаргонните думи и изрази са цинични, обидни, груби. Чрез тях се изразява злоба, пренебрежение, насмешка, негативизъм към хората и обществото, към обществения ред и законите. Този език има и някои интересни качества, като лаконичност, яснота и дискретност.

Фалшивото самочувствие на силен човек у непълнолетните играе важна роля при извършването на противообществените прояви. То има значението на психологическа нагласа и условие, способно да мобилизира психиката и преди всичко волята и мотивационната сфера за изграждане и проявяване на противообщественото поведение. В някои непълнолетни, при които е изразено силно, се

явява психологическо условие за откъсването им от обществената и микросоциалната среда, поставя ги във фантастично състояние, което не им позволява да направят самокритична оценка на своите възможности, качества, поведение и деяние. От друга страна, това самочувствие се явява психологическо условие и нагласа за затвърдяване на такива отрицателни нравствени психологически качества като: озлобеност, жестокост, упорство (инат), побойничество, негативизъм. То влияе и върху естетическото възпитание на непълнолетните в случаите, когато те предпочитат да четат криминална литература от западни автори с отрицателно съдържание.

4. *Фалшив романтизъм и мечти.* За юношеска възраст е характерен романтизъм, богата фантазия, стремеж за силни преживявания, които се проявяват в мечти за пътешествия и приключения. Обаче романтизмът на непълнолетните правонарушители има отрицателна насоченост и нравствено съдържание, които са се проявявали в три насоки:

Кражбите за тях са романтични приключения, изпълнени с много лапрещение, смелост, опасности, фалшиво геройство. Най-ярко това се проявява в кражбите на леки и товарни коли. „Удоволствието да откраднеш лека кола не е само това, че ще я имаш за няколко часа или дни — заявява непълнолетен в своята автобиография, — но в развиването на бясна скорост, при която си въобразяваш, че те преследват като в американски криминален роман. Често пъти наистина ни преследват — може да се съжалява, че нямаме възможност да стреляме и се сражаваме като гангстерите. За един ден можем да изминем 700—800 км и с това ставаме неуловими или трудно уловими.“

Фалшивият романтизъм е наситен със сексуални извращения. Комфортната обстановка, употребата на алкохол, присъствието на млади жени и особено сексуалните сцени, които се извършват почти ритуално, удовлетворяват най-често порочния романтизъм на непълнолетните.

Мечтите на непълнолетните са свързани с *пътешествия и екзотика*. Резултатите от изследванията установяват съществуването на мечти за пътешествие на Запад и даже в Америка. Те имат непълна, едностранчива и погрешна представа за живота в капиталистическите страни и мечтаят да отидат там. Някои правят неуспешни опити да минат границата. Те не разбират, че богатството и блясъците на витрините са достъпни само за най-богатите. Тези мечти са подбудени и от възгледа за разгулен и развратен живот. „Защо мечтая за Запада! Нима може да не те привлече богатият живот, големите магазини, баровете и проституцията. С цената на всичко съм си поставил за цел да видя и поживея в Рим и Париж, Барселона и Мюнхен, Ню Йорк и Чикаго, Рим и Соренто и други градове на охолството, секса, модата — градове на сладкия живот.“

Скитничеството е проява на фалшив романтизъм. Животът на почти всички непълнолетни правонарушители е изпълнен с многократно бягство от родителите и семейството. „В седми клас изха-

рах учебната година до средата и избягах от къщи, като взех без разрешение балната рокля и обувките на сестра ми. . .

Родителите ми се караха и ме заплашваха дори и с бой, но аз не ги послушах, а си скроих нов план за бягство. Взех от къщи пари и отидох в София. Там се запознах с интересни момичета, с които прекарахме приятни часове.“

Разгледаните нравствени качества оказват възпитателно въздействие върху личността на непълнолетните, имат връзка и са причина и условие за изграждането на други отрицателни нравствени качества. Под тяхно въздействие са се оформили и затвърдили самочувствието за фалшиво силен човек, побойничеството, приключенските интереси, извратената сексуалност, порочното отношение към любовта, жената и удоволствията, увлечението в колекциониране на порнографски и гангстерски фотоснимки.

III. ЗДРАВНО-ПСИХИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ

Всичко изложено дотук характеризира непълнолетните правонарушители като активни нарушители на морала и социалистическите закони. Но ние имаме някои материали, които рисуват тези подрастващи съвсем от друга страна — не само като правещи зло на хората, но и като страдащи. Като се изхожда от факта, че отрицателните преживявания са се появили в детска и юношеска възраст, когато психическите процеси и особено емоциите са инертни и бързо реактивни, може да се отчете тяхното влияние върху психическото развитие и поведение на личността, върху здравословното състояние.

А. Състояние на здравето и физическото развитие.

Данните за физическото развитие на непълнолетните показват, че болшинството от тях са развити добре. Килограмите и ръстът им, общо взето, съответствуват на възрастта им. От друга страна, у 23% се наблюдава недостатъчно, слабо физическо развитие, недостатъци и хилавост. Докато у изследваните средношколци 0,9% са с физически дефекти и инвалидност на крайниците и очите, то при непълнолетните тези дефекти притежават 2,5%, което е три пъти повече. Най-чести причини за физическите недъзи са проявени при ослепяване, тежки телесни повреди от нож при побои, детски паралич.

В сравнение с физическото развитие здравословното им състояние е по-лошо. Медицинските статистически данни показват, че 53% са боледували или боледуват от такива тежки заболявания като ревматизъм, неврастения, психопатия, туберкулоза, детски паралич, сърдечни заболявания, венерически болести. Освен това 10% от изследваните непълнолетни имат отклонение в психическото развитие (дебилност и олигофрения), 4,8% имат проявен хомосексуализъм.

Причините за техните болести се заключават в недостатъчната грижа от страна на три групи родители: разведени, алкохолици, вторите родители; безнадзорността, съпроводена с хроническо гладуване, недоспиване, простуди, сексуалната разпуснатост, което е причина за венерическите болести.

Б. Говорните недостатъци у непълнолетните

Говорните недостатъци у непълнолетните и особено заекването са тежки говорни страдания, които се отразяват върху развитието на личността много силно поради това, че се появяват през детството, когато се формира личността. Те са предмет на научно изследване на редица логопеди у нас и в чужбина.

Чехословашкият логопед М. Зеeman изказва становището, че заекването може да доведе децата до психоневроза,⁷ а югославският педагог М. Матич смята, че когато родителите допускат грешки във възпитанието на заекващите деца, се създават социално-психологически условия за изграждане на отрицателни черти в характера — упорство, грубост, самомнителност.⁸ А съветският логопед М. Е. Хватцев изтъква, че заекването и другите говорни недостатъци влияят отрицателно върху поведението на децата.⁹

У непълнолетните се срещат четирите типа говорни недостатъци: заекване, пелтечене, смесен тип и бързо говорене (таблица № 18).

Таблица 18

за видовете говорни недостатъци на
непълнолетните правонарушители

	Видове говорни недостатъци			
	заекващи	пелтечени	смесен тип	бързо говорещи
%	4	1	2	15

Най-големи са процентите на говорещите бързо, които са с 11% повече от общото количество на първите три типа. Около една пета, 22%, от непълнолетните имат говорни недостатъци, което превишава значително срещаните се недостатъци в говора у учениците в обикновените училища.

а) *Заекването у непълнолетните.* Според съветският логопед М. Е. Хватцев¹⁰ едно изследване на ученици от ленинградските учи-

⁷ М. Зеeman, Росстрйство речи в детском возрасте, М., 1962.

⁸ М. Матич, Logopedia, Beograd, 1966.

⁹ М. Е. Хватцев, Логопедия, М., 1959.

¹⁰ М. Е. Хватцев, Логопедия, М., 19.

училища показва, че 1,9% от общата съвкупност са заекващи. Нашето изследване показва, че заекването у непълнолетните се среща у 4%, атонични и тоноклонични спазми при възбуда имат 5% от изследваните непълнолетни.

Началните години на заекването се движат в границите от 2 до 11-годишна възраст. Тук също има отклонение. Обикновено за екванията се появяват в предучилищна възраст, а у непълнолетните тя е удължена до 11-годишна възраст (графика № 2).

ГРАФИКА №2
за динамиката на възрастните през
които се е появило заекването у непълнолетните

Срещат се четирите вида спазми при изговарянето на звуковете: клонични, тонични, клонотонични, тоноклонични; както се посочва, тсничните и тоноклоничните са неустойчиви и се получават само при възбуда. Тонотоничните преминават само в клонични.

Външното поведение на заекващия непълнолетен се отличава с обща нервна напрегнатост и неспокойство, потропване с крак и пляскане с ръце, преbledняване и изчервяване на лицето. Те са мълчаливи и погледът им често е остър и даже страшен, болезнено чувствителни, с бързо променящо се настроение и неустойчиво внимание.

Ст. Желев и В. Иванов доказват, че заекването влияе върху психическото състояние на личността: навежда ги към мрачни размишления, сънуване на страшни сънища, отчаяние, изолiranост от обществото, страх от говоренето (логофобия), агресивност, асоциални чувства.¹¹ Резултатите от нашето изследване потвърждават идеите на българските специалисти. Заекването на непълнолетните е дало своето решаващо отрицателно въздействие при формиране на отрицателни нравствено-психически качества, което може да се установи в

¹¹ С. Желев и В. Иванов, Влиянието на заекването върху психиката, Годишник на Софийския университет, т. XI, книга II, 1967, стр. 122—138.

Таблица 19

за отрицателни качества у заекващите
непълнолетни

Негативно-психически качества								
	самоуни- телност	затворе- ност	стеснител- ност	озлобен- ност	агресив- ност	избухли- во т	ас.ц. чувства	упорство
%	35	40	12	20	40	63	43	57

Те могат да се разделят на две групи: потискащи — затвореност, стеснителност и с отрицателно съдържание — озлобеност, агресивност, избухливост, упорство (инат). Последните имат важно значение като нравствено-психологическа предпоставка за изграждане на противообществени мотиви, потребности и поведение на непълнолетните. Прави впечатление фактът, че около 1/3 от осъдените за убийства заекват или имат други говорни недостатъци. Такава е картината и при осъдените за побой.

Българските автори Ст. Желев и В. Иванов считат, че заекването е резултат на тежки социални конфликти на личността на заекващия при неговата социално-психологическа адаптация.¹² Нашите изследвания показват, че причината на заекването на непълнолетните са психическите травми, получени в резултат на конфликти между личността и микросоциалната среда (таблица № 20).

Таблица 20

за причините на заекването у непълнолетните

Причини				
	побой на родителите	уплаха при к. зломи на родителите	побой или заплаха на учители и дирек- то и	побой на другари
%	40	30	10	20

¹² С. Желев и В. Иванов, Влиянието на заекването върху психиката, Годишник на Софийския университет, т. XI, книга II, 1967, стр. 126.

б) *Пелтеченето у непълнолетните.* Българските логопеди К. Кандев и В. Иванов¹³ посочват, че от изследваните 68 416 учащи се в основните и средните училища 2,5% са пелтечещи. Нашите изследвания показват, че непълнолетните, които пелтечат, са 1% от общия брой на изследваните. Този по-нисък процент не е изключение у непълнолетните. Причината се състои във факта, че те са на възраст от 14 до 18 години, когато голям брой от пелтечещите са се справили.

Срещат се и трите вида: ротацизъм (на звук р), ломбдацизъм на звук л), сугнацизъм (на звуковете с, з, ц, ш, ч).

Причините за пелтеченето са два вида: анатомични дефекти 60% от пелтечещите и приспособяването на родителите към невъзвръщаната във фонетично отношение реч на децата още от най-малка възраст — у 40%. Нито един от пелтечещите непълнолетни не е прегледан и лекуван от логопеди.

Този вид говорен недостатък е оказал потискащо въздействие върху непълнолетните — у 90% от тях се установява стеснителност и затвореност, а у 10% — съмнителност и озлобеност.

в) *Бързоречието у непълнолетните.* И то се изразява в нарушаването на темпа и ритъма на речта, в неясно, видоизменено изговаряне на звукове и думи. Често пъти се наблюдават моменти на заекване, особено при възбуда. Бързоречките непълнолетни са силно възбудителни, избухливи. Когато говорят, се напрягат повече от нормално, изчервяват се, очите изпъкват, кръвоносните съдове на лицата се уголемяват, обикновено пристъпят от крак на крак, някои даже ходят и ръкопляскат. Говоренето ги изморява и те се изпотяват.

Резултатите от изследванията показват много бърз темп на изговаряне на думите. Например 46% изговарят по 35 звукове в секунда, 40% — 27 звукове в секунда, 10% — 20 звукове в секунда, 4% — 40 звукове в секунда. Средноаритметичната величина на изговаряне звукове в секунда = 30,50, която е с около 20 звука повече от обикновеното нормално произнасяне.¹⁴

Думите в изречението се изговарят като бърз поток, като филмова лента с нарушен ритъм. Обикновено изговарят по няколко изречения, без да спазват интонацията и паузите. Наблюдава се постепенно увеличаване на изходяща интонация. Например 38% изговарят по пет изречения на един дъх с увеличаване на възходяща интонация, 22% изговарят по четири изречения, 40% изговарят по три изречения. Бързото говорене се отразява върху характеристиките на непълнолетните. Този говорен недостатък въздейства върху тях отрицателно. Най-висок е процентът на бързоречките, които пригизават качеството избухливост — 40%. При по-тежките случаи,

¹³ К. Кандев и В. Иванов, Говорните недостатъци у децата, С., 1957, стр. 38.

¹⁴ К. Кандев и В. Иванов, Говорните недостатъци у децата, С., 1957, стр. 33.

конто при възбуда заекват, се наблюдава озлобеност 15% и самонадеянност 20%.

Основните причини за бързоречието могат да се разделят на две групи:

1. Субективни, вътрешни, които се крият преди всичко в психо-физиологическите особености и отклонения у непълнолетните. Това са: избухливост, слаби задръжни процеси в кората на главния мозък, болезнена чувствителност. Могат да се отбележат като по-често вена причина и такива нравствени качества като побойничество и заядливост.

2. Обективните външни причини могат да се разделят на две групи: подражаването на бързореки родители и другари; социалната среда и отношения, които създават напрегнатост и тягостна нервна атмосфера; противоречия в семейните отношения; неправилния педагогически такт на някои учители към учениците.

В. Произход и степен на отчаянието и песимизма у непълнолетните

Анализирайки педагогическите характеристики, беседите, наблюденията, впечатленията при учебно-възпитателната работа, стигнахме до извод, че у 43% се установяват такива проявления като отчаяние, песимизъм, чувство за непълноценност, занижена самооценка. Съдържанието на това нравствено-психическо състояние се изразява в неувереност в собствените сили, постъпано потиснато настроение, отрицателни емоции, заниженост или неспособност за активна мисловна и трудова дейност, безразличие към хората, обществото и света. Това още веднъж потвърждава по-горе изказаната мисъл за това, че подрастващите от изучаваната категория не са само агресивни и порочни, но и страдащи.

Можем да предположим, че тази емоционална нравствена насоченост на личността е въздействувала върху нейното оформяне и развитие в две противоположни посоки: у 3/4 от тези непълнолетни е затвърдена неувереност в собствените сили, а у останалата 1/4 — негативизъм.

Неувереността в собствените сили е психологическа предпоставка за податливост на личността на влияние отвън. А това е социално-психологическото условие за конформизъм у разглежданата група непълнолетни. Те лесно се поддават на външно влияние, дошло по линията на порочни приятели и покварена другарска среда. Психическото състояние и емоционалната насоченост в този случай са предпоставка за нравствено-психическа неустойчивост на личността и спомагат за възприемане на отрицателно нравствено влияние, което довежда личността често пъти до противообществено поведение и затвърдява у нея отрицателни нравствени качества.

Съдържанието на негативизма у непълнолетните се изразява в ненавист и презрение към родителите, хората и обществото, в отричане на доброто и красотата. Те виждат света в черно: склонни са към жестокост и побой. У тях са затвърдени фалшиво самочувствие на силен човек, болезнена чувствителност, порочни амбиции.

Негативизмът у непълнолетните се явява като *отрицателна стойчивост на личността в резултат на комплексното въздействие на психически и социални предпоставки и фактори*. Към психическите предпоставки можем да отнесем отчаянието, което е довело някои непълнолетни до озлобеност и агресивност. Социален фактор в случая се явяват порочните приятели, които играят роля на „авторитетна“ референтна група¹⁵, която влияе отрицателно върху определяне психологическите позиции и поведението на личността, нейното отношение към микро- и макросоциалната среда, към нравствените и правните норми.

Трябва да отбележим, че не сме прилагали специална методика за изследване причините на отчаянието и песимизма у непълнолетните. Но ние разполагаме с данни, които ни дават право да предположим с известна степен на сигурност, че те са оказали влияние върху оформянето и затвърдяването на тази емоционално-нравствена насоченост на личността.

а) Влиянието на семейното възпитание и отношение. Известно е решаващото значение на микросоциалната среда за създаване на социален оттенък, социална краска на чувствата — било радост, любов, ненавист, презрение, отчаяние. Ето защо изясняването на някои страни от семейното възпитание и отношения като изграждаща микросоциалната среда ще ни помогне да изясним отчасти отчаянието и песимизма у непълнолетните.

Родителите на непълнолетните са допускали многобройни грешки и слабости при осъществяване на семейното възпитание.

Нашите беседи, наблюдения и някои материали от автобиографиите и изказванията на непълнолетните ни позволяват да допуснем, че върху оформянето и затвърдяването на отчаянието и песимизма са влияели основно два вида грешки на родителите: неразбиране на детската психика и пренебрежение на детските интереси, желания и потребности, което се наблюдава у 65% от изследваните родители на непълнолетните правонарушители; грубост в отношенията, в семейството, в това число и към децата, както и налагането на тежки, често пъти несправедливи наказания, което са проявявали 88% от изследваните родители.

Някои слабости в характерите и отрицателните нравствени качества на родителите са довеждали непълнолетните до отчаяние. Например 24% от тях заявяват, че са изпадали в такова състояние, когато родителите са проявявали неоткровение, егоизъм, избухливост, алкохолизъм.

До отчаяние и песимизъм са стигали 24% от непълнолетните при остри конфликти между родителите. В такова състояние са изпадали и 36% от непълнолетните, на които родителите са разведени; 80% от тези, на които родителите са починали; 68% от тези, към които вторите родители са се отнасяли лошо.

б) Влияние на училището. Несправедливите наказания, слабо-

стите при поставянето на оценките, липсата на педагогически та са причини за настъпване разрив между непълнолетните и учителите. Например 66% заявяват, че налаганите им наказания в училище са ги озлобявали; 44% смятат, че учителите и директорите са ги мразели, и затова 49% мразят и презират своите учители и директори; 63% смятат, че учителите са ги оцетявали при поставянето на оценка.

Характерно за непълнолетните е тяхното откъсване от ученическият колектив, а понякога и противопоставянето им на него. От страна на колектива се забелязва също неразбиране и неправилно отношение. Например 14% от съучениците им са се отнасяли равнодушно и безразлично, когато непълнолетните са изпадали в трудности, било им е тежко и са изпитвали мъка; 56% заявяват, че никой от съучениците им не ги е разбрал; 21% са ги мразели, а 60% смятат, че техните съученици са ги мразели.

Емоционалните неблагоприятия на непълнолетните в семейството и училището се явяват един от мотивите за алкохолизма у тях. По наши данни около една четвърт са започнали да пият и се напиват често, когато у тях са се появили неприятности в семейството и в училище. Емоционалните неблагоприятия и микросоциалните конфликти са ги тласкали към алкохола, за да изживеят травмите по-лесно. По-късно употребата на алкохолни напитки става необходимост и привичка, която се затвърдява и под въздействието на други мотиви, потребности и причини.

в) Присъда и отчаяние. Едни от причините за отчаянието, озлоблението и негативизма са присъдата, грешките при следствието, на съда, на прокуратурата, на свидетелите. Например 70% от непълнолетните заявяват, че на следствието са се отнасяли грубо с тях, а 46% смятат, че следователите са ги мразели; от своя страна 63% заявяват, че мразят следователите. На делото са срещнали равнодушие и презрение у 14% от съдиите; злоба у 4%; грубост у 21%; 36% смятат, че съдиите са ги мразели, от своя страна 67% заявяват, че мразят съдиите. Те заявяват, че 16% от прокурорите са се отнасяли със злоба, високомерно и омраза; 64% заявяват, че мразят прокурорите; 49% смятат, че свидетелите по делото ги мразят, от своя страна 58% заявяват, че мразят свидетелите. Издадената присъда е предизвикала дълбоко отчаяние у 70% от непълнолетните, което е основа за изграждането на две противоположни нравствено-емоционални позиции: у едни разкаяние, у други озлобяване.

г) До отчаяние и песимизъм, както се изясни по-горе, довеждат част от непълнолетните и говорните недостатъци. Най-силно въздействие оказват пелтеченето и заекването.

VI ТИПИЧНИ ПРАВСТВЕНО-ИДЕЙНИ ОСОБЕНОСТИ И ПРОЯВИ

1. Кражбите — най-типично проявление на противообществено поведение на непълнолетните. Резултатите от изследванията показват, че средноаритметичната величина на непълнолетните, които имат утвърдено качество крадливост, е 95%. Изключение правят само някои от осъдените по чл. 126 от Наказателния кодекс за убийство и някои за хулигански прояви и побой.

Степента на затвърденост на това качество се определя от възрастта, през която започват да крадат за първи път непълнолетните.

Лъжливостта съпътствува кражбата и я облекчава. Ето защо, за да изясним по-пълно и всестранно кражбите, е необходимо да установим кога започва да възниква и се формира лъжливостта като качество на личността на непълнолетните. Резултатите от нашите изследвания сме обобщили в графиката на стр. 256.

По възрастови групи най-голямо е количеството на непълнолетните, които за първи път са започнали да крадат през средна училищна възраст — 45%, на второ място са тези от горна училищна възраст — 35%, на трето място — ранна училищна възраст — 20%.

По години за всяка възрастова група най-голям е броят на първите кражби, извършени на деветгодишна възраст за ранна училищна възраст; на четиринадесетгодишните за средна училищна възраст и на шестнадесетгодишните при горна училищна възраст.

Първоначалната употреба на лъжа от непълнолетните по количество и възрастови групи съвпада с появяването на първите кражби: средна училищна възраст 44%, горна училищна възраст 17%, ранна училищна възраст 9%. Първата лъжа у непълнолетните се появява на 9-годишна възраст за разлика от първата кражба, която се появява на 8-годишна възраст. От това можем да направим извод, че в началото децата не умеят да лъжат, но опитът ги учи на прикритост, запазване в тайна на кражбата. Лъжата се явява важно средство за отклоняване на подозренията. Солидна лъжа — солидно алиби, удачна защита.

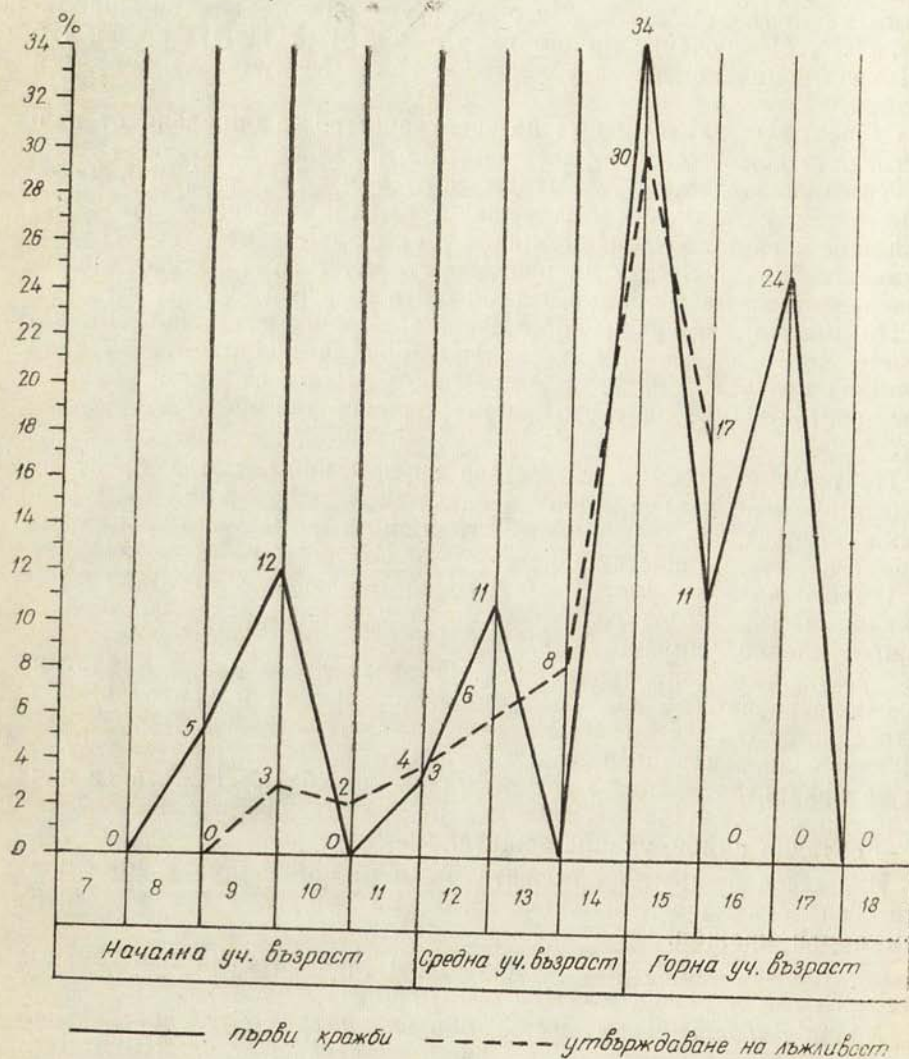
Най-висок процент на първата лъжа се наблюдава у 14-годишните. Той съвпада с възрастта, която има най-висок процент проявени първи кражби.

От криминално-правна гледна точка кражбите на непълнолетните могат да се разпределят на две групи:

Кражби-престъпления срещу обществената собственост, чиято квалификация съответствува на всички параграфи от чл. 104 от НК. Този вид престъпления са извършвани предимно групово. Групите се състоят от три до пет непълнолетни. Рядко се срещат по-големи групи от десет-петнадесет човека, които се формират в по-големи градове, като София, Пловдив, Варна. Всеки член от групата има определена функция в съответствие с неговата квалификация в кражбите. Предпочитаното време за извършване на кражби е нощ-

ГРАФИКА

за динамиката на първите кражби и утвърждаването на качеството
лъжливост у непълнолетни е правонарушители

та. Обект на кражба се явяват търговски магазини, сладкарници, будки, кооперативно имущество. В повечето случаи кражбите се извършват чрез взлом — разбиване на врати, прозорци, с подправени ключове.

Кражби-престъпления срещу личната собственост (по чл. 181—183). Непълнолетните са извършвали много кражби — това са предимно кражби на скъпи вещи, облекло, пари. От криминална гледна точка те могат да се разделят на две групи в зависимост от тяхната специализация: крадци, които извършват кражби от домовете на гражданите; крадци на пари от джобовете или чантите на гражданите. Кражбите се извършват групово или индивидуално. Времето за извършването им е различно — денем, вечер, през нощта.

Показателен е фактът, че при всички случаи откраднатите и получени от продаването на вещите пари много бързо се изразходват с приятели. Обикновено с тях устройват пиянски аморални оргии, посещават сз известни курорти по Черноморието, извършват се пътешествия, изпълнени с фалшива романтика, приключения и отново кражби.

2. Презрение към труда.

Известно е, че трудовото възпитание е една от основните и най-важни съставки на комунистическото възпитание. Още Н. К. Крупска смята, че „ядката на комунистическото възпитание на децата е в организацията на техния труд“ (3;114—127). А. С. Макаренко подчертава, че „не е възможно да си представим правилното съветско възпитание като нетрудово възпитание“ (21;327). Той свързва трудовото възпитание с подготовката на подрастващите за живота. „Възпитанието на трудови качества у човека — това е подготовка и създаване не само на бъдещия добър или лош гражданин, но и създаването на бъдещото му жизнено равнище, на благосъстоянието му“ (21;127).

В труда човек затвърдява своите нравствени качества, в него се изграждат истински другарски и колективни отношения. „Правилното отношение се състои не само в това, че всеки човек отдава своите сили на обществото, но и в това, че той изисква същото и от другите, че не иска да търпи край него да живее готованец“ (21;328).

Научно-техническата революция, която се извършва в развитото социалистическо общество, изисква творческо участие на човека в производствения процес. Интелектуализацията на труда се обуславя от усложняването и усъвършенствуването на технологическия процес, от неговата автоматизация и интензификация. Ето защо в новата програма на партията се поставят нови изисквания към трудовото възпитание, „като стремежа към творчество и новаторски решения, инициативността, високата трудова, професионална и техническа дисциплина, ученолюбието, усвояването на постиженията на науката и техниката“ (25;77—78).

В отчетния доклад на XII конгрес на комсомола участието на младежта в труда и нейното трудово възпитание се определят като патриотизъм на дело, като изпълнение на класовия дълг пред партията и народа. Възпитанието в процеса на труда се смята основа за комунистическото изграждане на младия човек (23;2).

Трудовото възпитание на непълнолетните правонарушители отговаря и е в противоречие със съвременните изисквания, които партията и комсомолът предявяват към младежта. То е резултат на редица педагогически слабости и грешки, допускани от родителите и училището.

Изследвахме някои от основните въпроси на трудовото възпитание, като отношението им към учебния и физическия труд, училището и професионалното ориентиране.

За да разкрием особеностите в училището и професионалното ориентиране, изследвахме интересите и свързаните с тях дейности на непълнолетните и средношколците, които се отнасят до следните области на науката и практиката: радиотехника, електротехника, мототехника, автотехника, математика, химия, география, естествознание, художествена литература, педагогика, политехника, медицина, театър, кино, музика, военно дело, спорт, туризъм, мореплаване, космонавтика, търговия. За да установим съществува ли съществено различие между двете групи изследвани, използвахме статистическия F — критерий на Р. А. Фишер, в основата на който лежи сравняването на дисперсията (2):

$$F = \frac{\sigma_1^2}{\sigma_2^2}$$

където σ_1^2 е дисперсията на интересите и дейностите на средношколците; σ_2^2 — интересите и дейностите на непълнолетните.

Ще считаме, че ако изчисленото значение на F — критерия бъде по-малко от 5% критическо значение ($F < F_{05}$), то нулевата хипотеза (H_0) се приема. Ако значението на F критерия бъде по-голямо от 1% критическо значение ($F > F_{01}$), то H_0 се отхвърля. Под H_0 следва да се разбира отсъствието на реално и съществено различие по изследваните параметри между средношколците и непълнолетните.

Резултатите от математико-статистическата обработка показват, че съществуват съществени различия между интересите и дейностите на средношколците и непълнолетните. Значението на F критерий се колебае от 2,51 до 7,88.

Не се отхвърля H_0 , т. е. няма съществени различия в интересите и дейностите в мототехника, автотехника, електротехника, радиотехника, спорт, туризъм, кино, криминална литература. Непълнолетните са имали слаб успех и отрицателно отношение към учебния труд. Разликата между техния среден успех и този на изследваните средношколци е 1,68. Установява се различие и в предпочитаната величина на непълнолетните, които са имали любими предмети, е 18%, а при средношколците — 86%. За непълнолетните, които са учели в средни училища, тази величина намалява на 12%, а за средношколците се увеличава на 94%. Съществува различие

и в броя на любимите предмети. В основното училище непълнолетните са имали следните любими предмети: физическо възпитание, физика, пеене, литература, история. Средношколците — математика, химия, физика, история, география, литература, естествознание. За непълнолетните, учили в средни училища, броят на предметите намалява на физическо възпитание и литература, а у средношколците се увеличава с още три учебни предмета: руски език, физическо възпитание, западен език.

Установи се, че 70% от непълнолетните имат отрицателно отношение към учебния труд, отнасят се безразлично към овладяването на професия, а 69% изпитват презрение към физическия труд, у 64% се установява мързел.

Презрението към физическия труд и нежеланието да работят се изразяват най-ярко в това, че заставят физически по-слабите да работят вместо тях, когато им се удаде такава възможност. Такива по наши данни са 85% от изследваните непълнолетни.

У тях се е затвърдило убеждението, че *може да се живее, без да се работи*, което изразяват по следния начин: „Ние искаме да живеем, а не да работим.“ Тази нихилистична порочност им е помогнала да отделят живота от труда, тласнала ги е към паразитно съществуване, което се гради на убеждението, че може да се живее само с кражби. Залуждаването им стига по-далеч. Част от тях смятат, че всички хора крадат, за да живеят. Например 16% заявяват, че за да живее човек добре, да се облича хубаво, да има мотоциклет или лека кола, трябва да краде.

Три са основните причини за изграждането на отрицателен трудов облик на непълнолетните: слабостите и грешките в семейното възпитание, слабостите във възпитателната работа по трудовото възпитание на училището, комсомолската и пионерската организация. Главна причина се явяват кражбите, които дават възможност за нетрудов, временно охолан и паразитен живот.

3. Идејно-политическа неграмотност на непълнолетните правонарушители.

Идејно-политическото възпитание на трудещите се, в това число и на непълнолетните, е основно и съществено звено в идеологическата работа на партията, училището, комсомолската и пионерската организация. За да станат комунистическите идеи действителност, е необходимо не само да се овладеят от масите, но е нужно и борба за тяхното практическо осъществяване. Защото, както пише К. Маркс, „за осъществяването на идеите са нужни хора, които трябва да употребят практическа сила“ (1;132). Индивидуално то идејно-политическо съзнание оказва определящо влияние на мирогледата и възгледите, морала и поведението, интересите и вкусовете, върху цялостното осъществяване на комунистическото възпитание на личността. То въздействува и върху определянето на отношенията към хората, обществото, социалистическото строителство и труда, към партията и комсомола, към патриотизма и интернационализма, към социалистическия и капиталистическия ла-

гер, към социалистическата и буржоазната наука, изкуство и култура. Ето защо проучването на идейно-политическото възпитание на непълнолетните правонарушители се явява необходимо условие за цялостен анализ на тяхната личност.

Проблемите на идеологическата работа са стояли винаги в центъра на борбата на партията за изграждане на социалистическо общество. Тяхното значение все повече ще се увеличава и това налага, както се подчертава в новата Програма на БКП, „да се създаде научно обоснована система от форми и средства за възпитание и въздействие, да се провеждат социалистически, педагогически, психологически, както и комплексни изследвания върху процеса на формирането на новия човек, да се издига научното равнище на ръководството на идеологическата работа“ (25;80). Научният **подход** изисква структурно, функционално и организационно подобряване на управлението на всички звена на идеологическия фронт. „Това означава да се държи сметка за цялата съвкупност от сложни и многостранни духовни процеси, които протичат в развитието на различните социални групи, да се изучават измененията в психиката, в социалната активност, в материалните и духовните интереси на трудещите се, да се осигури различните средства за идеологическо въздействие взаимно да се допълват и обогатяват, да бъдат в една и съща цел“ (6; 150).

Задачите на идеологическия фронт в етапа на развито социалистическо общество са формирани от Юлския пленум на партията, посветен на проблемите на социалното управление. Основните от тях са: „Да възпитава у всеки трудещ се, у народа и особено у младежта чертите на новия човек, да води борба против проявите на национален nihilизъм и чуждопоклонство, да възпитава в народа и особено в младежта чувства на национална гордост, на социалистически патриотизъм и пролетарски интернационализъм, да утвърждава и развива непрестанно братската обич на българина към Съветския съюз, към съветските хора, към КПСС“ (5;152).

Значителни са успехите в идеологическото възпитание на партията, Отечествения фронт, професионалните съюзи, комсомола и училището. Но поради обективни и субективни причини все още има трудещи се и неголяма част от младежта, нивото на идеологическото възпитание на които е слабо, не задоволява, не отговаря на съвременните изисквания. „Може да се каже, че за една, макар и неголяма част от младежите идеал са станали джазът, модата, парите, леките развлечения, екзотиката. Това е смисълът на живота им. Това е целта им. . .

Някои от тези младежи са доведени до идейно и духовно опустошение. Нещо повече — и до физическа и морална деградация. Те пиянствуват в кръчмите, в ресторантите, в сладкарниците, по домовете. Намират се даже и такива, които блудствуват най-вулгарно. От такива младежи главно се формират вулгарните хулигани, крадците и изменниците на родината“ (4; 449).

За да можем да направим по-пълна идейно-политическа харак-

теристика на непълнолетните правонарушители, съставихме програма, която включваше дванадесет анкети, анонимни изказвания по отделни политически въпроси, беседи на политически теми, психологически експерименти. Освен това в анамнестичната схема на автобиографичния метод включихме и въпроси от политически характер. Ще се спрем на някои показателни резултати от отношението на непълнолетните към социалистическата родина, работническата класа, трудовото селячество, народната интелигенция и народната власт. Мнозинството от отговорите са положителни. Например 84% от анкетираните заявяват, че обичат родината и са готови на саможертва за нея, 56% имат положително отношение към борбата на работническата класа, селяните и интелигенцията, 66% одобряват мероприятията на народната власт в борбата срещу враговете на народа и рушителите на законите.

Но има и такива, които имат неправилно отношение по някои от разглежданите въпроси. Например 16% от непълнолетните не отговарят на въпросите, свързани с любовта им към родината; 15% не одобряват, 8% са безразлични, 11% не могат да отговорят на въпроса, одобряват ли мероприятията на народната власт в борбата срещу враговете на народа и рушителите на социалистическите закони.

Отношението на непълнолетните към социалистическото строителство е друг показател за тяхната идейна характеристика: 77% се гордеят с нашето социалистическо строителство; 66% смятат, че строителството в социалистическите страни има преимущество пред строителството в САЩ и останалите капиталистически страни.

Но и по тези въпроси са налице идейни слабости. Например 15% отговарят, че не се гордеят със социалистическото строителство; 23% не познават и не са посочили нито един социалистически строеж. За идейно-политическото възпитание на младежта основен дял имат организационната, политическата и културно-масовата работа на Димитровския комунистически младежки съюз. Отношението на непълнолетните към комсомола и неговите борби има съществено значение за тяхната идейна характеристика. Тук положителните резултати в количествено и качествено отношение са значително по-ниски. Например 75% са посочили пет или по-малко от пет имена на младежи-партизани; 57% съжалеят, че са изключени от комсомола; 69% желаят да станат комсомолци; 64% смятат, че комсомолската организация е могла да им помогне да не допускат грешки в живота, включително и правонарушения; 43% заявяват, че ръководствата на ДПО „Септемврийче“ и ДКМС са се постарали да им помогнат да не допускат правонарушения. От друга страна, отрицателните резултати в количествено и качествено отношение са по-високи. Особено показателни са фактите, че нито един от анкетираните не е посочил кога се е учредил ДКМС и неговата организационна структура; 38% не съжалеят или им е безразлично, че са изключени от ДКМС; 20% не желаят да постъпят в редовете на комсомола.

Положителните количествени показатели на резултатите, свързани с отношението на непълнолетните към БКП и нейните борби, са по-добри от разгледаните по-горе. Например 32% знаят кога и къде се е основала партията; 74% са отговорили правилно на въпроса, срещу кого се е борила БКП преди 9. IX. 1944 г.; 74% отговарят правилно на въпроса, за какво се е борила БКП преди 9. IX. 1944 г. и за какво се бори сега; 49% са посочили пет или по-малко от пет имена на вождове и борци-комунисти; 48% са осведомени правилно за партизанската борба; 62% вярват и обичат делото на партията; 51% отговарят, че харесват комунистите; 62% желаят да станат комунисти, когато пораснат; 34% са посочили по-малко от пет имена на първи секретари на комунистическите партии.

За характеристиката на идейното и интернационалното възпитание на непълнолетните основно значение има тяхното отношение към вождовете на пролетариата, към международното работническо движение, към КПСС и ВЛКСМ. Могат да се посочат следните положителни данни: от 28 до 40% знаят кои са К. Маркс и Ф. Енгелс; 4% знаят какво значи пролетарски интернационализъм; 41% имат правилна оценка за положението на работническата класа в капиталистическите страни; 39% знаят какво значи колониализъм; 44% знаят коя партия е в състояние да поведе работниците, селяните и народа на борба срещу колониализма и неоколониализма; 32% дават правилна оценка и определение на Октомврийската революция; 32% са посочили пет имена или по-малко от пет имена на ръководители на КПСС; 20% са дали правилна оценка на отношенията между КПСС и БКП; 13% са посочили пет или по-малко от пет имена на комсомолци, герои от Отечествената война.

Разглеждайки слабостите и пропуските на непълнолетните по тези въпроси, се установява, че тяхното ниво е високо. Например от 60 до 79% не знаят нищо за вождовете на пролетариата; 96% не знаят нищо за пролетарския интернационализъм; 94% не могат да посочат нито едно име на първи секретар на комунистическа или работническа партия; 76% не могат да отговорят за какво се е борила болшевишката партия; 80% не знаят нищо за отношенията между КПСС и БКП; 87% не са посочили нито едно име на комсомолци-герои от Отечествената война.

Отношението на непълнолетните към мира и войната е част от тяхната идейно-политическа характеристика. И тук положителните резултати са на по-ниско ниво от отрицателните. Например само 9% знаят колко световни войни е имало; 55% са отговорили правилно на въпроса, кои са предизвикали войните и с каква цел; 39% знаят за фашизма и Хитлер; 24% знаят за Отечествената война на съветските народи; 34% са дали правилен отговор за участието на съветския комсомол във войната; 59% са отговорили правилно на въпроса, кои сили в Европа искат да запалят нова световна война; 43% са отговорили правилно на въпроса, кои сили в САЩ искат война; 46% знаят кои сили и народи са опора на ми-

а; 5% знаят за движението за мир.

По-високо е нивото на неутралните или неправилно отговорили. Например 61% не могат да кажат нищо за фашизма и Хитлер; 76% не могат да кажат нищо за Отечествената война на съветските народи; 95% не знаят нищо за движението за борба за мир.

Съществува диалектическа връзка и обусловеност между елементите на обществената надстройка. Например върху морала оказват влияние преди всичко политиката, философията, изкуството, както и той оказва определено влияние върху тях. В различни епохи силата и степента на това взаимодействие са били различни за различните класи и съсловия.

Марксистко-ленинската етика определя, че изоставането на моралното съзнание на масите от политическото съзнание изобщо при социализма е закономерно явление. Изграждащото се ново морално съзнание не може лесно да се очисти от буржоазните морални норми. То не се изгражда на празно място, не започва от нула, а е в борба с елементите на буржоазната нравственост в съзнанието на хората. „Политиката, политическата дейност има работа с цялостния живот на обществото. Тя засяга не единици, а милиони хора. А моралът има пред вид развитието им в духа на определени нравствени принципи, чувства, навици, а възпитанието винаги предполага продължителна работа с отделни хора, с отделни групи“ (34;116).

Политиката на социалистическата държава оказва положително въздействие не само върху морала като обществено явление, но и върху моралното съзнание на членовете на обществото, върху техните морални качества. Но силата на това въздействие не е еднаква и равномерна върху всички. Срещат се и случаи, когато поради различни причини на отделни хора не е оказано такова въздействие или то е слабо.

Личността може да даде политическа оценка и да изрази политическо отношение към комунистическия морал, особено когато го сравнява с буржоазния. Ето защо отношението на непълнолетните към комунистическия морал ще допринесе за по-пълната им идейна характеристика.

По отношение на положителните резултати от анкетата се установява, че са много ниски. Така например само 9% от непълнолетните знаят основните качества на комунистическия морал; 28% заявяват, че желаят да имат комунистически морал; 4% са посочили, че познават образи от художествената литература на хора от живота с качества на комунистически морал; 10% правят разлика между комунистическия и буржоазния морал.

Особено високо е нивото на отговорите с отрицателно съдържание „грешки и слабости“.

Отношението на непълнолетните към социалистическия и капиталистическия лагер най-ярко показва тяхната идейно-политическа характеристика. Ниското равнище на положителните отговори показва техните идейно-политически слабости по такъв важен политически въпрос. Например само 26% са посочили пет или по-малко от пет държави, които съставляват социалистическа система; 48% са посочили най-големите капиталистически страни, които стоят начело на капиталистическия лагер; 25% смятат, че социалистическият лагер има преимущество пред капиталистическия; 47% смятат, че страните от социалистическия лагер са по-силни във военно-политическо отношение; 46% смятат, че хората при социализма живеят по-добре.

Изкуството отразява общественото битие на хората в по-широк обхват — нравствен, политически, правен и т. н. Отразяването на общественото битие в художествени образи дава възможност на изкуството да оказва конкретно въздействие върху оформянето на миогледа, възгледите, убежденията, чувствата, характера, моралните качества на човека. В това се състои и неговата действителна сила и идейно-политическо значение.

Цел на прогресивното изкуство и литература и особено на социалистическото е „да помогне на човека да разбере самия себе си, да засили вярата му в себе си и да развие у него стремежа към истината, да се бори с пошлостта в хората, да умее да намира хубавото в тях, да възбужда у техните души срам, гняв, мъжество, да прави всичко, за да могат хората да станат благородно силни и да могат да одухотворяват живота си със светия дух на красотата“ (13;195). Методът на социалистическия реализъм подчинява изкуството и литературата на принципите на партийността в изобразяването на действителността и ги свързва непосредствено с живота на трудещите се, с борбата им за комунизъм и комунистическо възпитание. В това се състои и идейно-политическата стойност и значение на социалистическото изкуство и литература. Ето защо изследването на отношението на непълнолетните към тях ще допълни и обогати идейната им характеристика.

Резултатите показват, че броят на непълнолетните, които имат положително отношение към социалистическото изкуство, литература и мода, е малък. Само 14% от тях харесват социалистическото изкуство; 17% харесват социалистическото киноизкуство; 20% смятат за по-добър социалистическия театър; 18% харесват социалистическата музика; 35% харесват нашите танци; 15% знаят да ги играят; 21% харесват нашата и литературата на социалистическите страни; 20% харесват социалистическата мода.

От друга страна, броят на тези, които имат положително отношение към буржоазното изкуство и литература, е по-голям; 51% харесват буржоазното изкуство; 50% харесват западното киноизкуство; 24% смятат за по-добър западния театър; 60% харесват западните танци; 35% харесват западната и американската криминална литература; 61% харесват западната мода.

За да разкрием типичните особености в идейно-политическото възпитание на непълнолетните, проведохме същите анкети и със средношколци. Резултатите от математико-статистическата обработка показват, че различията между данните, получени от правонарушителите и учениците, са значими. Значението на F -критерия се колебае от 1,33 до 5,35 по четири основни групи идейно-политически въпроси, а именно: а) за отношението към комсомола $F=5,35$; за отношението към комунистическия морал $F=3,20$; за отношението към международното комунистическо и работническо движение $F=1,43$; а отношението към мира и войната $F=1,33$. При всички нулевата хипотеза се отхвърля и F таблично е по-малко от F — емпирично. Различията са съществени.

Не се нуждае от доказателство фактът, че средношколците имат положително отношение по четирите сравнявани проблема. Следва извода, че отношението на непълнолетните правонарушители по тези основни въпроси на идейно-политическото възпитание е отрицателно или нездраво.

За по-пълното изясняване особеностите на идейно-политическото възпитание на непълнолетните правонарушители използвахме някои методи от психологията, на които направихме модификация. Основавайки се на дългогодишни наблюдения, изградихме хипотезата, че отрицателната насоченост на личността и преди всичко противообщественото поведение влияят върху особеностите на отделните психически процеси, т. е. изработване у тях готовност избирателно да реагират по-бързо и точно на въпроси, свързани с противообществени прояви, паразитен живот, приключения, фалшива романтика и по-бавно и по-неточно — на въпроси от политически характер.

За определяне особеностите в силата и точността на паметта модифицирахме метода на заучаването на Ебингхауз, метода на Джекобсон за определяне непосредствения обем на паметта.¹

За експериментален материал бяха взети пет групи от други, всяка от които имаше по десет думи.

Групите имаха следното съдържание:

Приключенски думи: чужбина, скитник, приключение, коработрушение, матадор, разузнаване, мореплаване, странствуване, бягство (зад граница).

Жаргонни думи: бачкам, скивам, морук, кинти, гризкам, пандиз, мариз, кльопачка, кютек, шубе.

Технически думи: струг, кран, багер, комбайн, ракета, самолет, ауспух, мотор, трактор, трамвай.

Исторически думи: цар, боляри, хан, кавхан, робовладелец, Трапезица, султан, васал, еничери, Възраждане.

Политически думи: партия, класа, дипломат, политика, колония, революция, комунизъм, посланик, империалист, мир.

На изследваното лице се съобщават поредно думите от всяка

¹ Е. Герон, Методи за психологически изследвания, С., 1962 г., стр. 20--30.

група. Обяснява се, че ще се отчита броят на запаметените думи и времето, за което са написани запаметените думи. От него се изискват максимална бързина, максимална точност и максимален брой запаметени думи.

След съобщаването на думите от първа група изследваното лице ги записва на предварително дадения му протокол. Измерва се времето, през което са написани думите. След това се съобщават думите от втората група и т. н.

За установяване особеностите в силата на паметта се отчитат следните показатели: а) броят на запаметените думи от всяка група; б) средното време за написване (възпроизвеждане) на запаметените думи; в) процентът на лицата, запаметили количеството думи от всяка група; г) средното време за всяка дума от всяка група; д) средното време за всички думи от отделните групи.

За определяне особеностите в точността на паметта се отчитат следните показатели: а) броят на запаметените думи за всяка група; б) средният брой на запаметените думи във всяка група; в) средният брой на запаметените думи за всички групи.

Изследвахме 300 непълнолетни и толкова средношколци за контролна група.

За да установим съществува ли различие на думите от петте групи, използвахме F — критерия на Р. А. Фишер. Установи се, че съществува съществено различие в силата и точността на паметта у непълнолетните при политическите думи, сравнени с думите от останалите групи, които сме обобщили в

Таблица 21

за съществените различия (F) в запаметяването на политически (Пт), жаргони (Ж), Приключенски (Пк), исторически (Ик) и технически (Тх) думи у непълнолетните правонарушители

Видове различия	Пт \rightleftharpoons Жг	Пт \rightleftharpoons Пк	Пк \rightleftharpoons Тх	Пт \rightleftharpoons Ик
Стойност на F	5,36	4,88	5,20	3,27

Данните показват, че съществуват съществени различия при запаметяването на думи с политическо съдържание и на думите от останалите групи. Прави впечатление, че най-голяма е стойността на F при сравняването на политическите и жаргонните думи, следвана от F при политическите и техническите думи.

Установи се, че съществува съществено различие при сравняването на политическите думи, запаметени от непълнолетните и средношколците. Стойността на факториалния критерий $F=6,08$.

Нашето изследване няма психологически цели и ние не сме си поставили задача да обясняваме и търсим психологически законо-

ерности, но резултатите ни дават достатъчно основание да предположим, че у непълнолетните правонарушители съществува понижена възможност за запаметяване на думи с политическо съдържание.

Тази особеност се потвърждава още по-убедително от резултатите, получени при изследване бързината, точността и гъвкавостта на мисленето у непълнолетните и средношколците. Модифицирахме метода на свободно течащите асоциации на Б. В. Зайгарник и В. М. Коган.¹

За особеностите в бързината на мисленето съдим по подвижността и точността на асоциативния процес.

Експериментът се провежда с 30 думи, които се съобщават последователно по групи. Обяснява се, че на всяка дума трябва да се отговори най-бързо с първата възникнала в съзнанието дума.

Срещу всяка дума-сигнал записваме думата-отговор. След това повтаряме със същите думи-сигнали, като обясняваме на изследвания, че трябва да отговори със същите думи-отговори. Записваме и вторите думи-отговори. За всяка дума-отговор отчитаме латентния период с точност 0,1 сек.

За да доловим и установим най-характерното и типичното в бързината и точността на мисленето у непълнолетните, сме разделили думите на три групи от по 10 думи:

- а) Думи с обикновено съдържание.
- б) Думи със съдържание, свързано с противообществените прояви, съществителни и прилагателни имена.
- в) Думи с политическо съдържание, съществителни имена.

За по-точно изследване особеностите на бързината на мисленето го съчетахме с изследване точността на мисленето.

Отчитаме средния латентен период за I и II изследване на всяка от трите групи поотделно, а след това средния латентен период на I и II изследване на всяка от трите групи заедно.

Показател на особеностите в бързината на мисленето е *средният латентен период* за всяка група думи.

Особеностите в точността на мисленето отчитаме посредством броя на допуснатите грешки при II изследване.

Особеностите в гъвкавостта на мисленето изследвахме, като направихме модификация на метода за свободно течащите асоциации на В. М. Коган.²

За установяване на гъвкавостта на мисленето съдим по подвижността на асоциативния процес.

Експериментът се провежда с 30 думи, които се съобщават последователно на непълнолетните. Обяснява се, че на всяка дума трябва да се отговори най-бързо с първата възникнала в съзнанието дума.

За да доловим и установим най-характерното и типичното в гъвкавостта на мисленето у непълнолетните, сме разделили думите на три дяла:

1, 2 Посоч. произв., стр. 30—40.

- а) Десет думи с обикновено съдържание.
 б) Десет думи със съдържание, отнасящо се до *противообществените прояви* и други типични черти, прояви и интереси на непълнолетните;
 в) Десет думи със съдържание, отнасящо се до *политически понятия, събитие, вождове.*

Записват се отговорите и латентният период. Измерването на латентния период става с хронометър. За по-голяма точност на измерването хронометърът се пуска при изговора на последната сричка на думата-сигнал и се спира при изговора на първата сричка от думата-реакция. Опитът със същите думи от всяка група поотделно се повтаря без никакви допълнителни указания. Думите по групи се повтарят трети път, при което се дава указанието „Не отговаряй със същите думи“. При обработката на резултатите се отчита колко са думите-отговори, които се повтарят, и има ли изменение (удължаване) на латентния период при думите, които не се повтарят при третия опит.

За да установим типичното за гъвкавостта на мисленето у непълнолетните, сравняваме средните латентни периоди от трите групи думи

За да установи свързаността, обусловеността в единството на гъвкавостта на мисленето с дейностите и миналия опит и насочеността на личността, изчисляваме в проценти и съдържанието на думите от трите групи.

Особеностите в гъвкавостта на мисленето изследвахме, като направихме модификация на метода за свободно течащите асоциации на В. М. Коган.¹

Резултатите от изследванията са обобщени в

Таблица 22

за особеностите в бързината, точността и гъвкавостта на мисленето у непълнолетните и средношколците

Видове думи	Непълнолетни			Средношколци		
	бързина, сек.)	брой на грешките	гъвкавост (сек.)	бързина (сек.)	брой на грешките	гъвкавост (сек.)
С обикновено съдържание	1,474	2,40	1,522	1,358	2,30	1,237
Свързани с противообществени прояви	1,186	0,90	1,239	1,576	3,60	1,840
Политически	1,965	2,90	2,081	1,446	2,40	1,472

¹ Пак там.

Непълнолетните по-бавно реагират при думите с политическо съдържание, което се установява с по-големия латентен период. Например техният среден латентен период при бързина на мисленето е по-голям с 0,491 сек. от средния латентен период на думите с обикновено съдържание и с 0,779 сек. от думите, свързани с противообществени прояви.

Различията са по-големи при данните от гъвкавост на мисленето, където средният латентен период на думите с политическо съдържание е по-голям с 0,559 сек. от този при обикновените думи и с 0,842 сек. от този при думи с *противообществено съдържание*.

Съществуват различия и в точността на мисленето, което се изразява в допускането на грешки при трите групи от думи. Най-голямо е количеството на допусканите грешки при политическите думи, които са с 0,50 повече от думите с обикновено съдържание и 2,00 повече при думите, свързани с *противообществено поведение*.

Показателни са различията при сравняване на резултатите от средните латентни периоди за думите с политическо съдържание при непълнолетните и средношколците. При данните за бързина на мисленето средният латентен период при непълнолетните е с 0,519 сек. по-продължителен, при гъвкавост на мисленето тази разлика е 0,609 сек.

Още по-убедителни са различията при сравняването на средните латентни периоди между думите с обикновено съдържание и думите с политическо съдържание при непълнолетните и средношколците. За бързина на мисленето при непълнолетните, както вече установихме, тази величина е 0,491 сек., а при средношколците е 0,088 сек., което показва повече от пет пъти забавяне при непълнолетните. За гъвкавостта тази разлика в латентното време е три пъти по-голяма, което говори също за забавяне в реагирането у непълнолетните.

Съществува различие и в точността на мисленето на непълнолетните и средношколците по отношение на думите с политическо съдържание. Непълнолетните допускат 0,50 грешки повече.

Резултатите от изследванията показват, че у непълнолетните се наблюдава забавяне на мислителните операции обобщение и конкретизация при думи с политическо съдържание. За установяването на тези особености направихме модификация на ограничения, асоциативен експеримент от типа вид-род и род-вид на Б. В. Зайтарник.¹ Използувахме три групи с обикновено съдържание, свързани с *противообществени прояви*, и думи с политическо съдържание.

За установяване особеностите в мислителната операция обобщение на изследваните лица се съобщаваше дума-вид и се изискваше от тях да отговорят с дума-род. За изучаване особеностите в мислителната операция конкретизация се съобщаваше дума-род, а се изискваше да се отговори с дума-вид. Отчита се времето между казаната от експериментатора дума-вид и думата-род. За всяка дума се правеха по два опита. Изчисляваха се средните латент-

¹ Пак там, стр. 50.

ни периоди за думите-родове от всяка група поотделно. Изследвани са 300 непълнолетни и 300 средношколци.

Резултатите са изложени в

Таблица 23

за особеностите на мислителните операции обобщение и конкретизация у непълнолетните правонарушители и средношколците

Видове думя	Непълнолетни		Средношколци	
	обобщение (сек.)	конкретизация (сек.)	обобщение (сек.)	конкретизация (сек.)
С обикновено съдържание	1,239	1,318	1,160	1,285
Свързани с противообществените прояви	0,940	0,953	1,686	1,874
Политически	2,225	2,034	1,580	1,772

Средният латентен период при непълнолетните за думите с политическо съдържание е по-голям от този за думите с обикновено съдържание с 1,081 сек. и с 1,385 сек. за думите, свързани с противообществените прояви. Съществува различие и между латентните периоди за политическите думи при непълнолетните и средношколците, които са с 0,745 сек. по-продължителни у непълнолетните. Сравнително такива са стойностите на различията и при мислителната операция конкретизация.

Разгледаните по-горе резултати от изследване на основните въпроси, които се отнасят до идейно-политическото възпитание на непълнолетните, представляват достатъчна и необходима информация, която ни дава основание да направим класификация на идейно-политическата им неграмотност. Ако за критерии определим идейно-политическите знания и степента на идейно-политическата ориентираност, могат да бъдат отделени четири големи групи:

а) Непълнолетни, у които се наблюдава пълна идейно-политическа неосведоменост и занемареност. Техният дял е около една трета от количеството на изследваните. По социална принадлежност това са деца на работници и селяни, от семейства на алкохолици, родители с аморално поведение, от непълни семейства. Обикновено са отглеждани и възпитавани от баби и дядовци имн от самотни майки. По образование са неграмотни или с начално образование, често незавършено. По националност са цигани и турци. В интелектуално отношение са слабо раз-

вити, с беден душевен мир. У тях се наблюдава остро изразена социална и педагогическа занемареност.

Слабото идейно-политическо ниво заедно със слабото интелектуално развитие и педагогическата занемареност са основни причини за тяхната неспособност да се ориентират в идейно-политическите събития; прави ги аполитични, понижава тяхната способност за идейна социално-психологическа адаптация. Всичко това откъсва тази група непълнолетни от живота в социалистическото общество, отчуждава ги от младежта и комсомола и с това затруднява тяхното благотворно възпитателно въздействие.

б) Непълнолетни с буржоазни и дребнобуржоазни възгледи. Характерно за тази група е, че търпи идейно влияние от родители и близки. Това са непълнолетни с проявен индивидуализъм и егоизъм, с тесен кръгзор и аполитичност. По социална принадлежност са деца на занаятчии, служители, кооператори и работници от строителството. Често се срещат и такива, които са възпитани от баби и дядовци, бивши собственици-занаятчии, търговци, фабриканти. В интелектуално отношение тези непълнолетни са развити добре. Следва да отбележим, че повечето от тях са със завършено или незавършено основно образование.

в) Политически неориентирани непълнолетни. Характерна особеност за тях е липсата на здрав идеен и политически марксистко-ленински критерий. Това е най-голямата група. Представена е почти от всички социални прослойки: деца на работници, кооператори, занаятчии, служители, военни. Тяхното образование е незавършено или завършено начално и основно. Представени са и почти всички националности — българи, турци, арменци, цигани. Отличават се със средно или ниско интелектуално развитие. У тях остро е изразена педагогическа занемареност.

Политическата неориентираност на непълнолетните от тази група им пречи да правят правилни оценки на политическите събития у нас и в чужбина. Някои от тях се поддават бързо на идейно влияние от Запад.

г) Непълнолетни, които се прекланят пред буржоазните нрави, бит, кинофилми, естрадна музика, танци, мода. Тази група по своя състав е много разнообразна. Нея можем да наречем сборна. В нея влизат политически неориентирани и аполитични, с буржоазни и дребнобуржоазни възгледи. Тяхното образование има широки параметри — от неграмотни до завършили средно образование. Такава е картината и в интелектуалното развитие — от занемарено до добро. Социалният произход също е разнообразен — срещат се деца на служители, занаятчии, кооператори, работници. Често пъти преклонението пред Запад е резултат на влияние на родители и близки, другари и приятели. Някои от тези непълнолетни мечтаят за западни капиталистически страни, за американски начин на живот. В тях се наблюдава фалшива представа и самочувствие на силен човек, който е готов да напра-

ви подвиг, подражавайки на гангстери от западни криминални романи или някои западни кинофилми

5. Положителни качества у непълнолетните

Болшинството от изследваните от нас непълнолетни имат многобройни отрицателни качества. Но не може да се каже, че са лишени от каквито и да било достойнства. Например у част от тях се наблюдават положително насочени интереси към някои видове спорт (футбол, волейбол, баскетбол), към художествената самодейност (пеене, танци), към четенето на художествена литература (приключенска, криминална от наши прогресивни автори).

Изучавайки отношението на непълнолетните към труда, се установи, че значителна част (59%) проявяват склонност и интерес към овладяване на *технически специалности*. Някои от тях изпълняват и преизпълняват производствените си планове и дават качествена продукция.

Резултатите от изследванията по собствената модификация на Ебингхауз и Джекобсон за определяне силата на паметта, която подробно разгледахме в началото на тази глава, показаха, че средното единично време за техническите думи е най-малко — 8.97 сек. Това ни дава основание да смятаме, че непълнолетните правонарушители запаметяват точно и бързо думи с техническо съдържание.

Изхождайки от идеите на А. С. Макаренко за възпитателното значение на производителния труд, съобразявайки се с резултатите от психологическите изследвания и педагогическите наблюдения, можем да формираме препоръки за възпитателната работа с непълнолетните. Нашето становище за формите и структурата на учебно-възпитателната работа в поправителните домове е следното: за да се получи ефективен превъзпитателен процес, е нужно непълнолетните да бъдат поставени в условията на истинско производство. Ето защо в поправителните домове трябва да се открият професионално-технически училища, в които да се обучават до обяд всички. Учебната и производствената практика трябва да се провеждат в условията на производствени цехове. В такъв случай общообразователното основно училище трябва да стане вечерно.

Други положителни качества, които имат важно значение за превъзпитателния процес, това са *колективизмът, откровеността, добрите другарски отношения*. Макар че се наблюдават у 19% от непълнолетните, това е условие, което позволява да се изгради актив. Известно е неговото важно значение за етапите в изграждането на колектива.

В процеса на учебно-възпитателната работа с непълнолетните наблюдавахме проявяването на качеството *инициативност*. Особено добре и ярко това качество се проявява у лидерите на престъпните групи. Тези наши наблюдения потвърждават данните на съветския психолог И. С. Полсански, който изследва социално-психологическите особености на групите у подрастващите и техните лидери (24). Можем да препоръчаме на възпитателите от поправителните домове и трудово-възпитателните училища да съчетават прякото си, паралелно педагогическо въздействие върху своите питомци с

въздействието на лидерите. Най-напред е нужно да се спечелят те чрез тях да се въздействува косвено върху непълнолетните.

В нашата учебно-възпитателна работа ние сме се съобразявали с влиянието на лидерите. Първата проучвателна работа започнаме с това: какво е влиянието на даден непълнолетен върху колектива; кой е най-авторитетният и в какво се изразява неговият авторитет. Може да се посочи такъв пример: От разговори и наблюдения установихме, че авторитетът на непълнолетния К. Д. донякъде се изгражда върху неговите проявени интереси към криминалната литература. Той говореше компетентно върху автори и произведения.

След продължителна педагогическа работа можахме да убедим К. Д. да стане ръководител на комисията по културно-масовата работа към отряда. Под негово ръководство съвместно с активна на отряда беше подготвена читателска конференция, посветена на повестта „Чест“ от Г. А. Медински и „Големият каменен дом“ от Д. Асенов, която премина под лозунгите: *„Най-голямата наслада, най-висшата радост е да се чувствуваш необходим и близък на хората“* — М. Горки; *„Да съществуваши, значи да можеш да се съпротивяваш на глупостта, на завистта, на невежеството, на лентяйството.“*

Лозунгите бяха лийтмотивът за откровен разговор по основа, което липсва на непълнолетните: вяра в хората и разположение към тях; волеви усилия за обуздаване на проявените нравствени слабости.

Стигна се до искрен разговор, в който се чуваха правдиви и самокритични признания.

— Ние сме като Коста Французина от разглежданата повест — изтъква един. Не мислим за утре. Мислим как да се наядем и да се наспим. . .

Друг заявява следното:

— Нас ни привлича външната, а не вътрешната любов.

Започна се спор достойно ли е да се изменя на принципите, или трябва да оставаме винаги верни на себе си. Стигна се до извода: *зависи човек на какви принципи подчинява своя морал и поведенние, живота си.*

За превъзпитателната педагогика е важно не само да се открият организаторски способности и други положителни качества, но и да се намерят подходящи форми за преориентация на отрицателно насочената активност у непълнолетните в социално приемливо русло.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от изследванията и направеният им анализ ни дават достатъчно основание да направим някои теоретични изводи.

1. Според съвременната психология движеща сила на психологическото развитие се явява противоречието, което въз-

никва между потребностите на субекта и възможността за тяхното удовлетворение.¹ У изследваните непълнолетни преобладават потребности с отрицателно нравствено и правно съдържание, което е затруднявало в голяма степен тяхното удовлетворение. Това се е отразило отрицателно върху тяхното *психическо развитие*; създадо е постоянно нервно напрежение, придружено с отрицателни емоции. Всичко това е довеждало личността до конфликти с макро- и микросоциалната среда.

2. Типична особеност от личността на непълнолетните правонарушители е фалшивата представа за силен човек и особено фалшивото самочувствие на силен човек. Тази психологическа нагласа има важно значение за развитието на личността и особено за нейната насоченост. Френската психоложка Б. Зазо изказва предположението, че *изменящата представа за себе си играе роля на движеща сила в развитието на личността на детето*, неговото постепенно преминаване в зрялост. Положителната оценка на своето настояще децата и подрастващите интегрират със своето минало развитие и така се подготвят за следващия етап.² Ако приемем тази идея за вярна, то за непълнолетните тя има следната модификация. Върху основата на фалшивата представа и самочувствие на силен човек, както и на своето порочно минало те са бележели етапите на своето отрицателно нравствено развитие. Устойчивостта на тази самооценка се е оформила както от оценката на обкръжаващата покварена приятелска среда, така и от резултатите на собствените действия, изразени в кражби, побои, изнасилвания.

За да се получи положителен поврат в развитието на личността, е нужна сериозна възпитателна работа, поставена на здрави криминално-психологически основи. Необходимо е непълнолетните да осъзнаят положението, в което се намират; да се създаде подходяща социално-психологическа ситуация, която да им помогне да *обърнат поглед към себе си, да направят самокритична оценка на своя морал и поведение, да „преоткрият“ себе си*; да им се помогне с квалифицирани педагогически прийоми да формират реалистична представа за себе си и *изградят съответстващо самочувствие*. Трябва да се отчита, че неадекватната самооценка *проявява устойчивост*, което затруднява преустройството — непълнолетните са склонни да запазят високата неадекватна самооценка, игнорирайки оценката на възпитателите. В този случай е нужно разнообразна възпитателна работа — пряко, косвено и паралелно въздействие от страна на възпитателите и колежта. Значение има не само външното възпитателно въздействие. То е само условие, което помага на личността, поставя я в нравстве-

¹ Вопросы детской и педагогической психологии на XVIII международном конгрессе психологов, М., 1969, стр. 133.

² Вопросы детской и педагогической психологии на XVIII международном конгрессе психологов, М., 1969, стр. 111.

но-психологическо състояние. Резултатите се обуславят от вътрешната психологическа нагласа и реакция на личността. Движеща сила в развитието тук се явява *реалистичното трезво самочувствие, което интегрира само някои положителни страни от миналия живот на личността, колкото и малко да са те*. Възпитателят трябва да вдъхне горкиевски оптимизъм и вяра в собствените положителни сили на личността. С негова педагогическа помощ непълнолетните трябва да подложат себе си и особено своето минало под „микроскоп“, който *увеличава само положителното в техния живот*. Тези положителни нравствено-психологически „островчета“ ще служат за опорни пунктове в техния по-нататъшен живот. Само когато у личността на непълнолетните правонарушители се формира положително самочувствие и самооценка с положителни страни от техния минал и настоящ живот, ще осигурим психологически предпоставки и условия за изграждане на превъзпитателния процес, за нравствено прераждане и преобразование на личността.

3. Взаимоотношенията между родителите и децата в семейството имат важно значение за формиране личността на детето и неговото поведение. В семействата на изучените от нас непълнолетни правонарушители тези отношения са *неблагополучни, дефектни*. Това идва по линия на нарушаване емоционалната атмосфера в семейството. *Конфликтите между родителите, които се явяват в резултат на изострени противоречия между съпрузите, на бракоразводи, на морално-битова разпуснатост, на алкохолизма на бащите, създават тягостна обстановка в семейството*. В такива семейства между родители и деца възниква отчужденост, безразличие. Децата израстват угнетени, със занижена самооценка или озлобени и агресивни. Тягостната емоционална обстановка в семейството, желанието да изживеят постоянните тревоги и неблагоприятния тласкат децата на улицата.

4. Криминологическият анализ на престъпленията, извършени от непълнолетните, показва, че по своя характер и количество на първо място стоят *кражбите, следвани от престъпленията срещу личността на почвата на хулиганства и сексуалните престъпления за изнасилване*.

5. Характерна особеност от структурата на личността на непълнолетните правонарушители са *нейната аполитичност, порочни възгледи за живота и хипертрофия на потребностите, които мотивират противообщественото ѝ поведение*.

В резултат на дефектите в идейното и нравственото възпитание някои от порочните възгледи са се формирали в резултат на невярно, неадекватно пречупване в съзнанието на личността на прогресивните идеи в социалистическото общество (37;113). Определящо значение имат възгледът за празен и порочен живот, потребността от алкохол (алкохолизмът), фалшивата представа и самочувствие на силен човек, стремежът към приключения, авантюри, фалшива романтика.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

- 1 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 2-е, т. 2.
- 2 В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 41.
- 3 Н. К. Крупская, Соч., т. 4.
- 4 Т. Живков, Избрани речи, доклади и статии, Изд. на БКП, 1965.
- 5 Т. Живков, Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество, С., 1968.
- 6 Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред X конгрес на партията, Партиздат, 1971.
- 7 Н. Бейли, Статистически методи в биологии, М., 1964.
- 8 П. Г. Бельский, Типология етически дефективних несовершеннолетних. Вопросы воспитание нормального и дефективного ребенка, М., 1924.
- 9 П. Г. Бельский и В. Н. Никольсон, Исследование эмоциональной сферы несовершеннолетних от нормы и своем педении, М., 1924.
- 10 Л. И. Божович, Личность и ее формирование в детском возрасте, М., 1968.
- 11 Н. И. Болдырев, О качественном своеобразии процесса нравственного воспитания, ж. Советская педагогика, 1965, № 8.
- 12 Вопросы детской и педагогической психологии на XVIII международном конгрессе психологов, М., 1969.
- 13 М. Горький, Читатель, Соч., т. 2, 1949, стр. 195.
- 14 В. Драгунов, Некоторые общие вопросы изучения личности подростка. Сб. Вопросы изучения детей с отклонения в поведении, М., 1968.
- 15 Ст. Желев и В. Иванов, Влияние на заеканого върху психиката, Годишник на Софийски университет, т. XI, кн. II, 1967.
- 16 М. Зеeman, Росстройства речи в детском возрасте, М., 1962.
- 17 К. Кандев и В. Иванов, Говорните недостатъци у децата, С., 1957.
- 18 И. С. Кон, Социология на личността, С., 1968.
- 19 А. Н. Леонтьев, Проблемы развития психики, М., 1959.
- 20 А. С. Макаренко, Сочинения, изд. 2-е, т. 4, М., 1957.
- 21 А. С. Макаренко, За възпитанието на младежта, С., 1953.
- 22 M. Matic, Logopedija, Beograd, 1966.
- 23 Отчетен доклад на ЦК на ДКМС за работата по изпълнение тезисите на ЦК на БКП и решенията на X партиен конгрес, в. Народна младеж, 26. V. 1972.
- 24 И. С. Полонский, Психологические особенности стихийных внешкольных групп подростков и юношей, Автореферат канд. дисс., М., 1970.
- 25 Програма на БКП, С., 1971.
- 26 Програма на БКП, Партиздат, 1971.
- 27 С. Л. Рубинштейн, Основы общей психологии, М., 1940.
- 28 В. Ю. Урбах, Биометрические методы, М., 1964.
- 29 К. Д. Ушинский, Собр. соч., т. 8, М., 1950.
- 30 Д. Финни, Применение статистически методы в опытно деле, М., 1957.
- 31 Р. А. Фишер, Статистические методы исследователей, М., 1958.
- 32 М. Е. Хватцев, Логопедия, М., 1959.
- 33 М. Е. Хватцев, Логопедия, М., 1959.
- 34 А. Ф. Шишкин, Основы на марксистката етика, С., 1963, стр. 116.
- 35 А. Г. Ковалев, Психология личности, М., 1970.
- 36 Г. Ценков, Грешки и отговорност в семейното възпитание, С., 1970.
- 37 Н. А. Стручков, О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих современные преступления, СГП, 1966, № 10.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ НЕСОВЕРШЕННО- ЛЕТНИХ ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ

Георги Ценков

Резюме

Одна из основных психо-педагогических проблем, которая имеет важное значение для повышения эффективности борьбы против антиобщественного поведения совершеннолетних, это изучение их личности.

В предлагаемой работе рассматриваются два вопроса:

1. Взгляды и потребности, мотивирующие антиобщественное поведение несовершеннолетних и
2. Здоровно-психическое состояние.

Признавая мнение известного советского психолога Л. И. Божович, что существуют ведущие мотивы, которые имеют определяющее значение для остальных мотивов и особенно для целенаправленности личности, мы приходим к выводу, что существуют и ведущие, основные потребности, которые влияют и определяют характер деятельности и всю направленность и устойчивость личности. У несовершеннолетних правонарушителей потребность в пустой и порочной жизни является ведущей по отношению по всем остальным и определяет отрицательную нравственную устойчивость личности. Она обуславливает потребность в алкоголе, которая, со своей стороны, мотивирует кражи, являющиеся необходимостью в материализации алкогольной потребности.

Одной из ярко выраженных особенностей личности несовершеннолетних правонарушителей является фальшивое представление о сильном человеке, что выражается в нарушении и пренебрежении общественных и нравственных норм; в агрессивности, которая приводит личность к постоянным конфликтам в микро- и макросоциальной средой, в мечтах и страсти к приключениям и авантюрам.

Характерный для юношеского возраста романтизм отрицательное содержание у наблюдаемых совершеннолетних. Кражи, изнасилования и другие антиобщественные поступки для них романтические приключения, полные напряжения, смелости, опасности, фальшивого подвига.

Наши исследования показывают, что около одной трети наблюдаемых несовершеннолетних слабо развиты в физическом отношении. Физические недостатки и инвалидность конечностей и глаз в три раза больше, чем среди учеников средней школы. Их состоя-

ние здоровья хуже: около 1/2 из них переболели такими тяжелыми болезнями, как ревматизм, неврастения, психостения, туберкулез, детский паралич, сердечные заболевания, венерические заболевания; а 67% исследованных имеют дебильность или олигофрения.

Особенно показательны результаты наблюдений над речевыми недостатками несовершеннолетних, которые можно встретить приблизительно у одной трети. Сейчас (еще) выясняются их причины и влияние на психическое развитие и воспитание.

Наши наблюдения доказывают, что несовершеннолетние преступники являются не только активными нарушителями общественных норм, но и страдающими. Осуществлен опыт в выяснения причин их пессимизма и отчаяния.

В работе сделаны выводы, что существуют дефекты в движущих силах психического развития несовершеннолетних, выражающие, по взглядам современной психологии, противоречие между потребностями личности и возможностями их удовлетворения. В наблюдаемых правонарушителях доминируют потребности с отрицательным нравственным и правовым содержанием, которое затрудняет их удовлетворение. Это сказалось отрицательно на их психическом развитии, создало постоянное нервное напряжение, сопровождаемое отрицательными эмоциями привело личность к конфликтам с социальной средой.

ONE OF THE BASIC PSYCHOPEDAGOGICAL PROBLEMS WHICH HAS A DIRECT BEARING ON THE EFFECTIVE CONTROL OF JUVENILE

Georgui Zenkov

Summary

One of the basic psychopedagogical problems which has a direct bearing on the effective control of juvenile anti-social conduct is the study of the under age personality.

The following two problems are discussed in this paper: 1) Views and necessities motivating the anti-social conduct of the under aged. and 2) The condition of their mental and bodily health.

While agreeing with the well known Soviet psychologist L. I. Bzhovich that there are leading motives which play a decisive role for the remaining motives and especially so as regards the purposeful activities of a person, the author, nevertheless, reaches to the conclusion that there are also some basic necessities which affect, or rather determine, the character of the above activities and the stability of a person's mentality. With the underaged infringers the need for an empty and depraved way of living appears to be of paramount significance since it determines the negative moral stability of their personality. It determines the need to use alcoholic drinks which on its turn motivates the thefts necessary for the materialization of that need.

A well expressed peculiarity of the underaged offenders is their false idea and spurious disposition of a strong personality which finds outlet in violating law and order as well as in breaking the established moral standards. It also manifests itself in aggressiveness bringing the affected person to repeated conflicts with the micro and macro-social environment and making him launch out a life of shady dealings and making him launch out on a life of shady dealings and adventures.

The romanticism characteristic for juvenile age has a negative meaning with the minors studied. Thefts, rapes, and various other anti-social deeds are to them romantic adventures full of tension, danger, courage and sham heroism.

The investigations carried out by the author showed that about one third of the young offenders were of weak bodily constitution. The rate at which bodily defects occurred in that group was three times higher than in the group of the secondary school students. Their health condition was poorer in comparison to their coevals: about one half of them had suffered from serious disorders such as rheumatism, neurast-

hemia, psychothemia, tuberculosis, poliomyelities, various heart and venereal diseases, and 10% of the investigated showed retarded mental development.

In this respect, particularly characteristic are the results obtained from the study of speech defects in the group of the underaged. Such defects were observed on one fifth of the studied minors. The author has tried to throw some light on what causes them and the way they affect mental development and the cultivation of good manners.

The investigation showed that the juvenile offenders are not only active disturbers of law and order but that they are also suffering human beings. An attempt has been made to explain the reasons for their pessimism and despair.

The author concludes in his study that there are defects of the driving forces underlying the mental development of the underaged and that, according to modern psychology, those defects find expression in the contradiction between the needs of the person and the possibilities for their satisfaction. Among the investigated minors prevailed needs of negative moral and legal content which rendered difficult their gratification. This has had a negative effect on their mental development by creating repeated nervous tension accompanied by negative emotions and has brought the affected personality to conflicts with the social environment.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том X, кн. 2 Исторически факултет 1972/1973 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
Tome X, livre 2 Faculté d'histoire 1972/73

СТОЯН ПОПОВ
ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С „КОГАТО“
В ПУБЛИЦИСТИКАТА НА ХР. БОТЕВ
И Л. КАРАВЕЛОВ

STOJAN POPOFF

DURCH „KOGATO“ EINGELEITETE NEBENSUTZE IN DER
PUBLIZISTIK VON CHR. BOTEFF UND L. KARAWELOFF

СОФИЯ, 1973 г.

Сложното съставно изречение като една от най-богатите на синтактични взаимоотношения граматическа категория привлича вниманието на много езиковеди.¹

Разбира се, този огромен интерес към проблемите на синтактичния строй на езика е напълно естествен, закономерен, тъй като синтаксисът е ядрото, живецът на езика. Или, както казва К. Попов²: „Синтаксисът има важно теоретическо значение, защото прави нагледна диалектичката връзка между мислене и език, и важно практическо приложение, защото ни учи да вникваме във вътрешния строеж на свързаната реч, да нареждаме или да съгласуваме правилно думите в изречението според вътрешните закони на даден език.“ Напълно естествено е, когато изтъкваме приоритета на синтаксиса в изучаване на езика, да подчертаем и връзката му с другите дялове от науката за езика и особено със стилистиката. Напоследък, както подчертават изтъкнати наши учени,³ при изясняване на синтактичните явления и факти се предпочита структурният подход, при който се наблюдава: „двупосочна, но взаимно свързана ориентация на интереси към типологизи-

¹ Л. Андрейчин, За съгласуването в един вид сложни изречения, Български език, 1953, кн. 2; М. Москов, Непроучени разновидности на сложни изречения, сп. „Български език“, 1962, кн. 3, с. 174 — 180; М. Москов, Към въпроса за обстоятелствените изречения в съвременния български език, Български език, 1959, кн. 3, с. 246—251; Кр. Чолакова, Към въпроса за допълнителните изречения в съвременния български език, 1960, кн. 5, с. 402—403; К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, С., 1963; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944; Ст. Георгиев, Към типологията на сложното съставно изречение с подчинено определително в съвременния български език, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 4, 1968, с. 175 — 199; Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие, Трудове на ВПИ — В. Търново, 1968 — 1969 г., т. 6; Структурна и смислово-синтактична характеристика на един вид подчинени изречения, Език и литература, 1971, с. 31 — 40; Р. Рушинов, Структура на сложното съставно изречение с повече подчинени в съвременния български език, Трудове на ВПИ — В. Търново, кн. 2, 1965—1966, С., 1966, с. 128 — 158; Структурно-граматически особености на някои видове сложни конструкции, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 4, 1966—1967, С., 1968, с. 154 — 169; Неразчленени изречения в съвременния български език, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 5, 1967 — 1968, С., 1968, с. 105 — 140; Р. Николова, Подчинени определителни изречения с когато и където в съвременния български език, Български език и литература, кн. 6, 1966, с. 22 — 28; Определителните изречения в съвременния български език, Годишник на Софийския университет, 1970, с. 299 — 381, т. V, LXIV, ч. I; Аксела Лазарова, Някои сложни изречения с темпорална връзка в съвременния български език, Език и литература, кн. 3, 1972, с. 27 — 33.

² К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, С., 1963 г.

³ Ив. Леков, Особенности на синтактичния тип на славянските езици, С., 1972, БАН, с. 837.

ране и семантизиране на изреченското моделиране“

Анализирайки сегашното състояние на науката за строежа на езика и с оглед на нейното бъдещо развитие, съвсем вярно Ива Леков отбелязва, че „Съществува още един първостепенен теоретичен въпрос, който не ще закъснее да възникне в своята цялост. Той се отнася до обсега, размера, локализацията и дистрибуцията на бинаризма (дихотомизма) на синтактичната структура с нейните облигаторни и факултативни черти.“⁴ От цитираните по-горе трудове е видно, че изследванията обхващат предимно отделни подчинени изречения в рамките на сложно съставното. Това е така, защото без диференцираното и детайлно изясняване на синтактичната същност на съставящите не може да бъде обяснено цялото (сложно съставното изречение) като комплексно единство на сложни синтактични взаимоотношения. Типична особеност, с която се характеризират почти всички проучвания, е тази, че всеки автор в по-голяма или в по-малка степен разглежда сложното изречение като единство от разнообразни смислово-синтактични връзки, изразени чрез различни формално свързващи синтактични средства.

„Затова именно — пише Ст. Георгиев — анализът му (на сложното изречение, б. м.) не може да се смята за цялостен, ако не обхваща и двете му съществени страни: структурно-езиковата и функционалната. Не трябва да се абсолютизира едната за сметка на другата, не трябва и да се изравняват, а е необходимо да се разграничават въз основа на техните съществени признаци.“⁶

Обект на това изследване са подчинените изречения с относителното местоименно наречие *когато* в публицистиката на Хр. Ботев и Л. Каравелов. Главна цел на проучването е да подпомогне благородния стремеж на нашите езиковеди за установяване на цялостната и пълна система на сложното изречение в съвременния български книжовен език. От друга страна, преценено в диахронен аспект, проучването ще допринесе за още по-пълно уточняване на приликите и различията между съвременното сложно изречение и сложното изречение преди повече от сто години. По този начин ще се внесе по-голяма яснота в развитието на синтактичната структура, анализирана в нейната историческа последователност. Освен това експериментният езиков материал отразява един важен период от нашето национално развитие (50-те — 70-те години), когато се завършва процесът на формиране на българския книжовен език. Следователно в този смисъл настоящото проучване би могло да хвърли светлина, макар и косвено, и върху системата на старобългарското сложно изречение. Актуалността на изследването се определя от факта, че досега почти не са правени такива проучвания на синтактичния

⁴ Пак там, с. 83.

⁵ Пак там, с. 83.

⁶ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 6, 1868 — 1969, с. 147.

строй на езика ни от края на Възраждането. Това обстоятелство талага да се подберат най-сполучливите традиционни и нови форми на изследване, чрез които биха се постигнали максимални резултати. Така например при определяне на синтактичната принадлежност на подчинените изречения съм се ръководил както от вътрешното структурно-синтактично единство на двете изречения, така и от характера на формално-синтактичните свързващи средства, които до голяма степен определят характера на подчиненото изречение. В това отношение особено полезни се оказаха в процеса на изследването както типологизирането и семантизирането, така и трансформацията на синтактичните категории. Според Ив. Леков трансформацията „Предполага принципа за еквивалентност на дадената и производната структура, на трансформата и елементите, от които тя се получава. Това понятие включва в себе си както транспозицията, така и конверсията, при което първата има словореден характер, а втората — граматикокатегориален изменителен характер.“⁷

Подчинените изречения са съществували още в старобългарския език, но етимологията на относителното местоименно наречие *когато* ни отвежда на границата между две епохи — старобългарската и среднобългарската.

Кирил Мирчев обяснява възникването на *когато* от старобългарското *къгда* (*къгѣда*) по следния начин: „При обстоятелствени изречения за време в старобългарски като съюзи се употребяват на първо място относителните наречия за време, образувани от корена, който имаме в относителното местоимение: *нже*, а именно *негда*, *негдаже* и др. През среднобългарската епоха те са били вече чужди на народните говори. Такава е била съдбата и на посочените по-горе съюзи-наречия в подчинените темпорални изречения.“

През среднобългарската епоха са започнали да се употребяват на тяхно място наречията *когда-тогда* (техният стар вариант *къгда* в български език се е загубил), като пряко *когда-тогда* се променят рано в *кога-тога*. В края на среднобългарската епоха *кога-тога* са могли вече да получават удължение — *то*. Съюзът наречие *кога* обикновено получава удължение — *то* и днес е един от най-разпространените съюзи при подчинените темпорални изречения.“⁸

Кратки сведения за подчинените изречения с *когато* откриваме в някои от граматиките след Освобождението.⁹ Така например

⁷ Ив. Леков, Особенности на синтактичний тип на славянските езици, С., 1972. БАН, с. 36.

⁸ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, с. 243.

⁹ К. Караджа, Синтаксис или словосъчетание на българския език, Варна, 1890, с. 29; М. Иванов, Синтаксис на българския език за III клас, II издание, Пловдив, 1905, с. 60; Д. Мишев, Ръководство по български език в III курс, курс I (Синтаксис и етимология), Пловдив, 1893; К. Карагюлев, Ръководство по правописа на българския език, част 2, 1896; П. Ст. Калканков, Ръководство по правописа на българския език, с. 399; Ст. п. Василев, Граматика, Българска граматика, Пловдив, 1938, с. 399; Ст. п. Василев, Грама-

Д. Мишев в своето Ръководство по български език в III курс (синтаксис и етимология) отбелязва: „Приставеното обстоятелствено-временно изречение ограничава глагола и се познава по питането на обстоятелствени временни думи: кога, откога, докога, за кога.“ В граматиките на К. Караджа и Д. Мишев са посочени подчинени определителни изречения с *гдето* и *когато*. В граматиките на П. Калканджиев, Ст. Младенов и Ст. п. Василев подчинените изречения с *когато* са характеризирани предимно като темпорални. Ето как ги определя например П. Калканджиев: „Обстоятелствените изречения за време означават времето, когато се осъществява действието на главното изречение, и отговарят на въпроса кога... Свързват се с главното изречение чрез въпросителни и относителни местоимена и наречия и чрез съюз: кога, когато, докато...“ По-късно едва в граматиките на Н. Костов, Л. Андрейчин и К. Попов¹⁰ подчинените изречения с *когато* намират задълбочена научна разработка. Л. Андрейчин, след като характеризира обстоятелствените изречения за време с *когато*, пише: „Срещат се нередко и такива определителни изречения, които са свързани с главните чрез относителни наречия (*където, когато, откъдето, докогато*).“ На друго място в същия труд авторът обръща внимание и на условия отбелязване, които съдържат някои подчинени обстоятелствени изречения (за място, време, начин или определителни): „съдържащи връзки: *където и да, когато и да, който и да*“.¹¹

К. Попов¹² също обяснява разглеждания тип подчинени изречения с *когато*. Той ги определя като подчинени обстоятелствени за време (основна група), към които отнася и такива с елемент на условност и подчинени определителни с *когато* и *гдето*. По-смела крачка в това отношение прави Ст. Георгиев, който класифицира някои от подчинените обстоятелствени изречения с *когато* (*докогато*) като подчинени обстоятелствени за условие: „И тук, пише авторът, смислово-синтактичната категория време придобива релативно значение на условие. Повторителността на действието като начин, поставящ го извън темпоралната ограниченост на неговите форми за време, е често явление.“¹³

От направения преглед се вижда, че мнозинството от изследвачите (с изключение на Л. Андрейчин, К. Попов, Р. Ницолова и Ст. Георгиев) се задоволяват само да отбележат този тип изречения, без да вникнат в тяхната вътрешна структура, без да достигнат до равнина на смислово-синтактичния анализ. Следователно настоящото проучване, което ще се опира на недостатъчно изследваната в езиково отношение област — публицистиката преди

тика на българския език, София, 139; Александър Т. Балан, Нова българска граматика за всекиго, София, 1940.

¹⁰ Н. Костов, Българска граматика, Казанлък, 1939.

¹¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1942, с. 511, 523/4.

¹² К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, С., 1963.

¹³ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено за условие, Трудове на ВПИ — В. Търново, 1968—1969, т. 6, с. 206.

Освобождението, придобива особена необходимост и актуалност. Прави впечатление още един факт: докато подчинените изречения с *когато* са отбелязани от почти всички автори, то малцина от тях (Д. Мишев, Карагюлев, Н. Костов, П. Калканджиев, Л. Андрейчин) изясняват синтактичните функции на подчинителните съюзи, особено когато те преминават от една категория част на речта в друга, от относителни наречия в служебни думи.¹⁴ Така например Д. Мишев отбелязва: „Приставените изречения за време вземат за граматическа връзка съюзите: *когато*, *докогато*, *докле*, *догдето*, щом като и др. *когато* е граматическа връзка, свързва и подчинява едно изречение с незавършена мисъл на друго със завършена...“¹⁵ К. Карагюлев в своите „Синтактични бележки“ пише: „На времепказателното наречие тогава нашият синтаксис противопоставя *когато*; употребението на съюза *ако* вместо *когато* е чуждица (германизъм), която трябва да се избягва.“¹⁶

С по-голяма широта и дълбочина се отличават изследванията на Н. Костов и П. Калканджиев.¹⁷ И двамата автори описват два вида съюзи: съчинителни и подчинителни. „По-голямо разнообразие — пише Н. Костов, представят подчинителните съюзи (за субординация). С тях се образуват подчинени изречения. Те по-силно отразяват значението си върху съдържанието на изречението, което свързват. Затова по съюза определяме характера на такова изречение“. Когато характеризира подчинените обстоятелствени изречения за време, същият автор изтъква, че по отношение на съюзната връзка има голямо разнообразие, и посочва на първо място *когато*, *кога* и *като*.¹⁸

Л. Андрейчин¹⁹ категоризира *когато* най-точно като относително местоименно наречие и му определя двойка синтактична роля: „Относителните местоименни наречия играят роля на обстоятелствени съюзи, когато поясняват глагол или друго наречие от главното изречение, и ролята на определителни съюзи, когато поясняват съществително име или негов заместник.“ Ст. Стоянов също отнася *когато* към подчинителните обстоятелствени и към подчинителните определителни съюзи.²⁰ Докато в речниците²¹ (етмологични и тълковни) е изяснена само етимологията на *когато*, то в „Речник на съвременния български език“, издание на БАН от 1955 г.,²²

¹⁴ Кр. Чолакова, Някои особености в семантико-граматическите функции на наречията: „как, както и като“, Сб. Езиковедски етнографски изследвания в памет на академик Романски, БАН, 1960, с. 309 — 319.

¹⁵ Д. Мишев, Ръководство по български език в III курс, Пл., 1893, с. 120.

¹⁶ К. Карагюлев, Ръководство по правописа на българския език, част 2, 1896, с. 89.

¹⁷ Н. Костов, Българска граматика, Казанлък, 1939; П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив, 1938.

¹⁸ Н. Костов, Българска граматика, Казанлък, 1939, с. 234 и 236.

¹⁹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1942, с. 411.

²⁰ Ст. Стоянов, Граматика на бълг. книж. език, С., 1964, с. 434/5.

²¹ Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник, С., 1941; БТР, София, 1951; Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Илчев и др., БТР, София, 1963.

²² Речник на съвременния български език, БАН, 1955

се изясняват подробно синтактичните му функции. Там *когато* е определено като *наречие-съюз* и се изтъква неговата основна служебна функция — да въвежда подчинени обстоятелствени изречения за време: „а) при едновременни действия, б) при последователни действия, щом действието на главното изречение настъпва непосредствено след действието на подчиненото изречение; при последователни действия, които се повтарят в неопределено време; в) при посочване, че действието на главноното изречение се извършва преди действието на подчиненото изречение, настъпва внезапно, неочаквано по отношение действието на главното изречение; г) при последователни действия, в случай че действието на главното изречение е следствие от действието на подчиненото изречение; д) при посочване на някаква условност; е) при посочване на някаква причина.

II. Въвежда подчинено определително изречение при поясняване на думата в главното изречение, която означава понятие за време.²³ Пак там се посочва съчетанието *когато и да* като сложен съюз за време: „За означаване на действие, което става в неопределено време, безразлично кога.“²⁴

От направения преглед се вижда, че мнозинството от езиковедите съвсем правилно изтъкват основните функции на *когато* като формално свързващо синтактично средство в подчинените темпорални и в подчинените определителни изречения. Само отделни автори (Л. Андрейчин, К. Попов и Ст. Георгиев) посочват службата на *когато* и в подчинените условни изречения.

Наблюденията в настоящата работа се базират на богат езиков материал, ексцертиран последователно и напълно от публицистичните статии на Хр. Ботев, поместени в том 2, 1971 г., и на Л. Каравелов, поместени в 6 и 7 том, 1967 г. Те дават основание да се твърди, че през оня период *когато* концентрира сложни синтактични функции и служи за съюзна връзка не само на подчинени темпорални и определителни, но и на подчинени условни изречения. Дори в спорадични случаи *когато* свързва подчинени обстоятелствени изречения за причина, за последица и заключение, а понякога и за отстъпване. Богатите потенциални синтактични възможности на относителното местоименно наречие *когато* могат да се обяснят и с това обстоятелство, че то не влиза в противоречие с относителното местоимение *който*, което по мнение на Л. Андрейчин²⁵ още през първата половина на миналия век под влияние на черковнославянския синтаксис започва да служи за връзка на задпоставни определителни изречения с който. Доказателство за жизнеността на *когато* е и съвременният български език, в който въпросният съюз е запазил големите си синтактични възможности. Имайки пред вид сложните синтактични взаимоотношения, в кои-

²³ Речник на съвременния български език, БАН, 1955, С., с. 615.

²⁴ Пак там

²⁵ Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изучаване на съвременния български език. Български език, 1952, кн. 1—2.

то влиза *когато* като формално свързващо средство, и някои теоретически постановки за структурата и системата на сложното изречение, а именно подчинителната връзка, подчинителното отношение, зависимости и техните признаци, бихме могли да класифицираме подчинените изречения с *когато* в публицистиката на Ботев и Каравелов в четири основни групи: 1) подчинени темпорални; 2) подчинени темпорално-условни; 3) подчинени условни и 4) подчинени определителни. Освен тези съществуват и други видове: подчинени императивни, подчинени обстоятелствени за отстъпване, подчинени обстоятелствени за причина и други.

1. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С КОГАТО

Според Е. А. Захаревич²⁶ подчинените изречения със съюзите *когато*, *кога* и *като* в българския език могат да означават различни действия: 1) действие, след което се извършва действието на главното изречение; 2) действие, произхождащо едновременно с действието на главното изречение; 3) действие, от което непосредствено произхожда действието на главното изречение; 4) действие, което се извършва в момент, когато действието на главното изречение е вече свършено.

Преди да се премине към изясняване на синтактичната структура на този тип изречения, целесъобразно ще бъде да се направи опит за изясняване на категорията „темпоралност“, на нейното смислово-синтактично единство и значение. Известно е, че при темпоралните изречения се изразява съотношение, взаимозависимост по време между действието или явлението в главното и действието или явлението в подчиненото изречение.²⁷ От друга страна, темпоралността се обуславя главно от видо-временните отношения на глаголите, в зависимост от които в подчинените изречения действията могат да предхождат, да следват действията в главните изречения или да се синхронизират с тях. Тъй като темпоралността е твърде богата и сложна смислово-синтактическа категория, необходимо е да бъдат определени и нейните признаци: а. близост; б. едновременност; в. за начало и цялостност; г. периодичност (повторяемост); д. неограниченост.

1. 1. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА БЛИЗОСТ

Ще разбираме такъв тип изречения, при които са зафиксирани два различни момента, в които протичат действията на главното и подчиненото или съподчиненото изречение. Характерното в случая е това, че двата момента (в главното и в подчиненото изрече-

²⁶ Е. А. Захаревич, *Некоторые особенности временных сложноподчиненных предложений в современном болгарском языке*, 1958, с. 11 — 120.

²⁷ К. Попов, *Съвременен български език, синтаксис*, С., 1963, с. 290.

ние) се намират в непосредствена темпорална близост, затова и изреченията могат да се нарекат темпорални за близост. Към тях отнасяме следните подчинени изречения:

1. 1. 1. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ЧИИТО ДЕЙСТВИЯ СЕ ИЗВЪРШВАТ ПРЕДИ ДЕЙСТВИЕТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Общите особености на този тип изречения могат да бъдат определени по следния начин: а. действията в двете изречения (главно и подчинено) протичат в минал аспект; б. формално-синтактичната връзка между главното и подчиненото изречение се осъществява винаги чрез *когато*, понякога усилено от допълнителни лексически единици — съюза *и*, употребен в противоположен смисъл, или от наречия за логическо уточняване: *едва*, *само* и др. Усложняването на синтактичната връзка внася известна категоричност в темпоралния момент на подчиненото изречение. Действията в двете изречения се извършват чрез глаголи от свършен вид в подчиненото и от несвършен вид в главното в минало свършено време или чрез глаголи в преизказано глаголно време. Например: „Но питане е, събира ли се черковен събор, когато се отделя руската черква изпод властта на цариградските патриарси при Ивана Грозни?“ (Л. Каравелов). „Събира ли се черковен събор, когато се отделиха сърбите и черногорците?“ (Л. Каравелов). „Сърбите и българите имат един обичай, подобен на който се среща на някои места в Украйна и Белорусия: сгодяват деца и когато те достигнат пълнолетие, венчават ги“ (Л. Каравелов). Наблюдава се и твърде интересно явление в последното изречение: действието в подчиненото изречение се извършва преди действието в главното, независимо че първото съдържа глагол от свършен вид, а второто от несвършен вид. Това явление допълва констатациите на К. Попов, който пише: „Ако глаголът в главното изречение е от несвършен вид, а глаголът в подчиненото изречение е от свършен вид, действието, за което се говори в подчиненото изречение, се извършва след действието на главното изречение.“²⁸ Може да се смята, че този вид изречения са специфични за езика на публицистиката преди Освобождението. В по-редки случаи действията в двете изречения могат да бъдат изразени с глаголи от свършен вид в перфект или със съставно глаголно сказуемо в главното и с глагол от свършен вид в подчиненото. Например: „Аз отидох в Нови Сад (Австрия) по работата си и когато се върнах в Букурещ, намерих програмата прекроена или поправена по думите на „Отечество“ (Л. Каравелов). „Когато пададе оставка, патриарх Кирил трябваше дълго да чаква решението на Портата и да остане на длъжността си“ (Л. Каравелов). Когато в рамките на сложното изречение са включени

²⁸ К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, 1963, с. 290.

две подчинени изречения, то действията в цялата конструкция са изразени с преизказани глаголни форми. Освен това между двойките изречения съществуват съотносителни отношения с елемент на противопоставяне, изразено чрез противоположния съюз *а*, който контактува с *когато*. Например: „Когато достигнал на седемгодишната си възраст, говори Шафарик — той се придал на учението, а когато му се изпълнили четиринайсет годин, той изгубил баща си и бил повикан в Цариград при логофета Теофилакта“ (Л. Каравелов).

Усложнен тип на подчинени темпорални за близост представляват съподчинените темпорални, които поясняват един и същ обстоятелствен израз за време от главното изречение. При тях темпоралният момент е фиксиран точно: година, месец, век, дата. И тук действието в главното изречение се извършва след действието в съподчинените изречения, защото глаголят в главното изречение е от несвършен вид, а в съподчинените от свършен вид. Между подчинените и главното съществуват причинно-следствени отношения. Освен това действията и в главното, и в съподчинените изречения са изразени предимно с глаголи от свършен вид в перфект. Например: „Но тържественият празник на побратимяването на Атина и Цариград се извърши около половината на 1872 година, *когато* приятелят на Русия Махмуд паша падна. . . , *когато* го наследи заклетият враг на българите Мидхат паша и *когато* знаменитият учени мъж и дипломатин сирският епископ Лигур дойде в Цариград да накара „великият местни събор“, към когото Мидхат паша беше особено благосклонен, за да провъзгласи схизмата“ (Л. Каравелов). „*Когато* различните Бисмарковци, Андраишевци и Горчаковци се убедиха, че положението на Турция е положение на умирацият и *когато* поклонниците на тяхната дипломатическа медицина захванаха вече да хвърлят жребий връз мантията на Османа и да делят раята му ту между една, ту между друга държава, в Херцеговина робовете повдигнаха глава и викат: „Или свобода, или смърт!“ (Хр. Ботев). Прави впечатление още, че в последните съподчинени изречения синтактичната връзка е разширена чрез контактната употреба на *и* с *когато*. Това разширяване, разбира се не е случайно, тъй като съюзът *и* в този случай е носител не само на традиционните си присъединителни функции, но и на допълнителни синтактични функции — чрез него се набляга върху темпоралния момент в съподчиненото изречение.

1.1.2. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ПОРАЖДАЩИ НЕЗАБАВНО ДЕЙСТВИЕТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

При този вид подчинени изречения темпоралните моменти са твърде близки (в непосредствена близост). Тук са налице определени причинно-следствени отношения между подчиненото и главното изречение. Именно наличността на такива взаимоотношения дава

основание да се говори за обратно подчинение,²⁹ тъй като действието на подчиненото поражда действието на главното изречение. Иначе синтактичната връзка се осъществява пак чрез относителното местоименно наречие *когато*, рядко усилено с противоположен съюз (*но, а*) или с наречие за логическо уточняване (*едва, само и др.*). Не може да се приеме за абсолютно вярно схващането на Захаревич³⁰, което обяснява тясната взаимопроникнатост на двете изречения и по-точно действието на главното изречение като непосредствено следствие от действието на подчиненото изречение единствено с употребата при съюза *когато* „на усилвателната частица *едва*“.³¹ Анализът на ексцерпирания езиков материал показва, че и в случаите, когато не са употребени наречия за логическо уточняване (*едва, само и др.*), взаимоотношенията между подчиненото и главното изречение са също така тесни и с нищо не се нарушават причинно-следствени отношения между тях. В по-голяма част от примерите са употребени глаголи от свършен вид в перфект или в преизказана глаголна форма. Например: „*Когато възстанието стана страшно, говори пак генерал Липранди, Мустафа паша Нишки се обърна с най-убедителна прозба към Милоша да уговори българите за негова полза*“ (Хр. Ботев). „*Така се изминаха цели 450 години и когато духът на новото време повея и над неговото леговище, той си подаде главата из къщи и извика: „Съмнало вече!*“ (Хр. Ботев). „*Когато добили от княза дозволение, тия извели заключените из тъмницата и ги били безчовечно, ако по-голямата част от тях и да били стари и слаби хора*“ (Л. Каравелов). „*Когато недоволството на правителството позатихнало, Вук започнал да издава сръбския алманах „Даница“, който се издавал от 1826 до 1834 година, като книжиците му излизали без определен срок*“ (Л. Каравелов). „*Когато комисията завършила работата си, в 1830 г., Милош назначил Вук за председател на магистратурата в Белград и неговите околности*“ (Л. Каравелов).

Докато в съвременния български език се забелязва тенденция към намаляване употребата на съставните глаголни сказуеми,³² то в езика на публицистиката преди Освобождението тенденцията към тяхната употреба е твърде жива. При това се забелязва по-голяма фреквентност на такива изречения, в които съставното сказуемо е в главното изречение, а в подчиненото глаголното действие е изразено с глагол от свършен вид в преизказано глаголно време. Например: „*Когато хората придобиха повече опит и знания в природата — те инак хванаха да мислят за гърмежа и за светкавицата.*“ (Хр. Ботев). „*Когато Вук малко поотраднал, чичо му Йефта (Ефрем) Савич започнал да го учи на четмо и писмо*“ (Л. Ка-

²⁹ А. Н. Суровцев, К вопросу об „относительных“ придаточных предложениях, ученые записки Ленинградского государственного института, 15, Факультет языка и литературы, 1956, с. 71 — 85.

³⁰ Е. А. Захаревич, цитираното съчинение, с. 122.

³¹ Иак там.

³² К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, 1963, с. 113.

равелов). „Когато българите приели християнската вяра, те се постарали да я разпространят и по другите славянски страни“ (Л. Каравелов). „Когато в 1871 г. той е писал своето съчинение, Гръкът трябваше да говори истината, защото неговото отечество Елада негодуваше срещу действията на вселенския патриарх“ (Л. Каравелов).

Съществуват и обратни случаи: когато съставното сказуемо е в подчиненото изречение, а глаголът в главното от свършен вид в перфект. Например: „По тоя повод редакторът на „Български книжици“ отбелязва: „Гръцките архиепископи са дотам закоравели в заблудите си, че дори забравиха високото си звание и едва когато подвластните на цариградския патриарх народи започнаха да се отделят, те се сетиха, че православната църква се намира в най-жалко положение“ (Л. Каравелов).

Наред със сегашните срещат се и архаични преизказани глаголни форми, особено със спомагателния глагол *сѣм*, с което се потвърждава връзката на тогавашния език с черковнославянския, както и жизнеността на езиковата традиция изобщо. Например: „Когато Кирил е отивал в Моравия, той е бил длъжен да премине през България, следователно някои легенди имат твърде яко основание да кажат, че българите са били повече „просвещени“ от Кирила, нежели от Методия“ (Л. Каравелов). Както личи от примерите, позицията на подчиненото изречение тук е строго определена — то се намира в прегосипция и обикновено с него започва сложното изречение. Този факт може да се обясни със смислово-синтактичното съдържание на изречението. В изолирани случаи обаче подчиненото изречение може да бъде и в интерпозиция, когато появява обстоятелствен израз за време от главното изречение. Например: „След време, когато Борис се уверил, че папа Николай няма да удовлетвори неговото желание, т. е. че и Рим не желае да одобри независимостта на българската църква, той изгонил западните свещеници и припознал отново цариградският патриарх“ (Л. Каравелов).

1. 2. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА ЕДНОВРЕМЕННОСТ

Според К. Попов³³ едновременността като темпорален признак се определя от видовата принадлежност на глаголите: а) при глаголи от несвършен вид в двете изречения, б) при глаголи от несвършен вид в подчиненото и от свършен вид в главното изречение, в) при глаголи от свършен вид в двете изречения. Е. А. Захаревич³⁴ диференцира едновременността на пълна и частична. Тя смята, че при пълната едновременност действията на двете изречения (главно и подчинено) се изразяват с глаголи от несвършен вид без съюзна връзка (*когато, като* и др.) При това, когато глаголите от двете изречения са от несвършен вид, могат да бъдат употребени в различни глаголни времена, за които

³³ К. Попов, Съвременен български език, синтаксис., 1963, с. 291.

³⁴ Е. А. Захаревич, цитираното съчинение, с. 123.

е задължително да бъдат еднакви за главното и за подчиненото изречение.

Не споделям възгледите на Захаревич, а именно, че пълна едновременност може да има само тогава, когато действията в двете изречения са изразени с глаголи от несвършен вид без съюзите *когато* и *като*. Освен това считам, че синтактичните функции на *когато* не могат да бъдат абсорбирани от видовременната същност на глаголите. Наблюденията върху богат езиков материал, екцерпиран от публицистиката на Ботев и Каравелов, показват, че за пълна едновременност може да се говори и в други случаи. Например: „В това също време, когато Кирил изучал философските науки и старал се да научи различни езици, Методий изучал хорските сърца“ (Л. Каравелов). „Кръв трябва да се пусне и на единия, и на другия, извика тя в сная тъмна нощ, когато просящите на един ред със страдащите пируваха около трапезата на екзархията и не обръщаха никакво внимание даже и на самите себе си“ (Хр. Ботев). „В това също време, когато нашите епископи и митрополити очакват звънци от Високата порта. . . в България произхождат твърде плачевни събития“ (Л. Каравелов). „В днешните времена, когато в Европа се съставяват господарства от 50 и 70 милиона, всяка една малка народност трябва или да се покори и да се откаже от своето историческо съществуване, или да се съедини с друга някоя народност с начале и да състави с нея отбранителна федерация“ (Л. Каравелов). „Защо той остава ням в това време, когато неговите съседни и братия работят и вървят напред“ (Л. Каравелов). „В това също време, когато х. Иванчо целувал коляното на великия везириин. . . в България произхождат плачевни събития“ (Л. Каравелов). „Турция е започнала да пада и да се разнишва в онова време, когато нашите слепци виждат в нея някакъв си „творчески дух“, който с изкуство и с енергия си пробива нов път и се преобразява и възражда“ (Хр. Ботев). Анализът на цитираните примери показва, че пълна едновременност може да има и тогава, когато подчиненото изречение пояснява отделна съставна част (*обстоятелствен израз за време*) от главното изречение и се свързва с него с *когато*. В това отношение ще трябва да бъдат коригирани изводите на някои наши учени,³⁵ които определят такъв вид изречения като подчинени определителни. Те се аргументират така: щом подчиненото изречение пояснява съществително име от главното изречение и съюзната връзка *когато* може да се замени с предлог + относително местоимение, то изречението е определително. Безспорно такава една аргументация е в основата си вярна, но не и общовалидна. Така например, когато съществителното име е компонент на обстоятелствен израз за време в главното изречение, тогава изречението е подчинено темпорално, а не определително, тъй като обстоятелственият израз за време представя едно неделимо цяло, от което не могат да се късат

³⁵ Р. Николова, Определителните изречения в съвременния български език, Годишник на Софийския у-т, 1970.

части (думи), без да се наруши неговото вътрешно единство. Освен това спойката между частите на израза е толкова здрава, че той се приближава до фразеологизираните изрази. В подкрепа на същата теза могат да се използват и други значителни факти: а) видовременната принадлежност на глаголите, които в посочените примери сочат недвусмислено темпорален, а не друг признак. Така например в по-голямата част от примерите и в двете изречения са употребени глаголи от несвършен вид, някои от които синонимни, в едно и също време (сегашно или преизказано), което също говори за темпорални, а не за определителни взаимоотношения; б) ако заменим обстоятелствения израз за време (*в това също време. . . , в онова време. . . и т. н.*) с негов синоним: *тогава, някога* и др., ще видим, че смисълът на цялата комуникативна единица не се променя. Приведените аргументи ни дават достатъчно основание въпросните изречения да бъдат определени като подчинени *темпорални*, а не като подчинени определителни.

1. 2. 1. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ЧАСТИЧНА ЕДНОВРЕМЕННОСТ

Терминът „частична едновременност“ е възприет от Захаревич.³⁶ Според нея това са такъв тип изречения, при които действието на главното изречение се извършва (съвпада) с отделен момент от действието на подчиненото изречение. И тук глаголите са най-често от несвършен вид в имперфект и в двете изречения или в преизказано глаголно време. Подчинените изречения са в препозиция, макар че е възможна и транспозиция, т. е. да преминат в постпозиция, без да се измени общият им смисъл. Например: *„Когато се ръкополагаха, според законите на Юстиниана, епископите даваха клетва, както и сега в Русия дават нейните избирани епископи“* (Л. Каравелов). *„Болестта не позволила на Вук да изпълни волята на родителите си и когато се лекувал в Австрия, родителите на Ружица му писали или да пристигне и да встъпи в брачен съюз с дъщеря им, или да даде на девойката разрешение да се омъжи за друг“* (Л. Каравелов).

1. 2. 2. СЪПОДЧИНЕНИ ЗА ЕДНОВРЕМЕННОСТ

Съподчинените са усложнен тип изречения за едновременност, които по брой са обиковено от 2 до 4. В зависимост от това, каква част от главното изречение поясняват, бихме могли да ги разделим на две основни групи:

³⁶ Е. А. Захаревич, цитираното съчинение, с. 124—125.

1. 2. 3. СЪПОДЧИНЕНИ, КОИТО ПОЯСНЯВАТ СКАЗУЕМОТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Те са типични за публицистиката на Хр. Ботев. Намират се обикновено в препозиция, въведени чрез *когато*, което във второто изречение контактува с присъединителния съюз и. Следователно структурната формула на този вид изречения би изглеждала така: *когато* + субект + сказуемо + второстепенна част + и *когато* + субект + сказуемо + второстепенна част. Например: „*Когато* Франция работи, економисва и печели пари, *и когато* си тя върна почти сичките милиарди, германският народ, далеч от мисълта да се обогати, обедня крайно и тегли скъпия, като речи, в сичките неща“ (Хр. Ботев). „*Когато* четите бяха вече в Балкана *и когато* тираниите, после катастрофата при Върбовка, бяха захванали вече да бесят нашите комитетски мъченици, отсякъде из балканските села и градища се готвеха чети от 50 — 60 души и отсякъде тия чети искаха да се присъединят с „въстаниците“ и да водят открита борба“ (Хр. Ботев).

1. 2. 4. СЪПОДЧИНЕНИ, КОИТО ПОЯСНЯВАТ ОБСТОЯТЕЛСТВЕН ИЗРАЗ ИЛИ ОБСТОЯТЕЛСТВЕНА ДУМА ЗА ВРЕМЕ ОТ ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Те пък са типични за публицистиката на Л. Каравелов. Усложняването при тях върви по две линии: от една страна, чрез употребата на две и повече съподчинени изречения, и от друга — чрез разширяване на обстоятелственото пояснение за време от главно-то изречение, в което най-често се вмъкват наречия за логическо уточняване (*именно, особено*) и съюзи с противоположно значение (*но, а* и др.). Съподчинените изречения могат да бъдат няколко, да поясняват едни и същи обстоятелствени изрази за време, но се отнасят към едно и също главно изречение. Следователно те се намират в интерпозиция, т. е. между частите на главно-то изречение. Транспозицията е възможна, но не и предпочитана. Едновременността и тук се определя както от службата на *когато*, така от вида и времето на глаголните форми, които са обикновено от несвършен вид в различни глаголни времена. Разбира се, формите на съставно глаголно сказуемо в главно-то изречение и тук не са изключение. Например: „*В това същото време, когато* почти всичката журналистика ни доказва като две и две четири, че турската империя ще да се разниже; *в това същото време, когато* всичката Европа се отказва да поддържа гнилият труп; *най-после в това същото време, когато* европейските държави се стремят да очистят из Европа без големи пожертвования и без големи кръвопролития — *в това същото време*, казваме, гърците подават своята десница“ (Л. Каравелов). „Разбира се, че едно подобно господство не може вече да съществува, а особено *в такова време, когато* народното самопознаване разбере своята обществена сила и *когато* народът

ясно вече види правителствената слабост“ (Л. Каравелов). „*В това също време, когато* Сърбия е заета с Босна и Херцеговина; *в това също време, когато* на гръцките острови и в Тесалия се събира огнен облак; *в това време, когато* турските войски искат да се разпореждат с румънските дела; *в това също време, когато* черногорците са готови да изпразнят пищовите си, ние, българите, трябва да възстанем“ (Л. Каравелов). „*Но днес, когато* този договор е анулиран, *когато* покровителката Франция е принудена да падне на колена, какво остава да се прави?“ (Л. Каравелов). „*Веднаж, когато* един град бил окръжен от неприятели и *когато* жителите му се надявали на своите сили и мъжество, тия, за да омилостивят боговете и да ги накарат да им помогнат, изгорили в един ден около двеста младенца“ (Л. Каравелов).

За изреченията в публицистиката на Ботев е характерно още това, че между главното и подчиненото съществуват и противоположно-съпоставителни отношения. Освен това подчиненото изречение е твърде разширено чрез няколко несъгласувани определения, а вместо *когато* като синтактична връзка между главното и подчиненото изречение се използва народната архаична форма *кога*. Този факт доказва по безспорен начин колко дълбока и здрава е връзката на Ботевия синтаксис със синтаксиса на говоримата народна реч. Например: „Мъртъв лежеше той под папуците на читаката и калугера, *кога* Европа събаряше средновековното здание на робството, на религията, на предразсъдъците, и силни работници за свободата на човека, енергични двигатели на събитията със сълвите си, с кървите си, с речите си, въдворяваха нов порядък в историята; мъртъв и забравен лежи той почти до 30-те години на тоя век, *кога* настане епохата на славянското възраждане и духът на новото време, на новите идеи, повея и в тази забравена на юго-възток на Европа земя“ (Хр. Ботев).

1. 3. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА НАЧАЛО И ЦЯЛОСТНОСТ

При тях действието на подчиненото изречение фиксира началото на темпорален момент, който от своя страна се съдържа в темпоралния момент на главното изречение, означаващо цялостност на действието, оттук и наименованието подчинени изречения за начало и цялостност. Главното изречение показва продължителност от време, маркирана с предлог *от* за начална граница и с предлог *до* за крайна граница. Темпоралността се обуславя както от съюзната връзка, така и от видовременната характеристика на глаголите.

1. 3. 1 СЪС СИНТАКТИЧНА ВРЪЗКА КОГАТО

При този вид изречения преобладават глаголи от свършен вид в различни глаголни времена. Подчиненото изречение се намира в интерпозиция и пояснява обстоятелствен израз за време от главното изречение. Например: „*От началото на 1867 г., когато* пър-

вият български революционен комитет издава своят знаменит ме моар, с който се свързваше дейността на Раковски, и до днешния божий ден в Румъния са се издавали в различно време повечето от 10-на политически вестници“ (Хр. Ботев). „От восточната война насам, тоест от онова време, когато Турция влезе в прикосновение с европейските държави, това въртоглаво господарство е захванало се повече да се разлага както вътрешно, така и външно, и се повече да задава страх и грижи на своите доктори-кредитори“ (Хр. Ботев).

1. 3. 2. СЪС СИНТАКТИЧНА ВРЪЗКА КОГАТО. . . ТО

Отличават се от първия вид само по формално-синтактичната връзка в главното изречение (съотносителната дума *то*). Иначе и те поясняват обстоятелствен израз за време от главното изречение, който много често контактува с друг обстоятелствен израз за време, предхождащ го и негов синоним. Например; „Разбира се, че от времето на французката хегемония на Восток, т. е. от онова време, когато и румънските патриоти се увериха, че в техните жилища тече чиста латинска кръв, то славянският елемент в Румъния захвана да се преследва, числото на румънците в Турция се възкачи до баснословна цифра и Румъния отстриани от кормилото на своето управление ония свои искрени и честни синове, които разбираха положението на своето отечество и които не виждаха друг изход. . .“ (Хр. Ботев).

1. 3. 3. СЪПОДЧИНЕНИ ЗА НАЧАЛО И ЦЯЛОСТНОСТ

Този вид изречения се срещат най-често в публицистиката на Хр. Ботев. Поясняват обстоятелствен израз за време от главното изречение и се намират в интерпозиция. Синтактичната връзка се реализира чрез *когато* или *откогато*. Употребата на *откогато* фиксира още по-категорично темпоралния момент, в който протича действието. Второто съподчинено изречение се свързва с първото чрез *и когато*. Контактната употреба на *и* с *когато* не само придава присъединителен характер на второто изречение, но и акцентува темпоралния момент в цялата сложна конструкция. Характерно и за двете съподчинени изречения е още това, че те влизат в сложни отношения на съподчинение и последователно подчинение с други изречения в рамките на цялото. Свършеният и несвършен вид на глаголите, употребени в перфект или имперфект, също обуславя темпоралността на изреченията. Например: *От 1868 г., т. е. от онова време, когато българският народ видя така доблестно проляната кръв на своите синове и когато се увери, че Турция си носи душата в зъбите, сичката дейтелност на неговите честни и искрени патриоти се ограничи само в пропагандирането на тая идея и в приготвянето на духовете за настъпващите събития“* (Хр.

Ботев). „Не са изминали бог знае, колко години от онова време, когато Лука Вукалович — на когото юнаците никога не са били повече от пет хиляди и който в продължение на 5 години по верни статистически сведения е съсипал до сто хиляди турци — викаше ричкият славянски юг на революционен пир и когато освен синовете на Черна гора, никой други се не притече на помощ, никой не раздели силите на тиранинът, напротив Австрия открадна от въстаниците няколко топа и с това даде възможност на Дервиш паша да влезе в центъра на движението“ (Хр. Ботев). „Тоя въпрос е така несправедливо нареченият восточен въпрос, който е ближен за нас дотолкова, доколкото е близна ризата на гърба ни от онова време, откогато силата на турския деспотизъм захвана вече да пада в Европа и когато здравият разум се убеди, че и болният човек трябва да промени климатът си, т. е. да отиде просто там, дето се е начало неговото детинство, и до сега тоя въпрос е преминал такова множество разнообразни фази, които ние не сме в състояние даже и да преброим“ (Хр. Ботев).

1. 4. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА НЕОГРАНИЧЕНОСТ

Този вид изречения се срещат предимно в публицистиката на Л. Каравелов и се намират в препозиция или в интерпозиция. Действието в двете изречения са представени в бъдещ план, без да са маркирани темпоралните моменти на тяхното протичане. Неограничеността на темпоралния момент се подчертава най-вече в подчиненото изречение, но отчасти тя се обуславя от бъдещата глаголна форма в главното изречение, макар че между главното и подчиненото изречение не съществуват отношения на структурно-семантично единство, а всяко от тях запазва в най-голяма степен своята самостоятелност. Следователно подчиненото изречение в случая внася само известно уточняване по отношение на темпоралния момент, в който ще протече действието на главното изречение. Всичко това ни дава достатъчно основание да ги наречем подчинени вметнати темпорални за неограниченост. В подкрепа на това могат да бъдат изтъкнати още следните обстоятелства: а) синтактичните функции на *когато* като съюзна връзка в случая са твърде отслабени, тъй като то е станало неделима част от подчиненото изречение (*когато и да е*), което от своя страна се е адвербиализирало; б) чрез трансформацията се доказва не само адвербиалният характер на подчиненото изречение, т. е. че то може да бъде заменено с отделни наречия за време (*винаги, някога* и др.), но и неговият вметнат характер, т. е. изпускането му не нарушава основното синтактично единство на цялата комуникативна единица. Освен това чрез вметнатото изречение се утвърждава действието в главното изречение, което е отрицателно. Например: „Най-после мисли ли той, че гърците ще да ни подадат *когато и да е* ръката си против общите наши приятели?“ (Л. Каравелов). „Лъжат се ония наши чорбаджии за-

едно с Теохара, ако мислят, че това, шото принадлежи на цял един народ, ще може *когато и да е* да се вземе“ (Л. Каравелов). „Восточният въпрос, както е заинтересирана с него Австрия и Русия, следователно пожарът, който може да се разгори на босфорските брегове или на Дунавът, не е за нея дотолкова опасен, но кой може да предвиди бъдещето, кой може да каже, че Германия не ще бъде принудена *когато и да е* да занесе своите пожарни инструменти на Дунавът?“ (Л. Каравелов).

2. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ВРЕМЕ С КОГАТО... ТО

Този тип подчинени изречения се различават от досега анализираните най-вече по формално-синтактичната връзка, която се реализира посредством относителното местоименно наречие *когато* в подчиненото изречение и съотносителната дума *то* (в главното изречение), станало съставка на двоен съюз (*когато... то*).

2. 1. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА БЛИЗОСТ

Действията в двете изречения протичат в близки темпорални моменти, понякога обуславящи се един други. В зависимост от темпоралните моменти, в които протичат глаголните действия, и те могат да бъдат класифицирани в 3 основни групи.

2. 1. 1. ПОДЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ, ЧИЕТО ДЕЙСТВИЕ ПРЕДХОЖДА ДЕЙСТВИЕТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Подчинените изречения са винаги в препозиция и са въведени с *когато* и съотносителна дума *то* в главното изречение. Наличието на *то* е израз на съставителни отношения между действията, извършвани най-често от един и същ субект в двете изречения. Близостта на действията и тук се обуславя от видовременния характер на глаголите. Преобладават глаголи от свършен вид в преизказано наклонение. Например: „*Когато се върнал* в Цариград, *то оставил* императорския дворец и многогрешната столица и отишел при брата си Методия“ (Л. Каравелов). „По думите на един от източниците, *когато Кирил се върнал* в Цариград, *то пожела:* да бъде професор на философията и да учи не само гърците, но и чужденците“ (Л. Каравелов). „*Когато Кирил и Методий се явили* в Рим, *то донесли* със себе си мощите на св. Климента и папата ги приел с особено тържество“ (Л. Каравелов). „*Когато Методий се върна* в Моравия, *то народът го посрещна* с особено тържество“ (Л. Каравелов). „*Когато един* от учителите *разказал* на учениците, че Земята се върти около Слънцето и че звездите приличат на нашата земя, *то негово високо превъзходителство Сабри паша се обърнал* към учениците със следующите думи: „Вие сте длъжни да слушате учителите си и да научите онова, шото ви разказват“ (Л. Каравелов). „*Когато епархиите били разделени* между цариградския и римския патриарх, *то първият вземал* под свое

правление Тракия и България, а вторият — Тесалия, Епир, Македония и Албания, а това разделение е станало много по-рано от четия век“ (Л. Каравелов). По-слаба фреквентност показват изречения от свършен вид в перфект или в минало предварително и минало неопределено време. Например: „Когато атинска Гърция и Македонска Гърция паднаха под владичеството на Рим, то в свърде кратко време се пробудиха пак и явиха се пак като самостоятелно господарство под име Византия“ (Л. Каравелов). „Когато Мидхат паша беше дошел в Русчук за валия, то рекъл на французкият консул: „Нашите реформатори трябва да бъдат като Петър Велики“ (Л. Каравелов).

2. 1. 2. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ОТ ЧИЕТО ДЕЙСТВИЕ СЕ ПОРАЖДА ДЕЙСТВИЕТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Това са най-често срещаните изречения в публицистиката на Хр. Ботев и Л. Каравелов. При тях се наблюдава по-голямо разнообразие в темпоралните форми на глаголите. Във връзка с видо-временната особеност на глаголите и те могат да бъдат разделени на няколко подгрупи:

2. 1. 2. 1. Подчинени изречения с глаголи от свършен вид в перфект

Обикновено те се намират в препозиция и много често с тях започва сложното изречение. Темпоралността и тук се определя както от свършения вид на глаголите, така и от формално-синтактичната връзка, изразена с *когато то*. Например: „Когато правителството издаде ферманът, то призна официално и съществуването на българския народ, следователно българите добиха вече онова отдавна желано право, което им е необходимо за тяхното съществуване“ (Л. Каравелов). „Когато съзаклятниците усетиха нужда да увеличат материалните си средства, то се решиха да ударят на пощята. . .“ (Л. Каравелов). „Когато ние добихме това известие, то повторихме още веднъж нашето заключение: в Турция не се знае, ни кой пие, ни кой плаща“ (Л. Каравелов). „Когато фанариотското духовенство и гръцките поликарнети видяха, че техните дълговеци мъки и старание падаха от едно духовенство, то побързаха да изменят своята политика“ (Л. Каравелов). В по-редки случаи подчиненото изречение може да пояснява обстоятелствен израз за време от главното изречение и да се намира между частите му или пък когато да контактува със съюзите *и*, *но* или с наречие за логическо уточняване с модална отсянка. Чрез това разширяване на синтактичната връзка се засилват темпоралните и противоположно-съпоставителните отношения в конструкцията. Например: „Когато „славата и могъществото“ дотегна твърде много на българския народ, то той изяви своята воля в лицата на Шишмановците, а особено на Самуила, и енергично протестува против ду-

ховният и политически разврат на византийските кръщелници“ (Хр. Ботев). „Везиринът мислеше, че от това няма да произлязат никакви последствия, *но когато видя*, че със своето българофилство той е въоръжил гърците и фанариотския патриарх против себе си *то обърна* пак знамената си и осъди българските владци“ (Л. Каравелов). „*А сега вече, когато* клеши посрещнаха навсякъде спънки и протести, *то* вие изменихте и тонът, и тактиката си“ (Хр. Ботев). „Турското правителство се отказа да припознае схизмата и пожела да измени своят ферман, който също така, както и схизмата обезпечава българската народност, *но когато* срещна такова голямо съпротивление от страна на българския народ, *то* заповяда да се произведат истилямите, но в същото това време повели на своите окръжни началници да действуват против българските интереси“ (Л. Каравелов).

2. 1. 2. 2. Подчинени изречения с глаголи в сегашно или бъдеще време

Формално-синтактичната връзка при този вид изречения се реализира чрез *когато*. . . *то*, понякога разширена чрез съюза *и* и наречие за време *тогава*, което контактува с *то*. Типично за главното изречение е употребата на съставно глаголно сказуемо. Като правило подчиненото изречение се намира в препозиция, която се обуславя от смислово-синтактичните отношения на изреченията, т. е. от действието на подчиненото неизбежно следва действието на главното изречение. Например: „*Когато* ние сами *извършваме* това, *щото* сме в състояние да *извършиме*, *то* *тогава* вече *трябва да молиме другите* да ни помогнат“ (Л. Каравелов). „*И* така, *когато* ние вече виждаме, че Сърбия е дала само причини да мисли своите братя, че Черна гора е в състояние да излезе само по своите природни крепости и че Румъния не особено обича славяните, *то* *питание е*, какво *трябва* ние да правиме, за да смъкнем от шията си тоя унизителен хомот, който от ден на ден става още по-неносен, още по-убийствен и още по-обезчовечен?“ (Хр. Ботев). „*По*дайте ръката си всекиму, който е враг на турците, *и* *когато* *бъдем* всички свободни, *то* *ще да делиме* своето добро между себе си и *ще* *де* дадеме всекиму това, *щото* му принадлежи“ (Л. Каравелов).

2. 1. 2. 3. Подчинени изречения с глаголи от свършен вид в минало свършено и минало предварително време

И тук синтактичната връзка се реализира чрез *когато*. . . *то*. Разликата между подчиненото и главното изречение по отношение на глаголните времена се изразява в това, че в подчиненото изречение са употребени минало предварително и минало свършено време, а в главното освен минало предварително и минало несвършено и произказано глаголно време. Например: „Ето защо, *когато* някой си от българските представители *бяха отишли* при великия

езириш, за да му явят, че народът желае да служат архиерейте му българската черква в Банат, то той им дал своето съгласие и добрил българските действия“ (Л. Каравелов). „Когато няколко усчушки българи бяха казали на Сабри паша, че правителствените закони не позволяват на войските да живеят лете по селата да глобят селяните, то умният и разумният валия беше им *отговорил*, че правителствените закони така също запрещават и на ултанските поданици да се противят на господарските заповеди и на властите“ (Л. Каравелов). „Когато местните власти — овори тоя вестник — *заповядаха* на дяда Нила да се върне в Цариград, то жителите бяха *оскърбени* и посъветваха българския пископ да приеме унията и да ги избави от гръцкия владика“ (Л. Каравелов). „Когато се беше *разнесъл* слух, че Мидхат паша е назначен за валия на Едирненския вилает, то „Курие Дорнан“ *говореше*, че приятелите на Мидхат паша били *оскърбени*“ (Л. Каравелов).

2. 1. 2. 4. Подчинени изречения с глаголи от свършен вид в прензказано глаголно време

Това е най-многобройната група изречения, които се срещат предимно в белетристиката на Л. Каравелов. Както вече изтъкнахме на друго място, и тук са налице активни причинно-следствени отношения, т. е. от действието на подчиненото изречение се поражда действието на главното изречение. Формално-синтактичната връзка не е разширена, а подчиненото изречение по принцип се намира в препозиция. Например: „Когато *нишките българи добили* това унизително писмо, *то явили* на местната власт, че не признават ни българската иерархия, ни българския патриарх (Л. Каравелов). „Когато *представителите подали* това писмо на одного от безсъвестните комисари, *то* тоя господин им *отговорил* с презрание: „Ние имаме сега по-важни работи“ (Л. Каравелов). „Когато *учениците на св. Кирил и Методия са били изгонени* из Панония, *то обърнали* вниманието си към други страни“ (Л. Каравелов). „Когато *Палеологите видели*, че южнославянските владетели захванали да ги бият с тяхното собствено оръжие, *то* тия *повикали* турците и реши-ли се или да победят, или да умрат под ударите на Мохамедовия меч“ (Л. Каравелов). „Когато *се разнесъл* слух, че между крал Георги и султанът е заключен съюз, *то* тоя слух *не зачутил* никого“ (Л. Каравелов). „Когато *нашите равноапостолни братя оставили* България, *то* техните места *били* заети от византийски попове и калугери“ (Л. Каравелов). „Когато *папските проповедници пристигнали* в България, *то* гореказаната борба *приела* още по-грозни размери“ (Л. Каравелов). „Когато *император Михаил, патриарх Фотий и княз Варда узнали* желанието на моравските славяни — *говорят* легендите, — *то изпроводили* да викат светите братя из България — *дето* тия *проповядвали* словото божие и *дето* *превождали* свещените книги на славянски език“ (Л. Каравелов).

„Когато бил повикан из България в Цариград, за да му се предаде гореказаната мисия, то императорът му казал така: „Аз знаех че ти не си здрав, но необходимо е, щото ти да идеш в моравската земя“ (Л. Каравелов). „Когато императорът видял неговите способности, то го назначил за войвода на славянските земи“ (Л. Каравелов). „Когато един мъдрец бил попитан защо се е изпотил то той отговорил: „Защото съм се препирал с глупави хора“ (Л. Каравелов).

2. 2. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА ЕДНОВРЕМЕННОСТ

Този тип изречения твърде много приличат на подчинените темпорални за едновременност със съюзна връзка само *когато*. Разликата се изразява в това, че в главното изречение на втория вид изречения се съдържа съотносителната дума *то*, която засилва съпоставителния, а в някои случаи и противоположния елемент в сложното изречение.

2. 2. 1. ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ПЪЛНА ЕДНОВРЕМЕННОСТ

Те са такъв вид изречения, в които има пълно синхронизиране на темпоралните моменти, т. е. глаголните действия протичат напълно едновременно. Освен това за тях е много характерна еднаквата видовременна принадлежност на глаголните форми в двете изречения, в зависимост от която бихме могли да ги разделим на 3 групи:

2. 2. 1. 1. Подчинени изречения с глаголи от несвършен вид в имперфект

Например: *Когато* турското правителство *изпроваждаше* различни беглици, йошурджии, дервенджии, еничери, редифи и други различни кеседжии, *то и не мислеше*, че и най-дълбокият кладенец може да пресъхне, ако не се налива от друго място“ (Л. Каравелов). „*Когато* пишехме тая статия, *то* получихме „Видовден“ и прочетохме неговата цариградска дописка, в която се говори за гореказаната прокламация“ (Л. Каравелов). „*Когато* почти всичките европейски вестници *викаха* против действията на Мидхат паша, *то* австро-маджарските органи *възхваляваха* тия действия дори до небесата; *а когато* европейските вестници *се обрадваха*, че е паднал великият реформатор, *то* маджаро-австрийците *захаенаха да оплакват* турската империя и своето собствено положение“ (Л. Каравелов). В изолирани случаи действието в подчиненото или в главното изречение може да бъде изразено със съставно глаголно сказуемо. Например: „*Когато* покойният в. везирин Али паша, говори тоя вестник, *захвана да вожда* някои и други преобразования в държавата си, *то* почти всички Европа очакваше от тях полезни последствия, но тоя дипломатин умря, *неговите добри намерения последваха след него в гробът*“ (Л. Каравелов).

2. 2. 1. 2. Подчинени изречения с глаголи от несвършен вид в сегашно време

Срещат се в два варианта: а) подчинени за пълна едновременност, които поясняват обстоятелствен израз за време от главното изречение и се намират в интерпозиция. Например: „*В това също време, когато* австрийските вестници ни *разказват*, че турската империя ще да претърпи страшна финансовална криза, *то* нашият цариградски дописник ни *заявява*, че султанът ни мислил да употреби два милиарда гроша само за пушки и топове“ (Л. Каравелов). „Само в едно отношение се тя отличава от своите учители: *в това също време, когато* европейските държави *награждават* своите отпущени г. г. министри с пенсии, *то* Турция ги *изпровожда* на заточение и именно в *такива* едни страни, в които тя трябва да делят своето парче хляб с чакалите и хиените“ (Л. Каравелов); б) подчинени за пълна едновременност, които поясняват сказуемо в сегашно време от главното изречение. Например: „*Когато* продават данъците, *то* тия чиновници *имат* пред вид само едно: да извлекат колкото се може повече пари, без да мислят за бъдещето“ (Л. Каравелов). „*Когато* ние говориме, че турското правителство не знае що прави, че то не познава своите собствени интереси и че смъртта на турската империя е неизбежна, *то* нас *обвиняват* в пристрастие и съветват ни да се надееме“ (Л. Каравелов).

2. 2. 1. 3. Подчинени за пълна едновременност с глаголи в различни глаголни времена

Например: „*Когато* беше избран днешният фанариотски патриарх, *то* българите не вземаха в това избиране никакво участие“ (Л. Каравелов). „*Когато* Кара Георги е *въстанал* пръв път против турците, *то* той не е имал нито турски аритметики (от Йоакима Груева), нито турски граматики (от г. Славейкова), нито продажни вестници, нито литературен боклук: *когато* гърците *са се хванали* пръв път за оръжие против своите неприятели, *то* тия не са обръщали никакво внимание на своите богати търговци, които са се бояли да не изгубят своето имане и да не оставят беззащитни сирачета; *когато* Египет е *въстанал* пръв път против султанското правителство, *то* Мехмед али паша не е имал ни най-малко понятие, че на тоя свят съществува Оджак; най-после, *когато* черногорците *са предприемали* своите многочислени военни походи против турските орди, *то* не са се ръководили в своите действия нито по книгата на г-на д-ра Берона, нито по пропрамата на цариградското „Читалище“, нито по мъдрословията на отца Балабанаова, нито по философията на Кюл-боклукът“ (Л. Каравелов). „*Когато* султанът *пътувал* из железният път на Париж за Виена, *то* му се твърде харесали железните пъщица и той казал на своята свита: „Като се върна в Цариград аз ще направя такива пъщица по всичката моя земя“ (Л. Каравелов).

2. 3. СЪПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА БЛИЗОСТ СЪС СЪЮЗНА ВРЪЗКА КОГАТО... ТО

Формално-синтактичната връзка и при този вид изречения се реализира чрез *когато... то*, обикновено разширена чрез различни съюзи (*и, но, а*), които контактуват с *когато* и *тогава*. Разширяването на синтактичната връзка и тук е белег на темпоралността. На брой подчинените изречения са най-много четири, а в зависимост от това, каква част от главното изречение поясняват, могат да бъдат определени в една основна група:

2. 3. I. СЪПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ОТ ЧИЕТО ДЕЙСТВИЕ СЕ ПОРАЖДА ДЕЙСТВИЕТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Те показват най-голяма фреквентност в публицистиката на Каравелов. Както показва заглавието, при тях действието на главното изречение е непосредствена последица, следствие от действията на съподчинените изречения. Ето защо препозицията и тук съществува като правило. Темпоралните моменти, в които протичат действията на двете изречения, не са идентични, макар че са много близки, което ни дава основание да ги определим като подчинени темпорални за близост. Глаголите са обикновено от свършен вид в минало свършено, минало несвършено, в бъдеще или в преизказано глаголно време. Например: „*Когато* правителството *видя*, че българските архипастири са изпълняли волята не на г. Чомакова или на г. Славейкова, а на целия български народ; *когато* *то* *видя*, че народът е заедно със своите архиереи и не обръща никакво внимание на патриаршеските проклетия; *когато* най-после *видя*, че по всички България, Тракия и Македония ръчна неудоволствие и ожесточение, не само против фанариотите, но и против самото правителство, *то* Махмуд паша премина пак в българския лагер“ (Л. Каравелов). „*Когато* в Турция *владееше* анархия *и* *когато* една провинция *се* *биеше* с друга, а султанът нямаше нито сила, нито войска, *то* и християните бяха въоръжени много добре“ (Л. Каравелов). „*Когато* Критското въстание *било свършено* *и* *когато* гръцките революционери *били* *изгънани* в своите надежди, *то* всичките гръцки патриоти се съединили със своите цариградски братия и постарали се да се сблизат с турците и да убият с един камък два неприятеля“ (Л. Каравелов). В отделни случаи темпоралните моменти, в които протичат действията, могат да бъдат представени в бъдещ аспект. В такъв случай глаголите са също от свършен вид в бъдеще или сегашно предстояще време. Например: „*Когато* *настане* време *и* *когато* *удари* часът, *то* народът ще възстане без прокламации“ (Л. Каравелов). „Ние не се съглашаваме с ония наши патриоти, които ни казват, че: „на българския народ е най-потребно днес образование и развитие, а *когато* българинът *бъде* *развит*, *когато* той *добие* своя литература, *то* *тогава* ще да помисли и сам за своята свобода“...*Когато* *дойде* времето *и* *когато* ние *захванеме* *да* *делиме* своите политически съд-

и, то нашият въпрос ще бъде решен така, както се решават в същото време всичките политически въпроси“ (Л. Каравелов).

Друга особеност, с която се отличават някои от този вид изречения, е тази, че в едно от съподчинените изречения е употребено съставно глаголно сказуемо. Впрочем това е типична особеност на езика в публицистиката на Каравелов и Ботев, следователно и на езика в публицистиката преди Освобождението изобщо — за разлика от съвременния език, в който се забелязва тенденция³⁷ към намаляване употребата на съставното глаголно сказуемо. Например: „А когато се появиха българските фондове и когато забавана да ражда и българската нива, то тия гъркомани нападнаха а сиротинските каси като чакали и станаха самодържавни госпосари на чуждото имане“ (Л. Каравелов). „А когато турците влезли Цариград и когато вселенските патриарси захванали да купуват воето патриаршеско достойнство като беглич от Високата порта, то и самият патриарх изгубил вече своето достойнство“ (Л. Каравелов). „Следователно, когато народът захване да слуша и да азбира значението на новите апостоли, когато разбира смисъла на вангелското учение и когато разглеждал животът на своето духовенство, то у него се появило желание да открие истината и да не ярва вече никому безусловно“ (Л. Каравелов). Особени случаи представляват ония синтактични конструкции, в които съподчинените изречения поясняват различните главни изречения. Например: „Когато Мидхат паша стана в. везирин, то Матения се изпроводи а кралевски комисарин в Нови Сад, а когато Мидхат паша стама министър на правосъдието при Есад паша, то и у нас произлезе същото“ (Л. Каравелов).

3. 2. СЪПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНИ ЗА ЕДНОВРЕМЕННОСТ С КОГАТО... ТО

Съподчинените изречения тук са въведени чрез *когато* и съотносителна дума *то* в главното изречение и са винаги в препозиция. В зависимост от това, каква част от главното изречение поясняват, и те могат да бъдат обособени в няколко групи.

2. 3. 2. 1. Съподчинени, които поясняват сказуемото в главното изречение

Действията в подчинените изречения са изразени с глаголи от несвършен вид в перфект или в имперфект. Между главното и съподчинените изречения съществуват отношения на противопоставяне, тъй като се изразяват несъвместими действия. Нерядко противоположно-съпоставителният признак е подсилен от контактната употреба на *то* с нова съотносителна дума (*тогава*). В някои от съподчинените изречения глаголите са едни и същи или синоними. Например: „Когато нямаше български пари и когато нямаше от

какво да се печели, *то тогава* добродетелните членове бягаха от българите като дявол от тамян (Л. Каравелов). „*Когато* райа *проливаше* горчиви сълзи, *когато* турците *беснееха* в Босна, в Херцеговина и в България, *когато* майките *оплакваха* дъщерите си *когато* невинни младенци *простираха* своите ръчици към Сърбия, *то* г. Маринович *поведе* несъвършено“ „летния“ „пиемотския“ княз към високите къшкове на Долма бахче да се поклони на падишахът“ / (Л. Каравелов) „Но най-любопитното е това, че *когато* *произхождаше* тая ожесточена борба и *когато* българският народ *изказваше* по всичките места гръмогласно и ясно своите неудоволствия, *то* правителството *дремеше* и имаше за гореказаните произшествия твърде темни понятия“ (Л. Каравелов). „*Когато* русите *даваха* за своето „душеспасение“ баснословни суми, *когато* сърбите *даваха* за „Божиград“, и за „Света Синая“ своите цванцици и *когато* българите *хранеха* около две хиляди владици, архидякони и протосингели, около десет хиляди просяци, т. е. различни роднини, братовчеди и стрини на архиерите и около 20 000 второстепенни отци и калугери, *то* тия бяха верни чеда на великата черкова и угодници на „Бога живаго“; *а сега*, *когато* всеки от тия народи е захванал да мисли за своето морално и материално благосъстояние — тия станаха еретици и схизматици, безбожници и верни синове на сатаната!“ (Л. Каравелов).

2. 3. 2. 2. Съподчинени, които поясняват обстоятелствен израз за време от главното изречение

Съподчинените изречения поясняват един и същ обстоятелствен израз за време от главното изречение. В отделни варианти обстоятелственият израз може да се среща пред всяко подчинено изречение.

Като обща особеност и на двата вида съподчинени изречения може да бъде отбелязана следната: синтактичният пълнеж на съподчинените изречения е твърде сложен, тъй като освен в съподчинителни те влизат и в отношения на последователно подчинение спрямо други изречения, които се съдържат в рамките на сложното цяло. По такъв начин в структурно-синтактичното ядро на цялата комуникативна единица се вплитат сложни синтактични взаимоотношения на съподчинение, на последователно подчинение, на темпоралност, което пък е доказателство за ръста, за развитието на нашия синтаксис в частност и на езика ни изобщо, в това число и на публицистиката през втората половина на 19 век. Например: „*В това също време*, *когато* княз Горчаков или руското правителство се обещава да поддържа турската империя и да смири християнските поданици на султанът (!); *в това също време*, *когато* тоя същи политик обещава на Австрия да ѝ не стои на пътя, ако би тя пожелала да разпространи своето влияние на Восток; *в това също време*, *когато* граф Игнатиев уверява Азиса, че Русия всякога ще се мъчи да поддържа турското влияние в Тунис, Мароко и Арабия, *то* „Голос“ проповядва: „Това е вече стара исти-

а, приятелите се познават само тогава, когато настане черен ден“ (Л. Каравелов). „В ония времена, когато гръцкото духовенство е одило по православните страни и когато е проповядвало равенство пред бога и пред светът, то хиляди и милиони православни тълци са се старали да угодят на своите учители, да изучат гръцкият език, да бъдат равни със своите проповедници, т. е. да се огърчат“ (Л. Каравелов).

В публицистиката на Л. Каравелов се наблюдават и такива подчинени темпорални изречения (за едновременност), които не прилизат нито в съподчинение, нито в отношения на последователно подчинение, защото поясняват различни главни изречения. Типични за тях са противоположно-съпоставителните отношения между главното и подчиненото изречение. В отделни случаи тази тенденция на противопоставяне може да се изяви не само в отношенията на главното и подчиненото, но и в отношенията на различните двойки изречения в състава на цялото. Например: „Когато турците правеха кеф, то християните се учеха, когато Мидхат паша трепеше по Дунавския вилает Гургите, то християните мислеха: чай-после, когато турският народ мислеше как да отнеме чуждото, християните работеха“ (Л. Каравелов).

3. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНО-УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Може би терминът „темпорално-условни“ ще се стори неприемлив на пръв поглед. В същност те са условни в синтактичното отношение, в синтактичното цяло, а са оформени като темпорални и имат темпорално съдържание. Разбира се, темпоралният им признак е подчертан най-силно чрез формално-синтактичната връзка (тогава, когато). От друга страна, трансформацията на изречението, изразяваща се в синонимната замяна на синтактичната връзка *тогава, когато* с *тогава, ако* или с *при условие че, в случай че* показва условният им характер. „В такъв случай, както подчертава Ст. Георгиев, и наречие тогава придобива значение на условност“³⁸

3. 1. ПОДЧИНЕНИ ТЕМПОРАЛНО-УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ТОГАВА, КОГАТО

Характерно за този вид изречения е това, че в нередки случаи съотносителната дума *тогава* контактува с наречие за логическо уточняване (*само, особено, именно*), чрез което се подчертава темпоралният признак в изречението. Например: „Множество турски държавени мъже мислят, че Турция ще да уварди своята цялост *само тогава, когато* удовлетвори своите християнски поданици“ (Л. Каравелов). „Ние мислиме, че журналистиката и литературата могат да се развият *само тогава, когато* е добро народното благосъстояние, т. е. *когато* е богат и самият народ“ (Л. Каравелов).

³⁸ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено за условие, Трудове на ВПИ — В. Търново, 1968/69 г., т. 6, с. 205.

3. 1. 1. УТВЪРДИТЕЛНИ

Формално-синтактичната връзка тук се осъществява чрез съотносителна дума (наречие за време) *тогава* и относително местоименно наречие *когато*. Разширяването на *тогава* чрез контактната употреба на наречието *само* е задължителен елемент, чрез който се засилва темпоралният признак в главното изречение и без изключителността на неговата условност. Действията в двете изречения са представени в бъдещ аспект, който определя и видовременната принадлежност на глаголите. Утвърждаването на действието в главното изречение се поставя в абсолютна зависимост от действието на подчиненото изречение. Този факт ни дава достатъчно основание да ги наречем подчинени утвърдителни. Подчиненото изречение се намира винаги в препозиция и не е възможна никаква промяна на синтактичния ред. Проектирането на действията в бъдещ аспект определя и бъдещите глаголни форми — обикновено на глаголи от свършен вид. Например: „Вселенската черкова ще бъде вселенска *само тогава, когато* е обща за всичките православни християни, т. е., *когато* е съставена от всичките независими синоди“ (Л. Каравелов). „Ние вярваме и мислим, че всичко това ще да има смисъл дотогава, дордето силата на гладнаторите придобие почитителност, както пред своите врагове, така и пред своите приятели, т. е. Европа ще има право и повод да се намеси със своите „човеколюбиви“ предложения *само тогава, когато* въстанието се ограничи само в една или в две провинции“ (Хр. Ботев). В нередки случаи вместо книжовното *когато* се употребява народното *кога* и преизказано глаголно време. Например: „Наистина, неведнъж народът е явявал твърдата воля на характера си с въстания против царете си, против духовенството си, както във времето на Богомила и Самуила; но всичко това е ставало *само тогава, кога властта* или все едно насилието е допирало до къщата му, в която той сякога е бил нравствено свободен, до семейството му, до понятието му за честта — с една дума, до неговия дълбок социален живот. . .“ (Хр. Ботев). „Ние отдавна вече сме си съставили твърдо убеждение, че турското население ще да се образува после смъртта си; а християнските народности *щат да напреднат само тогава, когато* бъдат спасени от турското тугарство и от правителствените доброжелания“ (Хр. Ботев). Характерно за последното изречение е, че глаголното действие в главното изречение е изразено чрез старинна форма за бъдеще време (форма с ща + да форма на глагола). Това е една особеност на езика в публицистиката преди Освобождението, която доказва както неговата специфика, така и връзката му с говоримия народен език. Както вече бе подчертано, съюзната връзка (*само тогава, когато / кога*), която същевременно е и обстоятелствено пояснение за време, обикновено стои на последно място и контактува с *когато*, но се срещат и дистантно разположени съюзни връзки. Например: „Правителството *само тогава* ще да има

към нас пълно доверие, *когато* ние предадеме одного из български-те войводи, или Панайота, или Тотя, или Дяконът, пишеше Арнаудов на едно лице преди две години“ (Л. Каравелов). Нарушеният словоред в случая може да се обясни с това, че обстоятелственото пояснение става носител на логическото ударение и затова минава на второ място, след подлога.

По-голяма фреквентност в сравнение с бъдещите глаголни форми бележат и ония изречения, в които са употребени глаголи от свършен вид в сегашно предстояще време. Често пъти в главното изречение е употребено съставно глаголно сказуемо, образувано от глагола *мога* и глагол от свършен или от несвършен вид. Например: „Разбира се, че такова едно господарство, каквото е Турция *може да се изкорени само тогава, когато* е съставено от една народност и от една вяра“ (Л. Каравелов). „Не, както щете, злото *не може да се изкорени* с решението на българския черковен въпрос; това зло *може да се изкорени само тогава, когато* се изкоренят изпомежду нас и фанариотите, и турците“ (Л. Каравелов).

Някои от този тип изречения са с уложнена структура, с разширен лексикално-морфологичен състав. Разширяването се получава главно чрез вмъкване на лексикални единици или на цели изречения между частите на главното или на подчиненото изречение. По този начин се получават допълнителни отношения на последователно подчинение. Например: „Българите *само тогава* могат да кажат, че имат светло бъдеще, *когато* турците оставят Балканския полуостров и се упътят в Днарбекир“ / „Ние не сме противни да изучават българите какъвто и да е чужди език, но да го изучават *само тогава, когато* той може да им бъде полезен. . .“ (Л. Каравелов). „Богатството е добро *само тогава, когато* тоя, който го има, прави добро и на себе си и другиму, а най-повече на отечеството си, за което хиляди люде проливат кръвта си и дават всичко, щото имат“ (Л. Каравелов).

3.1.2. СЪПОДЧИНЕНИ УТВЪРДИТЕЛНИ

Те са най-богатата, най-често срещаната категория, особено в публицистиката на Л. Каравелов. Няма съмнение, че фреквентността им е свързана със специфичните особености на публицистичния стил, при който трябва да се доказва, да се утвърждава дадена идея, теза и т. н. Синтактичната връзка и тук е разширена чрез контактната употреба на наречие за логическо уточняване (*само*) и наречие за време *тогава*. Съподчинените изречения за време поясняват именно този обстоятелствен израз за време от главното изречение. Типичен и за този вид изречения е бъдещият аспект, в който ще протекат действията на главното и на съподчинените изречения. Постпозицията на съподчинените изречения е също задължително условие за структурата на цялото изречение. Като характерна особеност трябва да отбележим още употребата

на сегашно предстояще време,³⁹ което се обуславя от условията признак на изречението. В зависимост от видовете особености на глаголите съподчинените изречения могат да бъдат обособени в няколко групи.

3. 1. 1. 1. С глаголи от несвършен вид в сегашно време

„Ние имаме право да бъдем строги и взискателни към това или онова лице *само тогава, когато* го караме да работи по силите си *и когато* му даваме средства да изпълни своите обязанности“ (Л. Каравелов). „Ние сме твърдо убедени, че австрийските славяни *само тогава* ще да накарат немците и маджарите да признаят техните права, *когато оставят* и двете камери *и когато съставят* между себе си ясна позиция и против Виена, и против Пеща“ (Л. Каравелов). „Според нас, ние може да имаме общи интереси *само тогава, когато* българите *се отделят* от турците, *когато* всеки народ *има* свои закони, съобразени с неговите нрави, обичаи и религия“ (Л. Каравелов).

3. 1. 2. 2. С глаголи от свършен вид в сегашно предстояще време

Този вид изречения се отличават със следната особеност: в главното изречение е употребена особена форма за бъдеще време, така наречената „да форма“, образувана от да + форма за сегашно време в съответното лице и число. Тази особеност на езика в публицистиката преди Освобождението доказва връзката и взаимодействието между народния и книжовния език. Например: „Ние сме уверени, че българското име ще да се спомене на европейските конференции *само тогава, когато* българският народ *забодне* на Балканът своя байрак *и когато* всеки българин *извика* из всичкото си гърло: „Аз съм човек и желая да живея като човек“ (Л. Каравелов). „С една дума славянското братство ще да се осъществи *само тогава, когато* всяко едно славянско племе *бъде освободено* и независимо, *когато* всеки един славянин *уварди* своите племенни отличия, нрави и обичаи *и когато* всяко едно лице *бъде свещено* за по-силният, по-заслужилният“ (Л. Каравелов). „Който е познат с нашият народ и който знае неговият религиозен характер, той свободно може да каже, че гореказаните християни ще да достигнат своите цели *само тогава, когато* в Европейска Турция *не остане* нито един турчин *и когато* тяхната лична, народна и обществена свобода *се обезпечи* от всяка една страна“ (Л. Каравелов). В други случаи се наблюдава употребата на същата „да форма“ за бъдеще време и обикновено бъдеще в главното изречение и съставно глаголно сказуемо с еднакви лексикални единици или синонимни сказуеми в съподчинените изречения. Например: „Как-

³⁹ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено за условие. Трудове на ВПИ — В. Търново, 1968/69 г., т. 6, с. 189.

когато трите монарха, така и всичкият свят ще да обърнат към нас с особено внимание само тогава, когато нашите пръпорци захванат да развяват по Балканския полуостров и когато българският народ захване с достойнство да защитава своето име и своите човешки и народни права“ (Л. Каравелов). „И така българският народ ще да бъде щастлив само тогава, когато пожелае да извърши своите дела сам и когато захване да уважава себе си и да се наеме на своите собствени мишници“ (Л. Каравелов). „Ето, че се изминаха три години, откакто е излязъл султанският ферман и отакто е дадено на българите право да основават своя народна черква и да изберат свое собствено духовенство, а уставите, по които ще се управлява тая черква и до днес не са подписани от владенияното турско правителство, което бърза само тогава, когато трябва да се съберат пари или когато трябва да се правят традиции или къшкове за харемите на великите държавни управители“ (Л. Каравелов). „Ние мислиме, че тогава само ще добием своите права, когато интересите на сърбинът станат и наши интереси, когато интересите на румънинът станат и сръбски интереси и т. н.“ (Л. Каравелов). В изолирани случаи се срещат и изречения, в които съвен употребените в съподчинените изречения съставни сказуеминимони в главното изречение също е употребено съставно глаголно сказуемо, образувано с глагола мога. Например: „Между нас не може да произлезе споразумение и братска любов само тогава, когато нашите благодетелни членове престанат да чорбаджийствуват и когато се откажат да се гордеят с парите си“ (Л. Каравелов). По-слаба фреквентност показват и изречения със съставно глаголно сказуемо в главното и в някое от съподчинените изречения, както и изречения с повече от 4 подчинени. Например: „Тая партия от честни и умни хора трябва да встане против козните на своето правителство и против подлостите на неговите клевети относително българският народ, т. е. трябва да преследва и да убие ония събийствени раздори, които то сее чрез своите всевъзможни Милош Милоевичевци и чрез сесите а ва „Исток“ доброжелатели в името на науката, на образованието и на свящото чувство патриотизъм и най-последно тя трябва да разкрие на своят народ, че свободата и въздухът между южните славяни са възможни и осъществими само тогава, когато всеки един народ от тях запази своите етнографически граници и когато всеки един остане свободен в своята собствена къща“ (Хр. Ботев). „И така богатствата на народите, които живеят на Балканския полуостров, ще се увеличат само тогава: 1. когато се смали данъкът и султанът захване да харчи по-малко, т. е. когато напусне своите хареми; 2. когато се унищожат потурите и белниците; 3. когато се унищожат ангариите; 4. когато турското правителство запрети на своите чиновници да глобят народът и да пият кръвта на селачените; 5. когато Али паша запрети на турците и на черкезите да крадат и да отнимат ралата и воловете на християните; 6. когато дадат на търговците пълна свобода да извършват своята търговия; 7. най-последно, когато се направят пъти-

щата, когато се направят повече училища и когато се увеличи числото на вестниците“ (Л. Каравелов). Последното изречение е най-много подчинени, които поясняват едно и също обстоятелствено пояснение за време от главното изречение. Действията в тях са изразени с глаголи-синоними от свършен вид в сегашно предстоеще време. И тук връзката между доказателствения стил на Каравелов и синтактичния строй на езика е очевидна.

Когато главното изречение е частично отрицателно, понеже се отрича обстоятелственото пояснение в него, тогава двете изречения, които поясняват отрицателното обстоятелствено пояснение, чрез него сказуемото в главното изречение,⁴⁰ са изключващо съставителни, т. е. наличието на действието в първото изречение включва реализирането на действието в главното и, обратно — наличието на действието във второто съподчинено изречение утвърждава това действие. В този случай отношението на главното изречение към подчинените е такова, каквото е отношението на общото към частното, т. е. обобщеното действие в главното изречение се отрича и утвърждава чрез конкретните действия на подчинените изречения. Глаголното действие в главното изречение е изразено чрез съставно именно сказуемо, а в подчинените — чрез глаголи от несвършен вид в сегашно време. За синтактична връзка между двете съподчинени изречения служи противоположният съюз *а*, който до известна степен обуславя и изключващо-съставителните действия. Например: „Но както и да е, а пристрастността е оскърителна не *тогава*, когато тя излезе из устата на нашите неприатели, *а* когато се изрича от нашите рождени братия, които са били онова, което са били и каквото са длъжни да бъдат“ (Л. Каравелов).

3.1.2. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНО-ТЕМПОРАЛНИ ЗА ОБУСЛОВЕНОСТ

Наричаме ги така, защото действието на главното изречение се поставя в зависимост, обуславя се от действието на подчиненото изречение, което се намира винаги в препозиция. Синтактичната връзка и при тях се реализира чрез *когато*, *тогава* в дистантна позиция. Действията в двете изречения са представени в бъдещ аспект, изразен най-често с глаголи от несвършен вид в сегашно предстоеще време. Например: „*Когато* един народ *захване да се развива* научно, *тогаз* той *прави* успехи към всяко обществено дело, ако той и да среща на всяка крачка спънки и нещастия“ (Л. Каравелов). „*Когато* ние *видим* що е то *направило*, *тогава* *ще* и *да помагаме*“ (Л. Каравелов). „На народът са потребни твърде много неща, а най-вече нему е най-потребно началото, т. е. трябва най-напред да му се даде семе, с което той да посее своята умствена шива; шему са потребни днес за днес букварчета, аритмети-

⁴⁰ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено за условие, с. 205.

ки, физики, ботаники, географии и пр., и пр.: *а когато бъде извършено* всичко това, *тогава* вече *да се върви* напред и да се изработят продължения на горекананите ръководства“ (Л. Каравелов).

Като особени случаи можем да определим тези, при които в едно и също изречение се съдържат две разнородни подчинени. Така например първата двойка изречения може да съдържа подчинено темпорално за цялостност, а втората — подчинено условно-темпорално за обусловеност. Първото подчинено изречение е въведено чрез *докогато* и пояснява обстоятелствен израз за време, а второто — чрез *когато-ако, в случай че*. И в двете изречения е въведена допълнителна синтактична връзка — съюзът *а* и наречията *тогава, дотогава*, които сигнализират за темпоралния момент в заключението. Например: „*До това време, докогато* Турция би имала вътрешни и външни кредити, *дотогава* тя ще да живее и да убива народният живот и неговото щастие; тя ще да пие кръвта на народът като пиявица, *а когато* изсмучи и последната капка, *тогава* ще да издъхне сама от себе си“ (Л. Каравелов). „Братя, ние българите сменихме перото със сабя и няма да я поставим тая сабя в ножницата *дотогава, докато* страната ни не бъде освободена от игото на тирана напълно и завинаги, *дотогава, докато* нашият народ не се ползува от плодовете на свободата, която е мила на всеки народ, достоен за нея“ (Хр. Ботев). Синтактичната връзка в последното изречение се осъществява чрез наречията *дотогава, докато* — в съотносителна позиция. Действието в главното изречение е представено като хипотетично, изразено с отрицателна глаголна форма. Трансформация на свързващите средства и на цялото изречение е невъзможна, следователно анализираният изречение е инвариант на съподчиненото условно-темпорално изречение.

4 ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С КОГАТО

Може би не ще бъде пресилено, ако кажем, че минимален е броят на ония наши езиковеди,⁴¹ които отбелязват в своите научни изследвания условните функции на относителното местоименно наречие *когато*. Според Ст. Георгиев⁴² условните функции на *когато* се определят от същите вътрешно синтактични фактори, посочени от него в обобщените условни изречения със съюза *щом*, а именно: „На първо място, зависимост от характера на глаголите, от тяхната семантика на действие или състояние и нейното реализиране с участието им в изграждането на изречението; . . . На второ място, обобщено-условното значение на съюза *щом* или *когато* (б. м.) се определят от времето и вида на глагола в подчиненото

⁴¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, с. 411; К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, С., 1963, с. 292/3; Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено условно, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 6, с. 207/209.

⁴² Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено условно, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 6, с. 206.

изречение, темпорално-видовия характер на глагола, представящ действието не като конкретен процес, а като настъпил резултат — състояние или по принцип, като абсолютивно действие във от конкретни темпорални граници.⁴³

Трябва определено да се каже, че тези изводи на Ст. Георгиев се потвърждават напълно и от езика на Ботевата и Каравеловата публицистика. Ето защо в настоящото проучване се възприема отчасти неговата класификация и терминология за подчинените условни изречения. Освен това под влияние на определените фактори относителното местоименно наречие *когато* губи своите темпорални функции, за да поеме нови — условни. Разбира се, не на последно място трябва да се постави и вътрешното смислово-синтактично единство на сложното изречение, от което се обуславя до голяма степен условното значение на *когато*. Така например, докато при всички темпорални изречения (с изключение на темпоралните за неограниченост) действията са маркирани в определени темпорални граници, то тук те са във от всякакви темпорални отношения, представени са като хипотетични, в бъдещ аспект, което е типично за условните изречения. От последния фактор (вътрешното смислово-синтактично единство) се определя и препозицията на подчиненото условно изречение в състава на сложното. Интересно е да се отбележи, че при някои видове подчинени условни (за твърдение, за разяснение, за преценка и др.) препозицията е постоянна, неизменна.

Например: „*Когато* една част от нашето тяло остава неподвижна твърде дълго време, *то* на това място се образува гангрена“ (Л. Каравелов). „*Когато* виے заговорите с някой европеец, който познава турската империя само из „Н. С. преса“ или „Леван хералд“, *то* ви е ще да чуете от него, че в това щастливо господство е въведен вече кодексът на Наполеона и че в турските провинции съществува ред и справедливост“ (Л. Каравелов). „*Когато* Мидхат паша не е способен за в. везирин, *то* той не е способен и за министър на външните работи“ (Л. Каравелов). Постпозицията на подчиненото условно изречение, породена от смислово-синтактичното единство на сложното изречение, е едновременно и белег на условността, още повече че *когато* влиза в съотносително отношение с *то* от глашното изречение и заедно с него образува формално-свързващото средство на сложното изречение. Най-после в подкрепа на твърдението, че *когато* е с избледнели темпорални и активни условни функции, може да се използва и синонимичната замяна на *когато* с *ако*, *в случай че*, *при условие че* и т. н. Например: „*Когато* турското подозрително око падне на някоя жертва, *то* тая жертва най-напред се изпроважда в инквизицията, т. е. в тумрукханата“ (Л. Каравелов) и „*Ако* турското подозрително око падне на някоя жертва, *то* тая жертва най-напред се изпроважда в инквизицията, т. е. в тумрукханата“ (Л. Каравелов). Съпостав-

⁴³ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоятелствено за условие, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. 6, с. 206.

ката недвусмислено показва, че след синонимичната замяна на *когато* с *ако*, при условие че и т. н. изречението запазва напълно своето смислово-синтактично съдържание, следователно *когато* е придобило предимно условно-синтактични функции. Отсъствието на глаголни форми в перфект и имперфект също сигнализира за условния характер на този тип изречения.

4. 1. ЗА СЪПОСТАВЯНЕ

„Съпоставянето — пише Ст. Георгиев, е синтактично отношение, при което еднакви или сходни по съдържание изречения в състава на сложното се разграничават въз основа на налични в тях елементи на различие. За да се съпоставят явленията трябва да си приличат, да бъдат еднородни по структура и съдържание, въз основа на което да изтъкнат елементите на тяхното различие.“⁴⁴ Подчинените условни изречения за съпоставяне могат да бъдат квалифицирани по следния начин:

4. 1. 1. ПАРАЛЕЛНО-СЪПОСТАВИТЕЛНИ

Това са изречения, при които действието в условието се схваща като възможно, реално, осъществимо, но то е съпоставено на действието в заключението. Или, както казва Ст. Георгиев: „Самото изречение се строи именно да се акцентува върху качествата на предмета в главното изречение, а условието се явява само предпоставка за това.“⁴⁵ Формално-синтактичната връзка се реализира чрез *когато*, което контактува с противоположния съюз *а* и съотносителен съюз в главното изречение. Наличието на *а* внася елемент на противопоставяне, а цялото изречение е обикновено въпросително. Например: „А *когато* е така, *то* що желаят българите?“ (Л. Каравелов). „А *когато* е така, *то* кой смее да ни нарича несправедливи и пристрастни?“ (Л. Каравелов). „А *когато* султанът е такъв всепосекающа господин, *то* какви да бъдат неговите услуги, за ония които работят под неговата сянка?“ (Л. Каравелов). „*Когато* говорите за българите, *то* не мислите ли, че тия българи са в състояние да се повдигнат сами и да дадат повод на другите да тръгнат след тях?“ (Л. Каравелов).

4. 1. 2. ПРОТИВОПОЛОЖНО-СЪПОСТАВИТЕЛНИ

В тях се съпоставят действията на двете изречения, между които съществува противоречие, причината за което често пъти е въвн от цялата комуникативна единица. В такъв случай чрез заключението се изразява несигурност, съмнение, удивление, докато условието е представено в неговата положителна фактичност и си-

⁴⁴ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоят. за условие, с. 201.

⁴⁵ Ст. Георгиев, Пак там.

гурност. Постпозицията на подчиненото условно изречение се определя от характера на цялата конструкция (въпросително изречение). Действията са изразени чрез глаголни форми в сегашно минало неопределено време. Например: „Питание е сега отде знае всичкото това цариградският дописник на немският вестник, *когато* и самото виляетско управление в Русчук не е още на чисто с това тайно дело или с това произшествие?“ (Л. Каравелов). „Чудно ни е как дописникът не е похвалил и х. Иванча х. Величкова Пенчовича ефенди, *когато* тоя човек е най-главният откривател?“ (Л. Каравелов). „Турците отдавна вече не вярват, че Австрия ще им помогне, *когато* бъде нужно“ (Л. Каравелов). „Отде той знае горекананите факти, *когато* Кънчов е извършил своята мисия твърде тайно?“ (Л. Каравелов). „Колкото за преподаването на законът божи, т. е. за религиозното учение, това е по нашето мнение работата на половете, но какво да сториме, *когато* нямаме учени свещеници, които би били в състояние да извършват своите обязанности?“ (Л. Каравелов).

ОСОБЕНИ СЛУЧАИ

Става дума за такива подчинени изречения, които поясняват различни главни изречения. Образованите по тоя начин двойки изречения се намират в противоположно-съпоставителни отношения помежду си. Действията в подчинените изречения са изразени със съставно глаголно сказуемо, в което участва обикновено безличният глагол *трябва*. Синтактичната връзка се осъществява чрез *когато*. . . то. Например: „Турското правителство отдавна вече е захванало да размесва своите мисли и *когато трябва да говори за сватба, то* говори за помен, а *когато трябва да се чете парастас, то* пее сватбени песни“ (Л. Каравелов). „Всеки човек е изпитвал, колко е неприятно, *когато* някой шарлатанин го срещне на улицата или го намери в някое честно общество и поздрави го и го нарече „добри човече, брат приятел“ и пр.; така също всеки е изпитвал колко е приятно, *когато* тоя шарлатанин бяга от него и допържа го, че той не е такъв шарлатанин, какъвто е той сам (Л. Каравелов).

4.1.3. СЪПОДЧИНЕНИ ПРОТИВОПОЛОЖНО-СЪПОСТАВИТЕЛНИ

Синтактичната връзка при тях се осъществява чрез *когато*. Действието на главното изречение се противопоставя на действията на съподчинените изречения, изразени най-често със съставно именно сказуемо (сказуемо определение) или съставно глаголно сказуемо, образувано с глагола *мога* и синонимната форма на *съм-бъда*. Съподчинените изречения и тук са обикновено две, като второто има присъединителен характер. Чрез него се подчертава още по-силно противоречието с главното изречение. Например: „Как може да бъде повелено това, *когато* законът е даден от бога

когато е поведено на човекът да не изменява в него нито една чка“ (Л. Каравелов). „Защо прочее свободата на печатът и на словенето да бъде без юзда и без закон, когато другите свободи ограничават от законите и когато се въздържат в определените граници?“ (Хр. Ботев). „Защо да мълчиме и да скриваме своите слабости, когато вътрешните наши нещастия се умножават от ден на ден и когато за изходът из това страшно положение у нас остава друго нищо, освен с огън и меч да разчистиме пътят към нашето спасение?“ (Хр. Ботев).

ОСОБЕНИ СЛУЧАИ

Както личи от заглавието, става дума за изречения с нещо специфично, с някаква особеност, която ги различава от закономерно употребяваните съподчинени изречения. Показателен в това отношение е случаят, когато действията в двете съподчинени изречения са противоположни помежду си. Тогава първото заедно с главното образува подчинено-условно утвърдително, второто съподчинено и главното пък образуват условно за противоположно-съпоставителни отношения. Така че противоположно-съпоставителните отношения са характерни не само за съподчинените и главното, но и за самите съподчинени изречения. За противоположно-съпоставителни действия сигнализира и разширената синтактична връзка (контактната употреба на противоположния съюз *a* с *когато*) във второто съподчинено изречение. Освен това вътрешното структурно-синтактично единство между двете съподчинени изречения е така тясно, че не е възможна никаква трансформация. Например: „Мене не ме е страх, когато християните се карат помежду си, а когато се сдружат и съглашават“ (Л. Каравелов).

2. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ЗА ВЗАИМНО ИЗКЛЮЧВАЩИ СЕ ДЕЙСТВИЯ

Когато действията в двете изречения са несъвместими, т. е. действието в условието, дадено в неговата реалност, фактичност, неговата обективна наличност, прави невъзможно, иреално действието в заключението. Следователно, обективно погледнато, щом като мотивите за иреалността на действието в главното изречение не съдържат в подчиненото, то можем да говорим и за по-ярко изразени (в сравнение с другите условни изречения) причинно-следствени отношения. Освен това действието в главното изречение почти винаги е представено като бъдеще, в бъдещ аспект, изразено чрез съставно глаголно сказуемо, в което много често участват глаголите: *мога, трябва, има, надя се* и др. Участието на безлични глаголи като компоненти на съставното глаголно сказуемо също доказва условния, а не темпорален характер на този вид изречения, тъй като темпоралността предполага граници, конкретност във времето, в което протичат глаголните действия. Действието в подчиненото изречение се изразява чрез глаголи от свършен

вид в сегашно време или чрез съставно именно сказуемо (сказуемо определение). Например: „Какво може да направи Австрия, когато тя ще не ще, а трябва да защитава турските интереси, защото от щастието на Турция зависи щастието на Австрия, а от нещастieto на Турция — зависи и нещастieto на Австрия“ (Л. Каравелов). „Нима у поп Никола, т. е. у русчужкият изедник има какво и да е сърце, когато той е готов за меджидии да продаде черквата, заедно с керемидите и пангалът?“ (Л. Каравелов). „За какво ни е славянска монархия, когато и в нея бият, като и в Турция“ (Л. Каравелов). „Как може един човек да те съди, когато ти и сам е направил това някога си, щото правиш днес и ти?“ (Л. Каравелов). „Каква полза от това богатство, когато тоя, който го има, не изважда нито две пари да спомогне или училище, или читалище, или друго някое народно дело?“ (Л. Каравелов). „Защо живее човек на тоя свят, когато не помага на своите деца, унуки, братя и сестри, т. е. на своя народ?“ (Л. Каравелов). „Преди всичко ние желаем да попитаме правителството, надее ли се то да осигури обществената безопасност с увеличението на стражите и стражарите, когато главните престъпници в господарството са самите престолователи на разбойниците и грабителите?“ (Л. Каравелов). „Защо да си затваряме очите пред истината, когато ония, които погребиха нещастната Полша, се приготвяват да извършат тая съща операция и над трупът на Турция?“ (Хр. Ботев). Трябва да добавим още, че отрицателната глаголна форма на сег. време също допринася за несъвместимостта на действията между условното и заключението.

Един от най-интересните инварианти на подчинените за взаимно изключващи се действия изречения е този, при който главното изречение съдържа частицата *ли*, контактуваща обикновено с безличните глаголи: *мога, трябва, надея се* и др. Особеното в случая е това, че докато в подчиненото условно изречение *ли* съдействува за съвместимост между действията на главното и подчиненото изречение, то тук *ли* изпълнява негативни синтактични функции, т. е. прави несъвместими, взаимно изключващи се действията на условното и заключението. Характерно за този вид изречения е още това, че действието в главното изречение се изразява обикновено със съставно глаголно сказуемо, в което *ли* контактува както с второстепенния глагол (*мога, трябва*), така и със субекта в заключението. При това действието в условното е изразено с отрицателна глаголна форма (спомог. глагол *съм* или с безличния отрицателен глагол *няма* в сегашно време. По този начин се получава двойно отрицание. Както вече бе изтъкнато, употребата на сегашни глаголни форми в главното и в подчиненото изречение обуславя условността на изречението. Постпозицията на подчиненото изречение се определя най-вече от главното изречение, което е въпросително.

Например: „Може ли българин да бъде съдия или каймаканин, когато по турските религиозни закони не е освещен от шех-юлдияма?“ (Л. Каравелов). „Може ли книжовното дружество да

аботи, когато то няма още средства, за да извърши своите obligations?“ (Л. Каравелов). „Може ли то да издава своя журнал, когато в Браила няма още печатница?“ (Л. Каравелов). „Могат ли гърците да защищават българските интереси пред правителството, когато българският живот е смърт на техните вековни идеи и убилец на техните мечти?“ (Л. Каравелов). „Може ли, кажете ни, един народ да бъде умерен към друг народ, когато види пред себе си страшен егонизъм, безобразен фанатизъм и всякакви шарлатани?“ (Л. Каравелов). „Могат ли българите да отварят училища, да правят училища, да учредяват книжовни и женски дружества, когато око̀то на патриаршеските шпиони всякога ще бъде обърнато към българите?“ (Л. Каравелов). Наред с обичайното сегашно време в двете изречения по-рядко се среща сегашно време в заключението и минало неопределено в условието: „Кажете ни, молим ви, може ли турчинът да ни даде доброволно нашите права, когато той е пролял цели реки кърви за неговото опростазане?“ (Л. Каравелов). „Трябва ли ние да гледаме хладнокръвно към нашите бащи и майки, нашите братя и сестри, нашите деца и ушуки, които пъшкат под турския ярем и проливат горчиви сълзи, когато и самите чужденци приемат участие в българските страдания?“ (Л. Каравелов). „Трябва ли да бъдем хладнокръвни сами, когато търсим помощ от чужденците?“ (Л. Каравелов). „Но трябва ли пак ние да сгърнем ръце и да чакаме наготово, когато чуждите нам господарства се грижат за нашата черга?“ (Л. Каравелов).

Съподчинените условия за взаимно изключващи се действия се срещат по-рядко и са въведени чрез *когато*, а второто съподчинено изречение се свързва с присъединителния съюз *и*. И тук най-голяма фрективност показва глаголят *мога* в контактна употреба с *ли* като компонент на съставно сказуемо, чрез което се изразява действието на главното изречение. Отрицателните глаголни форми (с *не* и *няма*) са също типични за съподчинените изречения, които са в несъвместими отношения със заключението. Например: „Но може ли ние да бъдем мирни и спокойни, когато обърнем очите си към Дунава и когато чуем тоя плач, който е така близък на сърцата ни?“ (Л. Каравелов). „Може ли човек да каже, че живее, когато неговите деца се намират в нещастие или когато тия не приличат на люде?“ (Л. Каравелов). „Може ли човек да каже, че живее, когато чужденци владеят над него, когато над главите на неговите братя висят ножове и топори и когато неговите деца робуват и носят на краката си тежки вериги?“ (Л. Каравелов). „Най-после може ли дядо Антим да задоволи и да успокои българските патриоти, когато неговата воля се намира под арест, когато неговите желания се крият вдън земя и когато неговите просби се считат за господарствено престъпление?“ (Л. Каравелов). Освен глаголите *мога* и *трябва* в съставното сказуемо на главното изречение в служба на второстепенно сказуемо може да бъде употребен и спомагателният глагол *ща*. В такъв случай

действията в съподчинените изречения са изразени с глаголи от несвършен вид. Например: „Кажете ни сега, *щат* ли маджарите и занапред да удовлетворяват справедливите требования на своите румънски поданици, *когато* Румъния *туря* ръка на чуждите собственисти и *когато* тя *не признава* в земята си други народности. . .“ (Л. Каравелов).

Особен случай на подчинено условно за взаимно изключващи се действия е този, при който всяко съподчинено изречение влиза в противоположно-съчинителна връзка, изразена с противоположния съюз *а*, с друго изречение. По този начин двойките противоположни изречения, независимо че са влезли в съчинителни отношения с други изречения, подсилват несъвместимостта, абсурдността между действията на главното и съподчинените изречения. Например: „Могат ли християните и турците да заключат между себе си какви и да са обществени отношения, *когато* едните сеят пшеница, *а* другите къклица; *когато* едните градят, *а* другите събарят; *когато* едните вървят напред, *а* другите назад?“ (Л. Каравелов).

4. 3. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ФАКТИЧНОСТ НА ДЕЙСТВИЕТО

Солидна теоретическа обосновка и на този тип изречения е дал Ст. Георгиев в цитираното вече на много места монографично изследване.⁴⁶ Там той пише: „Условните изречения за фактичност на действието го поставят в минал или бъдещ аспект като осъществено или реално осъществимо в резултат на наличното условие. . . Категорична (положителна или отрицателна) фактичност на действието в главното изречение се изразява с индикатива на сегашно време в несвършен вид. Действието се възприема като оглас, реакция на действието условие или като последствие от него.“ Например: „*Когато* 13 000 000 хора *се решат* на такава една борба, *то* никаква сила не е в състояние да ги накара да се поvinяват на Алипашовата воля“ (Л. Каравелов). „*Когато* европейските държави *се уверят*, говорят нашите стари умове, че българският народ е узрял за свобода и напредък, *то* ще да му изпроводят материална помощ и ще да го освободят от неговите дълговечни неприятели“ (Л. Каравелов). „*Когато* един угнетен народ излезе из своето търпение, *то* не съществува сила, която би могла да му излезе насреща“ (Л. Каравелов). В изолирани случаи Каравелов употребява и съподчинени изречения за категорична фактичност. Например: „*Когато* вземем своето право, *когато* победиме своите неприятели и *когато* се покажем достойни за самостоятелен живот и за държавно самоуправление, *то* европейските държави ще да похвалят нашите действия и ще да припознаят нашето съществуване“ (Л. Каравелов).

⁴⁶ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие, с. 188—190.

„Употребата на свършен вид в сегашно време в условието придава по-голяма обобщеност на действието като условие, поставя го по принцип като действие, на което може да се реагира в заключението по определен начин или което може по своя характер да стане причина или повод, предпоставка за друго действие. Аспектът на бъдещето се поставя именно с действието на условието, макар глаголът на подчиненото изречение да е в сегашно време, в сегашно предстоене.“⁴⁷ Формално-синтактичната връзка и тук се реализира чрез *когато* в условието и съотносителна дума — местоимение, в заключението.

Целесъобразно ще бъде използването на класификацията от същия автор, който при фактичност на действието заключение установява следните условия предпоставки:

а) **Повод:** „И така, *когато* на неговият малолетен син се случило да се завземе с някое тежко занятие, *то* кралят му турял ръката си на главата и говорил: „Той ще да направи това!“ (Л. Каравелов). „Напротив, *когато* тия настоятели чуят, че в табашката махала живее някое старче, което е болно и което си има парички, *то* произхождат следующите комедии“ (Л. Каравелов).

б) **Готовност и желание:** „*Когато* добием пет-шест хиляди лири, *то* аз и сам ще да дойда в Румъния и тогава вече да се заловим за работа“ (Л. Каравелов). „*Когато* между нас се появи нова идея, *то* ние сме готови да свалим месечината от небето, готови сме да жертвуваме, да подписваме големи суми, да говорим големи думи, но щом работата дойде до пари или щом поизстине малко нашият горещи патриотизъм, *то* пак не търпите повече“ (Л. Каравелов).

в) **Предположение, сигурност, съмнение:**
„*Когато* Турция изгуби вътрешният си кредит, *то* вънкашият няма да ѝ помогне, защото ни една европейска компания не ще да пожелае да хвърли парите си на вятъра“ (Л. Каравелов). „Българският народ после излизането на тоя ферман мислеше, че за него вече приближават по-щастливи и по-благополучни дни, защото неговите водачи и въобще много български светила захванаха да пеят химни на султанът и да подават адреси на Али паша; *а когато* учените българи говорят, че нощта е светла, а денят — тъмен, *то* трябва да е истина“ (Л. Каравелов). „*А когато* е сичкото това така, *то* защо да подсмърчаме пред чуждите врата, защо да си правим мили очи и защо да оставяме да се експлоатира нашето отдавна вече осъдено от множеството доверие и нашата безпеделна, но неземана и досега пламенна любов“ (Хр. Ботев).

г) **Причина:** „*Когато* едно правителство не стои на своята дума, *то* неговият кредит пада твърде бързо и извънка, и извътре и неговото съществуване става твърде съмнително“ (Л. Каравелов). „*Когато* един народ е груб, фанатик и главорез, *то* нито една правителствена реформа не е в състояние да го изведе из неговото

⁴⁷ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено обстоят. за-
условие, с. 189.

положение“ (Л. Каравелов). „Когато мерите с бездънно кило, то и алебарът бива празен“ (Л. Каравелов). „От нашата политическа свобода зависи почти всичко: когато ние достигнеме своята политическа свобода, то и черковният въпрос, и всичките други ситни и едри въпроси ще да се решат сами по себе си“ (Л. Каравелов). „Когато ние чрез своите вътрешни несъгласия, отслабнеме, то твърде леко ще станем плячка на по-силните“ (Л. Каравелов).

В отделни случаи се наблюдава известно разширяване на синтактичната връзка, което се изразява в контактната употреба на *когато* с противоположните съюзи *но*, *а*, чрез които се акцентува на обусловеността, на причинно-следствените отношения между условието и заключението. Действието в условието е изразено с глагол от свършен вид в сегашно време, а в заключението — с отрицателна глаголна форма в сегашно предстояще или бъдеще време. Например: „Ако българите желаят да остнат живи и здрави, то тия трябва да се откажат да плащат данък, а когато извършат това, то Турция не ще да има ни войска, ни полиция, ни шпиони, ни топове, ни пушки Шаспо, а ние само това и желаем“ (Л. Каравелов). „Ако да ни беше казал всичко това „Неслогос“, то ние би му само отговорили: „Знаеме, мой браино, де те боли“ — и оставили би го на мира; но когато подобни приказници се появят на страниците на онзи вестник, който би следвало да изрече последната безпристрастна дума за нещастните и за двете народности раздори и несъгласия, то ние не можеме да се неоскърбиме и да не кажеме: „Ако вие не може да ни бъдете в що годе полезни, то ни барем оставете на мира и позволете ни да извършим своите домашни дела както знаеме и както ни приляга“ (Л. Каравелов).

4. 4. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ЗА РАЗЯСНЕНИЕ

„Условните изречения за разяснение са съобщение за определена категория предмети или явления, като ги представят по определен начин чрез изтъкване на тяхна черта, на предназначението на тяхното наличие, произтичане и др. Подчиненото изречение има констативно значение, с което установява възникването, наличието и съществуването на явлението, а главното обръща внимание върху негова черта. Условието тук не се поставя като причинно-обстоятелствено, а като условие на познавателното, логическо възприемане на нещата.“⁴⁸

Синтактичната връзка при този вид изречения се осъществява чрез *когато*. . . *то*. Наличието на *то* в главното създава предпоставки за съотносителност между действията в двете изречения. Освен това най-често като задължителен елемент се явява общият субект, изразен в заключението с лично местоимение и контактуващ със съотносителната дума — местоимението *то*. И тук дей-

⁴⁸ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоят. за условие, с. 189.

ствията са представени в бъдещ аспект и много често са изразени с отрицателни глаголни форми. Действието в подчиненото изречение представя обобщено, по принцип предмета или явлението, а в главното изречение се рисуват вече конкретни действия, черти, прояви на субекта, които биха произлезли от реализирането на условието. Например: „*Когато* турското подозрително око падне на някоя жертва, *то* тая жертва най-напред се изпроважда в инквизицията, т. е. в тумрукханата“ (Л. Каравелов). „*Когато* детето бъде оставено на своята собствена воля и на своите наклонности, *то* опитът твърде скоро ще да го научи да избягва това, щото е лошаво, и да обикне това, щото е добро и полезно“ (Л. Каравелов). „*Когато* един човек има интерес да прави от бялото черно, а от черното бяло, *то* той се старае да убеди светът, че земята се върти около месечината, че слънцето е ингилизки лорд, че река Нил извира край Лондон и т. н.“ (Л. Каравелов). „*Когато* някой Българин се решава да извърши каквато и да е обществена работа, *то* той се завзема не из убеждение, а за инат или за своята лична полза“ (Л. Каравелов). „Вам не трябва да се дава власт в ръцете, защото каква годе власт, *когато* се даде в ръцете на бесните, *то* тя произвожда жестоки варварства“ (Л. Каравелов). „*Когато* бива тържествено шествие, *то* богомолците разрязват ръцете си, бодат с игли езиците си и нараняват гърдите си“ (Л. Каравелов). Изречения с разширена синтактична връзка (*но*, *а*) са сравнително рядко явление. Контактната употреба на *но* и *а* с *когато* засилва съпоставително-противоположния признак в цялата конструкция. Например: „Всеки от нас знае, че човекът е склонен да греша; *а когато* тоя човек захване да греша повече, отколкото се допуска в човешкото общество, *то* тоя човек се обезоръжава, т. е. отнемат му се средствата, с които той може да прави пакости“ (Л. Каравелов). „Народът не обича комшилъци и криви сокаци, *то* зрее поляка, *но когато* дозрее, *то* той разрушава всяка една преграда и нищо не е в състояние да му стои настреща“ (Л. Каравелов). „Между тия турци има такива проповедници, които желаят да видят братството между християните и турците, *но когато* ги попитате може ли християнинът да бъде равен с турчинът, във всяко едно отношение и трябва ли да бъде съставен един исти закон и за двата народа, *то* тия ти отговарят „Нашият закон не допускава такова едно равенство“ (Л. Каравелов). Спорадична употреба показват и изречения, при които в двете съставлящи (главно и подчинено) е употребено минало неопределено време. Например: „*Когато* турското правителство *се е решило* да издаде гореказаната заповед, *то* *то* *е мислило* не да приведе в действие тоя или оня план, а да поблести пред Румъния, да покаже своята енергия на Сърбия, да уплаши своите пробудивши се вече християнски поданици и да се похвали пред Европа“ (Л. Каравелов).

И при съподчинени условни за разяснение синтактичната връзка се реализира чрез *когато*. . . *то*. Във второто съ-

подчинено изречение *когато* контактува с присъединителния съюз *и*. Съподчинените изречения (обикновено 2) поясняват сказуемото в главното изречение и се намират в препозиция. Действията в тях се изразяват най-често със сегашно или сегашно предстояще, а понякога и с минало неопределено време. Например: „*Когато* един народ *очаква* вече своята неизбежна смърт, *и когато* се готви да изпие и последната чаша на своето съществуване, то той народ се предава на извънредно разкошество, на разврат и пиянство, на сладострастие и скотство и предава съдба на случаят или на „аллах керим“ (Л. Каравелов). „*Когато* всичкият народ *се е пробудил* от летаргическият сън и търси всякакви средства, с които да може да сваля веригите, които са го оковали; *когато* той е готов да се бори с тиранското деспотическо правителство, което спира успехът на просвещението и на свободният граждански живот, то той търси белият бог или богът на доброто, следователно нашите водачи трябва да бъдат жреци или водачи на добрите начала“ (Л. Каравелов). Твърде рядко се срещат и такива подчинени изречения за разяснение, които поясняват различните главни изречения. При тези случаи между двойките изречения се установяват съпоставително-градуални отношения посредством противоположния съюз *а*. Например: „*Когато* един човек е неспособен за каквато и да е работа, *то* той обикновено се хвали с баща си, с уйка си, с дядя си; *а когато* един народ не е вече в състояние да се развива и върви напред, той рови старите тефтери и търси някакви си исторически и икономически права, за които здравите народи не щат и да знаят“ (Л. Каравелов).

4. 5. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ЗА ТВЪРДЕНИЕ

В тях действието на главното изречение се схваща като непременно, категорично, абсолютно задължително при наличността на поставеното условие. Или, както казва Ст. Георгиев: „Двете изречения се отнасят едно към друго като конкретно и общо, като реализация на действието и неговото поставяне.“⁴⁹

Безусловната задължителност в заключението може да бъде подсилена и чрез употребата на наречия — частици с модална отсянка: *само*, *особено* и др., които контактуват с *когато*. Най-често действията в този вид изречения са представени в бъдещ, но може и в минал план, реализиран чрез бъдеще или сегашно предстояще време на глаголните форми. Например: „*Когато* самият народ *не е подготвен* да приеме тая или оная реформа, *то* ни Мидхат паша, ни сам Петър I не са в състояние да изпълнят желанието си“ (Л. Каравелов). „*Когато* вие *заговорите* с някой европеец, който познава турската империя само из „НС. преса или из „Леван хералд“, *то* вие ще да чуете от него, че в това щастливо господарство е въведен вече Кодексът на Наполеона и че в турските про-

⁴⁹ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подч. обстоятелствено за условие, с. 198.

винци съществува ред и справедливост“ (Л. Каравелов). „Никога не бива да забравяме, че Русия няма да има никакво значение, докато представлява само груба маса от хора, водени от една династия; тя ще изиграе своята роля само когато успее да спечели симпатиите на всички славянски народи и застане начело на славянското движение“ (Л. Каравелов). „И така, всичко става, когато един народ *поиска да работи*, да жертвува и умира за своето отечество и за своята идея“ (Л. Каравелов). „Хората сами искат да живеят подир смъртта си, скърбят и плачат, *кога умре* някой от тях, дето ще рече, трябва да се радват, че духовете на умрелите са цели и ни се явяват“ (Хр. Ботев). „*Когато подиграваме „Дружеството“,* то не мислиме за нищо друго, освен да се посмееме над смешното“ (Л. Каравелов). „*Когато Балканският полуостров бъде спасен,* то и самите сърби и българи ще ни поблагодарят“ (Л. Каравелов).

Съподчинените изречения за твърдение са твърде малко на брой. Намират се най-често в препозиция и са въведени чрез *когато* и съотносителна дума *то* в главното изречение. Контактната употреба на *и* с *когато* (във второто изречение) внася допълнителен елемент на категоричност, на несъмненост, на убеденост в настъпване на действието. Отрицателните глаголни форми и тук не са рядкост. Понякога двете съподчинени изречения са в синонимна връзка помежду си. Например: „*Когато* на един човек е добре *и когато* го не безпокоят, то той и не мисли и за революция“ (Л. Каравелов). „Всичко на тоя свят е възможно, *когато* човек иска да работи *и когато* работи честно и с твърда воля“ (Л. Каравелов). „Такава е, *когато* едно господарство се обляга на един човек *и когато* народът върви по един път, а монархът му по друг“ (Л. Каравелов).

4. 6. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ЗА ГРАДУАЛНОСТ

Наричаме ги така, защото при тях се сравняват двете изречения (главно и подчинено) или части от тях. Обикновено градициалната обхваща явлението в главното изречение, а подчиненото условно служи за мотивировка, обосновка, за да изпъкне по-ярко градициалният момент в заключението. Синтактичната връзка и тук се реализира чрез *когато... то*. Подчиненото изречение се намира в препозиция и в постпозиция (само когато изречението е въпросително!). Например: „Каква ли е турската цивилизация в Троян, в Златица, в Карнобат и пр., *когато* в Русчук тя е дотолкова човеческа и възвишена?“ (Л. Каравелов). Типична за градициалните изречения е и синонимната употреба на глаголи в съставящите. Освен това в заключението се използват съставни глаголни сказуеми, образувани с безличните глаголи *може* и *трябва*. Например: „*Когато* турците вътре в Русчук, в руското консулство, правят нападения, безчестят момичетата, късат мустаките на хората, *то* какви зверства *тия трябва да извършват* по другите места, дека няма ни съд, ни закони, нито пък консули?“ (Л. Каравелов). „Ето как-

ни са нашите убеждения за тоя предмет, а народът е способен да извърши своето желание: ние ще прибавиме само, че в синодът не трябва да се допускат такива лица като г. Кръстевича и Стамболски, защото, *когато* човек се отказва от своите собствени действия, той твърде лесно може да се откаже и от своята собственост на съвест“ (Л. Каравелов). „Да говорим повече за тоя предмет е напразно; ще кажем само, че *когато* в Русчук, в къщата на великия валия, произхождат такива гнусави и развратни дела, *то* всеки може да си представи какви са турските чиновници в другите градове, дека руският консул няма да мине покрай пашовата къща и да засрами пашата“ (Л. Каравелов).

4. 7. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ЗА НЕОБХОДИМОСТ

„В условните съставни изречения за необходимост между двете му съставящи се установява по-тясна зависимост и те смислово синтактически се взаимно проникват. И двете изречения могат да изразяват отношение към един и същ предмет, съдържащ се в главното и станал обект на подчиненото. В главното изречение се констатира необходимостта от някакво действие, а в подчиненото се съдържа условието на тази необходимост.“⁵⁰ Формално-синтактичната връзка се осъществява чрез *когато*. . . *то* или само чрез *когато*. В първия случай подчиненото изречение се намира в препозиция, а във втория — в постпозиция. Действието в главното изречение е изразено най-често със съставно глаголно сказуемо, в което задължително участва безличният глагол *трябва*. Например: „*Когато* прочете човек всичкото това, *то* трябва да се убеди, че гръцкият ум е тежко болен и медицината отдавна вече би трябвало да обърне на старите деца серозно внимание“ (Л. Каравелов). „*Когато* един османлия взема жена, *то* тая жена *трябва да бъде* вечно хубавица, защото в противен случай нейният деспот има пълно право да вземе и друга и трета и четвърта“ (Л. Каравелов). „*Когато* погледа човек на съвременните обстоятелства и на днешните гръцки действия, *то* трябва да се увери окончателно, че мечтаемото българо-гръцко братство или, да кажем със съвременни думи, българо-гръцко съединение и споразумение стават от ден на ден по-невъзможни и по-немислими (Л. Каравелов). „*Когато* човек погледа що става в Турция, той *трябва да се увери*, че в това честито господарство се не знае ни кой пие, ни кой плаща“ (Л. Каравелов). „*Когато* се извършват всичките тия нужди, *то* не трябва никакви комисии и никакви поощрения от страна на правителството“ (Л. Каравелов).

„Това означава, че *когато* оръжието бездействува, *то* трябва да работи дипломацията“ (Л. Каравелов). В публицистиката на Ботев вместо книжовната форма *когато* по-често се употребява формата *кога*. Например: „*Кога* човек иска нещо да направи, *то*

⁵⁰ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоятелствено за условия, с 177.

по-напред *трябва да знае* свойствата на нещата, с които ще нещо прави“ (Хр. Ботев).

Според Ст. Г.: „Отношението се опира на темпорално единство, изградено върху употребата само на сегашно време на глаголите и в двете изречения със задължителна употреба на свършен вид в заключението (представния глагол) и един от двата вида в условието според неговия характер. Изразител на необходимостта става глаголът *трябва*, който в съвременния български език има само модално значение и употреба.“⁵¹

Сподчинените изречения за необходимост са също рядкост в публицистиката на Ботев и Каравелов. Синтактичната връзка и при тях се реализира чрез *когато*. . . *то*. Темпоралното единство е изградено чрез употребата на сегашно време в двете изречения. Например: „*Когато* безпристрастният и здравомислещият човек *разглежда* нашето днешно положение и *когато се поразмисли* над това нещастно положение, *то* трябва да дойде до заключението, че бъдещето на българския народ е съмнително“ (Л. Каравелов).

4. 8. ПОДЧИНЕНИ УСЛОВНИ ИМПЕРАТИВНИ

И този тип условни изречения са обект на изследване само от някои наши граматисти.⁵² Ст. Георгиев смята, че „Тук принадлежат тези съставни изречения, чието главно съдържа една от формите на императива, повелителни синтетични форми или описателни с частиците *да* и *нека*. Смесово-синтактичната категория, която се застъпва тук и се уточнява от отношението между главно и подчинено изречение, стои далеч зад пределите на обикновеното императивно значение и не се побира в рамките на волеизявлението.“ Волеизявлението на действието в главното изречение се определя от условието, изключително от неговото реализиране зависи действието в заключението. Синтактичната връзка е реализирана чрез *когато*. . . *то*, понякога с наречия за логическо уточняване (*особено, само* и др.) или противоположния съюз *а*, който сигнализира за противоположно-съпоставителни отношения. Повелителната глаголна форма в главното изречение може да бъде засилена и от отрицателната частица *не*. Действията и в двете изречения са представени в бъдещ план, реализиран чрез бъдеще или сегашно предстояще време, със задължителен елемент несвършения вид на глагола в заключението. Например: „Освен това ние днес трябва да се съединиме (даже с гърците и да изгоним нашите общи неприятели, *а когато* достигнем своите цели *то* нека народът ни сам *да решава* своята съдба“ (Л. Каравелов). „Ах, за работа не ни търсете, особено *тогава, когато* тая работа е обществена и нам лично няма да потече нищо ни в устата, ни по брадата“ (Л. Каравелов).

⁵¹ Ст. Георгиев, Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие, с. 177.

⁵² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 303 — 305; К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, с. 61 — 63; Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоятелствено за условие, с. 181—186.

лов). „Не е ли по-добре да се събере един общ фонд и на процентите му да се поддържа училището, а когато то бъде осигурено, то тогава да се гради черкова?“ (Л. Каравелов). „Когато не умееш да бъдеш кум и да носиш бъклица, то иди да миеш съдовете“ (Л. Каравелов).

Към подчинените условни изречения отнасяме и тези сложни съставни изречения с подчинени условни, чрез които се изразяват народни сентенции. Действието в главното изречение е представено в неговата реалност, фактичност, но в пряка зависимост от действието на условието. От това тясно синтактично взаимно проникване на съставлящите се обуславя и препозицията на подчиненото изречение, която е белег на условността. Синтактичната връзка се осъществява чрез *когато... то*. Наличието на съотносителната дума *то* в главното изречение и отрицателна глаголна форма в едно от съставлящите са главните фактори, които определят противоположно-съпоставителните отношения между двете изречения. И, обратно — липсата на едно от тези условия (особено на отрицателната глаголна форма) неутрализира тези отношения. Например: (сравни!) „Когато едно куче не знае да лае, то само вкарва вълкът в кошарата“ — говори народната пословица“ (Л. Каравелов), и „Когато котката ти се радва твърде много, то тя мисли да те одраще“ (Л. Каравелов).

Темпоралното единство, изразявано най-често с глаголи в сегашно или сегашно простоящо време, както и несвършеният вид на глагола са другите особености, които се наблюдават в този тип изречения. Например: „Когато някоя овца не дава добра вълна, то вие я пращате на касапницата и одирате ѝ кожата“ (Л. Каравелов). „Когато господ иска да накаже някого, то по-напред му взема умът“, казва народната пословица (Л. Каравелов). „Една испанска пословица казва, че „когато един човек се благодари да яде сух хляб, той няма да яде кокошка“ (Л. Каравелов).

5. ПОДЧИНЕНИ ОПРЕДЕЛИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Според К. Попов⁵³ подчинено определително изречение е „Подчинено изречение, което определя част на главното изречение, изразено чрез съществително име или местоимение“. Или същият автор разглежда подчиненото определително изречение като развито определение.

Р. Ницолова⁵⁴ ги дефинира по следния начин: „Подчинени изречения, които се отнасят непосредствено към определяемо (име, именна група или предикативна единица) с предметно граматическо значение, се наричат подчинени определителни изречения.“ По-

⁵³ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1963, с. 259.

⁵⁴ Р. Ницолова, Определителните изречения в съвременния български език, Годишник на Соф. у-т, 1970, с. 308, т. LXIV, ч. 1.

нататък същата авторка⁵⁵ класифицира подчинените определителни изречения въз основа на съществени структурни елементи главно като два вида: а) определителни изречения със съотносителна с определяемото дума; б) определителни изречения без съотносителна с определяемото дума.

„В първия вид определителни изречения — продължава Ницолова — отношението определяемо — определително изречение се проявява главно в това, че в подчиненото изречение има съотносително местоимение или наречие с определяемото. То замества определяемото по различен начин от граматична гледна точка и може да има различна синтактична функция в подчиненото изречение.“

С оглед целите на настоящото проучване ще се спра специално на относителното местоименно наречие *когато* в служба на формално-синтактична връзка между главното и подчиненото изречение. За същото наречие Ницолова⁵⁶ казва следното: „Когато и където не отразяват морфологичните показатели на определяемите за род и число, защото са неизменяеми и заместват определените семантични множества от определяеми.“ Наблюденията върху подчинените изречения (определителни) в публицистиката на Ботев и Каравелов ни навеждат към следните изводи:

1) Подчинените определителни изречения с *когато* в публицистиката на Каравелов показват сравнително слаба фреквентност, което се дължи на обстоятелството, че *когато* има значително по-малки синтактични предимства пред *който*. Или, както отбелязва Р. Ницолова,⁵⁷ определителните изречения с *който* са 7 модела, с *дето* — 3, а с *щото* — 2.

2) Процесът на изместване на определителните изречения със съотносителни неизменяеми думи от определителни изречения с изменяеми относителни думи, започнал от „Рибния буквар“ на Бетон, а може би и от дамаскините, продължава и сега.

3) Подчинените изречения с *когато* поясняват обикновено съществително име от главното изречение, и то предимно в службата на подлог, в по-редки случаи на допълнение в изречението. Например: „Но нищо скоро ще дойде онзи ден, когато българският народ достойно ще да награди своите неверни синове“ (Л. Каравелов). „Не е далеч, приближава моментът, когато всички народи се си протегнат братска ръка и обединени ще се борят за свободата си, защото от нас самите, сиреч от българи, румънци, сърби и гърци, зависи да бъдем и да живеем свободни и щастливи“ (Л. Каравелов). „Българската пословица най-добре характеризира черното духовенство, когато казва: „Калугер става само този, който е чапкьнин или нехранимайковец“ (Л. Каравелов). „Не е

⁵⁵ Р. Ницолова, Определителните изречения в съвременния български език, Годишник на Соф. у-т, 1970, с. 308, т. LXIV, ч. I.

⁵⁶ Р. Ницолова, Определително изречение в съвременния български език, Годишник на Соф. у-т, 1970, с. 308, т. LXIV, ч. I.

⁵⁷ Р. Ницолова, пак там, с. 324 — 325.

ли ясно отгук, че от тия частни случаи, когато двама или двесте души проповядват мохамеданството, протестанството и пр. не трябва да се заключава, че българите са се помирили с патриарха, изпратили молба до английската мисия и т. н.“ (Л. Каравелов) „Ние можем даже да определим що е мислил великият везирин, когато се е решил да изпрати епископите ни в заточение“ (Л. Каравелов) „Биват времена, когато един добър съвет е по-полезен от всичко друго“ (Л. Каравелов). Освен посочените примери в публицистиката на Л. Каравелов се употребява много често и следният структурен модел подчинени определителни изречения с когато: сказуемо (S) — подлог (P) — когато — подлог (P₁) — сказуемо (S₁) — допълнение (Д). При този структурен модел само в главните изречения имаме еднакви или синонимни сказуеми, изразени с глаголи от свършен вид в перфект и бъдеще време. Глаголното действие в подчиненото изречение се изразява с глаголи от несвършен вид в имперфект и по-рядко в бъдеще време. Субектите, които могат да бъдат разширени, и в двете изречения са различни. Например: „Минаха се вече ония времена, когато един човек сядаше на вратът на цял един народ и накарваше го да върви натаък накъде той желае“ (Л. Каравелов). „Преминаха вече ония слепи времена, когато народите позволяваха на всевъзможни шарлатани да им дерат кожата“ в името на Христа и за спасението на душите им“ (Л. Каравелов).

„Лъжат се тия, които мисля, че Сърбия ще завладее България или Румъния — австрийска Сърбия: минаха ония времена, когато една народност можеше да погази друга и едно господарство да покори друго, което е нему равностилно“ (Л. Каравелов). „Това е твърде полезно, защото ще да се върнат ония времена стари времена, когато багдатските халифи повеляваха на своите подчинени чиновници да дохождат в Багдад всяка година и да дават сметка на великия халиф за своите действия, но да не забравят да донасят със себе си по няколко кесии“ (Л. Каравелов). „Колкото за тази, то ние ще да повториме само това настават вече нашите щастливи времена, когато нашите проповеди ще да се разпространят по всички Балкански полуостров, нашите идеи ще да намерят съчувствие от Адриатическото до Черно море и християнските народи ще да въстанат с ножът си в ръка и щат да изстребят всичко, щото е гнило, вонещо, предателско и тиранско, всичко що не е народно, свободно и чисто“ (Л. Каравелов).

В съвсем редки случаи, като вариант на анализирания структурен модел в подчиненото определително изречение след съюзната връзка на първо място стои допълнението, а не субектът или пък подчиненото определително изречение пояснява пак съществително име в главното изречение, но в служба на допълнение. Например: „Преминаха вече ония времена, когато за любовта на хабсбургският или на бурбонският дом се покоряваха и угнетяваха цели народности“ (Л. Каравелов). „Аз мисля, че тия още не са забравили ония времена, когато турското правителство направи

даже и с телата на сръбските деди и прадеди такова едно варварско и безчовечно зрелище“ (Л. Каравелов). „Всеки из нас помни онова време, когато българинът се зачервяваше, ако гъркът му се присмееше, че той е българин, и наречеше го „хондрокефалос“ или „ксилопинака“ (Л. Каравелов).

Интересен вариант са и подчинените определителни изречения, в които действието в главното изречение е изразено с формите на спомагателния глагол *съм* в имперфект или в преизказано наклонение. В тези случаи главните изречения са синоними на главните от определения вече структурен модел. Например: „*Беше време, когато* нашите българи бяха кръстосали ръце и чакаха да дойде руската войска, да изгони турците, да върне на народът неговите права и да му даде свобода, с една дума, чакаха да дойде господ от небето и да им смене печени врабчета“ (Л. Каравелов). „*Били са времена, когато* Сърбия е могла да стане голяма и независима държава, но тия времена преминаха и онова, щото тогава е могло да бъде лесно, сега засега е станало съвършена невъзможност“ (Л. Каравелов). Изключение от постпозицията, която е задължителна за този вид изречения, правят отделни изречения, които се намират в интерпозиция. Например: „Турското време, когато гласът или каприцията на пашата, на агата, на чорбаджията и на мухтаринът бяха закони, се мина и на негово място се въдворява правда и закон““ (Л. Каравелов).

Съподчинените определителни изречения са сравнително рядко явление особено в публицистиката на Каравелов. Те също поясняват съществително име от главното изречение в служба на подлог или допълнение. Относителното местоимение наречие *когато* в съподчиненото изречение контактува със съюза *и*, който има присъединително значение. Например: „Спомнете си времето, когато на вашата страна се гледаше като на турски пашалък *и когато* вие бяхте длъжни да понасяте отвратително господство, под което и сега още крета братския вам народ“ (Хр. Ботев). „Преминаха ония наивни времена, когато лъжата и подлостта се разпространяваха по светът под име благочестие, православие, христостолубие; най-послед преминаха вече ония варварски времена, когато пред христовият престол се пренасяха човечески жертви *и когато* при неговото подножие се проливаше човеческа кръв“ (Л. Каравелов). От горните примери се вижда, че съществителните имена, изпълняващи служба на определяеми в изречението, са предимно с абстрактно значение (*ден, време, духовенство, момент, случай* и др.) и само в редки случаи се употребяват съществителни имена с конкретно значение. При това в 90% от изреченията относителното местоименно наречие *когато* = *който* (в който) пояснява съществителни имена, означаващи неодушевени предмети. В заключение може да се каже, че относителното местоименно наречие *когато*, употребено като синоним на относителното местоимение *който*, не изгубва напълно обстоятелственото си значение. Нещо повече — в отделни изречения тези признаци са твърде яр-

ко изразени. Например: „Как искате вие да отговорим на тия факти, *когато* тяхното филологическо безумие е облечено във форма на политически тенденции, т. е., *когато* и вие, и вашето правителство се стремите, щото действително на Балканския полуостров да останат само 200 хиляди българи“ (Хр. Ботев). „Знак за голямото значение на гореказания девиз е уплахата на Али паша, *когато* чул, че съществува спогодба между Сърбия, Румъния, Гърция, Черна гора и Египет“ (Л. Каравелов).

6. ПОДЧИНЕНИ ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ЗА ОТСТЪПВАНЕ

Според К. Попов⁵⁸ „Подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпване разкрива едно явление, без оглед на което става онова, за което се говори в главното изречение. Отстъпителното изречение е сродно на подчиненото условно, защото също като него съдържа едно условие. Различава се от него обаче по това, че при сложно изречение с подчинено за условие действието на главното изречение се осъществява въпреки условието или против условието в подчиненото изречение.“ Разбира се, последната мисъл на К. Попов не може да абсолютизира, тъй като и при подчинените условни изречения с *когато* съществува цяла група изречения за взаимно изключващи се действия. В публицистиката на Каравелов този вид изречения са рядкост и в почти всички случаи изразяват условие, което се противопоставя на заключението. Относителното местоименно наречие *когато* е равно по значение на *макар че*, *въпреки че*, *независимо от това че*, което потвърждава отстъпителния характер на подчиненото изречение. Характерно за този тип изречения е още това, че наличието на условието не е в състояние да промени заключението. Например: „За пример на това служи войската в Шумен, за която министерството е отпуснало пари за 60 хиляди души, *когато* тия са само 16 000“ (Л. Каравелов). „Нали ни е известно така също, че „Библейското общество“ обръща най-главното свое внимание на българите, *когато* неговата длъжност е да просвещава турците и евреите“ (Л. Каравелов). „Италия познава отблизо гръцката любов и гръцките приятели, следователно тя твърде лесно може да повтори: „Боя се от данайците (от гръците), *когато* тия и с дарове дохождат“; „В Испания не знаят, че на светът съществуват гърци, които се приготвяват да разбият панславизмът и да спасят европейската цивилизация от казаците; най-после Германия мисли само за своето собствено устройство и за своето неизвестно бъдеще, което е обиколено с цели трупове човешки тела и цели реки човеческа кръв“ (Л. Каравелов). „В „Библейското общество“ са повечето американци, които ние сме се научили да уважаваме и почитаме, и затова нам ни се чини твърде чудно, даже не иска ни се и да вярваме че тия люде, които трябваше да кажат последната сво-

⁵⁸ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1963, с. 302.

бода на човекът; тия днес проповядват квакерски и методически идеи и въвеждат между народите повече заблуждения, *когато* трябва да им избистряват умовете и да им покажат истинския път, който води всеки един народ към неговото щастие и добро“ (Л. Каравелов).

7. ПОДЧИНЕНИ ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ЗА ПРИЧИНА

В нашата граматическа литература подчинените обстоятелствени изречения за причина винаги са били посочвани като съществена синтактична група. При изтъкване обаче на формално-синтактичните свързващи средства на първо място се сочат съюзът *че* и наречията съюзи: *понеже, защото, заедно, дето, като, тъй като, затуй, че и др.* В никоя граматика или езиковедско изследване не се посочва относителното местоименно наречие *когато* като синтактична връзка в сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено за причина. Че действително това са подчинени обстоятелствени за причина, се убеждаваме от трансформацията на изречението, при която относителното местоименно наречие *когато* може да бъде заменено със *защото, понеже* и други. В този тип изречение може да се открие и условно отношение, но то е на второ място, над него доминира причинното отношение, заложено по един безспорен начин в главното изречение. Отрицателната глаголна форма в главното изречение също подсилва причинността.

При класификацията на подчинените обстоятелствени за причина съм се ръководил от основните признаци за причинност: предизвикване, непосредствено пораждане на действието, стимулиране и подтикване и др.

а) За стимулиране към действие: „А колко повече ние българите трябва да се мъчиме, да жертвуваме и да печелим, *когато* едвам преди няколко години сме захванали да си очистваме трънливия път, който ни води към нашият напредък, просвещение и свобода?“ (Л. Каравелов). „От друга страна, румъните, които днес са свободни хора, не могат да не подадат братска ръка на християнските поданици на султанът, *когато* тяхната история им разказва, че тия в старите времена са живели с българите като братя и заедно са защищавали своите интереси“ (Л. Каравелов).

б) За предизвикване: „Ние нямаме желание да разглеждаме тия сложни въпроси така дълбоко, *когато* не е решен още тоя въпрос, който е десет пъти по-прост, а в това също време твърде забъркан. . .“ (Л. Каравелов). „Ние, румънските българи, не можем се оплака сами за себе си; не можем каза, че нашето положение е лошо, *когато* живеем в едно такова свободно господарство, каквото е Румъния“ (Л. Каравелов).

в) За непосредствено пораждане на действието: „После смъртта на Али паша днешният велики везирин беше рекъл пред одного из посланиците на великите държави, че по-

койният везирин е направил голяма погрешка, *когато* е издал ферманът за българската независима йерархия, и че, по негово мнение тоя ферман или трябва да се вземе назад, или да се изменят в него някои и други параграфи“ (Л. Каравелов). „Не може тя да съчувствува и да поддържа нашите предприятия, *когато* Горчаков и Бисмарк пият из една чаша и *когато* между Австрия и Русия е заключен вече тесен съюз“ (Л. Каравелов).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Изследването на подчинените изречения със съюзна връзка относителното местоименно наречие *когато* е направено на базата на последователно и пълно ексцерпиран езиков материал от публицистиката на Хр. Ботев и Л. Каравелов.

2. В процеса на анализа е направен сериозен опит както за пълното и цялостно изясняване на категорията „темпоралност“, така и за по-конкретното диференциране на подчинените темпорални изречения.

3. Разкрити са богатите потенциално-синтактически възможности на относителното местоименно наречие *когато* като формално-свързващо средство. Доказателство за това са подчинените обстоятелствени изречения с *когато* за причина, за отстъпване и др., посочени за пръв път в нашата граматическа литература.

4. Повишен интерес предизвикват и подчинените темпорални изречения със съюзна връзка *когато*, които поясняват обстоятелствен израз за време (съдържащ съществително име) от главното изречение — определяни досега като подчинени определителни.

5. Вярно е доловена и посочена живата, органическа връзка между езика на Ботев и Каравелов и говоримата народна реч.

Изтъкнатите изводи, както и съдържанието на цялото изследване сочат по категоричен начин колко полезно и актуално е едно проучване като настоящето върху синтактичния строеж на езика ни от края на Възраждането.

ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С КОГАТО В ПУБЛИЦИСТИКЕ ХР. БОТЕВА И Л. КАРАВЕЛОВА

Стоян Попов

Резюме

Объектом настоящего исследования являются придаточные предложения с относительным местоименным наречием *когато* в публицистике Ботева и Каравелова. Цель исследования — помочь благородным стремлениям наших языковедов установить полную систему сложного предложения в современном болгарском литературном языке, кроме того, исследование будет способствовать более полному уточнению сходства и различия между современным сложным предложением и сложным предложением времени Ботева и Каравелова.

При определении синтаксической принадлежности придаточных предложений автор руководствовался как внутренним структурно-синтаксическим единством двух предложений, так и характером формально-синтаксических средств, которые в известной степени определяют вид придаточного предложения. В этом отношении в процессе исследования очень полезны как типологизация и семантизация, так и трансформация синтаксических категорий. Интерес вызывают придаточные условно-темпоральные, определительные и особенно придаточные обстоятельств причины и уступления с *когато*, отмеченные впервые в болгарской грамматической литературе. Например: „Ние нямаме желание да разглеждаме тия сложни въпроси така дълбоко, когато не е решен тоя въпрос, който е десет пъти по-прост“. (Л. Каравелов).

Актуальность исследования определяет и тот факт, что до сих пор почти нет работ посвященных синтаксическому строю болгарского языка конца Возрождения.

DURCH „KOGATO“ EINGELEITETE NEBENSATZE IN DER
PUBLIZISTIK VON CHR. BOTEFF UND L. KARAWELOFF

Stojan Popoff

Zusammenfassung

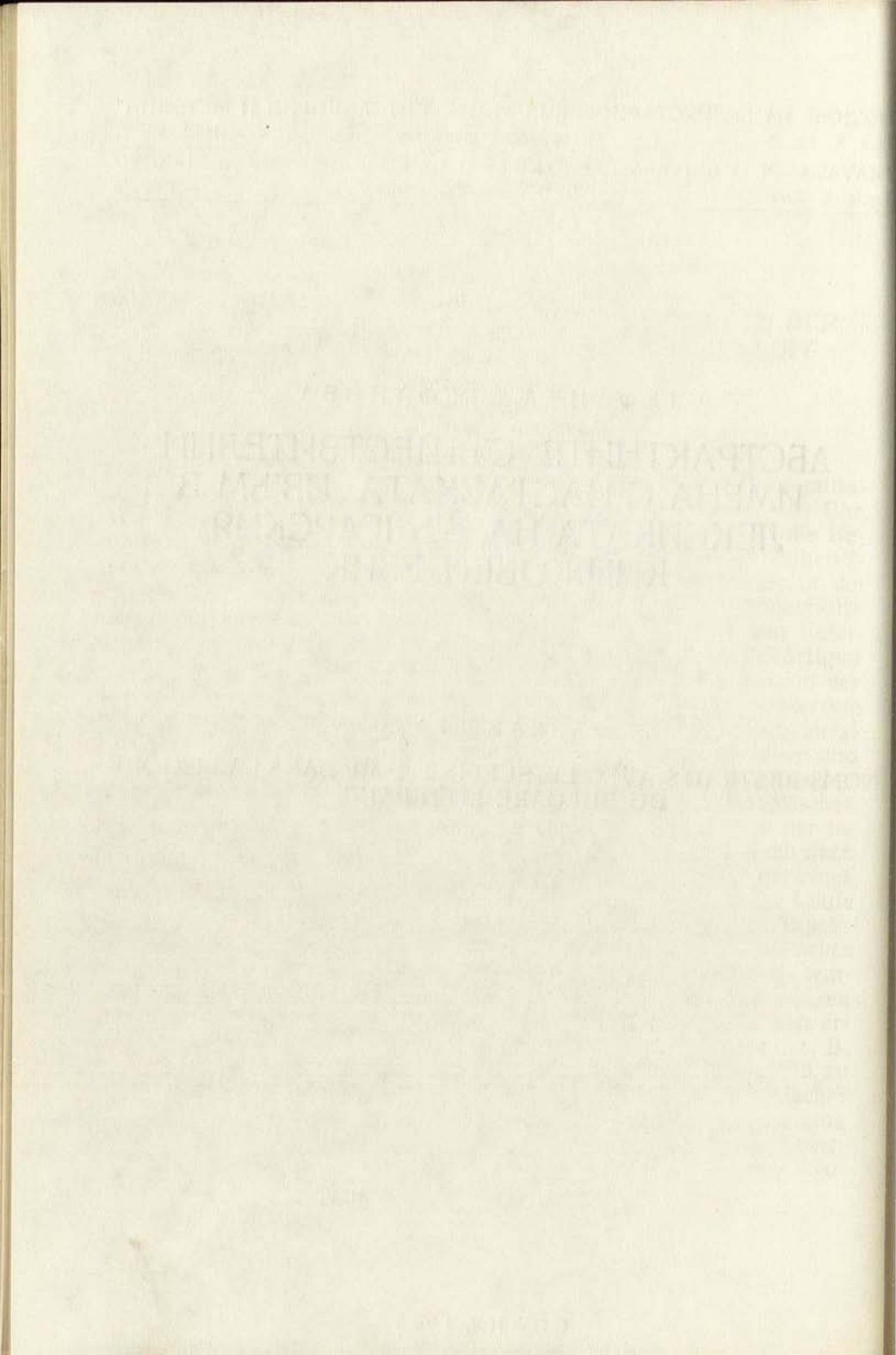
Gegenstand dieser Untersuchung sind die durch das Pronominalverb „kogato“ eingeleiteten Nebensätze in der Publizistik von Chr. Boteff und L. Karaweloff. Hauptaufgabe der Untersuchung ist die Bemühungen unserer Sprachforscher um die Aufstellung eines einheitlichen und vollständigen System des zusammengesetzten Satzes in der gegenwärtigen bulgarischen Literatursprache zu fördern. Andererseits wird die Untersuchung zur Bestimmung der Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen dem zusammengesetzten Satz in der gegenwärtigen bulgarischen Literatursprache und dem zusammengesetzten Satz in der Literatursprache vor mehr als hundert Jahren beitragen. Ausserdem spiegelt das konsequent und vollständig exzerpierte Sprachmaterial eine wichtige Periode unserer nationalen Entwicklung (die 50-er und 70-er Jahre) wider als der Prozess der Formierung der bulgarischen Literatursprache zu Ende ging. Bei der Bestimmung der syntaktischen Zugehörigkeit der Nebensätze hat sich der Autor sowohl nach der inneren strukturell-syntaktischen Einheit der beiden Sätze, als auch nach dem Charakter der formal-syntaktischen Verbingsmittel gerichtet, die in gewissem Grade die Art des Nebensatzes bestimmen. Im Laufe der Untersuchung haben sich als besonders nutzbringend das Typologisierung und Semantisieren und die Transformation der syntaktischen Kategorien erwiesen. Besonderes Interesse rufen die konditional-temporalen; die attributiven und besonders die kausalen und konzessiven Nebensätze mit Konjunkionalverbindung „kogato“ hervor, die zum erstenmal in unserer grammatischen Literatur erwähnt werden, z. B. „Wir haben keine Lust, diese komplizierten Fragen so gründlich zu erörtern, wenn diese Frage noch nicht gelöst ist, die zehnmal einfacher ist“ (L. Karaweloff) (Kausalsatz). Die Aktualität der Untersuchung wird auch durch die Tatsache bestimmt, dass bisher fast keine Untersuchungen des syntaktischen Baus unserer Sprache vom Ende der Epoche der nationalen Wiedergeburt unternommen worden sind.

СТЕФАНКА СТЕФАНОВА

АБСТРАКТНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ
ИМЕНА С НАСТАВКАТА -ИЗЪМ В
ЛЕКСИКАТА НА БЪЛГАРСКИЯ
КНИЖОВЕН ЕЗИК

STEFANKA STEFANOVA

NOMS ABSTRAITS AVEC LE SUFFIXE -ISME DANS LA LEXIQUE
DU BULGARE LITTERAIRE

За първи път наставката *-ИЗЪМ* е посочена в граматиките, издадени през 1939 г.¹ В дял III „Словообразуване“ на „Граматика на българския език“ проф. Ст. Младенов посочва суфикси за образуване на съществителни имена от м., ж., ср. род, но само от български произход. В дял IV на същата граматика, написан от Ст. Василев и предназначен за целите на обучението, са посочени „поглавни словообразователни наставки при съществителни имена“, класифицирани според семантиката им. След тази класификация Ст. Василев прави една уговорка. „В езика ни са се настанили доста наставки от чужд произход, някои от които можем и трябва да заменим с нашенски. Например турска е наставката — *ДЖИ*, па и *-ЧИ*, гръцки са *-ИЗЪМ (-ISMOS)* и *ИСТ (ISTES)*: *толстоизъм, толстоист*. Вместо *толстоист* — *толстоисти* например бихме могли да кажем на чист български език *толстоевец, толстоевци*.“ Явно е, че авторите на „Граматика на българския език“ се отнасят към суфикса *-ИЗЪМ* като към ненужен за словообразуването елемент.

Н. Костов, без да съобщава каквито и да е сведения за суфикса *-ИЗЪМ*, илюстрира неговото присъствие в българския език със съществителните имена *идеализъм, песимизъм*.

Д. Попов² подрежда по азбучен ред „по-дейни европейски приставки“. Фигурира и суфиксът *-ИЗЪМ* с примери *теизъм, маринизъм*.

За първи път по-пълна характеристика на суфикса *-ИЗЪМ* прави проф. Л. Андрейчин³. Като изяснява образуването на „отвлечени имена от съществителни“, той съобщава следните сведения за този суфикс: „Наставка *-ИЗЪМ*, от гръцко-латински произход, се среща в множество думи от чуждо потекло в служба, подобна на службата на нашата наставка *-СТВО* (за качества и прояви): *героизъм, архаизъм* и др. Л. Андрейчин изтъква продуктивността на този суфикс в имената за назоваване на различни идейни течения.

В „Съвременен български език“, част I⁴, суфиксът *-ИЗЪМ* е маркиран заедно със суфиксите *-ОСТ, -ИНА, -ОТА, -ОТИЯ, -СТВО, -ЩИНА* като морфема от гръцки произход за образуване на съ-

¹ Ст. Младенов, Граматика на български език, С., 1939 г.; Н. Костов, Българска граматика, С., 1939 г., § 79.

² Д. Попов, Българска граматика, С., 1941 г., с. 112.

³ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944 г.

⁴ Л. Андрейчин, К. Попов и М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, С., 1956 г. с. 211.

существителни, „които назовават един определен признак с по-отвлечено значение“.

Ст. Стоянов⁵ поставя суфикса *-ИЗЪМ* в групата на суфиксите за образуване на „имена за качества, свойства, отношения, душевни състояния и за други абстрактни понятия“.

От направения преглед става ясно, че суфиксът *-ИЗЪМ* едва в края на 40-те и началото на 50-те години е фиксиран като словообразователна морфема в книжовния български език. Причина за това е може би фактът, че съществителните имена, образувани с него, макар и с голяма фреквенция, са изключително от чужд произход: от гръцки, латински, френски, по-рядко руски, италиански, английски, немски, арабски, испански и др. езици.⁶

Това изследване си поставя за цел да разглежда суфикса *-ИЗЪМ* в словообразователен и лексико-семантичен план, като реши следните задачи:

1. Да се определят семантичните групи на абстрактната лексика с *-ИЗЪМ*, като се посочи и произходът на имената, без да се разкриват каналите на тяхното приемане, тъй като това може да бъде обект на отделно проучване.

2. Да се направи синхронен анализ на словообразователната функция на суфикса според категориалната характеристика на основата, с която се свързва. Да се проследят резултатите от това свързване и се определят дистрибуцията на суфикса, неговата парадигма, семантичният му обем, взаимодействието му с други суфикси.

3. Да се разкрият причините за активизирането на суфикса като елемент на възприеманата чужда лексика и се проследят семантичните процеси в някои лексеми на *-ИЗЪМ*.

Лексикалният материал е изведен от речника на съвременния български книжовен език⁷ и Речника на чуждите думи в българския език⁸. Определен е произходът на всяка лексема според данните, посочени за нея в РЧДБЕ. За илюстриране на семантичните процеси в лексиката на *-ИЗЪМ* е използван материал от ежедневната преса.

* * *

В колективните стилове на българския книжовен език се използват над 650 абстрактни съществителни имена на *-ИЗЪМ* (в РСБКЕ и РЧДБЕ са регистрирани 653 лексеми), които са едно лексикално богатство. Тази лексика има интернационален и терминологичен характер. Имената на *-ИЗЪМ* означават философски

⁵ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964 г., с. 172.

⁶ Ал. Милев, Латинските имена в бълг. език, сп. Бълг. език, кн. I, 1957 г., с. 60; гръцките имена в бълг. език, сп. Бълг. ез., кн. II, 1955 г., с. 127 — 147.

⁷ Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник на бълг. кн. език, С., 1941 г.; Ал. Милев и др., Речник на чуждите думи в бълг. език, С., 1970 г. (РЧДБЕ).

⁸ Речник на съвременния български книжовен език (РСБКЕ), С., 1953 г.

⁹ Ал. Милев и др., Речник на чуждите думи в българския език, С., 1970 г.

течения, възгледи за политическото и социалното устройство на обществото, направления в социални движения, форма или система на управление, религиозни учения, термини от различни клонове на науката и спорта. Според семантиката си могат да се обособят в 8 лексикални групи. Някои от тях не могат да се отнесат към нито една от тези групи и те са обособени в отделна група — абстрактни имена на *-ИЗЪМ* с друго значение.

1. Термини на *-ИЗЪМ*, които означават философски течения: *агностицизъм* (гр.), *алогизъм* (от гр.), *антропологизъм* (от гр.), *антропоморфизъм* (от гр.), *антропоцентризъм* (гр.) *биопсихизъм* (от гр.), *гностицизъм* (от гр.), *динамизъм* (от гр.), *евдемонизъм* (от гр.), *еклектизъм* (гр.), *емпиризъм* (от гр.), *емпириократицизъм* (гр.), *емпириомонизъм* (гр.), *емпириосимволизъм* (гр.), *енергетизъм* (от гр.), *естетизъм* (от гр.), *идеократизъм* (гр.), *критицизъм* (гр. през фр.), *механицизъм* (гр. — лат.), *монизъм* (от гр.), *гизъм* (гр.), *панпсихизъм* (гр.), *пантелизъм* (гр.), *перипатетизъм* *монотеизъм* (гр.), *неоплатонизъм* (гр.); *онтологизъм* (гр.), *панло-* (от гр.), *прагматизъм* (гр.), *психомонизъм* (гр.), *феноменализъм* (от гр.), *хилозоизъм* (гр.), *антителектуализъм* (гр. — лат.), *антикомунизъм* (гр. и фр. от лат.), *априоризъм* (от лат.), *вакуизъм* (от лат.), *волунтаризъм* (лат.), *детерминизъм* (лат.), *екзистенциализъм* (от лат.), *емоционализъм* (от лат.), *иматериализъм* (от лат.), *индетерминизъм* (лат), *инструментализъм* (от лат.), *интуитивизъм* (от лат.), *интуизионизъм* (от лат.), *ирационализъм* (от лат.), *казуализъм* (от лат.), *конвенционализъм* (от лат.), *концептуализъм* (от лат.), *корелативизъм* (от лат.), *мелиоризъм* (от лат.), *нативизъм* (от лат.), *неопозитивизъм* (гр. и лат.), *неотомизъм* (гр. и лат.), *номинализъм* (от лат.), *нормативизъм* (от лат.), *оказионализъм* (от лат.), *персонализъм* (от лат.), *плюрализъм* (от лат.), *позитивизъм* (от лат.), *преддетерминизъм* (от лат.), *пробабилизъм* (от лат.), *провиденциализъм* (от лат.), *рационализъм* (лат.), *ревизионизъм* (от лат.), *релативизъм* (от лат.), *солипсизъм* (лат.), *субективизъм* (от лат.), *убиквизъм* (от лат.), *фидеизъм* (от лат.), *фикционализъм* (от лат.), *финализъм* (от лат.), *финитизъм* (от лат.), *холизъм* (англ. от гр.), *еволюционизъм* (фр.), *егалитаризъм* (фр.), *идеализъм* (фр. от гр.), *илюзионизъм* (фр.), *материализъм* (фр. от лат.), *машинизъм* (фр. от гр.), *сензуализъм* (фр. от лат.), *скентицизъм* (фр. от гр.), *спиритуализъм* (фр. от лат.), *стоицизъм* (фр. от собс.), *утопизъм* (фр. от гр.), *евемеризъм* (от собс.), *епикуреизъм* (от собс.), *ленинизъм* (от собс.), *марксизъм* (от собс.), *махиизъм* (от собс.), *оуенизъм* (от собс.), *пиронизъм* (от собс.), *питагореизъм* (от собс.), *платонизъм* (от собс.), *прудонизъм* (от собс.), *сенсимонизъм* (от собс.), *спинозизъм* (от собс.), *толстоизъм* (от собс.), *марксизъм-ленинизъм* (от собс.).

2. Абстрактни съществителни на *-ИЗЪМ*, означаващи обществено-политически и социални движения, направления, възгледи, обществени формации, форма или система на управление:

а) Политически възгледи, течения и направления: физиокри-
 тизъм (гр.), панелинизъм (гр.), космополитизъм (гр.), екстремиз-
 м (лат.), индустриализъм (лат. през фр.), интернационализъм
 (от лат.), конституционализъм (от лат.), либерализъм (лат.),
 нацизъм (от лат.), национализъм (лат.), неоколониализъм (гр. и
 лат.), неолиберализъм (гр. и лат.), nihilизъм (от лат.), пацифи-
 зъм (от лат.), протекционизъм (от лат.), ултиматизъм (от лат.),
 социалпацифизъм (лат.), феминизъм (от лат.), цезаропапизъм
 (лат.), джингоизъм (англ.), суфражизъм (англ. от фр.), аболи-
 ционизъм (англ. от лат.), торизъм (от англ.), анархизъм (фр. от
 гр.), бабувизъм (фр. от собс.), етатизъм (фр.), изолационизъм
 (фр.), клерикализъм (фр. от гр.), колониализъм (фр. от лат.),
 меркантилизъм (фр.), милитаризъм (фр. от лат.), модерачтизъм
 (фр. от лат.), партикуларизъм (фр. от лат.), посибилизъм (фр.
 от лат.), прохибиционализъм (фр. от лат.), радикализъм (фр. от
 лат.), расизъм (фр.), реваншизъм (от фр.), тероризъм (фр. от
 лат.), шовинизъм (фр. от собс.), бонапартизъм (от собс.), джим-
 кроуизъм (от собс.), макиавелизъм (от собс.), маоизъм (от собс.),
 мондизъм (от собс.), монроизъм (от собс.), панамериканизъм
 (гр. собс.), пангерманизъм (гр. собс.), тейлоризъм (от собс.),
 троцкизъм (от собс.), фордизъм (от собс.), хитлеризъм (от собс.),
 ционизъм (от собс.), антицветизъм (гр. рус.), болшевизъм (рус.),
 меншевизъм (от рус.), панславизъм (гр. рус.), иредентизъм (от
 ит.), фашизъм (ит. от лат.), пантюркизъм (гр. тур.), стамболо-
 визъм (собс.), цанковизъм (от собс.).

б) Направления в социални движения: икономизъм (гр.),
 реформизъм (лат.), унионизъм (от лат.), трейдюнионизъм (от
 англ.), чартизъм (англ.), опортюнизъм (фр. от лат.), пауперизъм
 фр. от лат.), сепаратизъм (фр. от лат.), синдикализъм (фр. от
 гр.), урбанизъм (фр. от лат.), фуриеризъм (фр.), бланкизъм (от
 собс.), гандизъм (от собс.), австромаркизъм (от собс.), анархо-
 синдикализъм (гр.), социализъм (лат. собс.), социалдемократи-
 зъм (лат. гр.), социалшовинизъм (лат. фр.).

в) Обществени формации: империализъм (лат.), капитали-
 зъм (от лат.), феодализъм (от к. лат.), комунизъм (фр. от лат.),
 социализъм (фр. от лат.).

г) Форма или система на управление: деспотизъм (гр.), демо-
 кратизъм (от гр.), абсолютизъм (лат. фр.), бикамеризъм (от лат.),
 децентрализъм (лат.), дуализъм (лат.), царизъм (от лат.), цен-
 трализъм (лат.), центризм (лат.), антипарламентаризъм (гр.
 фр.) легитимизъм (фр. от лат.), монархизъм (фр. от гр.), парла-
 ментаризъм (фр.), роялизъм (фр.), тоталитаризъм (фр.), федера-
 лизъм (фр. от лат.).

3. Имена, назоваващи религиозни учения и секти: антиклери-
 кализъм (от гр.), антропотеизъм (от гр.), аскетизъм (от гр.), бап-
 тизъм (гр.), битеизъм (лат. гр.), дитеизъм (от гр.), докетизъм
 (от гр.), евангелизъм (от гр.), екзорцизъм (от гр.), еретизъм (от
 гр.), зохорфизъм (гр.), исихазъм (от гр.), католицизъм (от гр.).

монотелизъм (гр.), монофизитизъм (гр.), неокатолицизъм (гр.), панентеизъм (гр.), пантеизъм (гр.), политеизъм (гр.), прозелитизъм (от гр.), сидеризъм (гр.), хенотеизъм (гр.), хилиазъм (гр.), лавентизъм (лат.), аниматизъм (от лат.), антипапизъм (к. лат.), квиентизъм (от лат.), кондиционализъм (от лат.), манизъм (от лат.), окультизъм (лат.), паганизъм (от лат.), протестантизъм (от лат.), супернатурализъм (лат.), фанатизъм (от лат.), анимизъм (фр.), атеизъм (фр. от гр.), деизъм (фр.), друидизъм (фр. от лат.), конформизъм (фр. от лат.), мистицизъм (фр. от гр.), патиизъм (фр. от лат.), пиетизъм (фр. от лат.), сатанизъм (фр. от евр.), спиритизъм (фр. от лат.), таосизъм (фр. от кит.), теизъм (фр. от гр.), фатализъм (фр. от лат.), фетишизъм (фр.), калвинизъм (от собс.), маздакизъм (от собс.), маздеизъм (от собс.), манихеизъм (от собс.), мартинизъм (от собс.), мессианизъм (от собс.), миграизъм (от собс.), мозаизъм (от собс.), орфизъм (от собс.), сабеизъм (от собс.), синтоизъм (от собс.), янсенизъм (от собс.), цундизъм (от нем.), ламаизъм (от тиб.), ведизъм (от санскр.), брамаизъм (санскр.), суфизъм (араб.), юдаизъм (от евр.), талмудизъм (от евр.), тотемизъм (от индиан.), шаманизъм (от тунгуз.), даоизъм (кит.), дъновизъм (от собс.).

4. Етнически и етнографски особености: дифузионизъм (от лат.), семитизъм (фр.), ориентализъм (фр. от лат.), антисемитизъм (гр. фр.), скандинавизъм (от собс.), американизъм (от собс.).

5. Термини за назоваване на понятия от различните клонове на науката и изкуството:

а) Езиковедски термини: атицизъм (гр. през лат.), афоризъм (гр.), барбаризъм (гр.), варваризъм (гр.), гърцизъм (гр.), диалектизъм (гр.), диалогизъм (гр.), евраизъм (гр. от евр.), евфемизъм (гр.), елинизъм (гр.), етацизъм (гр.), идиоматизъм (от гр.), изосилобизъм (от гр.), итацизъм (гр.), ксенологизъм (гр.), лаконизъм (гр.), метаграмагизъм (гр.), моноксилабизъм (от гр.), неографи-зъм (гр.), неологизъм (гр.), плеоназъм (гр.), ротацизъм (от гр.), силабизъм (гр. през фр.), синхармонизъм (гр.), солецизъм (гр.), шебраизъм (гр. от евр.), регионализъм (лат.), нуризм (лат.), провинциализъм (от лат.), латинизъм (лат.), компаративизъм (от лат.), германизъм (к. лат.), гамацизъм (к. лат. от гр.), вулгаризъм (лат.), вокализъм (лат.), билингвизъм (лат.), англицизъм (фр.), арабизъм (фр.), арготизъм (фр.), архаизъм (фр. от гр.), галицизъм (фр.), жаргонизъм (от фр.), консонантизъм (фр. от лат.), макаронизъм (фр.), окситонизъм (фр. от гр.), романизъм (фр.), полонизъм (от собс.), русизъм (от собс.), суплетивизъм (нем. от лат.), българизъм (от собс.).

б) Термини в литературата, изобразителното изкуство и музиката: акмеизъм (гр.), асинартетизъм (от гр.), дисфемизъм (от гр.), драматизъм (от гр.), екзотизъм (от гр.), изохронизъм (гр.), комизъм (от гр.), кубизъм (от гр.), лиризм (от гр.), парадоксизъм

(гр.), паралелизъм (гр.), сарказъм (гр.), синкретизъм (гр.), трагизъм (гр.), хиазъм (гр.), монотематизъм (гр.), политематизъм (гр.), полифонизъм (гр.), симфонизъм (от гр.), шаргентизъм (от лат.), функционализъм (от лат.), супрематизъм (лат.), псевдокласицизъм (гр. лат.), прозаизъм (от лат.), прерафаелизъм (от лат. и собс.), неореализъм (гр. и лат.), неокласицизъм (гр. и лат.), натурализъм (от лат.), митологизъм (в лат. от гр.), маринизъм (от лат.), конструктивизъм (от лат.), класицизъм (от лат.), анимализъм (лат.), абстракционизъм (от лат.), веризъм (фр. от лат.), дадаизъм (фр.), експресионизъм (фр.), имажинизъм (фр.), импресионизъм (фр.), индивидуализъм (фр.), модернизъм (фр.), неоимпресионизъм (фр.), неоромантизъм (фр.), реализъм (фр. от лат.), романтизъм (фр.), сентиментализъм (фр.), символизъм (фр. от гр.), сюрреализъм (фр.), ташизъм (от фр.), футуризм (фр. от лат.), пиндаризъм (от собс.), евфуизъм (от собс.), байронизъм (от собс.), псевдокласицизъм (гр. лат.).

в) Термини в биологията, геологията и географията: автотропизъм (гр.), аеротропизъм (гр.), анаболизъм (от гр.), биомагнетизъм (от гр.), геотропизъм (от гр.), диморфизъм (от гр.), зоизъм (гр.), катаболизъм (гр.), ксероморфизъм (гр.), метаболизъм (гр.), механоламаркизм (гр. и собс.), микроорганизъм (гр.), миметизъм (от гр.), моногенизъм (от гр.), полигенизъм (гр.), полиморфизъм (гр.), тропизъм (от гр.), фотопериодизъм (гр.), фототропизъм (от гр.), хелиотропизъм (гр.), хидротропизъм (гр.), цитотропизъм (гр.), анаморфизъм (от гр.), геомагнетизъм (от гр.), динамометаморфизъм (от гр.), диахроизъм (от гр.), метаморфизъм (от гр.), параморфизъм (гр.), пироморфизъм (гр.), плеохроизъм (гр.), тахисеизъм (гр.), трансформизъм (от лат.), преформизъм (лат.), мутуализъм (от лат.), мутационизъм (от лат.), креационизъм (от лат.), витализъм (от лат.), атавизъм (от лат.), вулканизъм (от лат.), актуализъм (от лат.), вайсманизъм (от собс.), дарвинизъм (от собс.), ламаркизъм (от собс.), менделизъм (от собс.), морганизъм (от собс.), неодарвинизъм (гр. собс.), неоламаркизм (гр. собс.), нептунизъм (от собс.), галванотропизъм (собс. гр.), механоламаркизм (гр. собс.), психоламаркизм (гр. собс.), хемотропизъм (к. лат. гр.), хипергенитализъм (гр. лат.).

г) Термини в химията, физиката и астрономията: дихроматизъм (от гр.), изоморфизъм (от гр.), аплангизъм (от гр.), автомизъм (от гр.), ахроматизъм (от гр.), диамагнетизъм (от гр.), електромагнетизъм (от гр.), магнетизъм (от гр.), механизъм (гр. през нем.), хроматизъм (гр.), хелиоцентризъм (гр.), геоцентризъм (от гр.), химизъм (фр.), галванизъм (от собс.), галваномагнетизъм (собс. гр.).

д) Термини в психологията, логиката, етиката: аналогизъм (гр.), ейдетизъм (от гр.), паралогизъм (гр.), силогизъм (гр.), софизъм (гр.), фонизъм (от гр.), хедонизъм (от гр.), утилитаризъм (от лат.), универсализъм (лат.), интелектуализъм (лат.), асоциационизъм (от лат.), фройдизъм (от собс.).

е) Термини в медицината, анатомията и физиологията: *аневризъм* (от гр.), *артритизъм* (от гр.), *асперматизъм* (от гр.), *астигматизъм* (от гр.), *аутизъм* (от гр.), *графоспазъм* (гр.), *дермографизъм* (от гр.), *еретизъм* (гр.), *идиотизъм* (гр.), *ларингизъм* (от гр.), *лимфатизъм* (от гр.), *маразъм* (гр.), *менингизъм* (от гр.), *мегеоризъм* (гр.), *миазъм* (гр.), *морфинизъм* (от гр.), *нарцизъм* (от гр. през лат.), *оргазъм* (гр.), *органографизъм* (гр.), *пароксизъм* (гр.), *плазмодиезъм* (гр.), *прогнатизъм* (гр.), *рахитизъм* (гр.), *ревматизъм* (гр.), *сатиризъм* (от гр.), *сиализъм* (гр.), *синапизъм* (гр.), *страбизъм* (гр.), *травматизъм* (от гр.), *тризъм* (гр.), *фагеденизъм* (от гр.), *фотизъм* (от гр.), *хермафродитизъм* (от гр.), *хидатизъм* (от гр.), *хидраргиризм* (от гр.), *палодизъм* (от лат.), *организъм* (к. лат. от гр.), *ноктамбулизъм* (лат.), *нервизъм* (от лат.), *негативизъм* (от лат.), *маскулизъм* (лат.), *лунатизъм* (от лат.), *инфантилизъм* (от лат.), *ексхибиционизъм* (от лат.), *далтонизъм* (к. лат.), *верилизъм* (лат.), *визионизъм* (от лат.), *бромизъм* (к. лат. от гр.), *ботулизъм* (лат.), *боризъм* (к. лат.), *албинизъм* (от лат.), *алиенизъм* (фр. от лат.), *ерготизъм* (фр.), *кретенизъм* (фр.), *манганизъм* (фр.), *меркуриализъм* (от фр.), *нервозизъм* (фр. от лат.), *сатурнизъм* (фр. от лат.), *сенилизъм* (фр. от лат.), *сомнамбулизъм* (фр. от лат.), *хипнотизъм* (фр. от гр.), *базедовизъм* (от собс.), *мазохизъм* (от собс.), *онанизъм* (от собс.).

6. Спортни термини: *акробатизъм* (гр.), *алпинизъм* (фр. от собс.), *парашутизъм* (фр.), *планеризъм* (от фр.), *туризъм* (фр.), *авиомоделизъм* (лат. фр.), *автомобилизъм* (гр. лат.).

7. Имена, означаващи подход към някаква дейност, метод на работа: *академизъм* (гр.), *дидактизъм* (от гр.), *догматизъм* (от гр.), *историзъм* (от гр.), *историцизъм* (от гр.), *методизъм* (от гр.), *политехнизъм* (гр.), *психологизъм* (гр.), *схематизъм* (от гр.), *максимализъм* (от лат.), *обективизъм* (лат.), *примитивизъм* (от лат.), *традиционализъм* (от лат.), *формализъм* (фр. от лат.), *педантизъм* (фр.), *консерватизъм* (фр. от лат.), *бюрократизъм* (фр.).

8. Имена, отнасящи се до морала и културата на човека: *антропизъм* (от гр.), *аполитизъм* (от гр.), *аристократизъм* (гр.), *героизъм* (гр. през рус.), *егоизъм* (гр.), *ентузиазъм* (гр.), *енциклопедизъм* (гр. през фр.), *еротизъм* (от гр.), *мизонейзъм* (гр.), *патетизъм* (гр.), *практицизъм* (от гр.), *сикофанатизъм* (гр.), *филантропизъм* (гр.), *филателизъм* (гр.), *филетизъм* (гр.), *цинизъм* (гр. през лат.), *аморализъм* (лат.), *вакханализъм* (лат.), *егоцентризъм* (лат.), *езуитизъм* (от лат.), *иморализъм* (от лат.), *индиферентизъм* (от лат.), *колективизъм* (от лат.), *лаксизъм* (от лат.), *либертинизъм* (от лат.), *нудизъм* (лат.), *оптимизъм* (лат.), *рецидивизъм* (от лат.), *ригоризъм* (от лат.), *хуманизъм* (к. лат.), *хуманитаризъм* (от лат.), *долялизъм* (от англ.), *пуриганизъм* (англ. от лат.), *дендизъм* (от англ.), *авантюризм* (фр.), *алкоголизъм* (фр. от араб.), *алтруизъм* (фр. от лат.), *биготизъм* (фр.), *дилетантизъм* (фр.), *егоизъм* (фр. от лат.), *еготизъм* (фр.), *каготизъм* (фр.), *кариеризъм* (от фр.), *обскурантизъм* (фр. от лат.), *паразитизъм* (фр. от гр.), *патриоти-*

зъм (фр. от гр.), *песимизъм* (фр. от лат.), *садизъм* (фр. от собс.), *снобизъм* (фр. от английски), *фаворитизъм* (фр. от лат.), *бандитизъм* (ит.), *вандализъм* (нем.), *канибализъм* (от исп.), *гангстеризъм* (от англ.).

9. Други абстрактни имена на *-ИЗЪМ*: *аморфизъм* (от гр.), *анахронизъм* (гр.), *антагонизъм* (гр.), *гигантизъм* (от гр.), *демонизъм* (от гр.), *диаспазъм* (гр.), *катализъм* (гр.), *кифонизъм* (гр.), *корибантизъм* (гр.), *магизъм* (гр.), *меланизъм* (от гр.), *метахронизъм* (от гр.), *милениризъм* (гр.), *монометализъм* (гр.), *нанизъм* (от гр.), *остракизъм* (гр.), *панхроматизъм* (гр.), *парахронизъм* (гр.), *прохронизъм* (гр.), *синхронизъм* (гр.), *тавтохронизъм* (гр.), *трихронизъм* (гр.), *хаптотропизъм* (гр.), *абсентеизъм* (от лат.), *биметализъм* (лат.), *милениризъм* (лат.), *сциентизъм* (от лат.), *ултраизъм* (от лат.), *униформизъм* (от лат.), *труизъм* (англ.), *журнализъм* (от фр.), *мефитизъм* (фр. от гр.), *мутизъм* (фр. от лат.), *пассеизъм* (от фр.), *пленеризъм* (от фр.), *поантилизъм* (фр.), *сафизъм* (от собс.), *анатокизъм* (гр.), *концентризъм* (лат.), *скаутизъм* (от англ.).

* * *

Първите абстрактни имена на *-ИЗЪМ* са приети като словообразователно неразложими лексикални заемки, например *социализъм* (Ц. в. 1851 г.), *афоризъм* (М., 1868), *спиритуализъм* (М., 1868), и др. Но почти едновременно с тях са приети и думи като *деспотизъм* (М., 1870), *макиавелизъм* (М., 1867), *панелинизъм* (Т., 1864), които от словообразователно гледище имат съвсем ясна структура. На базата на един продължителен процес на заимстване на нови думи се създават условия суфиксът да се осъзнае като регулярен афикс⁹ със свободно значение.¹⁰ С него се образуват словообразователни модели съществителни имена, влизаци в един лексико-граматичен ред. Присъствието на суфикса като структурен елемент е ясно и се осъзнава и без особен анализ на думите.

Гръцки по произход,¹¹ този суфикс пази своя чуждоезиков колорит и по начало се съединява с чуждоезикови основи.

Суфиксът *-ИЗЪМ* е една от морфемите с деривационно значение.¹² Той трансформира вещественото значение на опорната основа и внася допълнителна семантична модификация-абстрактност. Това определя принадлежността му към словообразователното поле¹³ на съществителни имена за действие и състояние, качества и

⁹ З. А. Потиха, Современное русское словообразование, изд. МУ, 1970, с. 18; Н. М. Шанский, Очерки по русскому словообразованию, изд. МУ, 1968, с. 184.

¹⁰ Н. М. Шанский, цит. съч., с. 141.

¹¹ З. А. Потиха, цит. съч., с. 17; Андрейчин, Попов, Иванов, цит. съч., с. 212.

¹² З. А. Потиха, цит. съч., с. 17; Андрейчин, Попов, Иванов, цит. съч., с. 212.

¹³ О. Г. Ревзина, Структура словообразовательных полей в славянских языках, изд. МУ, 1969, с. 10; Назовем словообразовательным полем набор суффиксов, обладающих следующими свойствами: 1. они сообщают производным име

свойства. Суфиксът носи всички присъщи на това поле особености. Словообразователното значение действие — състояние, качество — признак се характеризира с неодушевеност и неразчлененост.¹⁴ Имената, образувани със суфикса -ИЗЪМ, не са маркирани по признака разчлененост, т. е. нямат форма за множествено число.

Словообразователно значение на суфикса—ИЗЪМ	Граматическа категория	Одушевеност — различеност	Неодушевеност — неразчлененост
Качество, свойство, абстрактно действие		героизъм далтонизъм хуманизъм авантюризм алтруизъм	

При някои имена на -ИЗЪМ е маркирана разчлененост. Обикновено те означават овеществени явления. Например: *диалектизъм, провинциализъм, българизъм, русизъм, галицизъм, организъм* и др.

Суфиксът -ИЗЪМ определя и родовата характеристика на абстрактните имена, образувани с него — те са от мъжки род.

За да се даде реална картина за участието на суфикса -ИЗЪМ в словообразователните процеси и мястото му в синхронната система на езика, трябва да се охарактеризира неговата продуктивност.¹⁵ Понятията продуктивност — непродуктивност ще се изяснят успоредно с дистрибуцията на суфикса.

Продуктивността на суфикса може да се обясни, като се разкрие отношението му към кръга от думи, с чиито основи се съединява в процеса на словопроизводството, а това е отношение, което определя и дистрибуцията му.

По отношение на българските основи суфиксът не може да реализира словообразователните си възможности, защото може да ги приложи само към основите на някои собствени имена: *дъновизъм, българизъм, цанковизъм, стамболовизъм*. В български език изобщо са приети абстрактните имена на -ИЗЪМ, а не самият суфикс, но говорещите езика го осъзнават като словообразователна морфема.

нам едно и то же общо словообразователно значение; 2. они сообщают производным именам один и тот же пучок значений определенных грамматических категорий: числа и одушевленности. Тя различава следните словообразователни полета: „поле деятеля, поле действия, (поле отвлеченности) и поле вещи“.

¹⁴ Ревзина, цит. съч., с. 8.
¹⁵ Н. М. Шанский, цит. съч., с. 160.

Суфиксът се присъединява към определен комплект основи от чужд произход. Те се делят на два хоризонтални пласта: 1) субстантивни основи, 2) адиективни основи. Категориалната характеристика на основите определя иналичнето на два словообразователни модела¹⁶ със суфикса *-ИЗЪМ*.

Първият от пластовете има две разновидности:

а) основи на нарицателни съществителни имена:

б) основи на собствени съществителни имена.

Дистрибуцията на суфикса хвърля светлина върху неговата продуктивност. Продуктивността на кой да е суфикс според съветската авторка Ревзина се определя не от възможността да се образуват с него нови думи, а от степента на неговата регулярност, от количеството производни думи, които са образувани с него.¹⁷ В съвременния книжовен български език има един голям масив имена със суфикс *-ИЗЪМ* — около 650. Следователно трябва да го приемем като продуктивен, макар че само някои имена са образувани на българска почва.

Суфиксът *-ИЗЪМ* е носител на единица словообразователно значение — абстрактно съществително име от м. р. Но той изпълнява функцията и на семантически класификатор, защото наред с граматическото значение включва и семантическо. Например семантическото значение „абстрактност“ присъства в думите *идея, воля, риск*, но няма собствен израз и се изразява с една коренна морфема. В думите *педантизъм, деспотизъм, монархизъм* и много други семантическото значение „абстрактност“ има собствен израз. Изразява се чрез суфикса *-ИЗЪМ*, а лексикалното значение се определя от коренните морфемии. Суфиксът *-ИЗЪМ* е траен и сигурен знак за принадлежността на производната дума към полето на абстракцията. Дори ако лексикалното значение на корена е неизвестно, по наличието на суфикса *-ИЗЪМ* дериватът ще бъде отнесен към абстрактните имена. Например *манизъм, корибантизъм, паганизъм* ще отнесем към полето на абстракцията, защото суфиксът означава качество, свойство, признак, действие, мислени отделно от каквито и да е техни носители. И все пак много трудно е да се формулира точно семантическото значение на суфикса *-ИЗЪМ*, защото то е абстракция от много частни значения, реализирани чрез съединяване с произвеждащата основа и осъществявани в словоупотребата. И затова по-долу ще се говори не само за значението на суфикса *-ИЗЪМ*, а за значението, което се създава от съв-

¹⁶ Н. А. Янко-Триницкая, Закономерности связей словообразовательного и лексического значений в производных словах — сб. Развитие современного русского языка, М., 1963, с. 85.

¹⁷ О. Г. Ревзина, цит. съч., с. 91: „... суфикс... может быть связан с очень малым числом производящих основ, но при этом обладать большой способностью к образованию слов. С другой стороны суфикс может не производить больше новых слов, но встречаться в большом числе производных имен.“ Въз основа на това Ревзина говори за формална и качествена продуктивност, с. 91: „Формальной продуктивностью мы называем способность суффикса к образованию новых слов, качественной продуктивностью — массив слов, в которых выступает данный суффикс.“

супността на всички структурни компоненти на производната дума, т. е. за значението на образаца.¹⁸

Според семантиката на произвеждащата основа се обособяват следните образци, всеки от които разкрива едно частно значение в рамките на първия словообразователен модел.

1. 1. Основи на съществителни нарицателни за лица от чужд произход: *аристократ* — *аристократизъм*, *акробат* — *акробатизъм*, *аскет* — *аскетизъм*, *бандит* — *бандитизъм*, *бюрократ* — *бюрократизъм*, *вандал* — *вандализъм*, *герой* — *героизъм*, *деспот* — *деспотизъм*, *гигант* — *гигантизъм*, *денди* — *дендизъм*, *дилетант* — *дилетантизъм*, *езуит* — *езуитизъм*, *елин* — *елинизъм*, *естет* — *естетизъм*, *демократ* — *демократизъм*, *либерал* — *либерализъм*, *филантроп* — *филантропизъм*, *цар* — *царизъм*.

Има ли производните имена преводни еквиваленти в български език? Нека разгледаме някои от тях:

аристократизъм — поведение на аристократ;

аскетизъм — учение на аскет;

бандитизъм — поведение на бандит;

героизъм — проява на герой;

деспотизъм — управление на деспот.

Значението на производните имена се предава на български език чрез предложно именно съчетание.¹⁹ Първата част на конструкцията — „поведение“, „учение“, „проява“, „управление“ — означава абстрактно действие и има аналогична функция с функцията на суфикса. Втората част е съществително име, което съдържа произвеждащата основа и е опора на производната основа.

„Това постоянно семантическо съотношение между основата и суфикса, което е характерно за производните имена на различните словообразователни полета, наричаме семантическа схема на производното име.“²⁰

Следователно семантическата схема на разгледаните абстрактни имена с *-ИЗЪМ* се изразява с предложно именно съчетание.

1. 2а. Основи на абстрактни съществителни на *-ИЯ* от чужд произход: *академия* — *академизъм*, *енциклопедия* — *енциклопедизъм*, *история* — *историзъм*, *психология* — *психологизъм*, *социология* — *социологизъм*, *химия* — *химизъм*, *филателия* — *филателизъм*, *утопия* — *утопизъм*. Семантическата схема на производното име е изразена с атрибутивно словосъчетание²¹:

академизъм — академичен подход;

историзъм — исторически подход;

психологизъм — психологически подход;

социологизъм — социологически подход.

¹⁸ Н. А. Янко-Триницкая, Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах, сб. Развитие современного русского языка, М., 1963, с. 86: „Образец това е структурна схема на производните думи с указание за афиксите и за семантиката на произвеждащата основа.“

¹⁹ К. Попов, Съвременен български език — синтаксис, С., 1962 г., с. 37

²⁰ Ревзина, цит. съч., с. 41.

²¹ К. Попов, цит. съч., с. 37.

В атрибутивното съчетание първата, зависимата част сочи произвеждащата основа, а втората приема функцията на суфикса и означава подход към вид дейност или явление.

1. 2б. Основи на абстрактни съществителни имена без суфикс от чужд произход: *жаргон* — *жаргонизъм*, *метод* — *методизъм*, *паралел* — *паралелизъм*, *рахит* — *рахитизъм*, *ревани* — *реванизъм*, *рецидив* — *рецидивизъм*, *терор* — *тероризъм*, *колектив* — *колективизъм*, *диалект* — *диалектизъм*, *парадокс* — *парадоксизъм*, *фетиш* — *фетишизъм* и др.

Семантичката схема на производното име и в този случай е предложно именно словосъчетание:

жаргонизъм — принадлежност към жаргон;

рахитизъм — признаци на рахит;

реванизъм — политика на реванш;

рецидивизъм — проява на рецидив.

Първата част на словосъчетанието означава качество, признак, резултат от действие и изпълнява функцията на суфикса, а втората — на основата на производното име.

1. 3. Основи на съществителни нарицателни от чужд произход с конкретно значение, назоваващи вещества: *кокаин* — *кокаинизъм*, *морфин* — *морфинизъм*, *алкохол* — *алкоголизъм*.

Семантичката схема на производното име е съчетание, структурно съвпадащо със схемата на производното име от предходния модел: *кокаинизъм* — страст към кокаина;

морфинизъм — страст към морфина;

алкоголизъм — страст към алкохола.

1. 4. Основи на съществителни собствени имена от чужд и домашен произход: *епикуреизъм*, *ленинизъм*, *марксизъм*, *махизъм*, *питагореизъм*, *платонизъм*, *спинозизъм*, *толстоизъм*, *хитлеризъм*, *ционизъм*, *цанковизъм*, *гандизъм*, *дъновизъм*, *калвинизъм*, *вайсманизъм*, *дарвинизъм*, *ламаркизъм*, *менделизъм*, *морганизъм* и мн. др.:

епикуреизъм — учението на Епикур;

питагореизъм — учението на Питагор;

цанковизъм — учението на Цанков;

гандизъм — движението на Махатма Ганди.

Семантичката схема на производното име е изразена чрез именно словосъчетание, чиято първа част означава абстрактно действие, а втората е собствено име, което служи за основа на производното име.

Анализираните примери доказват, че суфиксът *-ИЗЪМ* има класифицираща функция, защото „из одного существительного создается другое с другим значением — но в пределах класса существительных“²². Суфиксът е и транспониращ, „переводящим слова из одной части речи, а именно из прилагательных в другую — при

²² 23 И. И. Ревзин. —ИЗМ и —ISMUS пример материалното тождество при функционално различие), сб. Фонетика, фонология, граматика, М., 1971, с. 269.

полном сохранением семантики⁴²³. Именно тази транспонираща функция на *-ИЗЪМ* определя наличието на втори словообразователен модел, при който произвеждащата основа е основа на прилагателно име от чужд произход.

Транспониращата функция на суфикса се реализира при прилагателни имена от чужд произход със суфиксите *АЛ-ЕН*, *АР-ЕН*, *ИВ-ЕН*, *ИЧ-ЕН*, например:

аполитичен — аполитизъм	
регионален — регионализъм	примитивен — примитивизъм
максимален — максимализъм	натуралистичен — натурализъм
провинциален — провинциализъм	ултимативен — ултиматизъм
релативен — релативизъм	утилитарен — утилитаризъм
субективен — субективизъм	функционален — функционализъм
универсален — универсализъм	феноменален — феноменализъм
тоталитарен — тоталитаризъм	консервативен — консерватизъм

Семантиката на прилагателното име се е запазила и я откриваме в основата на производното абстрактно съществително име.

Примери от типа *универсализъм в производството*, *максимализъм в изискванията*, *провинциализъм в речта*, *натурализъм в литературата*, които могат да се трансформират съответно *универсално производство*, *максимални изисквания*, *провинциална реч*, *натуралистична литература* потвърждават, че съществува втори словообразователен модел със суфикса *-ИЗЪМ*.

Съществителни имена от този модел не са отбелязани в граматиката. Такъв модел обаче е напълно реален. Това се потвърждава както от семантиката, така и от структурата им. В някои от посочените примери дериватът не може да се съпостави с другите съществителни думи освен с прилагателното. (Например: *регионализъм*, *тоталитаризъм*). В някои случаи дериватът може да се съпостави с абстрактно съществително име на *-ОСТ* (например: *универсалност — универсализъм*, *примитивност — примитивизъм*, *натуралистичност — натурализъм*) и тогава възниква въпросът за хронологията на тяхното образуване. Отговор може да се потърси в семантичката схема на производното име:

универсализъм — универсалност в дейността;

примитивизъм — примитивност в подхода;

натурализъм — натуралистичен подход.

В случаите, когато схемата на производното име е изразена с предложно именно словосъчетание, можем да предположим, че абстрактното име на *-ОСТ* предхожда това на *-ИЗЪМ*.

Когато схемата на производното име е изразена с атрибутивно словосъчетание явно абстрактното съществително на *-ИЗЪМ* произлиза непосредствено от прилагателното, а със суфикса *-ОСТ* съществува само потенциална възможност да се образува дума.

⁴²³ И. И. Ревзин. —ИЗМ и —ИЗМУ (пример материалното тождество при функционално различие), сб. Фонетика, фонология, граматика, М., 1971, с. 269.

Дериватите *максимализъм*, *провинциализъм* могат да се съотнесат към съществителните имена *максимум* и *провинция*, но семантически и структурно те стоят по-близо до прилагателните имена: *максимален* и *провинциален*. Следователно веригата има следния вид: *максимум* — *максимален* — *максимализъм*; *провинция* — *провинциален* — *провинциализъм*.

Думите на *-ИЗЪМ*, произлезли от прилагателни имена, са все още малко. Вероятно този модел не се е оформил окончателно и това създава трудности при дешифриране на производните.

Ревзина стига до заключението, че „схеми на производни имена се построяват само за образуваните от прилагателни и глаголи“²⁴. Нейното заключение обаче е направено на основата на анализиран езиков материал от славянските езици, а резгледаните тук модели абстрактни съществителни на *-ИЗЪМ* принадлежат към международната лексика. Имената на *-ИЗЪМ* са образувани от съществителни нарицателни за лица, от съществителни абстрактни без наставка и с наставка *-ИЯ* все от чужд произход. И, както показва анализът, може да се определи тяхната семантическа схема. Нещо повече — семантическата схема на производните имена, образувани от основите на съществителни, е по-ясна от тази на производните имена, образувани от основи на прилагателни. Истина е обаче, че семантическата схема не покрива всички производни и не позволява да се определи схемата на производното име във всеки отделен случай. В т. 1.1, 1.26, 1.3 и 1.4 значението на производното е изцяло равно на значението на съставлящите части. По отношение на тези именно основи суфиксът *-ИЗЪМ* е най-продуктивен. Следователно установяваме зависимост между продуктивността на суфикса и съответствието на значението на производното име със значението на схемата. Но когато суфиксът е по-малко продуктивен (например по отношение на прилагателните имена), тогава значението на производното не може да се извлече изцяло от значението на съставлящите го елементи.

Суфиксът *-ИЗЪМ* е суфикс с денотативно значение,²⁵ т. е. той указва на клас обекти, назовани с производните имена, но не разкрива никаква емоционална оценка.

Фонетичен вариант²⁶ на суфикса *-ИЗЪМ* е *-АЗЪМ*. Той присъствува в следните съществителни имена: *ентузиазъм*, *диаспазъм*, *графоспазъм*, *психазъм*, *маразъм*, *миазъм*, *оргазъм*, *плеоназъм*, *сарказъм* и *хилиазъм*. Двете форми се различават само по своя фонемен състав. По значение са тъждествени.

Към словообразователното поле за качества и свойства в съвременния български език принадлежат и суфиксите *-ОСТ*, *-СТВО* и *-ЩИНА*, които са от славянски произход. Те са съвършено самостоятелни морфемни, но общото им значение, съпоставено помежду си и със суфикса *-ИЗЪМ*, е признак за суфиксална синонимия.

²⁴ Ревзина, цит. съч., с. 46.

²⁵ О. Г. Ревзина, цит. съч., с. 19.

²⁶ З. А. Потиха, цит. съч., с. 51.

Суфиксите *-ОСТ*, *-СТВО* и *-ЩИНА* са също регулярни афикси със свое деривационно значение, но се отличават от *-ИЗЪМ* по своята дистрибуция. Те се съединяват предимно с основи от славянски произход, например: *величество*, *качество*, *зверство*, *убийство*, *злодейство*, *пиянство*, *жалост*, *сигурност*, *строгост*, *човеци* на и др.

Само 7,8% от чуждите основи, които са периметър на суфикса *-ИЗЪМ*, се свързват с тези славянски суфикси, т. е. самостоятелни лексикални единици са образувани със суфиксите *-ОСТ*, *-СТВО* и *-ЩИНА* само от основите на 51 от наблюдаваните общо 653 абстрактни съществителни имена на *-ИЗЪМ*.

Дериватите на *-СТВО* и *-ОСТ*, с които се назовават религиозни учения и секти или се отнасят до морала, културата, здравето, методите на работа на човека, са синоними на имената с *-ИЗЪМ*; *пуританство* — *пуританизъм*, *протестанство* — *протестантизъм*, *обскуранство* — *обскурантизъм*, *месианство* — *месианизъм*, *манихейство* — *манихеизъм*, *католичество* — *католицизъм*, *канибалство* — *канибализъм*, *исихазство* — *исихазъм*, *идиотство* — *идиотизъм*, *еретичество* — *еретизъм*, *епикурейство* — *епикуреизъм*, *езуитство* — *езуитизъм*, *дилетанство* — *дилетантизъм*, *геройство* — *героизъм*, *аполитичност* — *аполитизъм*, *демоничност* — *демонизъм*, *индиферентност* — *индиферентизъм*, *инфантилност* — *инфантилизъм*, *консервативност* — *консерватизъм*, *лоялност* — *лоялизъм*, *патетичност* — *патетизъм*, *педантичност* — *педантизъм*.

Тези думи-синоними се различават по сферата на своята употреба. Суфиксът *-ИЗЪМ* предава по-висока степен абстрактност и лексемите, образувани с него, обслужват преди всичко научния стил.

Някои деривати на *-ОСТ* и *-СТВО* са синоними на сродните деривати с *-ИЗЪМ*, но само с едно от значенията си (*варварство*, *формалност*, *утилитарност*, *универсалност*, *субективност*, *прозаичност*, *примитивност*, *колективност*, *динамичност*), а други са различни по значение от съответните имена на *-ИЗЪМ* (*деспотство*, *мъншество*, *феноменалност*, *фаталност*, *трагичност*, *скептичност*, *сантименталност*, *релативност*, *парадоксалност*, *обективност*, *негативност*, *демократичност*, *вулгарност*, *вокалност*).

Явно е, че няма предпоставки за борба между суфикса *-ИЗЪМ* и суфиксите *-ОСТ* и *-СТВО*, защото тяхната производствена база е различна, а и лексемите на *-ИЗЪМ* не са се настанили вместо лексеми, образувани със славянските суфикси. Дериватите на *-ИЗЪМ*, *-ОСТ* и *-СТВО* са самостоятелни и равноправни лексикални единици, които се използват диференцирано, съобразно спецификата на колективните стилове на книжовния език.

Суфиксите *-ОСТ* и *-СТВО* са неутрални, денотативни, както и суфикса *-ИЗЪМ*. Суфиксът *-ЩИНА* обаче има квалификативно значение. С него са образувани следните пет абстрактни имена, синоними на имена с *-ИЗЪМ*: *езуитщина*, *идиотщина*, *вандалищина*, *папищина*, *варварщина*. Съпоставени с имената на *-ИЗЪМ* и *-СТВО*,

веднага се открива квалификативното значение на суфикса:

вандализъм — вандалство — вандалщина

варваризъм — варварство — варварщина

езуитизъм — езуитство — езуитщина

идиотизъм — идиотство — идиотщина

папизъм — папство — папщина.

Този суфикс определя принадлежността на производното име към полето на абстракцията и успоредно с това разкрива субективна оценка, която приема различни значения — увеличителност, умалителност, презрение, снисхождение. Субективната оценка остава встрани въпроса за истинските качества на денотата. Тя го представя такъв, какъвто го вижда говорещият. Например: *езуитизъм*, *папизъм*, *вандализъм* звучат неутрално и доколкото съдържат оценка, тя произлиза от произвеждащата основа, а не от суфикса, но *езуитщина*, *папщина*, *вандалищина* разкриват активното отношение на говорещия към тези явления, и то чрез суфикса. Този факт изключва възможността за вазимозамяна между суфиксите *-ИЗЪМ* и *-ЩИНА*.

* * *

Лексиката на *-ИЗЪМ* поради своя терминологичен характер е необходима за съвременния български книжовен език. Сферата на нейната употреба непрекъснато се разширява и днес тя се използва в почти **всички специални стилове**. Докато в етимологичния и правописен речник на българския книжовен език от проф. Ст. Младенов (1941) са маркирани 93 лексеми на *-ИЗЪМ*, в третия том на Речник на съвременния български книжовен език (1953) — 223, в Български тълковен речник (1963) — 279, в Речника на чуждите думи в българския език те са 653. Явно масивът от думи на *-ИЗЪМ* се увеличава. Би трябвало да се очаква, че това е станало по пътя на словообразуването, тъй като във всеки език основната маса нови думи се създава именно чрез съединяване на словообразователните афикси с произвеждащи основи. Но „словообразуването не е стихийен процес, при който произволно всяка произвеждаща основа може да се съединява с всеки суфикс. Законите на вътрешното развитие на езика поставят граници и определят условията и правилата за свързване на морфемите, изключвайки по този начин нетърпимите за фонетико-морфологичната система и семантическа природа на езика новообразования.“²¹

Именно по силата на вътрешните закони на развитие на езика суфиксът *-ИЗЪМ* остава индиферентен към българските основи и почти не участва в словопроизводството. И ако все пак с него се образувани думи на българска почва, то те са с основи от чужд произход и имат значение, несвойствено за езика, или са синоними на думи със славянски суфикс (*християнизъм* — *християнство*). Необходимостта да се назовават нови понятия и явления в

²¹ Albert Bartoszewicz Суфиксальное словообразование существительных в русском языке в новейшей эпохи. Познан, 1970 г.

обществено-политическия живот, във философията и частните науки налага заемането на лексика със суфикса *-ИЗЪМ*. Размяната на научна информация в широки интернационални рамки съдейства за заемане на научна терминология изобщо и в частност за заемане терминология на *-ИЗЪМ*.

Непрекъснатият приток на абстрактни съществителни с този суфикс в български език може да се обясни с потребността от смислово наситени и съдържателни думи, назоваващи най-разнообразни отвлечени признаци, свойства, склонности, качества, учения, обществено-политически и научни направления, свързани с широк кръг явления от обкръжаващата ни действителност.

Някои от приетите термини на *-ИЗЪМ* още не са отразени в речника за чужди думи. Например: *децизионизъм* (някои философи-идеалисти обявяват всяка философия за *децизионизъм* — „Материя и съзнание“, стр. 87.); *трансформационализъм* (На критика са положени основните разновидности на лингвистическата философия: логическият атомизъм, логическият позитивизъм, лингвистическият *трансформационализъм* — сп. Мл., кн. 1, 1971 г., стр. 71.); *хипогонадизъм* (Недостигът на елемента цинк в храната дава като отражение забавяне на растежа, *хипогонадизъм* и съхота на кожата — в. Ор., бр. 19, 1972., стр. 9.).

Други заети термини са вече маркирани в третото преработено издание на Речника за чужди думи от 1970 г. Примери: *ташизъм* (Смяната на едно течение с друго се извършва необикновено бързо: футуризм, пуризм, *ташизъм*, „живопис на действието“ — сп. Мл., бр. 9, 1971 г., с. 44.); *евдемонизъм*, *хедонизъм* (Към него се отнася *хедонизмът* на Аристотел, *евдемонизмът* на Епикур — сп. Мл., бр. 1, 1971 г., с. 45.); *гигантизъм* (*Гигантизмът* — лоша игра на природата — сп. Пар., 1972 г., бр. 9; *Гигантизмът* и диверсията; Ние — заяви Вили Дауме — ще се противопоставим на *гигантизма*, характерен за последните игри в Токио и Мексико: Нещо повече — по своя *гигантизъм* игрите на XX олимпиада бият всички досегашни рекорди — в. Ан., 4. VIII. 1972 г.); *мутуализъм* (Съжителство на два организма, при което те извличат взаимна полза, се нарича на научен език *мутуализъм* — сп. Кос., бр. 2, 1971 г.).

Следователно увеличаването на относителния дял на абстрактните съществителни с *-ИЗЪМ* в именната система на българския език става за сметка на заетата по силата на обществената необходимост лексика.

В масива от думи на *-ИЗЪМ* има и такива, които са създадени от носители на български език и се употребяват в устната и писмената реч. Например: Променилата се стопанско-политическа ситуация в страната обуслови прехода на Голбрейт (редом със засиления му *апологетизъм*) към частично критическо отношение — сп. Мл., бр. 11, 1971 г.; Политиката на насилие и *гангстеризъм* все повече се налага — сп. Мл., бр. 2, 1971 г.; Това е един връх, морална отплата за труда, защото духът и идеята на *олимпизма* са най-висша форма на изява и удовлетворение — в. Пг., бр. 20,

1972 г.; *Олимпизмът* е издигането на спорта и физическите упражнения до равнището на система на физическото възпитание; Реализация на олимпизма — в. Ан., 4. VIII. 1972 г.: . . . държавния правов ред на *християнизма*. . . из предаването „Нашата българска гордост“ по радио София, 15. IV. 1972 г., Голбрейт изпаднал в плен на *техницизма* — сп. Мл., бр. 12, 1971 г.; В идеологическата борба няма място за *неутрализъм* и компромис — в. ОФ, бр. 7851, 1969 г.; Васил Коларов заклеми левосектантството като „резултат на дребнобуржоазен натиск върху партията, дребнобуржоазния „революционизъм“, който изолира партията от пролетарията — в. Р. д., 23. I. 1953 г.

Употребените в цитираните изречения лексеми на *-ИЗЪМ* са образувани по следните модели:

1) от субстантивни основи

2) от адиективни основи — все от чужд произход

1. а. от съществителни абстрактни:

техника — техницизъм

християнство — християнизъм

олимпиада — олимпизъм

1. б. от съществителни за лица:

гангстер — гангстеризъм

апологет — апологетизъм

3) от прилагателни имена:

неутрален — неутрализъм

професионален — професионализъм

революционен — революционизъм.

Дали тези думи са неологизми? Ако приемем определението на Ер. Ханпира „неологизм — это новое слово языка, это факт языка“²⁸, то някои от посочените думи не ще можем да присметем за неологизми. Такива са *християнизъм*, *олимпизъм*, *революционизъм*. Те са по-скоро факт на речта и са създадени за определения случай на общуване. Макар че са образувани по модел на високо продуктивност, тяхното значение е окказионално. Следователно това е проява на категорията окказионалност²⁹ и тези думи са семантически окказионализми.

Не са неологизми и лексемите *техницизъм*, *гангстеризъм*, *апологетизъм*, *неутрализъм*, *професионализъм*, защото като структура те са познати и известни. Макар и да се употребяват в публицистиката, те не са станали езикови единици, но предпоставки за това съществуват: позната структура, ясно лексикално значение. Следователно според терминологията на Ханпира това са потенциални думи.³⁰

²⁸ Эр. Ханпира, Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании, сб. Развитие словообразования современного русского языка, М., 1966 г., с. 154.

²⁹ Эр. Ханпира, цит. съч., с. 166: „Существует еще и категория окказиональности. Ее проявления — это и окказиональные слова, и окказиональные формы слов, и окказиональные значения слов.“

³⁰ Эр. Ханпира, цит. съч., с. 154.

Всички лексеми на **-ИЗЪМ** в български език — и приетите, и създадените на българска почва — се употребяват много активно. В това отношение публицистиката играе най-голяма роля. „В системата на стиловете на литературния език се наблюдава нарастване на значението на публицистичния стил и все по-голямото му влияние върху другите стилове.“³¹ В резултат на този процес най-голяма е фреквентността на обществено-политическата лексика: *империализъм, изолационизъм, капитализъм, колониализъм, маоизъм, милитаризъм, нацизъм, национализъм, расизъм, реваншизъм, социализъм, фашизъм, ционизъм, шовинизъм*. С тази лексика се извършват интересни семантични процеси, които са предизвикани както от вътрешни (езикови), така и от извънезикови причини. Вътрешните (езикови) причини предизвикват промяна в семантичния обем на думата — отмиране на някои значения, поява на ново, замяна на едно с друго. Цитираните лексеми, поставени в различни езикови ситуации, добиват разнообразни нюанси в значението си. Нека съсредоточим вниманието си върху значението на лексемите *империализъм, национализъм* и *социализъм*.

Тяхното значение може да се разкрие детайлно само в контекста, защото според Витгенщайн „только в контексте предложения имя обладает значением“³². Значението се разглежда като отношение и не се отъждествява нито с понятието, нито с предмета, нито с каквато и да е друга същност.³³

От психологическа или психолингвистическа позиция значението на коя да е дума не е нещо замръзнало, постоянно. То не е система или съвкупност от дадености, а динамическо единство, система от операции, система от действия. Съветският лингвист А. А. Леонтиев определя по следния начин значението и неговата психологическа структура: „Психологическая структура значения определяется системой соотносительности и противопоставления слов в процессе их употребления в деятельности, а не в процессе их сопоставления как единиц лексикон.“³⁴ Значението на думата не само се реализира, но се и определя от конкретната речева ситуация. А. А. Брудный говори за две семантически състояния на думата³⁵: системно и ситуативно. В речника за чужди думи³⁶ лексемата *империализъм* е маркирана с три значения: 1. Монополистически стадий в развитието на капитализма, който представя неговата висша и последна фаза и се явява навечерие на социалисти-

³¹ А. И. Горшков, История русского литературного языка, М., 1965 г. с. 184.

³² Л. Витгенштейн, Логико-философский трактат, М., 1958.

³³ Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, сб. Проблемы структурной лингвистики, М., 1963, с. 105.

³⁴ А. А. Леонтиев, Психологическая структура значения, сб. Семантическая структура слова, М., 1971, с. 11.

³⁵ А. А. Брудный, Значения слова и психологии противопоставлений, сб. Семантическая структура слова, М., 1971, с. 20.

³⁶ Ал. Милев и др., Речник за чужди думи, трето преработено издание, С., 1970 г.

Ческите революции, 2. Грабителска външна политика. 3. Стремеж да се владеят чужди страни и народи. Значението в речника е определено съобразно нейното системно семантическо състояние. Наблюдавано обаче в ситуативно състояние, то разкрива разнообразни нюанси. В някои случаи лексемата назовава конкретно монополистическия стадий в развитието на капитализма. Например: Ленин показва същността, основните черти и законите на развитие на висшия стадий на капитализма — *империализма* (в. Р. д., 23. I. 1953 г.). Този принцип се явява отражение и идеализация на експлоататорските обществени отношения, особено на капиталистическия обществен строй и неговия висш стадий — *империализма* (сп. Мл., бр. 1, 1971 г.). В други езикови ситуации същата лексема има по-генерализиращо значение: Например: Младешта обвинява *империализма*: (сп. Мл., бр. 8, 1971 г.): Ние очакваме по-тясно обединение на социалистическите държави, което е от жизнено значение за победата над *империализма* (в. ОФ, 16. IV. 1972 г.); Китайското ръководство само говори за борба срещу *империализма*, но на практика то пряко или косвено му помага (в. Р. д., 1. II. 1972 г.); БРСДП (т. с.) не разбираше по ленински характера на *империализма* (в. Р. д., 27. IV. 1959 г.). В цитираните изречения е трудно значението на лексемата империализъм да се сведе до едно от посочените в речника. Може би тя означава едновременно и трите.

При други речевни ситуации нейният семантичен обем се мени. В основата на този процес стоят формално-логическите закономерности на мисленето, отношенията между понятията.³⁷ Едно от възможните отношения на понятията е контрадикторното отношение, което лежи в основата на антонимията. В речта антонимите се заменят или противопоставят един на друг само вътре в по-голямо цяло (словосъчетание, изречение). Езикова практика предлага примери, когато лексемата *империализъм* е противопоставена в изречение на лексемите *мир*, *демокрация*, *социализъм*, *болшевизъм*. Например: Разделението върви и ще върви не по географска линия, не териториално — Изток — Запад, — а по това, кой е за *мира* и *демокрацията* и кой е за *империализма* и нова световна война (Полит. отчет на Г. Димитров пред Втория конгрес на ОФ — в. ОФ, 9. II. 1948 г.): Едва ли може да се посочи по-чудесен пример за обединени усилия в борбата против *империализма*, за истинска *демокрация* (сп. Мл., бр. 4, 1971 г.); Краят на света за *империализма* — това е опасността от „*болшевизма*“ (в. ОФ, 14. II. 1948 г.); Укрепването на многонационалната държава на трудещите се има огромно значение за общото настъпление на революционните сили за завоюването на нови победи в битката срещу *империализма*, за *социализъм* (в. Р. д., 7. VII. 1972 г.); Срещу *империализма* се изправя от ден на ден все по-могъщ лагерът

³⁷ Р. А. Будагов, К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике, Изд. АНСССР, ОЛЯ, 1951, вып. 2, с. 112.

на *мира, демокрацията и социализма* (в. ОФ, 9. II. 1948 г.); Както се вижда от примерите, *империализъм* се противопоставя на посочените лексеми едновременно и поотделно. В първия пример са противопоставени *„мирът и демокрацията“* на *„империализма и новата световна война“*. *Война* е антоним на *мир*. Следователно антоним на *империализъм* е *демокрация*. Като антоним на *империализъм* застават поотделно *демокрация, болшевизъм, социализъм*. Следователно *империализъм* не е *демокрация*, не е *болшевизъм*, не е *социализъм*. Аналогично е ситуативното състояние на *империализъм* и в следващите три изречения. Такова контрадикторно отношение стеснява семантичния обем на лексемата *империализъм*. Но в следващото изречение същата лексема е противопоставена едновременно на лексемите — *мир, демокрация и социализъм*. В този случай семантичната натовареност се увеличава в резултат на разширяване обсега на контрадикцията.

Между понятията може да съществува и отношение на равнозначност, което стои в основата на лексико-семантичката синонимия. Не са изолирани случаите, когато ситуативното семантическо състояние на лексемата *империализъм* се определя именно от синонимията. Синонимичната замяна обикновено става чрез заместване на думата със словосъчетание. Например като синоними на *империализъм* се употребяват атрибутивните словосъчетания³⁸ *„чуждестранни завоеватели“* (Тази победа е резултат на неговата 70-годишна борба против *чуждестранните завоеватели*, против *империализма* — в. З. з., 25. VI. 1956 г.), *политика на експлоатация, потисничество и репресии*. (Младите хора водят под различни форми и при различни условия борбата против един общ враг — *империализма* и неговата *политика на експлоатация, потисничество и репресии* — сп. Мл., бр. 12, 1971 г.). Тези синонимни изрази свеждат значението на *империализъм* до „грабителска външна политика с цел да се владеят чужди страни и народи“.

Лексемата *империализъм* се среща и в подчинителни атрибутивни словосъчетания.³⁹ Обикновено подчинената част е относително прилагателно име, което стеснява обема на денотата *империализъм*, тъй като сочи една негова разновидност като обществен строй съобразно националните условия. Например: *Корените на ОФ са свързани с движение за дружба със СССР и другите демократични народи против усилващата се зависимост на България от германския империализъм* (в. ОФ, бр. 1049, 1948 г.); *Във връзка с това на германския империализъм бе оказана мощна подкрепа от страна на САЩ* (в. ОФ, бр. 1056, 1948 г.); *Американският империализъм е най-реакционната и тъмна сила, жандарм и душител на свободата на народите* (в. Р. д., 23. I. 1953 г.); *Истинското лице на американския империализъм без маска — това е ограбване на народите, война, убийства, шпионаж* (в. Р. д., 23. I. 1959 г.); *Сега пипалата на американския империализъм*

³⁸ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, с. 37, С., 1962 г.

³⁹ К. Попов, цит. съч., с. 37.

юпипват всяка точка на земното кълбо (в. ОФ, 20. X. 1962 г.); Всичко това е необходимо на Бжежински, за да завърши апотеоза на *американския империализъм*, (сп. Мл., бр. 7, 1971 г.). Относителните прилагателни *германския*, *американския* превръщат понятието от родово във видово.

Интерес представляват и синтагматическите връзки на лексемата *империализъм*. Наблюдението в това отношение довежда до извода, че обикновено се съчетава с абстрактни имена. Например: *политическата философия на империализма*; *агресивна и експлоататорска същност на империализма*; *битката срещу империализма*; *борбата срещу империализма*; *характера на империализма*; *позициите на световния империализъм*; *апотеоз на американския империализъм*.

И така лексемата *империализъм* участва най-активно в езиковата практика, разкривайки разнообразие в семантиката в зависимост от конкретната речева ситуация. Нейното семантическо съдържание в някои случаи се определя не само от това, какво означава, но и на какво се противопоставя.

Употребата на лексемата *национализъм* бележи една тенденция към стесняване на нейния семантичен обем. В Речника за чужди думи (1970 г.) са посочени следните значения: 1. Буржоазна идеология и политика, която поставя своята нация в привилегировано положение, разпалва националната вражда и потиска другите народи. 2. Стремение към национална независимост на колониалните и зависими страни. В Български тълковен речник (1963 г.) се сочи само първото значение, а и езиковата практика го утвърждава. Например: *Масовите организации подпомагат работата на партията за пълното изкореняване на каквито и да било остатъци на национализма* (в. ОФ, 11. XI. 1962 г.); *Бившето републиканско младежко ръководство със своите опортюнистични позиции е подпомагало разпространението на национализма* (в. Р. д., 8. I. 1972 г.).

В някои случаи ситуативното семантическо състояние на лексемата *национализъм* насочва към значението „идейна основа на антисъветизма, антикомунизма, ревизионизма“. Например: *Интересите на революционните и освободителните сили изискват по-нататъшно разгръщане на борбата на комунистите срещу антисъветизма, антикомунизма, десния и „левия“ ревизионизъм, които залагат предимно върху национализма* (в. Р. д., 7. VII, 1972 г.): *Десните и левите ревизионисти се опитват да използват национализма и антисъветизма, за да подкопават единството на революционните сили* (в. Р. д., 7. VII. 1972 г.). Такива речеве ситуации предават по-специализирано значение на лексемата *национализъм*.

Тази лексема има друг семантичен нюанс, когато е в състава на подчинително атрибутивно словосъчетание. Подчинена част в такова съчетание обикновено е относително прилагателно *буржоазен*, което се явява релевантен компонент, стесняващ обема на понятието — денотат, и го превръща от родово във видово. Напри-

тер: В. Коларов показва, че главната опасност за независимостта на нашата страна и за социалистическото строителство е *буржоазният национализъм* (в. Р. д., 23. I. 1953 г.); Димитров — интернационалист и противник на *буржоазния национализъм*, посочи необходимостта от защита на истинските интереси на нацията и предупреди за опасността от *националния нихилизъм* (в. ОФ, 16. VI. 1972 г.); Последователната и непримирима борба срещу идеологията на *буржоазния национализъм* има огромно значение за цялото международно революционно движение (в. Р. д., 7. VII. 1972 г.). В такъв случай трябва да се предполага съществуването на „друг“ национализъм като видово понятие. Вероятно такова видово понятие се има пред вид, когато в речника за чужди думи се маркира второто значение на *национализъм*. Езиковата практика обаче не предлага конкретен материал.

Интересни семантически процеси се извършват и с лексемата *социализъм*. В системно семантическо състояние в Речника за чужди думи (1970 г.) тя е маркирана с три значения. Значението „първа фаза или степен на комунистическата общественно-икономическа формация“ се реализира често в езикова ситуация. Например: За пръв път в историята бе създаден най-прогресивният и най-справедлив обществен строй — *социализмът* (в. З. з., 13. IV. 1956 г.); Предстои постепенна „трансформация“ на капитализма в *социализъм* (сп. Мл., бр. 2, 1971 г.); Поставена в служба на *социализма* и комунизма, съединена с несравнимите предимства на новия строй, научно-техническата революция създава предпоставки за изграждането на коренно нова форма на цивилизация (в. Р. д., 3. VII. 1972 г.); Двете страни изразяват братска солидарност с Корейската народнодемократична република, която изгражда *социализма* (в. Р. д., 6. VII. 1972 г.).

Развитието на производителните сили доведе до нов етап в развитието на социалистическото общество. Това е една извънезикована причина, която предизвиква лексикални и семантични промени в езика. Новото явление извиква на живот ново понятие, а то от своя страна — нова лингвистическа форма. В случая база е лексемата *социализъм*, която става главна част в подчинително атрибутивно словосъчетание. Подчинена част обикновено са причастията *зрял* и *развит*. Например: Голямо внимание заслужава механизмът на действието и формите на диалектическите закони при построяването на *зрелия социализъм* (в. Р. д., 3. VII. 1972 г.); *Развитият социализъм* следователно е такова общество, при което са осигурени високо развити производителни сили (сп. Мл., бр. 8. 1971 г.).

Компонентите *развитият* и *зрелият* трябва да се разглеждат като релевантни в дадената езикова ситуация, тъй като новото понятие не е адекватно, а е видово по отношение на депотата. Видово понятие със същото съдържание, но разкрито по описателен начин означава и атрибутивното словосъчетание „*развито социалистическо общество*“. Например: Връзката между философията и политика-

та се усложнява и става все по-динамична особено в прехода към развито социалистическо общество (в. Р. д., 3. VII. 1972 г.).

В речева ситуация лексемата социализъм добива и по-обобщено значение. Например: *Социализмът* е на прага на много страни и народи (сп. Мл., бр. 1, 1971 г.); *Социализмът* е гигантска крачка по пътя на социалната справедливост (сп. Мл., бр. 4, 1971 г.); Без пълна самостоятелност младежта не ще може да се подготви, за да води социализма напред — Ленин (сп. Мл., бр. 6, 1971 г.). В тези случаи не може да се разграничи точно какво е значението на лексемата социализъм — дали с нея е назван общественият строй, или учението за този строй. В значението си „учение за общественения и държавен строй, при който е установена диктатурата на пролетариата“ (Речник за чужди думи, 1970 г., с. 679), лексемата социализъм се явява синоним на лексемите ленинизъм и марксизъм-ленинизъм и те са изцяло поели функциите ѝ. Например: Идеите на ленинизма проникват в най-отдалечените кътчета на земното кълбо (Р. д., 23. I. 1953 г.); БКП, въоръжена с марксизма-ленинизма, стана изразител и защитник на интересите на народа (в. 3. з., 2. VI. 1956 г.); Петдесетгодишнината от създаването на СССР ще бъде чествувана в Монголия като тържество на идеите на марксизма-ленинизма (Р. д., 7. VII. 1972 г.). В езиковата практика вместо лексемите социализъм, ленинизъм, марксизъм-ленинизъм се използва в някои случаи подчинителното атрибутивно словосъчетание „марксистко-ленинско учение“. Пример: *Марксистко-ленинското учение* се овладява не като сбор от застинали канони, а като творческо ръководство за действие в борбата за изграждане на социализма и комунизма (сп. Мл., бр. 4, 1971 г.).

Със значението „название на различни дребнобуржоазни и буржоазни учения за преустройство на капиталистическия строй“ лексемата социализъм не се употребява в езиковата практика. Известно е атрибутивното словосъчетание „утопически социализъм“, което е видово понятие по отношение на социализъм. За назоваване на различни дребнобуржоазни и буржоазни учения за преустройство на обществото съществуват самостоятелни лексеми: социалдемократизъм, социалшовинизъм и др. Например: Ознаменува триумфа на ленинската теория и тактика над социалдемократизма в международното работническо движение (в. Р. д., 2. IV. 1953 г.); Мао Цзе-дун се опита да прокарва в политиката крайните форми на социалшовинизма (Р. д., 19. I. 1972 г.). Тези лексеми от словообразователно гледище са сложни. Първият корен разкрива „връзката“ със социализъм — социал — (доколкото се отнася до класите, до отделните групи в обществото), а вторият — в новообразуваната лексема е главна част и определя семантическото значение.

Лексемата социализъм (подобно на лексемата империализъм) обикновено влиза в синтагматически връзки с абстрактни съществителни имена. Например: материални и социални възможности при социализма, в изграждането на основите на социализма, с ра-

стежа на социализма, построяването на зрелия социализъм, в служба на социализма, в борбата за изграждането на социализма.

Ако разширим наблюдението си и върху синонимите на социализъм, ще открием същата закономерност — афинитет към абстрактните имена. Например: последователно съществуване на принципите на марксизма-ленинизма, вярност към марксизма-ленинизма, от позициите на марксизма-ленинизма, тържество на идеите на марксизма-ленинизма, чистотата на марксизма-ленинизма.

И така конкретната речева ситуация и синтагматическите връзки на лексемата социализъм внасят поправки в нейната семантика. Те или стесняват нейния семантичен обем и довеждат до специализация в значението, или значението се генерализира, или пък се извършва синонимическа замяна. Тези процеси са предпоставка за разширяване сферата на употреба на лексемата социализъм.

Лексиката на -ИЗЪМ заема широко място в нашия книжовен език и е добре позната на носителите на българския език. За това съдействуват много извънезикови фактори: настъпилите революционни промени в областта на производството, техниката, науката, рязкото увеличаване относителния дял на информацията за идеологическата борба; значително промененият състав на носителите на книжовния език. Към говорещите книжовен език се приобщават все повече и масите под влиянието на пресата, радиото, телевизията. И все пак процесът „онародняване“ е непознат за лексиката на -ИЗЪМ. Тя е специализирана и обслужва преди всичко публицистиката, частните науки и най-вече философията.

Разгледаните въпроси във връзка с абстрактните имена на -ИЗЪМ в съвременния български език позволяват да се направят следните изводи:

1. Абстрактните съществителни имена на -ИЗЪМ разкриват богатство и разнообразие на лексико-семантични групи.

2. Суфиксът -ИЗЪМ принадлежи към полето на абстракцията, свързва се с именни основи от чужд произход, изпълнява класифицираща и транспонираща функция и образува два словообразователни модела.

3. Няма предпоставки за взаимозамяна със славянските суфикси -ОСТ, -СТВО и -ЩИНА, защото (с малки изключения) тяхната производствена база е различна.

4. Със своята ясна структура и смислова наситеност абстрактните имена на -ИЗЪМ обогатяват речника и изразните възможности на българския книжовен език. Тяхната употреба се разширява за сметка на заетата лексика.

5. Тази лексика развива и обогатява своята семантика под влияние на езикови и извънезикови фактори.

СЪКРАЩЕНИЯ

Ан.	в. „Анени“	евр.	еврейски
Зз.	в. „Зем. знаме“	индиан.	индиански
Ор.	в. „Орбита“	инд.	индийски
Оф.	в. „Отечествен фронт“	исп.	испански
Пг.	в. „Поглед“	ит.	италиански
Рд.	в. „Работническо дело“	кит.	китайски
М.	в. „Македония“	к. лат.	къснолатински
Т.	в. „Турция“	лат.	латински
Пв.	в. „Цариградски вестник“	нем.	немски
Кос.	в. „Космос“	рус.	руски
Мл.	сп. „Младеж“	санскр.	санскритски
Пар.	сп. „Паралели“	тибет.	тибетски
англ.	английски	тунгуз.	тунгузки
араб.	арабски	тур.	турски
гр.	гръцки	фр.	френски

АБСТРАКТНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ ИМЕНА С СУФФИКСОМ -ИЗЪМ В ЛЕКСИКЕ БОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Стефанка Стефанова

Резюме

Цель исследования — рассмотреть суффикс в словообразовательном и лексико-семантическом плане.

Суффикс *-ИЗЪМ* — это регулярный аффикс со свободным значением. Он относится к словообразовательному полю имен существительных действия и состояния, качества и свойства, т. е. к полю абстракции. Его производственная база субстантивированные и адыктивные основы чужого происхождения (греческого, латинского, французского, итальянского, английского, русского и т. д.). По отношению к болгарским основам суффикс *-ИЗЪМ* не в состоянии реализовать свои словообразовательные возможности, потому что они относятся только к некоторым существительным собственным именам. Характеристика категории основ определяет наличием двух словообразовательных моделей. Нет предпосылок для борьбы между славянскими суффиксами *-ОСТЬ*, *-СТВО* и *-ЩИНА* и суффиксом *-ИЗЪМ*, потому что производные самостоятельные и равноправные лексические единицы, которые используются дифференцированно, сообразно с спецификой коллективных стилей литературного языка. Абстрактные существительные с суффиксом *-ИЗЪМ* раскрывают богатство и разнообразие лексико-семантических групп. Они относятся к интернациональной лексике и имеют терминологический характер. ими обозначаются философские течения, взгляды на политическое и социальное устройство общества, религиозные секты и учения, понятия разных клонов науки. Эта лексика развивается и обогащает свою семантику под влиянием языковых и внеязыковых факторов.

NOMS ABSTRAITS AVEC LE SUFFIXE -ISME DANS LA LEXIQUE DU BULGARE LITTERAIRE

Stefanka Stefanova

Résumé

La présente étude a pour but de montrer le suffixe *-ИЗЪМ* dans son rôle de formation des mots, ainsi que dans son rôle lexicosémantique.

Le suffixe *-ИЗЪМ* est un affixe régulier, avec une signification libre et il est employé pour la formation des substantifs exprimant une action, un état, une qualité, une propriété c. à d. des mots abstraits.

La base de formation des substantifs comprend: 1) des radicaux de substantifs et 2) des formes adnées, tous d'origine étrangère (grecque, latine, française, italienne, anglaise, russe e. t. c.) Quand aux radicaux bulgares, le suffixe *-ИЗЪМ* ne peut être pleinement utilisé pour la formation des mots car on ne peut l'ajouter qu'à des noms propres.

La caractéristique de catégorie des radicaux détermine la possibilité de former des mots de deux manières. Aucune cooccurrence n'est possible entre le suffixe *-ИЗЪМ* et les suffixes slaves *ОСТ*, *-СТВО* et *-ЩИНА*, car les mots formés sont indépendants ont la même valeur et on les emploie d'une façon bien déterminée selon les exigences du langage littéraire.

Les substantifs abstraits ayant le suffixe *-ИЗЪМ* démontrent la richesse et la variété des groupes lexicosémantiques. Ils appartiennent au lexique international et ont un caractère déterminatif. Ces mots désignent notamment des théories philosophiques, des conceptions sociales et politiques, des doctrines et sectes religieuses ainsi, que des concepts des différentes branches de la science. Leur emploi s'élargit aux dépens du lexique emprunté et le nouveau lexique développe et enrichit sa sémantique sous l'influence des facteurs linguistiques et non-linguistiques.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том X, кн. 2 Исторически факултет 1972/1973 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
Tome X, livre 2 Faculté d'histoire 1972/73

ИОРДАН АНДРЕЕВ

ЦЪРЖАВА И ЦЪРКВА В СРЕДНОВЕКОВНА
БЪЛГАРИЯ

IORDAN ANDREEV

L'ETAT ET L'EGLISE EN BULGARIE AU MOYEN AGE

СОФИЯ, 1973 г.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text in the middle section of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text in the lower middle section of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

2

Държава и църква в средновековна Б.з

При разглеждането на този въпрос нямаме за цел да проследим само формалните отношения между държава и църква в средновековна България. Задачата, която си поставяме, е да охарактеризираме идейните и политически доктрини на тези институции и съществуващата между тях борба за идеен и политически диктат над обществото. Трябва да се подчертае, че тези политически теории представляват съществен елемент на обществените настроения на епохата и изходна точка при проучването на духа на българското средновековие. От друга страна, самият характер на изследването изисква по-точното проследяване на отношенията между държава и църква в българската държава. Но и в този случай тези отношения следва да се преценяват само като конкретна проява или по-скоро като политически резултат от съществуването на политическите теории на тези институции.

Историографският преглед показва, че само в отделни случаи нашата историческа наука се е докоснала до този важен проблем. Все още той не е поставен за разглеждане в съответствие с вниманието, която заслужава, във връзка с големите въпроси за духовното развитие на старобългарското общество, във връзка с духовното влияние от страна на Византия и Западна Европа. Това проличава от остарялата вече работа на И. Дуйчев,¹ където тези въпроси са разгледани методологически неправилно, което от своя страна е резултат от методологическата безпомощност на буржоазната медиевистика. Тези въпроси бяха поставени за пръв път в марксистка светлина в студията на Д. Ангелов „Византийски влияния в средновековна България“². В нея авторът си е поставил задачата да проследи „влиянието на Византия при формирането на средновековната българска самодържавна идеология“³. Влиянието на Византийската империя е съобразено със спецификата на българския феодализъм, като са взети под внимание промените, които византийските политически идеи претърпели на българска почва. За съжаление изследването има за задача да разгледа само въпросите, свързани със същността и характера на българската царска идея — а това от своя страна не е позволило на автора подробно да се занимае с характера на църковните идеи за управлението на обществото.

Значително място на този въпрос е отделено и в „История на

¹ Ив. Дуйчев, Държава и църква в средновековна България, сп. Родина, 1940, кн. 2, с. 82—96.

² Д. Ангелов, Византийски влияния в средновековна България, ИП, год. 4 (1958), кн. 4—5, с. 401—418.

³ Пак там, с. 402.

българската феодална държава и право⁴, където с основание се поставя проблемът за характера, произхода и теориите на властта в средновековна България. Отделни страни на този въпрос са разгледани и в монографията на М. Андреев „Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право“⁵. Една от главите на монографията — Царска власт — е посветена изцяло на теориите за царската власт в средновековната българска държава. Но поради самия характер на изследването идеята за царската власт, нейните правомощия и юридически обхват са разглеждани предимно от държавноправно гледище, което от своя страна не води до цялостно изясняване на повдигнатите въпроси.

По един или друг повод е спирал вниманието на почти всички изследователи на средновековната българска история. Но изказаните мимоходом мнения не са в състояние да разрешат проблема в цялата му сложност. Най-вече заради това, че не става дума за един частен въпрос, а за цяла система от идеи и възгледи, които са оказали изключително влияние във вътрешнополитическия живот на средновековната българска държава.

Повечето от изказаните мнения съдържат твърдения от рода на тези, че за никакво, макар и временно надмощие на теократичната идея не може да става и дума.⁶ Няколко то изолирани прояви от този род се преценяват като резултат от усилията на неколцина личности, без това да е било свързано с една цялостна система от възгледи, направляващи усилията на църквата в стремежа ѝ да осъществи контрол над обществото. Подобни преценки са погрешни, породени от предварително превзетата теза за очевидната хармония, която съществувала между държава и църква в средновековна България.

Едно изследване на тези въпроси представлява значителна трудност. Тя се дължи преди всичко на необходимостта да се проследят политическите теории на тези институции в тяхното развитие и противоречие, съпоставени със съществуването на подобни явления във Византия и Западна Европа. Трябва също така да се подчертае, че както всички политически теории на средновековието, така и доктрините на държавата и църквата не представляват една абстракция или просто идеи, заети отвън и несъобразени с нуждите на българското феодално общество. Те могат да бъдат разбрани само ако се поставят в рамките на българската политическа и идейна атмосфера, т. е. приемат своята истинска форма само в контакт с реалния обществен живот. От друга страна, когато говорим за политическите теории на държавата и църквата в средновековна България, трябва да отчитаме още едно обстоятелство — и в двата случая става дума за един ансамбъл от идеи,

⁴ М. Андреев — Д. Ангелов, История на българската феодална държава и право, 3 изд., С., 1968, с. 79, 136 и сл.

⁵ М. Андреев, Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право, С., 1965.

⁶ И. Дуйчев, пос. съч., с. 94.

които по свой собствен начин проповядват реализирането на едно управление, приспособено повече или по-малко към едно идеално виждане на света. Практиката обаче показва значителни различия от теоретическите постановки. Това било резултат от обстоятелството, че обществото задържало, коригирало или ускорявало тяхното развитие.

При разглеждането на тези явления нашата историография използва една утвърдена вече терминология. Идеите на теокрацията, т. е. политическата теория за превъзходството и предимството на духовната власт над светската, се определят като папоцезаризъм. А нейният антипод — доктрината, според която духовната власт и нейните институции дължали подчинение на светската власт — като цезаропапизъм. Една подобна формулировка въпреки опасностите, които крие в себе си, може да бъде възприета, но с известни уточнения. Те се налагат преди всичко от това, че у нас идеите на теокрацията никога не са се проявили в чистите си форми — такива каквито се наблюдават в Западна Европа. От друга страна, тази политическа теория била заета откъм и не притежавала собствена идеологическа база. Това от своя страна би трябвало да ни направи по-предпазливи както в преценките за нейната роля в духовния живот на средновековна България, така и за отражението ѝ във вътрешнополитическия живот на държавата.

Формулирани още в края на V в., идеите на папоцезаризма имали за цел осъществяването на една истинска духовна империя. Тази идея може да бъде разбрана само като се има пред вид обстоятелството, че по същото време в Западна Европа липсвало единна централна власт и с оглед на това църквата си поставила задачата да замести империята и да даде на масите съзнанието за тяхното единство. Така римските папи и техните богослови създали т. нар. доктрина за империята на Христос. Разбира се, не може да става и дума за това, че идеите на теокрацията били създадени в резултат на усилията на неколцина духовници. Те били подготвени от съществуващите на Запад политически условия и имали за цел създаването на световна теократична държава, подчинена на римския престол. Както е известно, тази идея била изложена за пръв път в едно писмо до римския папа Геласий (492 — 496), адресирано до византийския император Анастасий I: „Две сили, августейши императоре, управляват този свят. Те са свещеният авторитет на архиерите и императорската власт. И измежду тях по-важно е значението на свещениците, защото те и за самите императори са длъжни да дават отговор пред съда господен. Величието на папите е по-голямо от величието на владетелите, защото те ги освещават, а самите те не са освещавани от никого“⁷

В съответствие с тези думи концепцията на римския папа е проста и ясна. Светът трябвало да се смята като суверенно вла-

⁷ Patrologia Latina, t. LIX, col. 42.

дение на папския престол и императорската власт. Властта, която и двамата упражнявали, произтичала директно от бога. В духовната област обаче императорите били „деца на църквата“ и като такива ѝ дължали подчинение. Но и едните, и другите били длъжни да съществуват за славата на бога и религията. Дуализмът и сътрудничеството — ето главната идея, която античността делегира на средновековието. При все това концепцията, която защитава папа Геласий, утвърждава по-голямата отговорност на духовната власт. Конкретно по въпроса за мястото и ролята на държавата в управлението на обществото, идеите на римския папа утвърждават още едно основно положение — държавата или появилата се по-късно Западна Римска империя била създадена, за да постигне онези цели, които върху един по-друг план и с цената на различни средства преследвала църквата. Затова на църквата и по-специално на римските папи трябвало да бъде поверено и ръководството на земните неща — в това число и на светската власт. Така интересите на държавата били отъждествени с интересите на църковния империализъм.

Следващия, по-висш етап в развитието на теократичната идея бележи понтификата на Григорий Велики (590 — 604)⁸. По негово време обстоятелствата вече значително се променили. Ако при папа Геласий Западна Римска империя била само една далечна идея, то при неговия знаменит наследник това било близка реалност. Следователно негов бил редът да уточни наново функциите на двете власти при управлението на обществото. За Григорий Велики Римската империя продължавала да съществува в политическото съществуване на християнския универсализъм. За него империята това било *Christianum Imperium* или *Sancta respublica*, съществуването на която било определено да трае до края на света. Основните принципи на политическата си теория за властта Григорий Велики изложил в своите *Regula pastoralis* (правила за действие). Според тях държавата и църквата често се смесват, но все пак представляват различни сфери на обществения живот. По-широката била духовната сфера, която трябвало да се ръководи от римските папи. Държавата имала от своя страна едно основно предназначение. Основната ѝ мисия била да съществува в мир с църквата и да пропагандира християнската религия. Така разгледана, теорията на Григорий Велики представлява преди всичко ръководство за практическо действие. Така неговите принципи придобили голяма стойност за бъдещите защитници на идеите на теокрацията.

Разбира се, тази теория претърпяла известна еволюция през следващите столетия. Но въпреки появилите се впоследствие различия, които впрочем се дължат на самата нея, това били същите фундаментални идеи, които римската църква и нейните богослови създали и формулирали още през V — VI в.

⁸ За него вж. Marcel Peseaut, *La Théocratie. L'Église et pouvoir au Moyen Age*. Aubier. Paris, 1957, p. 63 sq.

Ако се проследят същите идеи в историята на Византийската империя, то първото, което трябва да се отбележи, е че там те се срещат много по-разтегливи и нюансирани. Във Византия специална концепция подчертавала особеното положение, че църквата представлявала само част от политическото тяло на империята и се намирала под специалната защита на императора.⁹ Разделението на онова, което принадлежало на императора, и онова, което трябвало да принадлежи на църквата, така ясно подчертано в Западна Европа, тук не съществувало. Във Византийската империя отношенията между държава и църква били изградени на така наречения принцип на дуализма — византийската теория за произхода и характера на властта имала за основа концепцията за тяхното единство. Така впоследствие се стигнало до идеята, че държавата и църквата представлявали един и същ организъм, управляван от императора и патриарха — единият господстващ над тялото, а другият над душите на хората, т. е. над материалното и духовното в обществото.

В отличие от Западна Европа, където всички религиозни реформи дошли като резултат от решенията на църквата, повечето от религиозните промени във Византия били свързани с личната императорска инициатива. Така например Лъв III започнал своята иконоборческа политика не съгласно решенията на някакъв църковен събор, а с издаването на императорски декрет.¹⁰ Тук трябва да се отчита обстоятелството, че в източноправославния свят църковните и гражданските институции били толкова тясно свързани, щото в някои случаи било значителна трудност да се отделят едните от другите. Във Византия служителят на бога, т. е. императорът, бил покровител на църквата, която му давала своята помощ и благословия, тъй като била задължена за това от божия закон. Такава поне била теорията. Но на практика съгласието или хармонията между двете власти ни най-малко не съответствувала на тези постановления. Защото съгласно схващанията на византийския император църквата била институция, която му дължала безпрекословно подчинение. А за църквата императорът бил само прост вярващ и като такъв задължително подчинен на нейните закони. Наистина църквата била свободна да изпълнява своята религиозна мисия, но съгласно съществуващата традиция императорът отговарял пред бога за изпълнението на тези задължения. Оттук произтичали и честите конфликти.

Би трябвало да се подчертае още едно основно схващане относно произхода на властта в източноправославния свят — убеждението, че църквата не можела да съществува без държавата, нещо непонятно за западния свят. Това личи от факта, че в края на XIV в. великият княз на Москва задраскал в един диптих името на византийския василевс със следната забележка: „Ние има-

⁹ За това вж. J. Hussey, *Le monde de Byzance*, Payot, Paris, 1958, p. 105.

¹⁰ Вж. Д. Ангелов, *История на Византия*, т. I, С., 1965, с. 2/4.

ме една църква, ние нямаме повече императори¹¹.

В съответствие с изложените по-горе теории византийският император бил смятан за пръв защитник на православието. Но трудно е да се каже с положителност доколко тази протекция била тежка за църквата и колко пъти в името на православието императорът се намесвал във вътрешния ѝ живот, налагал нови религиозни доктрини, които църквата смятала за еретически, сменял неудобните патриарси и т. н. Като защитник на вярата той бдял не само за чистотата на религиозните догми, но и за реда в църквата, за спазването на каноните и поддържането на църковната йерархия. Затова и гражданските закони били длъжни да дават своята подкрепа на църквата.

Църквата от своя страна разполагала със своя политическа доктрина, която на моменти даже била по-абсолютна от императорската. Тя изисквала от императора спазването на православието, вяра, уважение към нейните догми и йерархия и когато независимостта ѝ била сериозно застрашена, винаги намирала начини и средства да се противопостави. При подобни случаи тя обикновено се обръщала за помощ към писанията на църковните отци от IV — V в. Особено често били привеждани думите на един от стълбовете на християнската религия Григорий Назиански: „Да се атакува църквата това означава да се атакува самата държава. . . това поставя публичните неща в опасност.“¹² Затова с пълно право Л. Брие, един от големите изследователи на византийската цивилизация, заявява, че въпреки многобройните си компромиси църквата на Ориента запазила като най-свещен завет основните доктрини на стълбовете на християнското учение.¹³ Според техните схващания императорът трябвало да се счита от църквата само като прост вярващ, подчинен на закони, по-висши от неговите. Императорският авторитет имал за граница този на църквата. Ако бил еретик, той трябвало да се осъди, а ако е православен — да се подчини. Тези мисли са в същност част от онази теория, която на времето развивал прочутият византийски богослов Йоан Златоуст.¹⁴

Но в един завършен вид тези идеи били развити от големия цариградски канонист Теодор Студит. В своите поучения той издигнал твърдението, че императорът ни най-малко не бил освободен от спазването на църковните закони. Даже в своя частен живот той трябвало да бъде третиран от църквата като последен от вярващите. Тази теория игуменът на Студийския манастир развива по повод на поредния развод на византийския император Константин VI.¹⁵ От друга страна, Теодор Студит настоява за точно формулиране на законите, на които трябва да се подчинява

¹¹ Mélanges Ouspenski, L'art byzantin chez les Slaves. 1930. p. 191.

¹² Gregoire de Nazianze, Homélie, I, p. 74.

¹³ L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris, 1970. p. 61.

¹⁴ Patrologia Graeca, VII, col. 81.

¹⁵ За това вж. J. Hussey, op. cit., p. 107.

църквата. „Ти — заявява той на императора — се заеми с политиката и войната, това е твоя работа, но въпросите на църквата остави в ръцете на монасите и духовенството“¹⁶.

Тези думи на византийския църковен деец илюстрират добре доктрината на православната църква, която действително приема ла „божествената мисия“ на византийския император, но смята ла, че неговите задължения били свързани преди всичко с управлението на обществото.

Приблизително по същия начин била формулирана тази идея и в средновековна България. Но когато говорим за тези явления в българското общество, необходимо е да се отчита обстоятелството, че идеите на теокрацията били внесени отвън, и то главно от две направления — Рим и Цариград. Следователно необходимо е да бъде изяснен не само въпросът за присъствието на тази политическа теория в средновековна България, но и ангажираността на Рим и Цариград като идейни източници на теократичната доктрина. От друга страна, следва да се добави и фактът, че на моменти българската църква претендирала не само за независимост от страна на светската власт, но и за права върху управлението на обществото, т. е. напълно се солидаризирала с основните изисквания на идеите на теокрацията.

Естествено е да се предполага, че веднага след покръстването в средновековна България бил поставен в цялата му сложност въпросът за отношенията между двете власти и държавата — светската власт, представена от българския владетел, и църквата в лицето на своите първосвещеници. Борбата на княз Борис за извоюване на самостоятелна българска църква дава ясно да се разбере, че той си давал сметка за голямата опасност, която представлявало чуждото духовенство в България. Действията на това духовенство са могли да го убедят, че в условията на средновековието църквата представлявала не само духовна, но и значителна политическа сила. Естествено това било съобразено с политиката на цариградската, респективно римската църква в България. За това посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис имало между другото предназначението да уточни въпроса за взаимоотношенията между духовната и светската власт. В § 28 на това послание Фотий съветва българския владетел със следните думи: „Жертвите на свещената наша служба се възлагат на свещениците, на които, като служиш усърдно и правиш приношение, ще получиш много благодеяния и благодат.“¹⁷ Според В. Златарски тук се говори в толкова общи фрази, „че не може с положителност да се разбере в какъв вид Фотий си представял разграничението между духовната и светската власт“¹⁸. Както личи от приведенния текст, за едно строго и прецизно уточняване на тези вза-

¹⁶ Цитирано по Hussey, op. cit, p. 100.

¹⁷ Сравни ГИБИ, т. IV, с. 80.

¹⁸ В. Златарски, История на българската държава през средните векове, С., 1971, т. I, ч. 2, с. 104. бел. 46.

имоотношения не може да става и дума. Верен на стремежа си да протака нещата, цариградският патриарх отбягнал конкретния отговор. По всичко личи, че той се опасявал да не би едно детайлно разграничаване на функциите между двете власти да се стори подозрително и неприемливо на българския владетел. Затова се ограничил да изкаже, макар и твърде предпазливо, мнението, че в някои случаи светската власт дължала подчинение на църквата и духовенството. Разбира се, тези общи напътствия на патриарх Фогий не бива да се преценяват като стремеж за насаждане на някои от идеите на папоцезаризма в България — идеи, на които сам Фотий не бил чужд. Това по-скоро била една проява на общата политическа линия, която Византия следвала по отношение на България. Но не бива да се омаловажава и самият факт. Така или иначе първите прояви на идеите на теокрацията проникнали у нас с посланието на патриарх Фотий. По-късно предстояло задълбоченото вникване в тази политическа теория от страна на българската църква — най-вече с оглед на позицията, която духовенството трябвало да заеме по отношение на светската власт. От посланието представителите на българската църква можели да почерпят готова формула за целите на своята политика. Самият факт, че досега са известни 9 старобългарски превода на това послание, сочи голямото значение, което му било придавано през епохата на средновековието, в това число и от представителите на българската църква.

За постепенното засилване на влиянието на теократичните идеи в България голяма роля изиграли и пратениците на римската църква. Както е известно, времето на римския папа Николай I бележи истинска епоха в идеите на теокрацията.¹⁹ Тук трябва да се припомним една от неговите политически доктрини, според която „държавата нямала друга цел, освен да подпомага християнската религия и на това основание била длъжна да се подчини на духовния авторитет.“²⁰ От друга страна, известни са и преценките, които още съвременниците му дали за неговата упорита борба при реализирането на вековната папска идея — създаването на световна християнска империя, подчинена на римския престол. „След папа Григорий Велики — заявява неговият биограф Анастасий Библиотекар — не е имало нито един епископ, равен на него. Защото той стоеше по-горе от кралете и тираните и е бил над всички със своя авторитет“²¹. Естествено е да се смята, че чрез римското духовенство идеите на папа Николай I проникнали в България. Не може да се каже с полсжителност доколко тези идеи намерили прием сред българските управляващи кръгове, но има някои сведения, от които може да се заключи, че от тях бил лично повлиян и българският княз Борис. Иначе не бихме могли да обясним смисъла на онези думи, които княз Борис произнесъл пред римския пратеник

¹⁹ За него вж. подробно М. P. Scaut. La Théocratie, p. 58 sq.

²⁰ Ibidem, p. 59.

²¹ Сравни ЛИБИ, т. II, с. 187.

в България епископ Формоза: „Нека всички боляри и всички народи по българската земя знаят, че от днешния ден аз ще бъда роб след бога на блажения Петър и неговия викарий“²². Според някои изследователи това сведение трябва да се свърже с повторното покръстване на българите, което се наложило след идването на римската мисия в България.²³ Но от разказа на Анастасий Библиотекар личи, че споменатите по-горе събития станали значително време след идването на римското духовенство в българските земи. От друга страна, самият характер на клетвените думи на българския княз много приличат на клетвеното уверение, което няколко века по-късно цар Калоян дал на римския престол. Оттук се налага убеждението, че произнесената реч от княз Борис имала по-скоро характера на едно признание, подчинение пред папския авторитет и неговите закони. Наистина едно подобно твърдение не се съгласува със съществуващите мнения за характера на взаимоотношенията между княз Борис и папа Николай I.²⁴ Но тъкмо с прибързаната стъпка на българския владетел можем да обясним последвалата наскоро промяна в отношенията с Рим. Даденото от княз Борис клетвено уверение и папската теократична идея са предизвикали безпокойство в България. Тези настроения, подклаждани по всяка вероятност от Цариград, не закъсняли да се проявят в една ревизия на поетите задължения. И наистина малко по-късно княз Борис отправя някои искания до Рим, които ни най-малко не подхождали на проявената преди това покорност пред папския престол. Едно от тях било изричното желание да му се изпрати епископ, който, „след като бъде одобрен от тях (българите), да се завърне при папата и да бъде удостоен с архиепископско звание“²⁵. Не бива да се забравя, че това било вече след смъртта на папа Николай I, когато българският владетел не се чувствувал толкова обвързан с поетите по-рано задължения. От своя страна наследникът на Николай папа Йоан VIII сметнал за необходимо отново да повдигне въпроса за взаимоотношенията с Рим. При това той се постарал да убеди българския владетел, че неговата църква желаела „да достигне не управлението на отечеството ви и кормилото на държавата“²⁶. Думите на папа Йоан VIII са едно косвено свидетелство за характера на разигралите се преди това събития и заплашителния край, които вземали отношенията с Рим. Затова Йоан VIII се постарал да увери княз Борис, че поетите от него задължения ни най-малко не се отнасяли до сферата на политическия живот. Тази отстъпка обаче не могла да предотврати приближаващия конфликт. Така папската теократична доктрина въпреки някои първоначални успехи не могла да получи необходимото влияние в България. Българската държавна идея се ока-

²² Срв. ЛИБИ, т. II, с. 199.

²³ В. Гюзелев, Княз Борис I, С., 1969, с. 212.

²⁴ За това вж. В. Гюзелев, пос. съч., с. 225 и сл. Там е посочена и най-

новата литература.

²⁵ Срв. ЛИБИ, т. II, с. 193 — 194.

²⁶ Пак там, с. 197.

зала значително по-силна и противопоставила на римския папозезаризъм своя собствена политическа теория, която определяла на църквата второстепенно място в организацията и управлението на обществото.

Отбелязаните по-горе факти и съображения показват, че веднага след покръстването у нас намерили прием и даже известно влияние някои от основните концепции на теократичната идея. От друга страна, неустановеният характер във взаимоотношенията между държава и църква дава да се разбере, че този въпрос предстоел първо да се разрешава. При отсъствието на една определена концепция, държавата и църквата трябвало да използват различни средства за налагане на собствените си теории относно режима на техните пълномощия. В това отношение българският владетел се опирал на утвърдената в българската държава монархична идея. Църквата от своя страна трябвало да потърси нови теории за утвърждаването на своята власт. Както вече отбелязахме, тя можела да ги заеме отвън — най-вече от съседна Византия. Този въпрос бил поставен особено остро след създаването на самостоятелна българска църква. Тогава българското духовенство ще е поискало да му се делегират права, които по-рано били отказани на представителите на гръцката църква.

Това проличава от постановленията на преведения наскоро след покръстването византийски църковен сборник, известен под наименованието Номоканон.²⁷ Според неговите разпоредби повелявало се на „областните управители да оказват на архиерите, митрополитите и епископите високи и всякакви почести, понеже са служители на бога и пратеници на христовите апостоли“²⁸. Тази разпоредба свидетелствува за големите права, с които били снабдени представителите на българската църква. В подкрепа на това може да се приведе и известието на житието на Климент Охридски, където става дума за изпращането на Климент в Кутмичевца. Там особено много се набляга на режима на дувластието, който бил осъществен благодарение на „божията повеля“ и личното желание на българския княз Борис: „... Той предал Климент на Домета или по-скоро Домета на Климент, а още по-точно предал ги един на друг: единия като послушен във всичко, а другия — да си служи с първия като помощник при решенията си.“²⁹ Трябва да се предполага, че позицията, която си извоювала църквата, била не само по отношение на провинциалното управление. Изглежда, че по същия начин били сложени взаимоотношенията и със светската власт. Поне в този смисъл следва да се преценяват сведенията от краткото Климентово житие, където се твърди, че Климент направил българския княз Борис „толкова послушен на думите си, че той му помагал в изграждането на храмовете и бил го-

²⁷ За него вж. М. Андреев — Д. Ангелов, История на българската феодална държава и право, с. 92 — 93.

²⁸ Цитирано по М. Андреев — Д. Ангелов, пос. съч., с. 93.

²⁹ А. Милев, Гръцките жития на Климент Охридски, С., 1966, с. 120.

гов да изпълнява всяка негова заповед³⁰ Според Н. Драгова авторът на житието Д. Хоматиан чрез тези думи се е постарал да внуши на българския цар Иван Асен II мисълта, че и той, подобно на княз Борис трябвало да преклони глава пред духовния авторитет.³¹ Но сведенията от житието не само не подсказват подобна възможност, но и не се съгласуват с личните убеждения на този църковен деец. Известно е, че той бил убеден защитник на идеите за превъзходството на светската власт.³² В подкрепа на това твърдение ще приведем част от неговата теория, според която единствено на императора принадлежало правото да председателствува църковните събори, да дава законна сила на техните решения, да регламентира със своите постановления поведението на духовенството и да се намесва в църковната юрисдикция.³³ Следователно сведенията от краткото Климентово житие не изразяват неговите лични убеждения, а по всяка вероятност представляват преразказ на загубеното славянско житие на светеца.

Що се отнася до характера на описаните в житието взаимоотношения между Климент и княз Борис, респективно между духовната и светската власт, сведенията, с които разполагаме, позволяват да се установи, че те били изградени на принципа на дуализма и сътрудничеството — принцип, който в някои случаи отреждал известни предимства на църквата в организацията и управлението на обществото.

В следващите десетилетия се забелязва една тенденция за нарастване ролята на църквата в българската държава. Във връзка с това заслужават внимание сведенията от Пространното Климентово житие, където става дума за желанието на Климент да се откаже от епископната си. В борбата със светската власт Климент Охридски си спечелил значителен авторитет. Затова след неговата смърт българската църква започнала да го тачи не само като свой светец, но и като „тринайсетти апостол“³⁴ — епитет, който според византийската политическа теория принадлежал единствено на византийския император.³⁵ Не случайно тази епоха бележи и първите конфликти между духовната и светската власт. Рядко в нашата история съществуват толкова случаи на дизхармония между двете власти, както в първите десетилетия след покръстването. Както личи от съществуващите извори, само в началото тази борба била вдъхновявана от заимствувани отвън идеи. Впоследствие развитието на взаимоотношенията между двете власти се определяло от специфичните български условия и от онези теории, които българската църква успяла да изгради в съответ-

³⁰ Пак там, с. 181.

³¹ Н. Драгова, Климент Охридски, С., 1970, с. 219

³² За това вж. подробно А. Gasquet. De l'autorité imperiale en matière religieuse à Buzance, Paris, 1879. p. 119.

³³ Ibidem.

³⁴ За това епитет вж. Н. Драгова, пос. съч., с. 215.

³⁵ За това вж. обясненията на O. Treitinger. Die oströmische Kaiser- und Reichsidee, Iéna, 1938, S. 129 sq. A. Gasquet. op. cit., p. 49—50.

ствие със съзнанието за своята духовна и политическа мисия. Съществувало обаче едно предварително условие, което в повечето случаи предопределяло разрешаването на този въпрос — фактът, че съществуването на църквата било резултат от усилията и политиката на българските владетели. От друга страна, държавата разполагала с още едно много важно предимство: тя притежавала необходимата материална сила, благодарение на която била в състояние да упражнява контрол в живота на църквата. Тези две основни положения, от една страна, и примерът на Византия, от друга, автоматически разрешавали спора в полза на българския владетел. Не бива също така да се забравя, че българската църква не заемала значително място в източноправославния свят. Тя не разполагала с материални възможности за осъществяването на една църковна експанзия в онези размери, които практикували световните църкви в Рим и Цариград. Това от своя страна значително намалявало възможностите ѝ да наложи своите теории за управлението на обществото. В съответствие с тези основни положения политическата теория на папоцезаризма трябвало да се превърне от доктрина за надмощие на духовната власт над светската в доктрина за запазване на интересите на църквата от посегателствата на българските владетели. Но така поставен, въпросът се нуждае от известно уточняване; да се запази това означава да се притежава, но не и да се упражнява. И наистина теоретически българската църква разполагала с много повече права, отколкото в действителност можела да упражнява. Именно в борба за запазване на делегираните ѝ права и в стремеж към тяхната политическа реализация следва да бъдат определени основните тенденции на теократичната идея в средновековна България.

Теорията за хармонията между двете власти била в теоретически аспект, направляващ момент при реализирането на основните намерения на българската църква. Както е известно, тази идея била развита за пръв път във византийския юридически сборник от IX в., известен под наименованието Епананога.³⁶ Според неговите постановления императорът и патриархът представлявали двата основни стълба на държавата. Императорът раздавал своята благословия на всекиго според заслуженото. Патриархът — живият образ на Христос — със своите действия и думи изразявал божните желания и единствено на него принадлежало правото да ги интерпретира. Като става дума за тези чисто теоретически положения, не бива да се пропуска обстоятелството, че Епананогата бил моделът, с помощта на който русите уредили своя политически и църковен живот.³⁷ Известно е също така, че този юридически сборник намерил широко приложение и в средновековна България.³⁸ Следователно теоретическите положения, формулирани в

³⁶ За въвеждането ѝ в България вж. М. Андреев — Д. Ангелов, *мес. съч.*, с. 53 и посочената литература.

³⁷ В. Tatakis, *La philosophie byzantine*. Paris. 1948. p. 100.

³⁸ М. Андреев — Д. Ангелов, *мес. съч.*, с. 25.

Епананогата, в много случаи повлияли и при изграждането на старобългарските концепции за произхода и характерът на властта, за правомощията на владетеля и църквата. Но като имаме пред вид ясно очертаните права на двете власти в държавата, можем с основание да поставим въпроса: как църквата е могла да понася постоянната намеса на владетелите в своя вътрешен живот? Според нас отговорът на този въпрос се крие в неяснотата, която съществувала по въпроса за духовното и земното в обществото. Известно е, че съгласно тогавашните схващания българският владетел бил смятан за нещо повече от обикновените вярващи. Идеята, че неговата власт била дадена от бога, че той бил „божи поставеник“, му предоставяла права не само над светските, но и над църковните дела.

Но въпреки това идеята за единството между държава и църква в средновековна България била винаги подчертавана. Както е известно, първите юридически сборници, въведени в България след покръстването, имали смесен характер. В тях се съдържат елементи както на светското, така и на църковното право. Това от своя страна определило сравнително големите права, които църквата получила в административните и гражданските дела. От такъв характер били действащите през Първата българска държава юридически сборници, известни под имената Номоканон и Еклога.³⁹ Приблизително същата форма имал и създаденият на българска почва Закон за съдене на хората.⁴⁰ Характерът на тези законодателни актове свидетелствува, че и у нас по подобие на Византия била усвоена идеята, според която и гражданските закони били длъжни да дават своята подкрепа на църквата. Тази идея била развита в една новела на византийския император Льв VI Философ, в която той изразява учудването си, че понякога гражданското законодателство се осмелявало да се докосва до църковните канони, чийто авторитет стоял над всичко, включително и над гражданските закони.⁴¹ В една друга новела обаче същият император декларира, че в повечето случаи бил склонен да отдава предпочитание на гражданските закони, тъй като според него те били по-добри от църковните.⁴² Това противоречие свидетелствува за неяснотата, която съществувала не само по въпроса за важността на църковното и гражданското законодателство, но и за правомощията на двете институции.

Както е известно, споменатите по-горе юридически сборници продължили да действуват и по време на Втората българска държава. Към тях през XIV в. се прибавил още един законодателен

³⁹ За това вж. В. Златарски, Какви канонически книги и граждански закони получил Борис от Византия, *Летопис на БАН*, № 1 (1912), С. 1914, с. 79 — 116.

⁴⁰ Ангелов — Андреев, пос. съч., с. 31. М. Андреев, Към въпроса за произхода и същността на Законъ соудный людьмъ, ГСУ, ЮФ, ХСНХ, 1957.

⁴¹ За това вж. Н. Monnier. *Les nouvelles de Léon VI*, Paris, 1923, p. 23.

⁴² *Ibidem*, p. 27—28.

паметник известен под името Синтагмата на Матей Властар.⁴³ И този сборник представлява смес от гражданско и канонично право. При това неговият автор заявява, че включил към църковните канони и постановления на гражданското законодателство, тъй като то стояло в тясна връзка с църквата и служило за негово потвърждение и обезпечение.⁴⁴

Тези теории намерили съответно отражение и в старобългарската обществено-политическа мисъл. Но още преди трайното им усвояване разполагаме с някои сведения за дейността на Климент Охридски, където въпросът за отношенията между двете власти е предмет на особено внимание. Това проличава най-вече от онези думи, които прочутият църковен деец отправил към княз Симеон по повод отказването си от епископския пост: „Преблагочестиви царю, докато тялото ми издържаше църковните трудове, които са по-тежки от държавните, както аз сам съм убеден, смятам, че ако напусна църквата на бога, която сам той ми подари, служейки си с твоята власт като със собствена ръка, че това дело е напълно осъдително“⁴⁵.

Думите на Климент Охридски предизвикват основателен интерес преди всичко с прокараното твърдение, че църковните дела представляват нещо много по-важно от държавните проблеми — това, от друга страна, подчертава схващането на църковните дейци, че духовната власт представлявала много по-авторитетна институция. С това изказване са предадени съществуващите настроения за превъзходството на църквата в държавния живот, настроения, на които Климент не само не бил чужд, но по всяка вероятност и главен вдъхновител. Не бива да се пропуска и твърдението му, че не някой друг, а сам бог му дарил управлението на епископията. В случая ролята на българския княз е сведена само до прост изпълнител на божията воля. По този начин е подчертано схващането за самостоятелното и независимо положение на църквата.

Наистина тази реч на Климент Охридски е предадена от охридския архиепископ Теофилакт, но в истинността на тези думи не бива да се съмняваме. Известно е, че Теофилакт е ползувал при написването на своето житие един стар славянски свод, повечето неща от който е преписвал дословно. От друга страна, изглежда невероятно в този пасаж на житието Теофилакт да е изразил своето лично мнение по този въпрос, тъй като никъде другаде той не се е проявил като защитник на подобна теза.⁴⁶ Към това може да се прибави и фактът, че в едно съчинение от тази епоха Константин Кирил Философ е издигнат в най-високия сан на църковната йерархия — в една похвала в негова чест той е наречен „апо-

⁴³ За разпространението на този сборник в България вж. Ангелов — Андреев, пос. съч., с. 38, бел. 36-а.

⁴⁴ Д. Ангелов — М. Андреев, цит. съч., с. 38.

⁴⁵ А. Милев, пос. съч., с. 137.

⁴⁶ За това срв. V. Tatakis, op. cit. p. 160.

стол и учител на всички земи⁴⁷. Внимателното вникване в тази декларация позволява да се разбере, че тя била необходима с оглед на неотложните потребности на българската църква. Защото съгласно християнската догматика за истински и самостоятелни са считали само онези църкви, които били основани от апостолите. Това положение звучи с най-убедителна сила в Отговорите на папа Николай I до запитванията на българския княз Борис.⁴⁸ Следователно младата българска църква можела да се смята за пълноправна само ако съумее да докаже, че води съществуването си от благословията на някой апостол. Тези били главните съображения на автора на Похвалата на Кирил, когато облажава Рим, защото съхранил останките на Философа и дал „покой на третия изпълнител на божнето провидение: той прочее завърши недовършеното дело на двете върховни светила (Петър и Павел), . . . и бе с апостолите — апостол и с пророците — пророк“⁴⁹. Естествено това твърдение било лансирано не само с намерението да се докаже законността на българската църква, но и да се утвърди неакъбримостта на нейните пълномощия. С други думи, тук се застъпва идеята, че българската църква разполагала с пълномощия от най-висш характер, които по никакъв начин не бива да се оспорват от светската власт.

Времето на Втората българска държава бележи окончателното усвояване на идеите, формулирани в Епанагогата — владетелят и църквата представляват двата основни стълба на държавата и на основата на тази теория двете власти разполагат с приблизително еднакви права при подялбата на властта. Наистина тази теория се среща само веднъж в изворите, но няма съмнение, че това било само една отделна проява на широко разпространеното мнение за особеното място на църквата и за значителните правомощия на нейните първосвещеници. Така в една приписка от XIV в. е отбелязано: „ . . . писах тази книга. . . по времето, когато носеше венеца на царството. . . великият цар Иван Александър. . . а църковния стълб управляваше патриархът господин Теодосий.“⁵⁰ От друга страна, прави впечатление обстоятелството, че в почти всички приписки от XIII — XIV в. редом с царските имена са изписани и имената на българските патриарси. Това е косвено указание за схващането относно подялбата на двете власти в държавата. В повечето случаи тези приписки са писани от духовни лица — от това може с положителност да се направи заключението, че сред българското духовенство идеята за двувластието си спечелила значителен авторитет. А има няколко случая, когато в приписките на първо място е отбелязано името на патри-

⁴⁷ Вж. текста на Похвалата у А. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, т. II С., 1934, с. 111.

⁴⁸ Срв. ЛИБИ, т. II, с. ???

⁴⁹ А. Теодоров-Балан, пос. съч., с. 111.

⁵⁰ Вж. текста на приписката у И. Дуйчев, Стара българска книжнина, С., 1943 — 1944, т. II, с. 169.

арха, а едва на второ място името на царстващия владетел: „... писах тази книга... при великия патриарх Теодосий Търновски и при управлението на... самодържавния цар Иван Александър“⁵¹. В други случаи пък името на владетелят изобщо не е споменато: „... писах тази книга... при всеосвещения патриарх на богоспасяемия царевград Търново и на цяла България господин Симеона“⁵².

Наистина тези разхвърляни сведения не дават възможност да се определи изцяло характерът на политическата доктрина на теокрацията, пречупена през схващанията на българските църковни дейци. Но няма съмнение, че нейните основни положения били трайно усвоени и последователно противопоставяни на стремежа на светската власт за открита намеса в църковния живот.

Прави впечатление фактът, че от втората половина на XIII в. се наблюдава значително нарастване на претенциите на църквата за ръководна роля в държавата. Засилването на тези настроения било резултат от униатската политика на някои византийски владетели, политика, която предоставила възможността на българската църква да се обяви за ръководна сила в православния свят. От тази епоха разполагаме със съобщението на една приписка, в която българският патриарх е наречен „стълб на православието“⁵³. И това не е било само фраза, а убеждение, което съответствувало на разпространеното мнение за важната религиозна и политическа мисия на българската църква като водач на православието.

Нарасналият авторитет на църквата в международно отношение значително усилило амбициите на някои патриарси при реализирането на някои от основните принципи на теократичната доктрина. Затова сведенията, които отбелязват подобни явления, значително нарастват. Между тях безспорно най-интересен е паметният в Търново оловен печат на патриарх Висарион.⁵⁴ Това е единственият за сега печат на български патриарх. На opakата си страна той има следния надпис: „Висарион, по божия милост патриарх на българите.“ По палеографски особености Т. Герасимов отнася печата към времето на цар Иван Асен II.⁵⁵ Обстоятелството, че името на този патриарх не е споменато в Синодика на българската църква, той обяснява с това, че като наследник на архиепископ Василий Висарион бил привърженик на неговата униатска политика и затова православната църква заличила името му в своите документи.

При обяснението на този факт авторът е трябвало да преодолее още едно затруднение — факта, че в печата става дума за патриарх, а не за архиепископ. Известно е, че първият търновски

⁵¹ Пак там, т. II, с. 281.

⁵² И. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. II, с. 135.

⁵³ Пак там, т. II, с. 280.

⁵⁴ Т. Герасимов, Оловен печат на търновския патриарх Висарион. ИОМВТ, кн. II, 1964, с. 45 и сл.

⁵⁵ Т. Герасимов, пос. съч., с. 46.

патриарх бил Йоаким, който бил провъзгласен през 1235 г.⁵⁶ Така че ако понтификата на Висарион трябва да се отнесе преди времето на Йоаким, то той трябва да носи достойнството архиепископ, а не патриарх. Това противоречие Т. Герасимов се е помъчил да примири с обяснението, че още архиепископ Василий носил патриаршеска титла и тази традиция била продължена от неговите наследници.⁵⁷ Но даже и да се приеме тази възможност, то по никакъв начин не може да се обясни едно друго противоречие. С положителност е установено, че архиепископ Василий стоял начело на търновската църква до 1222.⁵⁸ От друга страна, в разказа за обновлението на българската патриаршия от 1235 г. патриарх Йоаким е наречен „преждеосвещения архиепископ Йоаким“⁵⁹, следователно още преди да стане патриарх, той стоял начело на църквата, и то, необходимо е специално да се подчертае това, с архиепископско звание. При това В. Златарски смята с положителност, че Йоаким трябва да се приеме като непосредствен приемник на архиепископ Василий.⁶⁰ Така че по никакъв начин не може да се приеме, че между архиепископ Василий и архиепископ Йоаким е стоял някакъв „патриарх“ Висарион, който даже имал и време да си поръча и специален печат.

Според нас патриарх Висарион стоял начело на българската църква през втората половина на XIII в. Палеографските особености на надписа не позволяват една по-късна датировка. Но това все още не дава отговор на въпроса, който зададохме още в началото: с какво трябва да се обясни фактът, че името на този български патриарх не е споменато в Бориловия синодик, т. е. списъка на българските православни патриарси? Естествено не може да се възприеме предположението на Герасимов, защото не са известни никакви трайни връзки с Рим след Иван Асен II.

По-вероятно изглежда според нас едно друго предположение. Заличаването на името на патриарх Висарион от Синодика да е резултат от някакъв конфликт между него и българския владетел. В какво точно се е изразил този конфликт, не може да се каже поради липса на данни. Но самият факт не бива да се отричава. Според нас името на патриарх Висарион трябва да се свърже с борбата за надмощие между духовната и светската власт. Този епизод свидетелствува за това, колко далеч отивали българските владетели в своята безкомпромисна борба срещу привържениците на теократичната идея в България.

Следващият голям конфликт между представителите на двете власти настъпил по времето на цар Теодор Светослав. Става дума за онези събития, които последвали коронясването на този владетел и завършили с физическото унищожаване на главата на бъл-

⁵⁶ В. Златарски, История, т. III, с. 386.

⁵⁷ Т. Герасимов, пос. съч., с. 47.

⁵⁸ В. Златарски, История, т. III, с. 365.

⁵⁹ М. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. II, с. 46.

⁶⁰ В. Златарски, История, т. III, с. 368.

гарската православна църква патриарх Йоаким III.⁶¹ При това цар С. Светослав обяснявал своята постъпка с твърдението, че патриарх Йоаким поддържал тайни връзки с татарите,⁶² т. е. хвърлил върху му тежкото обвинение за държавна измяна. Но съобщението на византийския историк Георги Пахимер не се съгласува със сведенията на останалите извори и най-вече с Борилския Синодик, където се пее вечна памет на патриарх Йоаким III.⁶³ За отбелязване е, че сведенията на Борилския Синодик се характеризират с прокараната в тях патриотична тенденция. Народностно-патриотичните тенденции преобладават не само по отношение на описаните събития, но и при подбора на споменатите имена. Затова сведението на Синодика трябва да се вземе като изходна база при преценките за дейността на патриарх Йоаким III. Ако той действително имал връзки с татарите, то можем да предположим с положителност, че неговото име щеше да липсва в прибавките на Синодика.

Следователно трябва да бъдат потърсени други причини за смъртта на Йоаким III и, разбира се, за конфликта между него и цар Теодор Светослав. След като изключиме възможността за предателство от негова страна, остава другото, далеч по-разумно предложение. Тези събития да се свържат с неизвестен за нас разрыв между представителите на двете власти в държавата. За съжаление не разполагаме с никакви сведения за истинските причини за конфликта. До нас са достигнали само известия, които съобщават с подробности само за неговия завършек. Жестоката разправа с главата на българската църква обаче е едно красноречиво доказателство за абсолютното надмощие на владетеля в държавния живот. Между другото развитието на този конфликт показва, че въпреки усилията на църквата да ликвидира или поне намали влиянието на българските владетели в своя живот тя не само не успяла, но се стигало и до много драматични моменти, краен победител при които оставала светската власт.

Макар и предпазливо, можем да изкажем предположението, че началото на конфликта между Т. Светослав и църквата започнал още при управлението на неговия баща, цар Георги Тертер I. Известно е, че заради втория си брак със сестрата на цар Иван Асен III църквата му забранила причастието и светите тайнства.⁶⁴ Някои историци отдават прекалено значение на този факт и го смятат едва ли не за единствената причина, която довела по-късно до отказването на Г. Тертер от българския престол. Но те не отчитат обстоятелството, че Г. Тертер сключил втория си брак, преди да стане български цар. Анатемата обаче не била снета и след това — между впрочем това е още един момент, който под-

⁶¹ Вж. История на България, С., 1961, с. I, с. 219.

⁶² Pachymeres, ed. Воп. II, p. 265.

⁶³ Сравни у И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 164, § 144: „на преосвещените патриарси Йоакима, Доротей и Теодосия, вечна памет“.

⁶⁴ Pachymeres, II, p. 245.

чертава сравнително големите права на църквата върху царската личност. Затова по-късно сам Г. Тертер пожелал да разтрогне втория си брак и да върне от Византия своята първа жена. Едва тогава църковното проклятие било отменено. Тези събития са добре известни, но крайно рисковано е да се свържат с онези събития, които настъпили в отношенията между църквата и неговия син. Вероятно този конфликт бил от по-сложен характер. За това между другото говори и убийството на патриарх Йоаким III. Но фактът, че българската църква съхранила спомена за този патриарх, показва, че в случая тя застанала на негова страна в разрез с възгледите и действията на българския владетел.

С прибилизително същите причини трябва да се обясни и съдържането на една много интересна бележка, която също се намира в прибавките към Бориловия Синодик. В § 143 от Палаузовия препис на Синодика се чете следната възхвала: „На преблажения патриарх и свещеномъченик Макарий вечна памет.“⁶⁵ Сведението предизвиква интерес с това, че тук по всяка вероятност става дума за един от българските патриарси, който бил измъчван и убит за своите убеждения — указанието „свещеномъченик“ явно говори в полза на това предположение. За съжаление сведението не дава възможност за по-задълбочени и категорични изводи. Но самият факт свидетелствува за още един, неизвестен досега конфликт между държава и църква в средновековна България. При това патриарх Макарий бил включен в числото на „великомъчениците“ на българската църква — от това става ясно, че и в този случай църквата останала ярна на неговата политика.

Нов момент при реализирането на основните принципи на идеята на теокрацията бележи краят на XIV в. и по-специално времето на последния български патриарх Евтимий. В нашата историческа наука и досега преобладава мнението, че идеите на Евтимий нямали нищо общо с политическата теория на папоцезаризма.⁶⁶ Има обаче многобройни изворови данни, които хвърлят съмнение върху тази теза.

Известно е, че схващанията си за характера и естеството на двете власти патриарх Евтимий развива в две от своите съчинения: похвалното слово на Иван Поливотски и житието на св. Иван Рилски. В първото съчинение Евтимий се е постарал по възможност най-точно да очертае границите на духовната и светската власт. Това той прави по повод на иконоборческата политика на византийския император Лъв III. По повод на това Евтимий изрично отбелязва, че Мойсей като свещеноначалник, а не като цар се е разпореждал в живота на църквата.⁶⁷

Като се спира на тези разсъждения, И. Дуйчев се задоволява само да отбележи, че очевидно това са били само георетически

⁶⁵ И. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. II, с. 164.

⁶⁶ И. Дуйчев, Държава и църква, с. 94.

⁶⁷ E. Kaluzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius Wien. 1907.

разсъждения, които българският патриарх едва ли е прилагал на дело.⁶⁸ Но сведенията, които се съдържат в житието на св. Иван Рилски, опровергават една подобна теза. Най-вече заради това, че изказаните в житието мисли нямат отвлечен характер, а по скоро трябва да бъдат преценявани като непосредствен призив към българския владетел: „Валяй се пред нозете на твоята майка църквата. Усърдно коленичи и преклоняй глава пред нейните първосвещеници.“⁶⁹

Като съпоставим тези призови с отказа на Иван Рилски да посети цар Петър и неговите съвети за естеството на царските задължения — това в същност са разсъждения на самия Евтимий, — става ясно, че идеите на патриарх Евтимий имат преди всичко действителен характер и съответствуват на основните принципи на теократичната идея. На моменти неговата политическа доктрина достига крайните си форми. Той апелира за абсолютно подчинение пред духовния авторитет. Но тук веднага трябва да се постави въпросът, това означава ли, че идеите на патриарх Евтимий следва да се оценяват като завършен папоцезаризъм и имали ли са те пагубно влияние върху единството на българския народ в годините на турската заплаха? Може ли също така да се смята, че идеите на последния български патриарх били от такъв характер, че да предизвикат реакция от страна на още по-абсолютната доктрина за превъзходството на светската власт? Смятаме че, макар и крайни, идеите, които отстоявал последният български патриарх, не са били от такова естество, че да нарушат хармонията между двете власти.

Последните години от съществуването на българската държава поставяли преди всичко въпроса за духовното и политическо обединение на българския народ. Обединение, което така или иначе държавата на „първопрестолния“ български цар Иван Шишман не била в състояние да осъществи. При това положение задачата за духовното обединение на българския народ оставала единствено във възможностите на българската църква. От това били продиктувани и исканията на Евтимий за подчинение на владетеля пред историческата мисия на търновската църква в края на XIV в. Тази мисия изпъква още повече пред вид нашествията на един другогверен народ, какъвто били османските турци. Затова в много случаи борбата за запазването на българската държава станала идентична с борбата за защита на християнската църква.

При това положение застъпването от Евтимий теократични концепции нямал самоцелен характер, а следва да се преценяват като вдъхновени от самите политически обстоятелства. И съвсем естествено трябва да се охарактеризират като положително явление в духовния живот на средновековното българско общество.

Тази голяма лична и обществена отговорност на Евтимий е засвидетелствувана и в събитията около падането на Търново под

⁶⁸ И. Дуйчев, Държава и църква, с. 94.

⁶⁹ И. Иванов, Жития на св. Иван Рилски, с. 69.

турската власт. Дейността на патриарха при отбраната на българската столица се явява едно естествено продължение на обществено-политическите му идеи. И в този случай патриарх Евтимий оставал верен докрай на своите концепции за мястото и ролята на църквата в българското общество. Издигнатите от него политически идеи имали преди всичко чисто охранителни функции, пряко свързани с борбата на българския народ против османските нашественици.

За разлика от папоцезаризма държавната идея не представлява внесена теория. В повечето случаи тя може да се смята като плод на една традиция, завещана още от езическата епоха. За съжаление не разполагаме с достатъчно свидетелства за съществуващите схващания относно произхода и характера на публичната власт през този период. Едва управлението на хан Омуртаг показва, че идеята за божествения произход на ханската власт била трайно усвоена от българските владетели. Но след приемането на християнството българските владетели разполагали с една нова духовна сила, която била в състояние по нов начин да осмисли българската държавна идея. Това станало най-вече по примера на Византия, когато у нас се наслояват нови, по-свършени и разгърнати концепции за произхода на властта, теоретическата обосновка на които се извършила под влияние на християнската религия. Тогава за пръв път бил поставен и въпросът за отношенията между държава и църква при организацията и управлението на обществото — станало необходимо под формата на обществено-политически идеи да се формулират нови политически теории за произхода и характера на светската власт.

Съгласно схващанията, които господствували във византийската обществено-политическа мисъл, Византия се ръководела от идеята за световната империя. Един бог, един император — това било политическото кредо на византийските теолози и обществени дейци.⁷⁰ А тъй като самото съществуване на империята било смятано като резултат на божията воля, то на същото основание следвало да се предполага, че императорът е избран от providението.⁷¹

Усвояването на идеята за божествения произход на княжеската, респективно на царската власт не представлявало съществена трудност за българските владетели. В същност подобна идея те имали завещана още от езическата епоха. По-голяма трудност представлявало свързването на идеята за божествения произход на царската власт със самото съществуване на държавата като резултат на „божията воля“. В това отношение заслужават внимание често срещаните месиастични тенденции в съчиненията на българските книжовници от IX — XI в. Те явно имали предназна-

⁷⁰ За тези схващания вж. L. Bréhier. *Les institutions de l'empire byzantin*. Paris, 1970, p. 50. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*. München, 1940. S. 17.

⁷¹ L. Bréhier, op. cit., p. 14.

чението да изтъкнат, че съществуването на българската държава било пряк резултат от божията намеса. Подобни настроения са прокарани в т. нар. Солунска легенда. Още по-красноречиво са подчертани същите схващания в Българския апокрифен летопис от XI в.: „... Така, братя, по божия повеля. . . отделих третата част ст куманите, наречени българи. . . и заселих с тях земята Карвунска, наречена българска. . .“⁷²

Като пряк резултат от тази тенденция се явява често срещаното твърдение, че българският владетел управлява народ, който му е „поверен от бога“. В този смисъл следва да се преценива сведението на надписа на княз Борис от Балши.⁷³ Същата идея е развита и при Втората българска държава. Така например в Боровия Синодик е отбелязано, че българските царе трябва да имат грижа за „христоименните люде, които им са поверени от бога“⁷⁴. С тези настроения трябва да се обяснят и думите на патриарх Евтимий във връзка с възстановяването на българската държава при Асен и Петър: „премина немного време, когато бог благоизволи да обнови българската държава“⁷⁵. Наистина тази тенденция се среща откъслечно през различните исторически епохи, но няма съмнение в това, че тя била усвоена веднага след покръстването в съответствие с основните изисквания на българската държавна идея.

Така свързани, тези два елемента — идеята за съществуването на държавата като резултат от божията воля и концепцията за божествения избор на владетеля — съдържат основните теоретически положения, на базата на които впоследствие била изградена цялостната политическа теория на царската власт в средновековна България. Съгласно тази теория божественият произход на царската власт произтичал не от намесата и ролята на църквата, а от едно предварително условие — съществуването на държавата като резултат от намесата на провидението. Доколкото става дума за ролята на църквата в осмислянето на тази теория, то тя имала само скромната задача формално да освети божественото право на владетеля.

Многобройните изворови данни ни дават възможност да разберем, че държавната идея представлявала една истинска теория, съдържаща цял ансамбъл от норми и правила, чиято главна основа била вярата в божествената намеса при царския избор. Тук се налага едно уточнение във връзка с употребяваната терминология. Като употребяваме израза „държавна идея“, ние имаме предвид императорската, т. е. царската идея. Това личи от факта, че през средните векове никой и никъде не е употребявал термина „държава“ като политическо тяло в модерен смисъл, за да оха-

⁷² И. Иванов, Богомилски книги и легенди, С., 1970, с. 281.

⁷³ В. Златарски, Намереният в Албания надпис с името на българския княз Борис-Михаил, *Slavia*, т. II (1923), кн. I, с. 63.

⁷⁴ Срв. И. Дуйчев, Стара българска книжнина т. II, с. 169.

⁷⁵ Жития на св. Иван Рилски, с. 71.

рактеризира една организация, получила правото да упражнява и контролира властта над определена територия и определен народ. На това обстоятелство обръща вниманието и Д. Ангелов. Според него в почти всички средновековни домашни паметници терминът „държава“ бил схващан само откъм неговата публично-правна страна и по „този начин отъждествяван със самия владетел“⁷⁶. Според него това преливане в терминологията свидетелствува, че „държавата като понятие била тясно свързана с представата за самия владетел“⁷⁷. Така че понятието държава било схващано съвсем едностранчиво и винаги приравнявано с царската институция. В повечето случаи държавата се смятала като патримониум, собственост в ръцете на владетеля и неговата фамилия. Съгласно тази теория интересите на владетеля и държавата се покривали, даже в някои случаи интересите на владетеля стояли над всичко. Интересно е да се отбележи, че началото на тези схващания се проявяват още в епохата преди покръстването. В т. нар. Хамбарлийски надписи на хан Крум българският владетел изрично нарежда: „лявата страна на моя саракт“⁷⁸ — т. е. още тогава съществувало убеждението, че държавата (сарактът) трябва да се смята като лична собственост на владетеля. Християнската религия не само утвърдила тази идея, но в съответствие със своята идеология я довела до краен предел. През Втората българска държава владетелите отъждествяват своите интереси с държавните в една толкова абсолютна форма, която е немислима даже и във Византия.⁷⁹ Затова българският владетел е изобразяван да държи в ръката си златна топка, която символично представлявала държавата. По този начин владетелската иконография по своеобразен начин осмисляла патримониалния характер на царската власт.

Едва в края на XIV в. се забелязва стремеж към по задълбочено вникване в смисъла на категорията „държава“. Но това е направено все още твърде отвлечено, което не ни дава право да твърдим, че в тази епоха съществувала ясна представа относно режима на тази институция. Така например патриарх Евтимий на няколко пъти употребява изразите „държавен цар“⁸⁰ и „когато държавното знаме държеше“⁸¹ — формулировки, при които проличава тенденцията да се разграничат и даже противопоставят владетелят и държавата. Но тези факти са недостатъчни, за да се твърди, че в края на XIV в. се наблюдава една диалектика в осмислянето на тези политически категории.

Направеният по-горе преглед показва, че на пръв поглед няма много съществени различия относно схващанията за характера и

⁷⁶ Д. Ангелов, Приходи на средновековната българска държава, III, кн. 4—5, год. 2 (1945—1946), с. 385—386.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ V. Besevliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, S. 220.

⁷⁹ Д. Ангелов, Приходи, с. 388 — 389.

⁸⁰ П. Иванов, Жития на св. Иван Рилски, с. 67, 71.

⁸¹ Пак там, с. 73.

произхода на царската власт през езическия и християнския период. Наистина и в двата случая владетелят бил „поставен от бога“. Но докато през езическата епоха тази идея е само подхвърлена и недостатъчно обоснована, през следващите столетия тя се превръща в една цялостна система от възгледи, в една завършена идеология. Това било в съответствие с основните принципи на християнството, което изцяло приемало божествената мисия на владетеля. Тази идея е формулирана изрично в пренесения от Византия юридически сборник, известен под наименованието Еклога. В уводната част на този документ се развива идеята, че царската власт и законът имали божествен произход и изисквали безпрекословно подчинение. Основното задължение на владетеля било да се грижи за благоверното стадо, поверено му от бога.⁸²

Идеята за божествения произход на владетеля намерила живо възплъщение в дворцовия церемониал, който имал почти сакрален характер и бил тясно свързан с църковната литургия. Да подражава на бога това било първата обязаност на владетеля и затова дворцовият церемониал имал преди всичко предназначението да напомня за тайнствената връзка между владетеля и небесното царство. От друга страна, той имал задачата да утвърди съзнанието за вечността на държавната идея и непрерывността на държавната традиция.

Приблизително така стоял този въпрос във Византия. Но в средновековна България на моменти може да се наблюдава известна разлика в осмислянето на тези явления. Първо заради това, че ако във Византия императорската традиция била просто продължение на античната традиция, в средновековна България владетелите получили от църквата свещения си престиж. От друга страна, Византийската империя се ръководила от идеала за световната империя — нещо, което не било във възможностите на българската държава. Затова при нас владетелската доктрина имала друго предназначение и в съответствие с това друга идеология. Така или иначе българските владетели не могли да усвоят идеята на световната империя и да я направят направляващ момент в своята политика. Единствен по нея се увлякъл българският цар Симеон, но при реализирането на своята амбиция той се ръководил повече от чуждия пример, колкото от политическите завети на първите български владетели.

Като имаме пред вид основните моменти в политическото развитие на българската държава, можем да формулираме принципите, от които се е ръководело съзнанието за политическата мисия на българските владетели, по следния начин: 1) Българският владетел трябвало да представлява най-важният елемент за моралната и политическата спойка на обществото. 2) Той трябвало да символизира мощта на държавата и да бъде истински изразител на нейното единство и 3) В съответствие с изискванията на

⁸² За това вж. Д. Ангелов, Византийски влияния, с. 404.

християнската религия той имал задължението да бъде искрен и убеден защитник на православието.

Въ връзка с основните концепции на българската държавна идея — божествения произход на владетеля и принципите на неговата политическа мисия — трябва да се обяснят и повечето от епитетите, отправени към владетеля. На първо място, в съответствие с теорията за божествения произход той винаги бил възхваляван като „богопоставен“. По този начин било формулирано и официалното приветствие към българските пратеници във византийския двор: „как е поставеният от бога владетел на България“⁸³. С намесата на providениято е обяснено и завземането на престола от княз Симеон: „Симеон получи благоволение божие и прие престола.“⁸⁴ Същата задължителна формула се среща и в многобройните печати на българските царе Симеон и Петър.⁸⁵ Традицията била продължена и през XIII — XIV в. Така например цар Калоян заявява: „тъй като бе угодно на бога наш Исус Христос да ме издигне за господар на цяла България“⁸⁶. Впоследствие тази идея е развита в почти всички официални паметници.

Във връзка с тази тенденция е необходимо да се подчертае един много характерен момент. Епитетите „богопоставен“⁸⁷ на византийския император имали предназначението да подчертаят, че поради свещения характер на неговата власт той не можел да бъде смятан за обикновен вярващ. Със същите настроения трябва да се обясни и фактът, че в руския Синодик се отправят ачатеми по адрес на ония, които отричали божествения произход на владетеля.⁸⁸ Подобна тенденция проличава и в полемичния тон на съчинението на презвитер Козма, където също се утвърждава идеята за божествения произход на царската власт. А в Бориловия Синодик има една анатема, която е отправена срещу ония, които се опитвали „да увредят на царя помазник господен“⁸⁹.

Заслужава особено внимание фактът, че идеята за „богоизбраността“ на владетеля се свързва с твърдението, че той бил „венчан от бога“, „богопоставен“. Последното е извънредно важно с оглед претенциите на църквата, че единствено на нея принадлежало правото да „венчава“ българските царе. Наистина това твърдение се среща сравнително късно, едва от времето на цар Иван Александър, но няма съмнение, че като част от владетелската доктрина то съществувало много преди тази епоха. Като „боговенчан“ е споменат този владетел в Послеловието към Лондон-

⁸³ Срв. ГИБИ, т. V, с. 222.

⁸⁴ Срв. И. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. I, с. 71.

⁸⁵ За тези печати вж. Д. Герасимов, ИАИ, XXIII, 1960, с. 67 — 70.

⁸⁶ Срв. И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 10.

⁸⁷ За това вж. А. Gasquet op. cit. p. 50—51 Само римският папа Геласий се осмелил да протестира против тези епитети. Срв. за това Treitingen, op. cit. s. 124.

⁸⁸ За това вж. обясненията на A. Michel, Humbert und Kerularios, 2 v. Paderbon, 1930, p. 21.

⁸⁹ За това срв. И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 169.

ското евангелие⁹⁰ и в Песнивеца на цар Иван Александър.⁹¹ Тъй като този момент е твърде важен с оглед осмислянето на царската инвеститура, в повечето от монетите на българските царе корона им се поднася от една ръка, която трябвало да символизира божията десница.⁹² В един завършен вид тази концепция е изложена във Възхвалата, или Песнивеца на цар Иван Александър: „Радвай се, от бога избрани. Радвай се, от бога венчани. Радвай се, българско слово и похвало.“⁹³ Тези славословия са ярка илюстрация на истинския култ, с който бил обграден държателят на българския скиптър, за онова почти религиозно преклонение, което съществувало пред неговата личност. И този култ бил задължителен не само по отношение на един конкретен владетел, но пред самия принцип на самодържавната идея.⁹⁴

В съответствие с това по подобие на Византия и в средновековна България съществувал строго разработен и осмислен церемониал, който имал преди всичко задачата да манифестира обожаването пред царската личност. Едно сравнение между облеклото на византийския император и българския цар е достатъчно указание, че нямало съществена разлика в дворцовия церемониал във Византия и България. По този повод М. Андреев с пълно право отбелязва: „даже и да се съмняваме в това, доколкото идеята за божествения произход на царската власт е била усвоена от Византия, то тези съмнения биха се разпръснали окончателно при сравнението на придворния етикет и белезите на императорското достойнство между България и Византия“⁹⁵.

Отделни елементи от дворцовия церемониал на средновековна България се срещат в разказа на Йоан Екзарх, в който се описва Симеоновият дворец в Преслав. Но тези сведения са много оскъдни и не са в състояние да предадат цялата му грандиозност и внушителна символика. Не бива също така да се забравя, че във Византия този церемониал бил издигнат до степента на една държавна институция.⁹⁶

Както е известно, първата част от дворцовия етикет във византийския двор се състояла в религиозното мълчание, което трябвало да царува в присъствието на императорската личност. Това бил т. нар. принцип на *silentio*. Втората част на етикета, т. нар. принцип на *adoratio*, имала за цел да засвидетелствува преклонението и обожаването пред божествената особа на владетеля.⁹⁷ Във Византия „обожаването“ на императора било издигнато до краен предел и, както личи от историческите известия, го ва се отнасяло не само до неговата личност, но и до членовете на

⁹⁰ Срв. И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 151

⁹¹ Пак там, т. II, с. 71.

⁹² Така е третирана тази тема в златната монета на цар Иван Асен II в някои монети, сечени от Константин-Асен и Иван-Александър.

⁹³ Срвни И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 71.

⁹⁴ За това вж. А. Каждан, Византийская культура, М., 1966, с. 89.

⁹⁵ М. Андреев, Ватопедската грамота, с. 125.

⁹⁶ L. Bréhier, op. cit., p. 50.

⁹⁷ За това срв. Constantin VII, De ceremoniis. I. XCI, 749.

императорската фамилия.⁹⁸ Във връзка с това личността на владетеля била обградена с един представителен блясък, който се изразявал по отношение на дрехите му, пурпура и останалите белези на неговото достойнство.

И накрая акламациите и епитетите, отправяни към владетеля, представлявали третата, най-съществена част от императорския култ. Църквата била онази институция, която в повечето случаи изпълнявала това задължение. Едно сравнение между епитетите, отправяни по адрес на византийския император и българския цар, показва значителни различия, които били резултат на една съзнателно изработена и поддържана идеология. На моменти тези различия са в състояние да характеризират сравнително точно българската царска идеология, която не винаги представлявала сляпо подражание на византийските образци.

Ето епитетите, употребявани по адрес на византийските императори: „свещен“⁹⁹, „близък на бога“¹⁰⁰, „вдъхновен от бога“¹⁰¹, „слънце на земята“¹⁰², „предмет на божия избор“¹⁰³, „божествен човек над човеците“¹⁰⁴, „божествен господар“¹⁰⁵, „божествен“¹⁰⁶, „коронясан от бога“¹⁰⁷, „закрилян от бога“¹⁰⁸, „равен на апостолите“¹⁰⁹, „воден от бога“¹¹⁰, „божи помазаник“¹¹¹.

А ето и епитетите, които съпътствуват имената и титлите на българските владетели: „благоверен“¹¹², „благочестив“¹¹³, „велик“¹¹⁴, „христолюбив“¹¹⁵, „пречестен и преблаген“¹¹⁶, „православен“¹¹⁷, „велик владетел и цар на царете“¹¹⁸, „превисок“¹¹⁹, „самодържавен“¹²⁰, „благороден“¹²¹, „венчан от бога“¹²², „милостив“¹²³.

⁹⁸ А. Каждан, Византийская культура, с. 89.

⁹⁹ Constantin VII, De ceremoniis, II, 4, 527.

¹⁰⁰ N. Choniat, Discours adressé à Alexii II, p. 15.

¹⁰¹ Constantin VII, Le ceremoniis, I, 47, 222.

¹⁰² Gregoras, I, p. 330.

¹⁰³ Const. VII, De ceremoniis, I, p. 92, 93, 95, 417, 426, 432.

¹⁰⁴ Gregoras, I, p. 337.

¹⁰⁵ Malalas, p. 341, 342, 364.

¹⁰⁶ Constantin VII, De ceremoniis, II, p. 26, 626.

¹⁰⁷ Ibidem, I, p. 9, 60, 72, 279.

¹⁰⁸ Manases, 24, 32.

¹⁰⁹ Annae, Alexias, II, p. 300.

¹¹⁰ Constantin VII, De ceremoniis, II, p. 4, 527.

¹¹¹ Cedrin, II, p. 99, Cantacouzenos, I, p. 45.

¹¹² И. Дуйчев, СБК, т. I, с. 60, 76, 167, т. II, с. 55, 65, 115.

¹¹³ Пак там, т. I, с. 64, 175, т. II, с. 28, 44, 55, 73.

¹¹⁴ Пак там, т. I, с. 77, 179, т. II, с. 44.

¹¹⁵ И. Дуйчев, СБК, т. I, с. 79, т. II, с. 73, 129, 135, 139, 151, 178.

¹¹⁶ СБК, т. I, с. 99, т. II, с. 196.

¹¹⁷ СБК, т. II, с. 73, 169.

¹¹⁸ СБК, т. II, с. 70.

¹¹⁹ СБК, т. II, с. 135, 151, 154, 279, 282.

¹²⁰ СБК, т. I, с. 94, т. II, с. 129. И. Заимов, Битолският надпис на цар

Иван Владислав, с. 34.

¹²¹ СБК, т. II, с. 71, 151.

¹²² СБК, т. II, с. 71.

¹²³ СБК, т. II, с. 71.

„богопазен“¹²⁴, „багренороден“¹²⁵.

Сравнението с византийските образци показва, че докато епитетите, отправяни по адрес на василевса, имали преди всичко задачата да подчертаят божествения произход на неговата власт и надземния характер на императорската личност, то епитетите, отправяни към българския владетел, освен тази задача имали за цел да осмислят изцяло българската царска идеология; да отбележат особеното място на владетеля като защитник на православието, величието на владетелите и държавата и т. н. Тези епитети се увеличават особено много след унията между римската и цариградската църква през 1274 г., когато българските владетели си запазили правото да установят интересите на православието. Тогава зачестяват епитетите „правоверен“, „благочестив“, „православен“. Така че тяхната употреба не е случайно явление, а задължителна формула, тясно свързана с принципите на политическата и религиозната политика, която устоявали българските владетели. От друга страна, тези епитети стоят в тясна връзка с изискванията на църковната доктрина, според която основната мисия на държавата се състояла в задължението да осигури триумфа на християнската религия. Както личи от приведените по-горе примери, епитетите, отправени по адрес на българските владетели, не представлявали само хвалебствия или празни ласкателства, а задължителни формули, тясно свързани със самодържавните тенденции на царската власт. Те подчертавали не само съществуващите, но и задължителните качества на владетеля — едно положение, което подчертава изискванията, които съществували по отношение на царската институция.

Появата на тези епитети било пряк резултат от прогреса на абсолютизма в българската държава. Той имал за свое теоретическо оправдание официалната царска идеология и през XIII — XIV в. достигнал своята завършена форма. Особено ярко се подчертава тази идея във владетелската иконография. Както е известно, тя имала предназначението да изобразява с подходящи средства божествения характер на царската власт, надчовешката същност на владетелската личност и идеята за неограничената, абсолютна власт. Онова, което се е запазило до нас, ни позволява да възстановим тази иконография с цялата ѝ сложност и дълбока символика. Пълният комплект на божественото предопределение на българския владетел е означен по следния начин: в своите изображения той винаги е поставен срещу Христос, който го коронясва и благославя. По този начин царската иконография почти се смесва с християнската. Затова повечето от запазилите се изображения представят българския владетел с нимб около главата —

¹²⁴ СБК, т. II, с. 71, 151.

¹²⁵ СБК, т. II, с. 280. Д. Мирчева, Германов сборник, български книжовен паметник от IX в., Български език, 1965, кн. 4—5, с. 314. А. Маргос, За датирването на старобългарския надпис в скалния пещерен манастир при с. Рояк, Провадийско, ИАИВ, т. VII (XXII), 1972, с. 203.

това символизиращо божествената му същност. Така е изобразен цар Иван Асен II в картината, която представя погребението на сръбския светец Сава в Търново.¹²⁶ По същия начин е третиран този сюжет и в миниатюрата, която представя пренасянето на мощите на св. Петка в Търново.¹²⁷ С нимб са украсени главите на цар Константин Асен и жена му Ирина в стенописите на Боянската църква. С ореол на главата е изобразен и цар Иван Александър в миниатюрата, която изобразява погребението на неговия син Иван Асен.¹²⁸ Този елемент се среща твърде често и в някои от монетите, сечени от българските владетели.¹²⁹

Като се има предвид, че основната мисия на българския владетел била да осигури триумфа на християнската религия и по-специално на православие, той винаги бил изобразяван да държи в ръката си кръст като най-важен белег на своята власт. По всичко личи, че този елемент бил зает от византийската иконография, в която императорът си запазил правото да бъде винаги победител. Както отбелязват повечето изследователи, кръстът в тази иконография не представлявал само символ на страданията на Христос; по-скоро той се е превърнал в трофей на победата и символ на властта.¹³⁰ Характерното в тези изображения е това, че владетелят държи кръста винаги в дясната си ръка. В различните церемонии регалиите в лявата ръка могат да се сменят, но в дясната той винаги остава един и същ. Както отбелязва Gagè във Византия идеята за непрекъснатата победа с помощта на кръста се превърнала в съществен елемент на императорската идеология.¹³¹

У нас тази идея била възприета още от езическите владетели. Както правилно, споменава Бешевлиев, присъствието на кръста в езическите надписи на хан Омуртаг няма религиозен смисъл, а трябва да се обясни със стремежа на този български владетел да превърне кръста в символ на властта.¹³² По-късно кръстът става неизменен символ на царското достойнство на българските владетели. В съответствие с християнската идеология и най-вече с византийската политическа теория кръстът се превърнал в оenzi символ, който подчертавал триумфа на владетеля и му дарявал победата.

Тази идея е развита и в нарративните източници. Така например в Чудото на св. Георги и българинът победата на княз Борис над езичниците е обяснена с „Христовата сила и кръстното знамение“¹³³. По същия начин сам Борис обяснява на папа Николай I

¹²⁶ Вж. Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство, С., 1966, с. 72.

¹²⁷ Пак там, с. 93.

¹²⁸ Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство, с. 105.

¹²⁹ Този елемент се среща в медните и златните монети на цар Иван Асен

И, на Константин Асен и Иван Александър.

¹³⁰ L. Bréhier, op. cit. p. 35.

¹³¹ J. Gagè, La victoire Imperiale dans L'Empire chrétien. Extr. Revue d'histoire et de la philologie relig., Univ. Strasbourg, 1933. p. 25—26.

¹³² В. Бешевлиев, Византийски триумфални обичаи, титли и акламации у българите през IX в., ИЕИМ, 3, 1968, с. 22.

¹³³ И. Дуйчев, СБК, т. I, с. 70.

своята победа над болярите, участвували в бунта против покръстването.¹³⁴ Но в един завършен вид тази идея е развита във Възхвалата на цар Иван Александър: „Струва ми се, че този цар се яви нов сред царете, Константин по вяра и благочестие, по сърце и нрав, имайки за себе си за скиптър победоносния кръст. Като показваше и явяваше тази хоругва, той прогони и разпръсна всички съпротивни и горди сили — така и този цар на българите, като се уповаваше на това победоносно дърво, победи крепко всички сили и ги прогони с помощта на кръста“¹³⁵.

По този начин уверено може да се твърди, че присъствието на кръста в българската царска иконография отдавна успял да замени гръцкото Νίκη и да се превърне в признат символ на царската власт и непрекъснатата победа.

Изнесените по-горе факти и съображения позволяват да определим, че основните концепции на старобългарската държавна идея били формулирани с оглед на репрезентативните функции на владетеля — те трябвало не само теоретически да обосноват и утвърдят неговите божествени права, но и да символизируют държавната мощ и единство. Съгласно т. нар. репрезентативна функция българският владетел бил длъжен да представлява държавата и да въплъщава в материализиран вид идеята за нейното единство. Интересно е да се отбележи, че останалите две функции — ексекутивната и административно-законодателната, не са достатъчно осмислени от тази теория. Впрочем подобно било положението и във Византия. Това положение изтъква и съветският византист Каждан.¹³⁶ В повечето случаи обхватът и съдържанието на последните две функции произтичали от режима на репрезентативните правомощия, с които бил снабден владетелят — обстоятелство, което, съчетано със силата на традицията, им придавало необходимата законна сила.

Направеният по-горе преглед ни позволява да разберем как бил разрешен в чисто теоретичен аспект въпросът за произхода и характера на властта в средновековна България. Съгласно заетата от Византия политическа теория владетелят и патриархът имали еднакви права при управлението на обществото. Но в някои случаи тази концепция не била споделяна изцяло. Става дума за това, че по подобие на византийските императори и българските владетели имали по-специално отношение към произхода и характера на патриаршеската власт. На първо място, в това отношение стоял въпросът за коронясването на владетеля. Той стои в тясна връзка с проблема за отношенията между двете власти и с режима на техните правомощия.

Тъй като този въпрос е в пряка връзка със съществуващите теории относно коронясването на византийските императори, необходимо е да се направи един кратък екскурс за схващанията и

¹³⁴ Срв. ЛИБИ, т. II.

¹³⁵ И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 70 — 71.

¹³⁶ А. Каждан, Византсийская культура, с. 80.

теориите, които съществували във Византия за тази церемония. Досега в историческата наука са се оформили две мнения по този въпрос. Има изследователи, които считат, че коронясването на императора трябва да се преценява като прост акт на благочестие от страна последния — просто патриархът символично делегирал властта, която императорът бил получил от бога и войската. Други автори преценяват коронясването като най-съществен елемент от императорската инвеститура. Според тях единствено тази церемония била в състояние да придаде необходимия авторитет и законност на императорската власт.¹³⁷

Краткият преглед на съществуващите мнения е в състояние да покаже, че крайността на застъпваните теории не се съгласува изцяло с историческата истина. Те не отчитат обстоятелството, че в коронясването, както и в редица други явления от живота на Византийската империя, се наблюдава една постепенна еволюция, която в много отношения изменяла първоначалния им смисъл. Известно е например, че първият византийски император, който бил коронясан от ръката на цариградския патриарх в 475 г., е Лъв I.¹³⁸ Събитията около това коронясване показват, че извършената тогава церемония действително би могла да се преценява само като акт на благочестие от страна на владетеля. При съществуващите в империята теории за божествения произход на императорската власт коронясването на Лъв I могло да изглежда само като формалност, при която патриархът се явява прост изпълнител на божията воля. Но, както правилно отбелязват някои изследователи, още след смъртта на император Зенон (491), станало ясно, че патриархът и църквата започнали да заемат съществено място в тази церемония.¹³⁹ Тогава вдовицата на император Зенон поискала да повери властта на Анастасий, но тогавашният патриарх отказал да го коронясва, преди кандидатът да се закълне в догмите на Халкедонския събор¹⁴⁰. От това може да се заключи, че ролята на патриарха, защитника на православието, нараснала извънредно много, особено при обличането на императора с пълномощия. По всяка вероятност още тогава се създадо убеждението, че не може да се смята за легитимен император, онзи, който не е коронясан от ръцете на цариградския патриарх. Примери в това отношение има твърде много. Подобно на Анастасий и редица други императори трябвало да дадат същото обещание преди встъпването си на престола. Такава клетва дали императорите Фока, Анастасий II, Лъв II, Михаил Рангаве, Лъв V Арменец и др.¹⁴¹ А покъсно, когато легитимността като теория и практика трайно била установена, коронясването на императора от ръцете на патриарха

¹³⁷ За тези мнения вж. подробно J. Hussey, *op. cit.*, p. 102.

¹³⁸ Constantin VII. De ceremoniis, I, p. 748. Вж. и обясненията на Treitin-ger, *op. cit.*, s. II.

¹³⁹ Срв. L. Bréhier, *op. cit.*, p. 17.

¹⁴⁰ Вж. L. Sickel, Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert. BZ. VII, 1898. p. 522—524.

¹⁴¹ За това вж. L. Bréhier, *op. cit.*, p. 17.

изглеждало не само като необходимост, но и като най-съществен елемент от неговата инвестира. Само със съществуването на подобни настроения можем да обясним онези събития, които настъпили след завземането на Цариград от латинците през 1204 г. Тогавашният цариградски патриарх Йоан Каматир, който бил избягал в Димотика, предпочел по-скоро да абдикира, отколкото да короняса за император Теодор Ласкарис. Упоритият му отказ се дължал на това, че той смятал Тодор Ласкарис за натрапник и лишен от права върху короната. Затова се наложило да се избере нов патриарх, който извършил необходимата церемония — коронясал Теодор Ласкарис и по този начин го направил легитимен император в очите на гърците.¹⁴²

Тук е необходимо да се припомни и случаят с византийския император Йоан Кантакузин, който още в 1341 г. се обявил за император в Димотика. В тази церемония обаче не взело участие нито едно духовно лице.¹⁴³ Впоследствие, през 1346 г., той се коронясал за втори път, като в церемонията участвувал александрийският патриарх. Но след като влязъл в Цариград, Кантакузин трябвало да се короняса още веднъж — този път от ръцете на цариградския патриарх.¹⁴⁴ С това той най-после получил необходимата законна санкция, която така или иначе не успял да придобие с предишните церемонии.

Но безспорно най-фрапиращ бил случаят с последният византийски император Константин XII Драгаш, който за своите съвременници не бил никакъв император, тъй като не бил коронясан и благословен от цариградския патриарх, т. е. не разполагал с божията благословия. Това личи от съчинението на един от последните византийски историци Дукас, който нарича Константин Драгаш само деспот и смята за последен византийски император Йоан VIII.¹⁴⁵

По всичко личи, че и в средновековна България коронясването на владетеля съответствувало на византийската традиция. При това, когато у нас владетелите започват да се коронясват, във Византия била утвърдена теорията, според която единствено актът на коронясването придавал необходимата законност и авторитет на царската власт. Следователно тук нямаме възможност да наблюдаваме онази еволюция, която била характерна за Византия в ранната епоха. У нас тази теория била заета в една утвърдена форма, съгласно която патриаршеската благословия заемала съществено място във владетелската инвестира. Следователно у нас тази церемония няма религиозен или обряден характер, а представлява задължителен елемент при делегирането на царските правомощия.

¹⁴² Срв. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des österrömischen Reiches*, München. 1924—1932, S. 1671.

¹⁴³ Cantacouzenos, III, p. 27.

¹⁴⁴ Cantacouzenos, IV, p. 4.

¹⁴⁵ Doukas, XXXIII, p. 1024.

Известно е, че първият български владетел, който се коронясал за цар, бил Симеон.¹⁴⁶ Това той направил в съответствие с византийските формули и при пълно спазване на обичаите на източноправославната църква.¹⁴⁷ Но характерът на тези събития изключва предположението, че в случая става дума само за формално делегиране на права от страна на патриарха. Известно е, че само с цената на този акт цар Симеон можел да придобие онези права, които му липсвали от международноправно гледище. Преди да се обяви за цар, той трябвало да разполага с онази институция, която представлявала необходима и при това съществена част от самодържавната идея, т. е. независима църква. Това се налагало от византийската традиция, според която държавата и независимият владетел трябвало на всяка цена да разполагат с патриаршия. Тази идея е развита в един класически вид в едно писмо на българския цар Калоян до папа Иннокентий III: „царство без патриарх не бива“ (*quia imperium sine patriarcha non stare*).¹⁴⁸

От този момент ролята на църквата в живота на българската държава нараснала извънредно много. По всичко личи, че още тогава българските патриарси започнали да искат клетвено уверение от владетелите преди встъпването им на престола, т. е. преди коронясването. От запазилите се исторически известия, че такава клетва дал българският цар Калоян, като се заклел във вяроност пред римския престол. В едно писмо до римския папа Иннокентий III, тогавашният български архиепископ Василий заявява: „... По-нататък, когато ще коронясвам някого за цар на българите...“, ще изисквам от него клетвено уверение, че ще бъде предан и покорен на онзи, който би управлявал апостолическия престол.¹⁴⁹ По всяка вероятност такава клетва е била искана и от владетелите на Първата българска държава. Вероятно това ставало по примера на Византия, където патриарсите изисквали уверение, че императорът ще почита православието, ще подкрепя църквата и ще преследва ересите и отклоненията от официалната християнска идеология. Така че при Калоян нещата не се изменили съществено. Традицията и този път била спазена само с тази разлика, че в клетвата си той поел задължения към римската църква. Но така или иначе тази клетва предполагала някаква, макар и формална зависимост. По този повод И. Дуйчев заявява, че тя ставала безпредметна пред вид пълновластието на владетеля,¹⁵⁰ но в случая той има пред вид един конкретен владетел — цар Калоян. Смятаме, че това положение трябва да се разглежда по-широко, с оглед на задълженията, които произтичали от клетвените думи. Разгледани като чиста теория, те представляват съществен момент при определяне на взаимоотношенията между държава и

¹⁴⁶ За тези събития вж. В. Златарски, История, т. I, ч. 2, с. 389.

¹⁴⁷ Сръ. В. Златарски, История, т. I, ч. 2, с. 389.

¹⁴⁸ И. Дуйчев, Преписката на папа Иннокентий с българите, ГСУ, Иф. XXXV III, 1942, с. 26.

¹⁴⁹ Пак там, с. 53.

¹⁵⁰ И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 305.

църква в средновековна България. Благодарение на това условие църквата винаги била в състояние да упражнява натиск върху владетеля преди встъпването му на престола. Това от своя страна предполага, че в някои случаи владетелите били принудени да поемат задължения, които не са били в съответствие с теорията за самодържавния характер на царската власт.

Че на акта на коронясването било отдавано изключително значение, личи от преписката на цар Калоян с папа Инокентий III. Цялата кореспонденция на българския владетел показва, че в преговорите с Рим той се интересувал главно от два въпроса: признаване самостоятелността на българската църква и коронясването му за цар. При това личи, че Калоян желае да се сдобие с царско достойнство по един легитимен начин, за да не остави никакви съмнения относно божествения характер на своята власт. Това се налагало от усложнената политическа обстановка, но няма съмнение, че в някои отношения тук взели връх онези концепции, които съществували в източноправославния свят — теорията, че този бил единственият начин за сдобиването с владетелски пълномощия.

В тясна връзка с този въпрос стоят проблемите, свързани с наследяването на царската власт в средновековна България, избора на патриарх, детайлното проследяване на отношенията между държавата и църква в средновековна България и т. н. Поради ограничения обем на студията ние не сме в състояние да се спрем подробно на тези въпроси.

В заключение трябва да отбележим, че в средновековната българска държава идеите на теокрацията били винаги живи, макар че рядко били случаите, когато успявали да се наложат и овладяват общественото съзнание. В началото българската църква търсела начини и средства да спечели влияние и свобода на действие. Но успехът на нейните политически теории зависел твърде много от позицията на българските владетели. Крайният цезаропанизъм, устояван от българските владетели, утвърждавал друга политическа теория, според която царската власт представлявала институция, освободена от всякакъв контрол. Това довело дотам, че от доктрина за надмощие идеите на теокрацията трябвало да се превърнат в доктрина за запазване на църковните интереси от посегателствата на светската власт. На основата на този принцип се сложили занапред отношенията между държава и църква в българската държава — съществуващата хармония и единство на техните интереси представлявали най-важното условие за осъществяването на единството на държавата и триумфа на самодържавната идея.

ГОСУДАРСТВО И ЦЕРКОВЬ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ БОЛГАРИИ

И. Андреев

Резюме

При рассмотрении этой проблемы автор ставит перед собой задачу охарактеризовать политические теории теократии цезаропапизма в средневековом болгарском государстве. Исходя из концепции, что идеи церкви передают прежде всего динамизм общественно-политической мысли, автор прослеживает подробно пути проникания идей теократии среди болгарского общества. Этим идеям противопоставлялась политическая теория цезаропапизма, которая была сторонником концепции о превосходстве светской власти над духовной. Целостное исследование этого вопроса подтверждает существующее мнение, что превосходство осталось на стороне светской власти. С этим должны были соотноситься и сторонники теократической идеи. Это привело к тому, что идеи теократии в средневековой Болгарии превратились из доктрины превосходства в доктрину охранения церкви от посягательств царской власти.

Параллельно с этим автор подробно рассматривает и некоторые другие вопросы, связанные с политическими теориями рассматриваемых институций. Прослеживаются различные теории в связи с коронацией болгарских владетелей, царской иконографией, унаследованием престола и т. п.

В заключение надо отметить, что в условиях болгарского средневековья между государством и церковью создавались на принципе т. н. диархии, которая давала им приблизительно одинаковые права при управлении обществом. Но такая была только теория. На практике единство интересов государства и церкви предоставляло болгарскому владетелю права значительно побольше.

L'ETAT ET L'EGLISE EN BULGARIE AU MOYEN AGE

I. Andréev

Résumé

Avec l'étude de ce problème l'auteur se propose de porter son jugement sur les théories politiques de la théocratie et du pouvoir laïque en Bulgarie moyenâgeuse. Se basant sur la conception que les idées de l'église communiquent du dynamisme à la pensée sociale et politique, l'auteur passe en revue les chemins de la pénétration des idées de la théocratie dans la société bulgare. A ces idées s'oppose la théorie politique du pouvoir laïque d'après laquelle le pouvoir laïque a de la primauté sur le pouvoir clérical. L'étude approfondie de cette question confirme l'opinion existante que c'est le pouvoir laïque qui domine chez nous au Moyen âge. Même les adhérents de l'idée théocratique ont dû s'y conformer. Aussi les idées théocratiques en Bulgarie moyenâgeuse se sont-elles transformées de doctrine dominante en doctrine visant la sauvegarde de l'église contre les atteintes du pouvoir laïque.

L'auteur traite aussi d'autres questions encore, étroitement liées aux idées politiques des institutions en question. Il est question des différentes théories concernant le couronnement des souverains de ces questions est d'une importance primordiale dans la détermination des autorités des deux pouvoirs dans l'Etat.

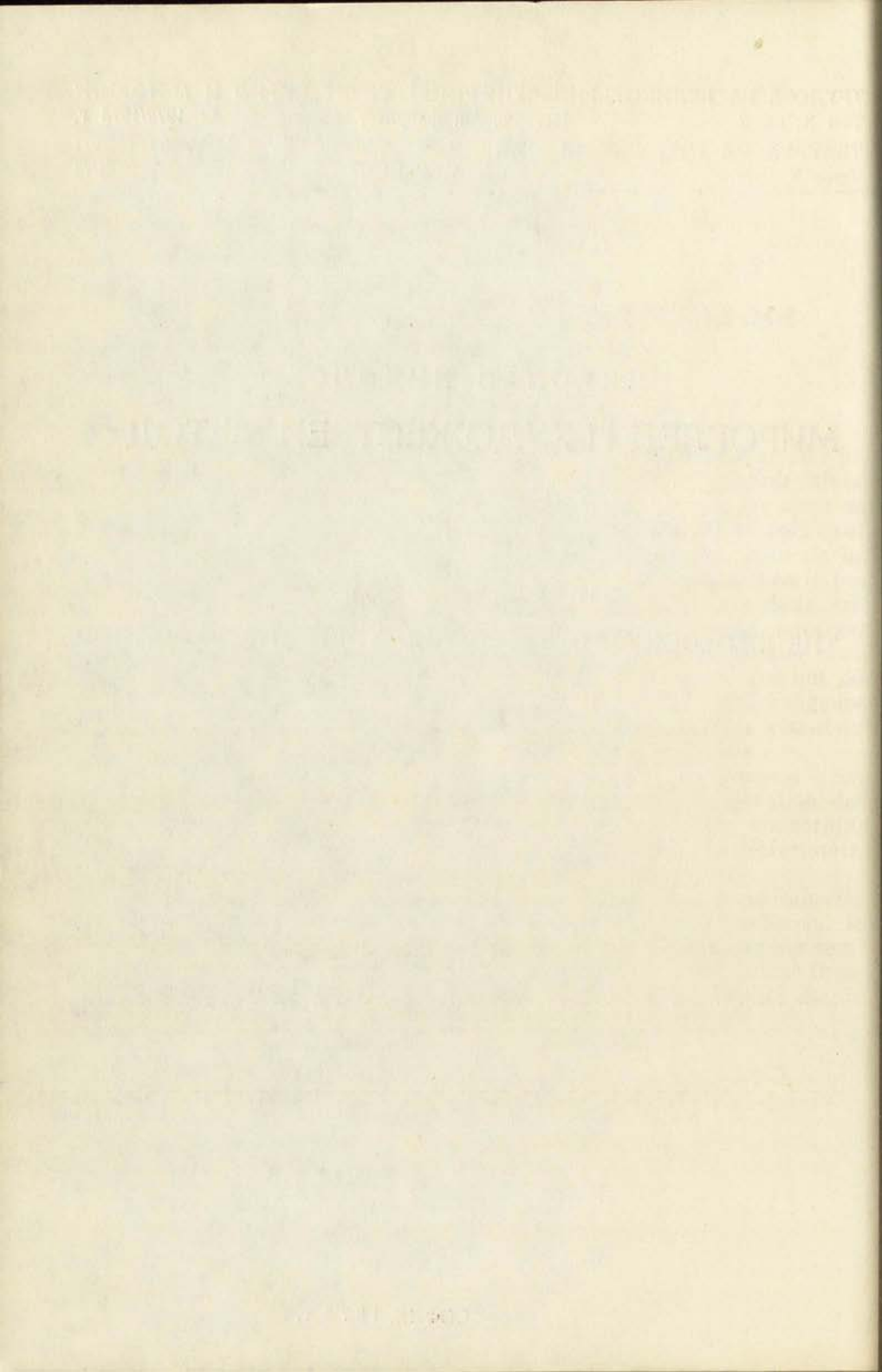
Il faut noter, en conclusion, que dans les conditions de la Bulgarie moyenâgeuse les rapports entre l'Etat et l'église sont fondés sur le principe de la diarchie qui leur réserve des droits plus ou moins semblables dans le gouvernement de la société. Mais ce n'est qu'une théorie. Pratiquement l'unité des intérêts du pouvoir et de l'église assure au souverain bulgare des droits beaucoup plus grands.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том X, кн. 2 Исторически факултет 1972/1973 г.
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE» DE V. TIRNOVO
Tome X, livre 2 Faculté d'histoire 1972/73

НИКОЛАЙ НИКОЛОВ
МИРОГЛЕД И ХУДОЖЕСТВЕН МЕТОД

NICKOLAY NICKOLOV
THE IDEOLOGICAL OUTLOOK AND THE ARTISTIC METHOD

СОФИЯ, 1973 г.

Въпросът за същността на мирогледа и художествения метод, и тяхното взаимоотношение в процеса на художественото творчество е не само актуален, но и сложен и многоаспектен. Тези особености на изследвания въпрос, естествено, затрудняват авторите, опитващи се да го осветлят в цялата му многостранност. Нещо повече, именно те предопределят до известна степен срещащите се твърде често в съответната литература едностранчиви и неудовлетворителни негови решения. А споменатото не съвсем удовлетворително състояние на изследванията, посветени на въпроса за природата на мирогледа и художествения метод и на тяхното взаимоотношение, не може да не породи, на свой ред, желание у всеки, който има някакво отношение към общата и литературната естетика да направи опит за една по-прецизна и обоснована негова постановка.

1. МИРОГЛЕДЪТ

1. 1. ОПИТИ ЗА УЛАВЯНЕ СЪЩНОСТТА НА МИРОГЛЕДА

Всеки опит за осветляване на разглеждания въпрос следва непременно да взема под внимание, да отчита неговата вътрешна логика и система. Това експлицитно (явно) ще намира израз в определена последователност на разглеждане на моментите на системата му. Ще наложи да бъдат изяснени най-напред същността и специфичните особености на мирогледа и на художествения метод поотделно и едва тогава да се пристъпи към осветляване характера на взаимоотношенията помежду им. Това изискване има своето основание във факта, че отношението, по силата на своя вътрешно-външен характер, освен че принадлежи в еднаква степен на относимите неща¹ (в случая — на мирогледа и на художествения метод), се строи от техните основни особености.

Съобразявайки се с изтъкнатото логическо изискване, ние пристъпихме към опита си за разкриване същността на мирогледа. И още първият бегъл поглед на литературата, посветена на въпроса за природата и функциите на мирогледа показва, че това е един

¹ С термина „нещо“ във философската и логическата литература обикновено се означава всичко, което съществува и може да съществува реално. Това означава, че той има събирателен, обобщаващ характер и поради това може да се използва за означаване и на предмети или явления, и на техните свойства и отношения. Иначе казано, и реално съществуващото явление е нещо, и неговото свойство е нещо, и отношението между явленията (или между елементите на едно явление) е нещо. С такова значение използваме и ние в нашето изследване термина „нещо“.

интензивно изследван въпрос, събрал като във фокус вниманието и теоретичните усилия както на философи, така и на изкуствоведи. Показа, че към мирогледа, представляващ специфичен елемент на съзнанието, насочват поглед и полагат усилия за разкриването на неговата най-дълбока и интимна природа и философи, и изкуствоведи. И това е обяснимо. Обясним е и акцентът, който и едните, и другите правят на **различни** аспекти на мирогледа. Лошото е само това, когато този акцент приема формата на абсолютизация, обстоятелство, водещо неизбежно към едностранчивост, а от тук и към неудовлетворителност на решенията на въпроса за същността, системата и структурата на мирогледа.

Такъв акцент, приел формата на абсолютизация, се наблюдава в последните публикации на някои философи-марксисти, посветени на въпроса за същността и ролята на мирогледа, в които той се разглежда като система **само** от **теоретичната** част на надстроечните елементи на общественото съзнание.²

Основателно в тези и други публикации се посочва, че философията е основа и интеграционен елемент в системата на мирогледа. Освен това И. Тасев например правилно подчертава, че мирогледът не е просто знание за нещо, а е знание, прераснало в убеждение.³ Тази особеност на мирогледа той обяснява с факта, че мирогледът е отражение на някои страни на действителността през призмата на определени социални (а в класово-антагонистичните **обществено-икономически** формации — социално-класови) потребности и интереси.⁴ А от тук, пак според И. Тасев, следва, че на мирогледа е присъщ оценъчен елемент.⁵ С други думи, носителят на формацията се и на формирания се мироглед се **отнася оценъчно-избирателно** към заобикалящата го и въздействащата му непосредствено и опосредствувана (в процеса на духовната комуникация) обективна природна и социална действителност.

Казаното от посочените автори (и споделяно от техните последователи) за специфичните основни особености на мирогледа е наистина безспорно. Те обаче не забелязват, че по такъв начин, с това си твърдение влизат в противоречие със собствената си твърде интелектуалистична постановка за същността на мирогледа, разглеждан от тях (както посочихме и по-горе) като система **само** от **теоретичната** част на надстроечните елементи на общественото съзнание, т. е. като система **само** от **теоретичните** елементи на правното, политическото, нравственото, естетическото, религиозното (или атеистическото) и философското съзнание.

Какво по-точно имаме предвид като казваме това? Имаме предвид преди всичко общоизвестното и безспорно положение, че съзнанието (значи и общественото съзнание) е цялостна система

² Вж. напр. П. В. Копнин. Введение в марксистскую гносеологию. Киев „Наукова думка“, 1966, стр. 18 — 19; И. Тасев. Коммунистическият мироглед. С., изд. на БКП, 1969, стр. 13.

³ И. Тасев, Цитираното произведение, стр. 16.

⁴ Пак там, стр. 15.

⁵ Пак там, стр. 16.

от **образно** и **необразно** субективно отражение, т. е. е система от интелектуални (теоретични в своята основна част), емоционални и волеви елементи. А шом мирогледът е част от съзнанието, значи и той ще бъде специфична система от образно и необразно отражение, система от интелектуални, емоционални и волеви елементи със специфична структура.

Обосноваването на изказаното съображение налага едно, така да се каже „лирическо отстъпление“. Става дума за това, че въпросът за взаимоотношението между съзнанието като цяло и мирогледа се разглежда в случая на основата на диалектико-материалистическото решение на по-общия въпрос за взаимоотношението между цяло и част. А въпросът за взаимоотношението между цяло и част в най-новата марксистическа философска литература се изследва и решава с помощта на системно-структурния метод (на основата на най-общия диалектико-материалистически метод), който в края на краищата се изпълнява в самото решение и му придава своята специфика, своя колорит. Това означава, че цялото се разглежда като система от елементи, а частта — като елемент на съответна система. От тук пък следва, че взаимоотношението между цяло и част може и трябва да се разкрива като взаимоотношение между системата и елементите, от които тя се състои.

Тук няма да се спираме подробно на въпроса за характера на тези взаимоотношения в цялата им сложност и многообразие (такъв един опит излиза извън рамките на задачата, която сме си поставили за разрешаване чрез настоящата студия), а ще обърнем внимание само на някои техни моменти, които имат по-пряка връзка с разглеждания от нас въпрос. Става дума за това дали системата и структурата на мирогледа е повторение в главното на системата и структурата на съзнанието като цяло.

На този въпрос може и трябва да се отговори според нас положително. А може да се отговори така, защото **първо**, съзнанието е една цялостна система, а основната част от свойствата на цялостните системи (макар че на тях са им присъщи и така наречените **интегративни** свойства, неприсъщи на съставляващите ги елементи, взети поотделно) са свойства и на елементите, от които се състоят.⁶ Базисната цялостна система и структура на един обект и системата и структурата на който и да е неин елемент освен това са идентични в своята основна част.

На **второ** място, казаното се отнася с още по-голяма сила за разглежданото взаимоотношение, защото тук става дума всъщност за взаимоотношението между елементите на една подсистема, от една страна, и подсистемата като цяло, от друга страна. Изказаното съображение се основава на общоизвестния факт, че строежът на цялостните системи се подчинява на принципа на йерархичност. От този принцип следва, че всеки един от елементите на изход-

⁶ Това, че всеки един от елементите на една цялостна система има и специфични само за него особености е нещо разбираемо се от само себе си. Поради това именно ще се ограничим само с неговата констатация.

ната, базисната система на един обект може на свой ред да се разглежда като система от елементи или като подсистема на изходната система. Това е общоизвестно и безспорно. От него обаче произтича според нас едно следствие, на което не е обръщано до сега достатъчно внимание. Следва, че базисната система на един обект се състои обикновено от хетерогенни (разнородни) елементи. Системата на всеки нейн елемент (представляваща подсистема на базисната система) обаче става вече относително по-еднородна, нейните подсистеми — още по-еднородни и така теоретически до безкрайност. Този факт е много интересен сам по себе си, но нас в случая ни интересува повече това, което произтича от него. А от него произтича струва ни се възможността за **по-пълно** съвпадение на структурите на подсистемите от едно равнище със структурите на производните от тях самите подсистеми, намиращи се на друго равнище.

Конкретизирано и отнесено само към взаимоотношението между съзнанието и миросгледа казаното означава, че съзнанието може и следва да се разглежда като елемент или подсистема на цялостната динамична **хетерогенна** система човек (между впрочем самият човек може да се разглежда като елемент на системата „човек — социална среда“ или като нейна подсистема). Самото съзнание вече, разглеждано като подсистема на системата човек, се състои от относително **по-еднородни** елементи — всички те имат психически и идеален характер. А това обуславя вече възможност за една по-висока степен на съвпадение между структурата на съзнанието и структурата на миросгледа, който, както изтъкнахме вече, е негов специфичен елемент или което е все едно и също, негова подсистема.

След направеното „лирическо отстъпление“, т. е. след като сме се върнали на момента преди началото на „отстъплението“ можем да изтъкнем и още нещо в подкрепа на разбирането, че миросгледът е система от интелектуални, емоционални и волеви елементи. Можем да уточним, че това разбиране следва и от факта, че оценката, разглеждана и като процес, и като продукт от този процес, също от определена гледна точка е система от интелектуални, емоционални и волеви елементи. Иначе казано, щом миросгледът, представляващ специфична форма и функция на социалното отражение, има **оценъчен** характер (тази основна специфична особеност на миросгледа, както показахме, се подчертава специално и от И. Тасев) той не може да се състои само от еднородни, т. е. само от интелектуални, теоретични елементи, а ще представлява система от хетерогенни елементи, система от интелектуални, емоционални и волеви елементи със специфична структура.⁷

⁷ До това заключение, макар и по друг път, стигат и К. Горанов и А. Атанасов. Съобразявайки се с характера на художествено творческия процес и със специфичната роля на миросгледа на художника (на създателя на художествената творба) в него специално, те непредубедено констатираат, че миросгледът е съвкупност от интелектуални, емоционални и волеви елементи. (К. Горанов. Ми-

1. 2. ДОПЪЛНИТЕЛНИ СЪОБРАЖЕНИЯ В ПОДКРЕПА НА ФИКСИРАНОТО РАЗБИРАНЕ

Че това е именно така се вижда и от характера на основните фактори, под въздействието на които се формира мирогледът, а така също и от характера на основните моменти на процеса на формирането му.

Факторите както за формирането на мирогледа, така и за формирането на съзнанието на личността (елемент от което е и самият мироглед) като цяло, според обосноваването мнение на авторите, специално изследващи този въпрос (независимо от това как самите те ги назовават)⁸ са два. Става въпрос за: а) непосредственото въздействие на битието и в частност на общественото битие върху личността (или върху социалната група), у която се формира мироглед; б) въздействието на комуникатора върху личността чрез мирогледни и немирогледни съобщения, които от гледна точка на формата и предназначението си се диференцират на: информирание, убеждаване, внушаване. Тези два фактора се намират естествено в определено взаимодействие помежду си.

Духовното усвояване на въздействията на битието в своята научна и оценъчна форми става чрез **непосредственото** (в смисъл на пряко, директно отражение на битието от страна на субекта) субективно отражение. А усвояването на съобщенията на комуникатора за това същото битие в процеса на комуникацията става чрез **опосредствуваното** (в случая става дума за отражение на отражението на битието, за метаотражение) субективно отражение.

До не съвсем отдавна съществуваша схващания, според които възпитателната дейност, целенасоченото предлагане и усвояване на мирогледни съобщения за битието има първостепенно значение, а непосредственото въздействие на битието върху личността и социалната група имало второстепенно значение, понеже се реализирало чрез възпитателната дейност. Такава теза не може да бъде защитена, разбира се, защото използваните във възпитателната дейност съобщения са нещо вторично, са отражение от определена гледна точка на това същото битие, отражение придобило обща значимост (тази обща значимост може да бъде и бива разностепенна), и съществуващо чрез формите на общественото съзнание, обективиращи се в различни знакови системи.

Първостепенно значение за формиране мирогледа на включената в разнохарактерните социални микро- и макрогрупи личност има непосредственото въздействие на битието,⁹ част от което е общест-

роглед, талант, художествен метод, С., „Наука и изкуство“, 1961, стр. 190, А. Атанасов. Красота и партийност. С., „Народна младеж“, 1970, стр. 181).

⁸ Вж. напр. Психология, под ред. на А. А. Смирнов и др. С., „Народна просвета“, 1965, стр. 82 — 83; С. Михайлов. Социализъм и отживелици. С., изд. на БКП, 1967, стр. 208; Л. П. Буева. Социална среда и съзнание личности. М., МУ, 1968, стр. 200.

⁹ Друг въпрос е вече това, че, както правилно отбелязва и Г. Клаус (Г. Клаус. Философия и кибернетика. М., 1965, стр. 205, 218), е неоснователно да

веното битие. Това е така, защото личността усвоява дадено мирогледно или немирогледно съобщение за определени страни на битието само след като го съотпнесе със своя непосредствен опит, формиращ се в своята основна част в непосредственото ѝ практико-духовно взаимодействие с битието, само след като **прецени**, че съдържанието на насочените към нея мирогледни и немирогледни съобщения съответствува на съдържанието на този непосредствен опит. Иначе казано, личността, у която се формира мироглед, се отнася **оценъчно-избирателно** (това, че този избор става в определени рамки е въпрос, на който тук няма да се спираме) към предлаганите ѝ съобщения, както преди това (а и паралелно) се е отнасяла към непосредствените въздействия на битието.

Развитите съображения се илюстрират от характера на процеса на формирането на естетическия елемент на мирогледа, чиито основни моменти може да бъдат разкрити чрез анализа на един най-елементарен пример. Да си представим такава ситуация. Група 16—17-годишни ученици, с подчертани интереси към художествената литература, решават да отидат на рецитал, примерно из творчеството на В. Ханчев. Както всички други формиращи се и формирали се личности всеки един от тези ученици поотделно представлява единство от **общозначими**, типични за тяхната социална и възрастова група и **личностнозначими** или относително индивидуално неповторими социални отношения и свойства, намиращи израз в неговата практико-духовна социална дейност. Тук няма да се спираме на факторите, обуславящи този факт, а ще се ограничим само с неговата добросъвестна констатация и ще се опитаме да извлечем прозрителните от него следствия, прерастващи в хода на разглежданния процес в причина на други следствия.

Рециталът, представляващ специфичен комуникативен акт с възможност за обратна връзка, тече. Учениците, имащи много общи естетико-интелектуални елементи на съзнанието си и отличаващи се в същото време помежду си с редица индивидуално-неповторими особености на своя предварителен естетически и неестетически опит възприемат сетивно съобщенията на комуникатора (на изпълнителя в случая) във формата на въздействие на литературно-художествената творба и във формата на въздействие на сценичния художествен образ. Възприемат сетивно рецитала, в който комуникаторът едновременно информира, убеждава, внушава. В този комуникативен акт всеки един от учениците съотнася сетивно възприеманото съобщение със своя предварителен интелектуално-естетически опит, т. е. осмисля и **оценява** поднасяното му съобщение.

За никого не представлява трудност струва ни се да се досетим, че възприеманото съобщение може да се окаже в съответствие

се говори за **чисто** непосредствено отражение, тъй като опосредствуваното субективно отражение, във формата на изходни рационални, емоционални и волеви предпоставки и градивни елементи, прониква в непосредственото отражение.

с предварителния интелектуално-естетически опит на **някои** от тези ученици. Нещо повече, то ще го задълбочи, обогати и конкретизира и със самото това ще стане причина за появата на по-силно или по-слабо изразени положителни естетически емоции и чувства, които фактически са неотделими от интелектуално-естетическия елемент на тяхната психика.

Не е изключен и обратният ефект. Възможно е поднасяното естетическо съобщение да не съответствува на предварителния интелектуално-естетически опит, на предварителната интелектуално-естетическа нагласа на **друга част** от същите тези ученици. Съобщението и начинът на поднасянето му ги дразни и става причина за появата у тях на отрицателни естетически емоции и чувства, които също фактически са неотделими от интелектуално-естетическите елементи на тяхната психика — остатъчни и новопоявили се. Тези емоции и чувства у някои от тях могат да бъдат толкова силни, че стават причина за волеви импулси, които стимулират физическо действие — напускане примерно на залата, в която се провежда рециталът.

От анализираната предполагаема и възможна ситуация се вижда, че интелектуално-естетическият елемент на човешката психика е свързан необходимо с нейните емоционално-естетически и волеви елементи, с които се взаимопрониква и взаимодейства (на основата на определени социални потребности, интереси и установки) и образува цялостната система на естетическия елемент на мирогледа.

От това пък, че системата и структурата на естетическия елемент на мирогледа е аналогична на системата и структурата на останалите негови елементи, и от това, че системата и структурата на елементите на дадено нещо (в случая на мирогледа) е аналогична на системата и структурата на това нещо, разглеждано като цялостност¹⁰, следва, че казаното за системата и структурата на естетическия елемент на мирогледа се отнася за целия мироглед. А това означава, че мирогледът (както отбелязахме и по-горе) от определена гледна точка, също е цялостна система от интелектуални, емоционални и волеви елементи на човешката психика, функционираща на общозначим и личностнозначим уровень.

¹⁰ Изказаното съображение се основава и на издигнатата по-горе теза, че възможността за по-висока степен на съвпадение между структурата на една подсистема и структурите на нейните елементи (разглеждани също, на свой ред, като подсистеми) е толкова по-голяма, колкото по-голяма е степента на еднородност на елементите на изходната подсистема. Като се изходи от това разбиране може да се твърди, с голяма степен на вероятност, че структурите на системата на мирогледа и на който и да е негов елемент (в случая на неговия естетически елемент) са идентични или почти идентични, т. е. състоят се от аналогични елементи, между които има еднакви по тип взаимовръзки. А още по-конкретно казано, това може да се твърди, според нас, защото степента на еднородност на елементите, от които се състои системата на мирогледа, в определено отношение, е по-голяма отколкото степента на еднородност на елементите, от които е съставена системата на съзнанието като цяло.

I. 3. ЗА ЕДНА ОСОБЕНОСТ НА МИРОГЛЕДА

Обстоятелството, че емоциите и чувствата са един от основните елементи на мирогледа и това, че интелектуалният елемент на мирогледа съществува главно във формата на идеи и идеали за момента съществуващата и бъдещата предимно социална действителност обуславя една особеност на мирогледа и на мирогледа на художника (на създателя на художествената творба) в частност, на която не е обръщано внимание до сега в съответната литература

Преди да фиксираме въпросната особеност на идеалите и емоциите, а чрез тях и на мирогледа, е необходимо да уточним, че теоретичното знание представлява субективен образ на своя обект, но не съдържа в себе си стремеж, план и средства за своето предметяване. Когато споменатите елементи са налице в теоретичното знание, то прераства в идея, а когато тази идея е субективен образ на **бъдеща** социална, преди всичко, действителност, тя е вече идеал.¹¹ Идеалът, по-специално, е субективен образ — образец на съществено-общото и необходимото от някаква желана **бъдеща** (социална преди всичко) действителност, към която носителят му се стреми. Формиращ се на основата на определени негови потребности и интереси. Най-често социални по своята природа, идеалите се диференцират на политически, нравствени и естетически.

Сред няколкото основни особености на идеала, в случая ни интересува само тази, на която обръща специално внимание В. Момов, а именно, че идеалът има **вероятностен** характер, понеже бъдещото явление, на което той е отражение, може да не се реализира или да не протече в предполагаемия вариант.¹²

Самият В. Момов не обяснява защо това е така, но един по-внимателен анализ показва, че този факт е обусловен от няколко фактора. Става дума главно за това, че научно обосноваването на идеали, каквито са примерно политическите, нравствените и естетическите **комунистически** идеали, наистина отразяват същностно-общото и необходимото, т. е. закони и закономерността в миналата и в сегашната съществуващата обективна социална действителност, и чрез екстраполация (основаваща се на изпреварващото отразяване) отразяват и **бъдещата** социална действителност, но повечето от социалните закони и закономерности имат, както е известно **статистически** характер, а това вече е факт, които намира израз в характера на самите идеали, а от тук — и на мирогледа. А още по-конкретно и по-точно казано, в случая се има предвид това, че както обладаващите статистически характер социални закони и закономерности определят **нееднозначно** поведението на отделното нещо в дадена статистическа съвкупност и се реализират в последна сметка като закони-тенденции, пробивайки си път през маса случайности и от-

¹¹ По-подробно по този въпрос вж. П. В. Коппин. Введение в марксисткото гносеология. Киев. „Наукова думка“, 1966, стр. 243 — 244.

¹² В. Момов. Нравствената норма и нейната реализация. С., „Наука и изкуство“, 1968, стр. 131.

клонения, така и отразяващите ги идеали в зависимост от това търпят редица корекции и модификации, запазвайки обаче своето основно качество, своя основен характер на **комунистически** идеали. А запазват своя характер на **комунистически** идеали, понеже тези корекции могат да се отнасят само до времето (сроковете) на осъществяването им в различните елементи на системата на обществото, разглеждано в случая като статистическа съвкупност.

От значение е, разбира се, и това, че идеалите са резултат от изпреварващо отражение, т. е. това, че те са субективни образи на възможната, но все още не съществуваща обективна социална действителност. Даже само това обстоятелство подсказва, че идеалът като субективен образ на определени моменти на бъдещата обективна социална действителност, именно поради това, че е образ на бъдеща (все още не съществуваща) действителност, не е в състояние да отрази детайлите на нейното развитие, някои от които могат да се окажат важни в определено отношение и с факта на самото си осъществяване по точно определен начин да внесат известни (макар и не съществени) конкретизиращи корективи в степента на неговата истинност. А това означава вече, че отразената от социалните идеи и идеали **обективна** вероятност започва да функционира като мяра на истинността на отразилите я идеи и идеали. В качеството си на мяра за степента на истинност на дадена идея и идеал специално вероятността, разбира се, не е постоянна, т. е. неизменна величина, а се движи в отворения интервал от 0 (проблематичност) до 1 (достоверност).

Освен елементи на обективна вероятност, идеалите могат да съдържат и елементи на субективна вероятност.¹³ Елементи на субективна вероятност съдържат примерно идеалите (значи и мирогледът на представителите на модернистичното изкуство, защото съзнателно или неосъзнато те отразяват в момента съществуващата, а чрез нея — и бъдещата социална действителност (във формата на естетически идеали, които след това възплътяват в творбите си) от позицията на буржоазията, т. е. от позицията на класата, чийто социално-класови потребности и интереси **не са** израз на обективните социални закони и тенденции.

Макар и по съвсем други причини, с елементи на **субективна** вероятност може да се характеризират естетическите идеали и на художници не принадлежащи към модернистичното изкуство.

¹³ Разглеждайки отразената обективна вероятност като специфично отношение, което има само едно значение, чийто числен израз се намира някъде между 0 и 1, С. П. Будбаева отбелязва, че при субективната вероятност ситуацията малко се променя. Субективната вероятност, също както и обективната, е едно специфично отношение, но за разлика от обективната вероятност "... това отношение може да има различни значения и числената оценка на това отношение, представляващо степен на увереност на субекта и изразяващо неговото мнение, въобще може да бъде представена от интервал от числа, ширината на които по принцип е равна на ширината на целия интервал (0, 1)" (С. П. Будбаева, К вопросу о понятии субъективной вероятности. Философские науки, 1972, № 2, стр. 102.

Вероятността пък е свързана необходимо с неопределеността, която, също както и вероятността, бива **обективна** и **субективна**. Степента на иманентно присъщата на един обект обективна неопределеност и на отразяващите го идеали и емоции¹⁴ се измерва с вероятността. Синтетично казано, степента на неопределеност на един обект и на отразяващите го идеали и емоции е винаги **обратно пропорционална** на степента им на вероятност.

Идеите и идеалите се основават, както е известно, на предвиждането и прогнозирането. А необходимостта от предвиждането и прогнозирането пък е обусловена от невъзможността по друг начин да бъде усвоено духовно-практически характеризиращото се със сравнително **по-висока степен на неопределеност** бъдещо развитие на природната и особено на социалната действителност. Чрез предвиждането и прогнозирането (основаващи се на изпреварващото отразяване) обикновено се намалява степента на субективната неопределеност, т. е. тя се минимизира. А обективната неопределеност само повече или по-малко адекватно се възпроизвежда във вид на знания за бъдещето (съществуващи във формата на идеи и идеали) и свързаните с тях многообразни емоции и чувства.

Не е необходимо, струва ни се, специално разяснение на това, че щом част от интелектуалния елемент (идеалите) на изходната, базисната система на миогледа и нейният емоционален елемент се характеризират с вероятност и неопределеност, то и миогледът като цяло ще се характеризира също с вероятност и неопределеност.¹⁵ Това съображение се основава на една от специфичните особености (представляваща, на свой ред, израз на фактите в това отнoшение) на цялостните системи, а именно, че особеностите и изменението даже и на един от елементите на една **цялостна** система дават отражение върху останалите елементи на системата и върху системата като цяло.

Съобразяването с обективната и субективната (ако такава е налице) вероятност и неопределеност на миогледа на художника е макар и недостатъчно, но **необходимо** условие за намиране на общ език между него и съответните представители на художествената критика и на историята на различните видове изкуства и особено — между него и обикновените, неквалифицирани консуматори на създаваните от него художествени творби. А е необходимо това, защото елементите на миогледа на художника, с всичките свои ха-

¹⁴ По-подробно за неопределеността на емоциите вж. П. В. Симонов. Теория отражения и психофизиология емоции. М., „Наука“, 1970, стр. 44 — 62.

¹⁵ Акцентът върху вероятността и неопределеността в случая, с които се характеризира и миогледът, не означава, че се забравя азбучното положение на марксистко-ленинската философия, че миогледът въобще и миогледът на художника специално има винаги класов характер и в зависимост главно от това бива прогресивен или реакционен. Тъкмо обратното. Макар и имплицитно (не явно) ние нито за миг не забравяме и се съобразяваме с това, че класовостта и обусловената от нея степен на прогресивност са едни от най-основните характеристики на миогледа, но не пишем експлицитно, явно за тях, тъй като съответната литература те са осветлени в достатъчна степен.

рактеристики и особености, не просто оставят някакъв печат върху художествената творба, а се **въплътяват** в нея, стават **нейни градивни елементи**. И това е винаги така. Този момент всъщност е една закономерност, която се проявява в изграждането на творбата винаги, независимо от това дали художникът я демонстрира явно, или по някакъв начин, съзнателно или неосъзнато, я завоалира, тушира.

Отчитането на това, че вероятностният и неопределен характер (степената им в различните случаи може да бъде и е различна) на мирогледа на художника придава вероятностен и неопределен характер и на създаваната от него художествена творба е безусловно необходимо. И е задължително, защото полифункционалността на изкуството, т. е. това, че изкуството има не една, а няколко функции (познавателна, възпитателна, комуникативна и хедонистична) се проявява **обезателно**, винаги чрез художествената творба. Следователно, читателят, който подхожда към художествената творба, държейки сметка за полифункционалността на изкуството, проявяваща се винаги чрез художествената творба, ще знае и трябва да знае, че познанието, което той извлича от творбата, има винаги вероятностен и неопределен характер. И това е винаги така, независимо от това с помощта на какъв художествен метод е създадена творбата. Типът (а значи и характерът) на художествения метод предопределя в някаква степен **само степента** на вероятност и неопределеност на художествената творба.

2. ХУДОЖЕСТВЕНИЯТ МЕТОД

2. 1. ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Всеки, който по някакъв повод и в някаква връзка се е занимавал с въпроса за характера на художествения метод знае, че той се поставя и изследва в публикациите само на „чистите“ естетици и на литературоведите. Теоретичите на останалите видове изкуства обикновено гледат на художествения метод като на нещо разбиращо се от само себе си (макар че това не е така) и използват най-често готови, създадени от естетичите-теоретици, определения-формули, чиято научна стойност не винаги е на необходимото ниво.

Констатираното състояние би могло да се разглежда все пак като половин беда, ако предлаганото от литературоведите по въпроса за природата на художествения метод беше, в своя обобщен израз, безспорно и убедително. За съжаление обаче то не е.

Много от литературоведите-теоретици, които биха се съгласили с нашата оценка вероятно ще възразят веднага, че констатираното състояние е следствие от редица обективни причини. Вярно е, че въпросът за същността и спецификата на художествения метод се постави в съветската естетика и литературознание едва в края на 20-те години на нашия век, като се тръгна от философското разбиране за метода като такъв, за метода като специфичен феномен

на съзнанието. Вярно е и това, че още в началото на своето формиране понятието „художествен метод“ изпита неблагоприятното влияние на теоретичите-вулгаризатори, изхождащи от основните идейно-естетически принципи на Пролеткулта и РАПП. Въпреки това обаче би могло да се очаква, че в литературознанието вече е налице едно еднозначно и удовлетворително решение на въпроса за същността и спецификата на художествения метод. Би могло това не само да се очаква, но и да се изисква от литературознанието, защото четири десетилетия, в рамките на нашия динамичен век, не са чак толкова кратък период, и защото Пролеткултът и РАПП са минали отдавна в историята, а марксистко-ленинската философия е издигнала (наред с редица други теоретични положения) много интересни и плодотворни теоретико-методологически съображения за същността на метода като такъв, които би могло да бъдат използвани като изходна основа за изясняване същността и спецификата на художествения метод.

Въпреки това обаче марксистическото литературознание и до днес не е в състояние да предложи и не е предложило едно обосновано еднозначно решение на въпроса за същността на художествения метод, да не говорим пък за научната стойност на повечето от съществуващите едностранчиви и непълни негови решения. „... в светското литературознание — четем в литературната енциклопедия — не е достигнато единно отношение към метода (към художествения метод — Н. Н.) като към необходимата научна категория.“¹⁶ А отсъствието на това „единно отношение“, покрай другото, намира израз и в недостатъчното разграничаване или даже отъждествяване на термина „художествен метод“ с термините „литературно направление“ и „литературна школа“, съответно — на явленията, означавани с помощта на тези термини, независимо от това, че те не са тъждествени.

А не е достигнато все още въпросното необходимо „единно отношение“ към художествения метод, наред с някои други причини, и поради наличието на една (макар и не винаги открито проявяваща се) позивистическа тенденция в изкуствознанието и в литературознанието в частност, на един с нищо необясним и в болшинството случаи безплоден емпиризм, и на един сектантски херметизъм (самоизолация), намиращ израз най-често в игнорирането на резултатите от изследванията във философията и логиката по въпроса за същността на метода. Още по-точно казано, този херметизъм намира израз в наличието на едно нежелание (продиктувано от болезнен стремеж за подчертаване на от никого не оспорваната специфика на изкуството и на художествената литература специално) и по-рядко неумение от страна на повечето литературоведи, занимаващи се с този въпрос, да се съобразят с простия и безспорен факт, че разработката на теорията на метода (значи и на същност-

¹⁶ Краткая литературная энциклопедия. М., „Советская энциклопедия“, г. 4, 1967, стр. 805.

та на художествения метод) е от компетенцията на философията и логиката, а не на естетиката и изкуствознанието. Необяснимо защо, на повечето от тях им е трудно да разберат, че от компетенцията на естетиката и изкуствознанието са въпросите за **спецификата** на художествения метод и още по-специфичното му функциониране в различните в момента съществуващи изкуства, въпроси достатъчно сложни сами по себе си, разработката на които в никой случай не е по-маловажна от решаването на въпроса за същността на метода.

Във връзка с гореказаното би било несправедливо да отменим и да не споменем някои, макар и все още малобройни, плодотворни опити за правилна постановка на този въпрос, опити в които се отчита обстоятелството, че процесът на по-нататъшното задълбочаване на диференциацията на науките се съпътствува, се намира в диалектическа взаимовръзка с процеса на тяхната все по-много-странна интеграция, осъществяваща се при това на една много по-висока теоретико-методологическа основа. По-конкретно, в случая имаме предвид опита на такива наши изтъкнати, водещи литературоведи като А. Натев и П. Данчев да обърнат вниманието на активно и специално занимаващите се с въпросите на литературознанието изследователи, че за разработката на повечето от основните въпроси на литературознанието са необходими (поради тяхната сложност и многостранност) обединените усилия на учени от различни области на знанието, и във всеки случай — на литературоведи, философи, социолози, психолози и кибернетици.¹⁷ „Напълно естествено е един критик (струва ни се, никой не ще се заеме да оспорва, че казаното от П. Данчев за литературните критици се отнася напълно и за занимаващите се с теорията на литературата — Н. Н.) — подчертава П. Данчев — съобразно с конкретните задачи на изследването да се насочи предимно към психологическите особености на творбата, друг — към социологическите, трети — към формалните. Такива предпочитания не говорят за едностранчивост, ако критикът не забравя сложната цялостност на творбата и за идейно-социалния смисъл на тази цялостност, т. е. ако не е склонен да абсолютизира подхода за сметка на цялостния метод.

Тази е надеждната основа за търсения, за експерименти в областта на изкуствознанието и литературознанието. На тази основа могат да се привличат „на работа“ най-различни науки, да се използва квалификацията на различни специалисти.“¹⁸

Хубави, верни в основата си и плодотворни мисли, но, за съжаление, сега за сега те имат характер все още само на методологически пожелания. А като се има предвид практиката на мълчаливо игнориране от страна на болшинството литературоведи на пожелания от подобен род, може с основание да се предположи, че

¹⁷ А. Натев. Литературознание и изкуствознание. С., „Наука и изкуство“, 1969, стр. 136, 152; П. Данчев. Трудната мисия на критиката. Народна култура, бр. 26 от 24 юни 1972 г.

¹⁸ П. Данчев, Цитираната статия.

те ще си останат още дълго време, макар и конструктивни, но само пожелания. И понеже стана въпрос вече за пожелания, ще си позволим и ние да изкажем пожеланието вѐдущите литературовѐди да се проникват от мисълта, че е крайно необходимо да се работи за съкращаването на времевия цикъл между духовното производство на идеи като тази на П. Данчев и тяхното обективизиране, определяване в практиката на литературния живот и на литературните изследвания по-специално у нас.

Споменатият херметизъм, присъщ в твърде голяма степен на литературознанието, би бил половин беда, ако литературните критици и занимаващите се с теория на литературата вземаха под внимание поне резултатите от изследванията на естетиката по този въпрос, които са далеч по-убедителни отколкото резултатите от собствените им изследвания, но и това се наблюдава много рядко. Взаимоотношенията между естетика, от една страна, и литературната критика и теорията на литературата, от друга, напомнят, според ироничната бележка на И. Славов, „... вежливостта на съседите, които предци са уредили навреме спорните въпроси: естетиката разглежда изкуството абстрактно, критиката (разбирана като функционираща теория на литературата, като приложена теория на литературата — Н. Н.) го анализира и оценява конкретно. Редките прониквания в чуждата зона са по-скоро акт на вежливост, отколкото интервенция, макар някои от разменените дипломатически реплики да издават нервно напрежение. Но както се полага на страни, за които гордостта е главна проява на достойнството, те избягват нитимното сближаване и сътрудничество. Критиците уважават естетиките, понеже рядко ги четат, а последните им отвърщат със същото, понеже се боят от техния език“¹⁹

Впрочем, за да не бъдем обвинени в голословност, ще приведем разбиранията на някои от вѐдущите съветски литературовѐди по този въпрос. При това ще започнем с източници, които имат не частно значение, а характер на почти задължителни за изучаване учебни пособия. За Ф. М. Головенченко например художественият метод е „... основен начин, най-важен, основен принцип за художествено изобразяване на действителността в изкуството и литературата“, или, което е все същото, той представлява „свкупност от ... общите за редица писатели принципи за подбора, изобразяването и оценката на явленията на действителността и от принципите на типизацията.“²⁰ А Г. Л. Абрамович, който също не се интересува от генезиса на художествения метод, е още по-кратък. Художественият метод, според него, представлява „свкупност от най-общите принципи за изобразяване на живота, присъщи на писателите от една епоха, близки по своите естетически възгледи.“²¹

¹⁹ И. Славов, Естетика и критика. Народна култура, бр. 7 от 12 февруари 1972 г.

²⁰ Ф. М. Головенченко. Введение в литературовѐдение. М., Высшая школа, 1964, стр. 298

²¹ Г. Л. Абрамович. Введение в литературовѐдение. М., „Просвещение“, 1965, стр. 288.

Малко по-особено място сред съветските литературоведи заема Л. И. Тимофеев. Вероятно поради това, че е един от тези, които най-дълго и последователно работят в областта на теорията на литературата, той е заживял с чувството едва ли не на законодател в тази научна област. Като че ли степента на научната стойност на резултатите от научно-изследователската работа е функция, е в зависимост от стажа на техния автор в съответната област на знанието. Първият му опит за едно по-завършено изясняване същността на художествения метод датира от 1955 г. В своята работа „Проблеми на теорията на литературата“ той разглежда художествения метод като „... принцип на подбора и обобщаването на явленията на действителността. ... начин на построяване на образа.“²²

Знаейки, че тълкането на едно място не се цени особено високо, Л. И. Тимофеев също полага усилия за развитието на схващането си относно същността и спецификата на художествения метод. В резултат на тези усилия, след като разказва почти всичко, което знае за теорията на литературата и отчасти за нейната история (много малка част от което има каквото и да било отношение към въпроса за характера на художествения метод) той, без да държи сметка за генезиса, произхода на художествения метод, достига до едно още по-общо и по-абстрактно негово определение. Художественият метод, подчертава той, е „... реална конкретно-историческа категория, определяща се от общността на основните художествени особености на творчеството на писателите (от сюжетите, характеристиките, идейната насоченост, жанровото своеобразие), действащи относително едновременно и заемащи относително еднородни обществени позиции.“²³

Почти същото разбиране за художествения метод развива Л. И. Тимофеев и в четвъртото (последно) издание на своя учебник по теория на литературата. „Методът в последна сметка — обобщава той — това е естетическото отношение на изкуството към действителността, което се формира в даден исторически период в дадена историческа среда като осъществяване на общите свойства на изкуството в индивидуалната историческа обстановка. ... Художественият метод в изкуството — завършва своята мисъл Л. И. Тимофеев — се проявява в исторически обусловеното единство на творческите принципи на редица писатели, изразяващи се в общата трактовка на основните проблеми, които възникват пред изкуството във всеки и в даден исторически период.“²⁴

По аналогичен начин се поставя и решава въпросът за същността на художествения метод в Кратката литературна енциклопедия и в Речника на литературните термини. А това са издания, кои-

²² Л. И. Тимофеев. Проблемы теории литературы. М., Учпедгиз, 1955, стр. 164.

²³ Л. И. Тимофеев, О понятии художественного метода. — В кн: Творческий метод, под ред. В. А. Разумного, М., „Искусство“, 1960, стр. 6.

²⁴ Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., „Просвещение“, 1971, стр. 107—108.

то, поради характера си, претендират да унифицират съществуващите в литературознанието схващания за художествения метод. „Най-употребяваните съвременни определения на метода — се казва в Енциклопедията — са: „начин на отражение на действителността“, „принцип на нейната типизация“; „принцип на развитието и съпоставката на образите, изразяващи идеята на произведението, принцип на разрешението на образни ситуации“; „... само самия принцип на подбора и оценката от писателите на явленията от действителността.“²⁵

Интересуващият се от изследвания в студията въпрос читател, пожелал да се осведоми как той се изяснява в Кратката литературна енциклопедия, ако не е достатъчно внимателен, може да се заблуди и да допусне, че авторът на статията за художествения метод в енциклопедията е поставил и осветлил и въпроса за генезиса, а от тук и за характера на художествения метод, понеже той изтъква, че „Съвременната марксовска концепция за метода изхожда от основите на теорията на отражението и от достиженията на прогресивната естетическа мисъл.“²⁶ От контекста обаче се разбира, че авторът на статията в енциклопедията има предвид само безспорното за философите, естетиците и литературоведите-марксиста положение, че художествената литература е специфично отражение на действителността, положение, което, както вече отбелязахме, е безспорно само по себе си, но няма пряко отношение към същността на художествения метод.

Както вече изтъкнахме, почти по същия начин се изяснява въпросът за същността на художествения метод и в Речника на литературните термини. Там художественият метод се разглежда като „Подход за изследване на действителността или произведенията на изкуството. . . система от исторически обусловени творчески принципи, от които група писатели, близки по идейно-естетически позиции, се ръководят при подбора, обобщаването и оценяването на жизнените факти и при създаването на литературни произведения.“²⁷

Логически завършек на тези твърде общи и абстрактни разсъждения за художествения метод е бъдещото, меко казано, недоумение възражение против безспорното положение за връзката между художествения метод и предмета на изкуството. Разглеждайки художествения метод като „... естетическа категория, означаваща

²⁵ Краткая литературная энциклопедия. М., „Советская энциклопедия“, т. 4, 1967, стр. 801.

²⁶ П а к т а м, стр. 804.

²⁷ Речник на литературните термини. С., „Наука и изкуство“, 1970, стр. 566—567. Приблизително такова разбиране за характера на художествения метод демонстрира и Н. А. Гуляев. Художественият метод представлява, според него, „... съвкупност от идейно-художествените принципи на изобразяване на действителността в светлината на определен естетически идеал.“ (Н. А. Гуляев, А. Н. Боганов, Л. Г. Юдкевич. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. М., „Высшая школа“, 1970, стр. 191).

начина на познанието и отражението на действителността²⁸, И. Б. Астахов възкликва: „... Художественият метод се разглежда не като начин на естетическо отношение на изкуството към действителността (познание и отражение), а като нещо обусловено от самия предмет. Колкото предмети, толкова и начини!“²⁹

Не може да се каже, че приведените разбирания на литературоведите-марксисти по въпроса за характера на художествения метод са изцяло погрешни, че в тях няма частица истина. Частица истина в тях има, но тя почти се удавя в абстрактността и едностранчивостта на разсъжденията им. По повод именно на такива и подобни на тях разбирания акад. Т. Павлов още в края на 30-те години пише: „Повечето автори, в това число и някои материалисти, определят научния метод като **съвкупност от средства и начини** (к. н. — Н. Н.), посредством които се постига, или, което е едно и също, се осъществява научното познание.

В това определение на метода несъмнено се съдържа известна част от истината, но несъмнено е също, че то се явява твърде общо и формално, така че всеки идеалист би се подписал под него с двете си ръце.“³⁰

Смисълът на бележката на Т. Павлов се заключава в това, че той решително възразява против игнорирането на въпроса за генезиса, източника на метода и на художествения метод в частност. Той възразява против това, че в такова едно разбиране не е фиксирана действително съществуващата връзка между метода и обекта за изследването или художественото отражение, на който той се използва. С други думи такова едно разбиране за природата на метода не съдържа в себе си отговора на въпроса за неговия произход и следователно за неговата същност — дали той е **отражение** на иманентните, вътрешните закономерности на обекта, приложено съзнателно и целенасочено обратно за по-нататъшно изследване или художествено възпроизвеждане на този същия и други обекти (диалектико-материалистическо решение на въпроса), или пък е чисто логическа конструкция **априорно** присъща на съзнанието на съответния изследовател или художник (идеалистическо решение на въпроса).

Изобщо предлаганото от цитираните литературоведи решение на въпроса за характера на художествения метод е едностранчи-во поради това, че те се опитват да направят, образно казано, втората крачка преди още да са направили първата. Опитват се да разглеждат художествения метод **само** като начин, **средство** (оръдие) за изследване на действителността, или за нейното художествено възпроизвеждане, забравяйки при това, че той е **резултат** от това нейно изследване или художествено възпроизвеждане, забра-

²⁸ И. Б. Астахов. Творческият метод и мироглед. — В сб.: Естетика сега (актуални проблеми), сб. 2, под ред. И. Б. Астахова. М., „Искусство“, 1971, стр. 6.

²⁹ Пак там, стр. 7.

³⁰ Т. Павлов. Избрани произведения, т. 5. С., изд. на БАН, 1962, стр. 478.

вййки, още по-точно казано, че той (методът) е резултат от **отражението** на действителността. А забравянето на това обстоятелство има изключително (ще се опитаме да покажем това по-нататък), бихме казали съдбоносно, значение за изясняване природата на метода и на художествения метод специално.

На игнорираната от болшинството литературоведи страна на въпроса за художествения метод обръща внимание (макар и в малко абстрактна и неопределена форма) най-напред съветският естетик В. Муриан, изхождайки от мисълта на Т. Павлов, че „... художественият метод, подобно на научния, в същност съвсем не би бил метод, ако не се определяше преди всичко и главно от самите обективно-реални закономерности, обусловени от закономерностите на съществуване и развитие на обективно реалните обществени и природни неща и явления.“³¹ „Методът — пише В. Муриан — е осъзнаване на формите на вътрешните закони, според които се развива и движи съдържанието. Методът отразява вътрешните закони на движението на съдържанието, закони, намиращи се не вън от съдържанието, а вътре в него и съставляващи част от самото съдържание на дадена област от явления.“³²

От тази гледна точка подхожда към метода и Ю. Б. Борев, като специално акцентира на безспорно съществуващата връзка между метода на изкуството и неговия предмет. Всъщност, И. Б. Астахов полемизира с него против добросъвестното констатиране на изтъкнатата взаимовръзка. „Художественият метод — подчертава Ю. Б. Борев — е аналог на предмета на изкуството. . . Предметът на изкуството, взет в светлината на практиката, и обуславя неговия художествен метод. Но художественият метод не е резултат от огледално отражение на предмета. Предметът на изкуството е жизнена основа за неговия художествен метод. Художественият метод е резултат (к. н. — Н. Н.) от активното, творческо отражение на предмета на изкуството, възприет през призмата на общия философско-политически мироглед на художника.“³³

Същото разбиране в малко по-разгърната форма защитава и О. В. Лармин. Изтъквайки, че художественият метод е „начин на познание“ и „начин на преобразуване на действителността“³⁴ (това, според него, е една от общите черти на научния и художествения методи), О. В. Лармин се присъединява безрезервно към издигнатата и защитавана от Т. Павлов, А. Караганов и Ю. Борев теза, че характерът на художествения метод е обусловен от предмета на изкуството.³⁵ Освен това, той многократно изтъква, че худо-

³¹ Т. Павлов. Некоторые методологические вопросы эстетики. — В сб.: Проблемы эстетики. М., АН СССР, 1958, стр. 21.

³² В. Муриан. Эстетический идеал и художественный метод. — В кн.: Творческий метод, под ред. В. А. Разумного. М., „Искусство“, 1960, стр. 148.

³³ Ю. Б. Борев. Основные эстетические категории. М., „Высшая школа“, 1960, стр. 375.

³⁴ О. В. Лармин. Художественный метод и стиль. М. МУ, 1964, стр. 32.

³⁵ Пак там, стр. 36—37.

жественият метод се проявява в подбора на фактите за художествено пресъздаване, в тяхната естетическа оценка и обобщаване и в окончателното създаване на художествената творба.³⁶

М. С. Каган не прибавя почти нищо ново в своите, иначе много интересни, „Лекции по марксистко-ленинска естетика“ към знанието от неговите предшественици-естетици по въпроса за природата на художествения метод, ако не се смята опитът му да подходи към изясняването на въпроса от семиотическа гледна точка. „Представявайки познание и оценка на действителността, изкуството — пише М. С. Каган — е същевременно особена система от знаци, призовава да предава на хората влаганото в нея духовно съдържание. От тук следва, че методът на художествено творчество трябва да има и семиотична страна, т. е. да бъде определен начин на „кодиране“ на добиваната от художника информация.“³⁷

Изтъкнатото разбиране на част от съветските естетици по въпроса за характера на художествения метод представлява несъмнено крачка напред в сравнение с разбирането на болшинството литературоведи по същия този въпрос. Основанието за таква оценка се заключава във факта, че, имайки предвид почти всичко на което обръщат внимание литературоведите, естетиците специално акцентират на зависимостта на художествения метод от предмета на изкуството (нещо, което част от литературоведите не само че нямат предвид, но даже и оспорват), разглеждат метода като аналог на действителността, като специфично нейно отражение.

Независимо от изтъкнатите достойнства, решението на въпроса за същността на художествения метод, предлагано от естетичните, също не може да се разглежда, според нас, като напълно удовлетворително в този си вид. То не задоволява напълно, защото в него не се съдържа отговор на редица по-частни, съставни въпроси, чрез които всъщност съществува по-големият, имащ обобщаващ характер, въпрос за характера на художествения метод.

Става дума главно за това, че споменатите естетици не извлеч-

³⁶ Ако се съди по идентичния подход, по еднаквата структура на изложение и по аналогичното решение на въпроса, а така също и по съвпадение то на годината на издаването, О. В. Лармин е автор и на статията за художествения метод в Краткия речник по естетика (повторена почти буквално в основната ѝ част в Речника на литературните термини), в която художественият метод се разглежда като „... съвкупност от исторически обусловени принципи на действителността от позициите на определен естетически идеал и съответстващите на тях начини на художествено отражение на действителността в изкуството“ (Краткий словарь по эстетике. М., Политиздат, 1964, стр. 193). Струва ни се, че Е. С. Громов повтаря, в малко по-популярна форма, О. В. Лармин, заявявайки, че „... без да се задържахме на „специалните дискусии, ние просто се присъединяваме към тези изследователи, които разбират под творчески метод съвкупността от изходните принципи за художествен подбор, оценка и обобщение на явленията от действителността в произведенията на изкуството. (Е. С. Громов. Начала эстетических знаний. М., „Советский художник“, 1971, стр. 173).

³⁷ М. С. Каган. Лекции по марксистко-ленинска естетика. С., „Наука и изкуство“, 1969, стр. 643.

чат всички произтичащи от постановката им следствия. А още по-точно, подчертавайки правилно, че методът и художественият метод в частност е **отражение** на закономерностите на предмета на изследване или на художествено отражение, те не правят съпоставка между теорията и метода, а такава съпоставка е наложителна, тъй като и теорията е отражение на своя предмет. Споменатите естетици и мислещите като тях, освен това, не са достатъчно убедителни, когато правят опит да изяснят въпроса за формата, в която съществува отражението, означаващо с термина „метод“. Твърдението им, че методът съществува само във формата на регулативни **принципи**, т. е. само във формата на нещо имащо чисто **теоретичен** характер може, според нас, да бъде оспорвано. И накрая, в решението на споменатите естетици не се съдържа обяснение на инструменталния характер на метода, макар всички те (заедно с литературоведите) да признават и да твърдят, че той е средство, инструмент за познание или за художествено отражение, „изобразяване“ на действителността или на отделни нейни страни.

2. 2. ЗА ПРАВИЛНА ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА

Като изходна основа за правилна постановка на въпроса за природата на метода и на художествения метод в частност може, според нас, да бъде използвана общоизвестната мисъл на Т. Павлов за това, че „... научният метод е вътрешна закономерност на движението на човешкото мислене, взето като субективно отражение на обективния свят, или, което е едно и също, като „пресадена“, „преведена“ в човешкото съзнание обективна закономерност, използвана съзнателно и планомерно като оръдие за обяснение и изменение на света.“³⁸

Тази мисъл на акад. Т. Павлов може да бъде използвана като изходна основа за аргументирано изясняване на разглеждания въпрос, защото в нея като във фокус е събрано основното, което диалектико-материалистическата гносеология и логика са казали по него. Във всеки случай, главните достойнства на това негово разбиране намират израз в няколко момента. На първо място, за разлика от повечето литературоведи и естетици (подходящи твърде често, както показахме, едностранчиво към изясняване на разглеждания въпрос), Т. Павлов подхожда към разкриването на най-дълбоката, интимна природа на метода съобразно неговата собствена природа, т. е. многостранно. А това, по-конкретно, означава, че той разглежда метода едновременно и като **резултат** от отражение на действителността (като отражение) и като **средство**, инструмент за нейното по-нататъшно познание и евентуално изменение.

Второ, Т. Павлов разглежда метода като закономерност, а не като нещо случайно и несъществуващо. При това пояснява, че когато говорим за метода ние имаме предвид не обективната по съществу-

³⁸ Т. Павлов. Избрани произведения, т. 5. С., изд. на БАН, 1962, стр. 480.

ване закономерност, а обективната само по съдържание и субективна по форма, по съществуване закономерност. С други думи, той има предвид, макар и имплицитно, неявно (в други свои работи обаче изтъква това експлицитно, изрично) че в обективната природна и социална действителност няма и не може да има методи, т. е. той има предвид, че методът е елемент на съзнанието. А тъй като съзнанието е отражение на битието, то и методът, представляващ функционираща по специфичен начин закономерност на съзнанието, ще бъде отражение на иманентно присъщата на определени страни на битието **обективна по съществуване и по съдържание** закономерност. Присъща на онези страни на битието, които вече са станали, стават и ще стават предмет на научно познание или на художествено отражение, възпроизвеждане.

И накрая, Т. Павлов, разглеждайки метода като оръдие, средство (инструмент) „за обяснение и изменение на света“, обръща специално внимание на характера на неговото функциониране. Обръща внимание и на другата страна на метода, в която всъщност намира израз неговата специфика, тъй като взет само със своята първа страна (като резултат от отражение) той трудно може да бъде отличен от теорията, представляваща също отражение, а по-точно — резултат от отражение. Иначе казано, Т. Павлов в този случай обръща внимание на характера на функционирането на метода, на използването на това отражение, означавано с термина „метод“, подчертавайки, че то винаги е съзнателно, целенасочено и планомерно.

Приведената мисъл на акад. Т. Павлов наистина може и следва обезателно да бъде използвана като изходна основа за изясняване природата на метода и на художествения метод специално, но **именно само като изходна основа**, тъй като, въпреки присъщите й изтъкнати от нас достойнства, и в нея не се съдържа достатъчно конкретен отговор на първите два от въпросите, на които не отговарят и естетиките. И в неговата мисъл не се съдържа достатъчно конкретен отговор на въпросите а) за съотношението между теория и метод; б) за формата, в която съществува отражението — метод. А без тези отговори въпросът за същността на метода си остава все още неизяснен докрай.

Когато говорим за формата, в която съществува отражението-метод, ние имаме предвид, че диалектико-материалистическото уточнение на разбирането за същността на метода, съдържащо се в съответните публикации, фиксирайки основното за метода — това, че той е **резултат** (и процес) от субективното отражение на обективните иманентно присъщи закономерности на обекта — не отчита една също така съществена особеност на метода, нещо без което самият той и неговото взаимоотношение с мирогледа в творчеството на художника трудно могат да бъдат разбрани. Става въпрос за това, че в общоприетите определения на метода, където той правилно се разглежда като отражение, се приема като нещо разбира-

що се от само себе си, че **принципите** (представляващи основен елемент на теорията) са **единствената форма**, в която може да съществува и съществува това отражение. С други думи, почти всички, пишещи за метода го разглеждат само като нещо **теоретично**, само като функционираща по специфичен начин теория. И като допълнение към това, тогава, когато става въпрос за спецификата на художествения метод към съществуващото „принципи“, се прибавя прилагателното „творчески“. Известно е обаче, че за метод става въпрос най-често при научни търсения (изследвания), чиято цел е достигането на истината. Но „... без „човешки емоции“ никога не е имало, няма и не може да има човешко търсене на истината“, защото „... историята на идеите е история на смяната и следователно на борбата на идеите.“³⁹ А борбата е немислима без емоции и чувства.

Тази много често цитирана мисъл на В. И. Ленин се привежда обикновено в подкрепа на тезата за единството и взаимодействието на интелекта, мисленето и емоциите в духовната и практическата дейност на човека. И това е правилно. Привеждането на тази Ленинова мисъл в подкрепа на изтъкнатата теза е уместно и основателно, но тя има много по-дълбок смисъл, който кой знае защо използващите я автори не забелязват и не отчитат. Във веки случай, повече от очевидно е, че В. И. Ленин, обобщавайки общозвестни факти в това отношение, разглежда човешките емоции и чувства като **средство** за духовно усвояване и евентуално художествено възпроизвеждане на действителността, т. е. като **елемент на метода**. Друг въпрос е вече това, че образните и необразните елементи на метода имат наред с общото (това, че са отражение на действителността), и някои специфични функционални особености.

Че именно в това се заключава най-дълбокият смисъл на мисълта на В. И. Ленин се вижда и от нейния контекст. Тя е извлечена от една рецензия на Ленин на книгата на Н. А. Рубакин „Сред книгите“, в която нейният автор заявява, че той „никога през живота си не е участвувал в никакви полемики, смятайки, че в огромния брой случаи полемиката е един от най-добрите начини за замъгляване на истината чрез всякакъв вид човешки емоции.“⁴⁰ Именно на това разбиране на Н. А. Рубакин за функциите на емоциите изобщо и в процеса на полемиката по-специално В. И. Ленин възразява веднага, подчертавайки, че той е на противоположното мнение по въпроса за функциите, за ролята на човешките емоции и чувства, и е дълбоко убеден, че „... без „човешки емоции“ никога не е имало, няма и не може да има човешко търсене на истината“, че следователно те са средство за постигане на истината и в качеството си на такива са елемент на метода.

Предвиждаме възражение в смисъл, че Т. Павлов (и изхождащият от друга негова мисъл В. Муриан), чиято постановка разглежда

³⁹ В. И. Ленин. Съч. т. 20. С., изд. на БКП, 1953, стр. 263.

⁴⁰ Пак там, стр. 263.

даме и приемаме като възможна изходна основа, разглежда метода като закон, закономерност, и по-точно — като „вътрешна закономерност“ **на мисленето**. Вярно е, че той разглежда метода по такъв начин. Но в случая е важно не толкова това, че методът е закономерност **на мисленето**, а това, че той е **закономерност** на мисленето. Иначе казано, първостепенно значение в случая има това, че **методът е закономерност**. И вече на второ място — това, на какво той е закономерност. Според нас, той е закономерност не само на мисленето, а — **на цялото съзнание**.

Между впрочем, в самата мисъл на Т. Павлов се съдържа възможност за преход от постановката „Закономерност на мисленето“ към постановката „закономерност на съзнанието“, тъй като в началото на мисълта си той отъждествява метода с „вътрешната закономерност на движението на човешкото мислене“, а в края й разглежда тази вътрешна закономерност на мисленето като „пресадена“, „преведена“ **в човешко съзнание** (к. н. — Н. Н.) обективна закономерност“. С други думи, Т. Павлов не държи на живот и смърт на мисълта си, че методът е закономерност **само** на мисленето, а разглежда (макар и имплицитно) като възможен и другия вариант — че методът е закономерност **на цялото съзнание**. Но това е вече друг разговор. Щом методът е закономерност **на цялото съзнание**, представляващо система от образно и необразно отражение, а не само на мисленето, което както е известно, е част от образния елемент на съзнанието, то той (методът) ще бъде закономерност **и на емоциите и чувствата**, изчерпващи заедно с волята необразния елемент на съзнанието.

На евентуалното възражение пък, че емоциите и чувствата не са и не могат да бъдат елемент на метода, понеже техните закономерности не са отражение на закономерности от обективната природна и социална действителност (поради това, че емоциите и чувствата не са образно отражение) бихме отговорили, че по-важното в случая е това, че тяхното формиране, функциониране и въздействие се подчинява на определени закономерности. А знанието и съзнателното, целенасочено и планомерно използване на тези закономерности от изследователя и художника (особено от художника) за по-нататъшно познание или художествено възпроизвеждане на действителността ги прави вече част от метода, ги прави метод. Не трябва да се забравя освен това, че не само закономерностите на емоциите и чувствата нямат аналог в обективната действителност. Много от закономерностите на мисленето (например някои от неговите психологически закономерности) също нямат аналог в обективната действителност, макар че то е елемент, форма на образната част на субективното отражение, на образната част на съзнанието.

Изказаните до тук съображения и направените уточнения представляват струва ни се достатъчно основание методът да бъде определен като **резултат** (и процес) **от отражение** на обективните

иманентни закономерности на определени страни на действителността, съществуващ в главата на субекта на отражението във формата на система от регулативни принципи, идеи, идеали и чувства, прилагана от нейния носител съзнателно и планомерно като **средство** за по-нататъшно изучаване и изменение или художествено възпроизвеждане на тези и други страни на действителността. Другояче казано, резултатът от вече осъщественото субективно отражение на определени страни на действителността, съществуващ като система от **интелектуални, теоретични** (регулативни принципи, идеи и идеали) и **емоционални** елементи (заедно със своите закономерности, разбира се) става метод, започва да функционира като метод, когато като нещо известно се използва от изследователя или от художника съзнателно, целенасочено и планомерно за откриване на още неизвестното в обекта, за неговото по-нататъшно опознаване, изменение и евентуално художествено възпроизвеждане.

Както споменахме и по-горе, интелектуалните и емоционалните елементи на метода имат свои специфични функционални особености. От къде трябва да се тръгне при един евентуален опит за разкриване характера на тези техни специфични особености? От една постановъчна мисъл на известния съветски психолог С. Л. Рубинщайн според нас, отнасяща се до специфичното място на интелектуалните и емоционалните процеси във функционирането на съзнанието като цяло. Изтъквайки основателно, че съзнанието като цяло изпълнява **регулативна** функция, роля по отношение на практико-духовната дейност и поведение на своя носител С. Л. Рубинщайн специално подчертава, че тази негова регулативна функция се диференцира на: а) регулативно-подбудителна, регулативно-мотивираща; б) регулативно-изпълнителска. При това, той веднага уточнява, че подбудителната, мотивиращата част се изпълнява от „афективните“ процеси, т. е. от емоциите и желанията, а изпълнителската част — от интелектуалните процеси на съзнанието.⁴¹

Изказаното съображение не се нуждае според нас от специално аргументиране, тъй като от само себе си се разбира, че щом емоционалният и интелектуалният елемент на съзнанието изпълняват посочените съответни страни, части от функцията на съзнанието **винаги**, те ще я изпълняват и в качеството си на елементи на метода. Отнесено специално и само към метода, казаното означава, че неговият емоционален елемент ще мотивира научноизследователската и художествено-творческа дейност и следователно ще функционира по-интензивно **в началото** на тези видове дейност.

Тази констатация не бива да се абсолютизира, разбира се. От нея не следва, че в процеса на изпълнението на тези дейности емоционалният елемент отсъства. Той е налице и тогава, но заема обикновено **подчинено** положение. Като казваме обикновено, имаме предвид, че съотношението, относителната тежест на интелекту-

⁴¹ С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. М., АН СССР, 1957, стр. 265—266.

алните и емоционалните елементи на метода ще зависи първо, от това дали за чисто научен или за художествено творчески метод става дума и второ, в каква форма се извършва научно-изследователската работа с помощта на научния метод — в спокойна експериментално-лабораторна и кабинетна обстановка или чрез дискусия.

За никого не представлява особена трудност да съобрази, струва ми се, че и в процеса **на изпълнението** на научноизследователската работа, с помощта на някакъв научен метод, неговите емоционални елементи може не само да не са на втори план, но даже и ще доминират, ако тази научна дейност се осъществява във формата на полемика, на дискусия. А още по-леко ще се досети, според нас читателят, че емоционалните елементи на художествено-творческия метод никога не са на заден план — нито в началото на художествено-творческия процес, нито в отделните негови моменти.

Естествено, за да функционира като основа, средство, т. е. като метод за изследване или художествено отражение на определени страни на действителността, фундаменталната система от регулативни принципи, идеи, идеали и чувства, трябва да претърпи съответна трансформация. Ако тя наистина има фундаментален характер, трябва да бъде трансформирана така, че на преден план да изпъкне нейният **приложен** аспект. Освен това, ако тази система е била дескриптивна (описваща), тя трябва да бъде трансформирана в прескриптивна (одобряваща или осъждаща и предписваща). Трансформирането на това фундаментално статично отражение-система става с помощта на определени логически форми, правила и процедури например, индукция и дедукция (анализ и синтез), които след това стават неотделими от него и функционират като правила и процедури на приложението на трансформираната в метод система.

Близко до изразеното от нас разбиране по този въпрос защитава и П. В. Копнин. „Всеки метод — пише той — включва в себе си познание за обективните закономерности, на основата на които възникват приеми или тяхна система за познание и практическо действие. Познатите закономерности съставляват обективната страна на метода, възникналите на тяхна основа приеми на изследване и преобразуване на явленията — субективната.“⁴²

С казаното всъщност отговаряме и на въпроса за съотношението между теория и метод. Теорията във вид на система от идеи, концепции, регулативни принципи и идеали, бидейки субективно отражение на действителността, става (заедно с емоциите), след реализирането на посочените изисквания метод. Накратко, методът това е **функциониращата** по специфичен начин система от теория, познание и емоции. С други думи, основните елементи на познание-

⁴² П. В. Копнин, Логические основы науки. Киев. „Наукова думка“. 1968, стр. 221.

то (представляващо субективно отражение на определени закономерности и страни на някакъв обект и съществуващо във формата на някаква научна теория), заедно със свързаните с тях емоции, стават метод, започват да функционират като метод, когато се използват като средство, като изходна основа за придобиване на ново познание, за изучаване на още неизвестни закономерности и свойства на обекта, от който самите те преди това са били извлечени, или на други сродни обекти, и евентуално — за художествено творчество.

2. 3. НЯКОЛКО ДУМИ ЗА СПЕЦИФИКАТА НА ХУДОЖЕСТВЕНИЯ МЕТОД

Развитите до тук позитивни съображения за същността на метода като такъв, на всеки метод се отнасят и до художествения метод. Въпросът за **спецификата** на художествения метод обаче въпреки това си остава открит. Това обстоятелство ни задължава да обърнем внимание поне на някои основни особености на тази специфика.

Ключът към спецификата на художествено-творческия метод се крие може би все пак в ролята на неговия емоционален елемент, а от тук — в съотношението между него и интелектуалния елемент на метода. Струва ни се, има основание да се приеме, че емоционалният елемент на художествения метод, във вид на различни по степен на дълбочина, на интензивност и на трайност естетически емоции и чувства, изпълнява не само подбудителни, мотивиращи функции, но и изпълнителски. А това означава, че в художествения метод доминира неговият **емоционален** елемент.

Емоционалният елемент на художествения метод може да доминира и доминира в него, защото предметът, а от тук целта и функциите на изкуството като цяло и на отделните известни до сега негови видове са различни, както е известно, от целта и функциите на науката. Става въпрос за това, че изкуството има полифункционален характер. Иначе казано, то дава на своите консуматори не само познание, но и естетическо наслаждение. Изкуството, освен тези две, изпълнява още и идейно-възпитателна и комуникативна функции. В случая трябва да се има предвид и това, че познанието, което изкуството дава на своите консуматори, може и да не е ново, да не е непознато за науката. Достатъчно е то да бъде поднесено чрез система от художествени образи, специфична за всеки вид изкуство. Всичко това показва, че емоционалният елемент на художествения метод функционално е по-натоварен, отколкото неговия интелектуален елемент.

От значение е, разбира се, и това за какъв тип художествено-творчески метод става дума, и в какъв вид (и жанр вътре в съответния вид) изкуство се използва той. Близко до ума е, че в метода на романтизма емоционалните елементи ще доминират в много

по-голяма степен, отколкото в метода на реализма, в това число и в неговия най-висш етап на развитие — социалистическия реализъм. Емоционалните елементи на художествения метод ще доминират в него в много по-голяма степен, когато с негова помощ се създава интимна лирика, отколкото когато с помощта на същия този метод се създава, примерно, исторически роман или политическа драма.

С изтъкнатата специфична особеност е свързана и една друга специфична особеност на художествения метод. Става въпрос за това, че и художественият метод, както и научният, има вероятностен и неопределен характер, но степента на неопределеност на художествения метод е винаги по-висока, отколкото степента на неопределеност на научния метод. Тази втора негова специфична особеност произтича от обстоятелството, че емоциите и идеалите доминират в художествения метод, а както е известно тяхната степен на неопределеност е по-висока, отколкото степента на неопределеност на чисто научните интелектуални елементи на съзнанието, доминиращи обикновено в научния метод. Тази своя по-висока степен на неопределеност и по-ниска степен на вероятност емоциите и идеалите придават и на самия художествен метод.

Тази специфична особеност на художествения метод намира израз в подбора на жизнените факти за художествено пресъздаване, в тяхното обобщаване и естетическа оценка, и в създаването и въздействието на самата художествена творба. Особено отчетлив отпечатък оставя тази особеност на художествения метод върху характера на естетическата оценка на художествено отразяваните факти и върху създаването на художествената творба, а от тук и върху характера на въздействието на творбата върху нейните квалифицирани (художествените критици) и неквалифицирани консултатори.

Последната част от фразата имплицитно се основава на съображението, че полифункционалността на изкуството се реализира фактически чрез въздействието на вече създадената художествена творба. И още по-точно — на съображението, че вероятността и неопределеността на художествения метод се реализират чрез въздействието на художествената творба върху нейните потребители, тъй като той е не само средство за създаването на творбата, но след създаването ѝ частично става нейн елемент. Способността на художествения метод да се вплъчва в създадената с негова помощ художествена творба се отбелязва, между впрочем, и в Кратката литературна енциклопедия. „Методът, — се казва в нея — претворявайки се, „гасва“, разтваря се в произведенията на изкуството.“⁴³

Художествената творба има в някаква степен вероятностен и неопределен характер не само защото носи печата на вероятностния и неопределен художествен метод, но и поради характера на своя

⁴³ Краткая литературная энциклопедия, т. 4. М., „Советская энциклопедия“, 1967, стр. 804

обект. Става въпрос за това, че тя, макар и в последна сметка, е специфично отражение главно на определени страни на социалната действителност, а както отбелязахме и в началото на студията, законите на тази действителност имат **статистически** характер, обстоятелство, обуславящо вероятностния и неопределен характер на художествено отразяваните, подчиняващи се на тяхното действително явление, а от тук и на самата художествена творба.

Вероятностният и неопределен характер на творбата (тук говорим все още само за **обективна** вероятност и неопределеност, но художествената творба може да съдържа и елементи на **субективна** вероятност и неопределеност), освен това се обуславя и от обстоятелството, че тя е специфично отражение на съществено-общото, на закономерното (това най-ясно личи при художествените произведения, създадени с помощта на метода на социалистическия реализъм) не само по себе си, а непременно в неговата връзка с **единичното**, заедно с което те представляват две противоположни страни на отделното. С други думи, художествената творба отразява по специфичен начин съществено-общото само като момент на отделното (отделното явление, събитие, отделния процес), а както е известно, съществено-общото, т. е. социалната закономерност не обуславя еднозначно физиономията и поведението на отделното нещо в социалната действителност. Тази нееднозначност именно на обекта на художественото отражение се реализира като вероятност и неопределеност в неговото отражение, в художествената творба.

3. ВЗАИМООТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ МИРОГЛЕДА И ХУДОЖЕСТВЕНИЯ МЕТОД

Общоприето положение, на което (изхождайки от статиите на В. И. Ленин за творчеството на Л. Н. Толстой) обръщат внимание специално Т. Павлов и К. Горанов, е, че отношението между мирогледа и художествения метод следва да се изяснява на основата на анализа на битието и на общественото битие в частност. А това означава, че отношението има не два, а три члена (относими), а именно: обективна природна и социална действителност, т. е. битие — мироглед — художествен метод.⁴⁴

На въпроса за характера на взаимоотношението между посочените три относими може да се отговори правилно, само ако се изхожда от материалистическото решение на основния въпрос на философията — въпроса за взаимоотношението между битие и съзнание. А от това решение следва, че битието определя и мирогледа, и художествения метод, защото те са елементи на съзнанието, а то е отражение на битието. „Истина е, — казва Т. Павлов — че и мирогледът, и методът, взети и в своето диалектическо единство, и в свои-

⁴⁴ Т. Павлов. Избрани произведения, т. 6. С., изд. на БАН, 1963, стр. 372; К. Горанов. Мироглед, талант и художествен метод. С., „Наука и изкуство“, 1961, стр. 199—200.

те диалектически различия и противоречия, не се определят и не могат да се определят взаимно и да си перат, така да се изразяват един на други дрехите и да си изкарват прехраната, а се определят от обективно реалното, същевременно независимо от художникътото съзнание обществено и пречупващото се през него природно битие.⁴⁵

По този пункт на разглеждания въпрос ще се ограничим с казаното и ще пристъпим към опит за изясняване взаимоотношението само между мирогледа и художествения метод. Трябва да добавим може би още само и това, че определящата роля на битието по отношение на формирането на мирогледа и на художествения метод, и на взаимоотношението помежду им, се проявява едва в **последна сметка**, пречупвайки се през редица междинни фактори.

Във взаимоотношението между елементите на системата „мироглед — художествен метод“ първостепенната роля принадлежи на елемента „мироглед“. Това е така, защото първо, художественият метод е функциониращ по определен начин **естетически** елемент на съзнанието на художника, но освен него съзнанието му има и други елементи, при това разположени по-близо до общественото битие (напр. политическия елемент), през призмата на които се пречупва **определящата** роля на общественото битие по отношение на естетическия елемент. А това означава, че тези по-близо разположени до битието мирогледни елементи на съзнанието сами, на свой ред, оказват някакво влияние върху естетическия елемент на съзнанието, функциониращ, освен като елемент на мирогледа, и **като художествен метод**. Второ, философията е не само елемент на мирогледа, но и всеобщ метод,⁴⁶ нещо което означава, че този елемент на мирогледа е едновременно метод и по отношение на по-малко общия от него художествен метод.

След това предварително уточнение може да отбележим, че между мирогледа и художествения метод са възможни два типа взаимоотношения, а именно: а) когато мирогледът и художественият метод действуват еднопосочно с всички свои елементи; б) и когато са налице **противоречия** между мирогледа и художествения метод и това се отразява обикновено неблагоприятно на еднаквата им насоченост и на цялостното им функциониране изобщо. При това, вторият тип взаимоотношения се реализира в два варианта: противоречия между отделни елементи на мирогледа на създателя на художествената творба, от една страна, и неговия художествен ме-

⁴⁵ Т. Павлов. Цитираното произведение, стр. 372. Във връзка с казаното, малко странно и необедително звучи мисълта, че „Художественият метод е свързан тясно с мирогледа на художника, определя се от него (к. н. — Н. Н.) и на свой ред оказва активно обратно влияние върху философските, политическите, нравствените и естетическите възгледи на художника.“ (Краткий словарь по эстетике. М., Госполитиздат, 1964, стр. 194).

⁴⁶ Фактът, че философията е **всеобщ** метод е обусловен от всеобщия характер на съставлящите основната част от предмета на диалектико-материалистическата философия диалектически закони, проявяващи се чрез по-малко общите от тях закони, в това число и чрез естетическите.

год като цялостност, от друга; противоречия между отделни елементи на художествения метод, от една страна, и миорогледа като цялостност, от друга.

Тук няма да се опираме на спецификата на първия тип взаимоотношения между миорогледа и художествения метод, тъй като и без пояснение е ясно на всички интересувачи се от тези въпроси за какво става дума. По сложен е въпросът за спецификата на втория тип взаимоотношения между миорогледа и художествения метод, а именно — за противоречието между миорогледа и художествения метод в посочените два варианта. Затова и ще развием някои съображения върху него.

Като типичен пример за това противоречие между миорогледа и метода в първия му вариант, проявяващо се в художествено-литературното творчество, се сочи обикновено творчеството на такива писатели като Гогол, Толстой, Балзак, Вазов. Основа за разкриване причините на това противоречие представляват блестящите анализи, които В. И. Ленин прави на творчеството на Л. Н. Толстой, анализи, в които той доказва, че противоречията в миорогледа и художествения метод на великия руски писател, намиращи израз в целокупното му творчество и особено във „Война и мир“ (напр. в образите на Платон Каратаев и Кутузов) са обусловени от иманентно присъщите на обективната действителност противоречия.⁴⁷ От само себе си се разбира, струва ни се, че казаното от Ленин за творчеството на Толстой се отнася в своята основна част и за творчеството на останалите посочени по-горе писатели.

В случая нас все пак ни интересува противоречивото отношение не между трите, а само между двата относими члена — противоречието между отделни елементи на миорогледа, от една страна, и художествения метод като цяло, от друга. Особено отчетливо и образно се проявява това противоречие в творчеството на Балзак, факт, станал обект на анализ в писмото на Енгелс до М. Харкнес. От неговото писмо и от анализа на социалните факти, които той е имал предвид, се вижда, че е неоснователно да се говори за противоречие между цялостен миороглед и цялостен художествен метод у Балзак, пък и у който и да било друг от посочените писатели. У Балзак специално е налице противоречие между реакционния политически елемент (и даже само отделни негови страни) на неговия миороглед и прогресивния му художествено-реалистичен метод. Това противоречие обаче генетически се предшества от противоречие между елементите на самия негов миороглед, а то, на свой ред, се обуславя от противоречията на тогавашната капиталистическа социална действителност във Франция.

Става въпрос по-точно за това, че, както отбелязват редица

⁴⁷ В. И. Ленин. Съч. т. 15. С., изд. на БКП, 19, стр. 203—204

⁴⁸ К. Горанов. Цитираното произведение, стр. 201; Д. Митов и А. Пешев. Западноевропейската литература от Великата френска буржоазна революция до Парижката комуна. С. „Наука и изкуство“, 1963, стр. 420

автори,⁴⁸ философските, нравствените, естетическите елементи на неговия мироглед са били материалистически и прогресивни. А това означава, че характерът на философския елемент на неговия мироглед, примерно, му е давал възможност да фиксира (и той е правил това, макар и стихийно и непоследователно) **(зависимостта на психиката, а от тук и на поведението на своите персонажи от обективната природна и социална действителност, т. е. от битието. Философският елемент на неговия мироглед, освен това, му дава възможност да се ориентира общо взето правилно в характера на социалните факти и следователно да вижда правилно основните и перспективни движещи сили (и да ги отразява художествено вярно, естествено) на общественото развитие.**

Казаното се отнася до философския елемент на неговото съзнание, функциониращ като основна част на мирогледа му. Но тази основна част на неговия мироглед може, поради посочените по-горе причини, да функционира и като всеобщ метод, т. е. като метод и в основните моменти на процеса на неговото творчество — при подбора на фактите за съответната художествена творба, при тяхното обобщаване, естетическата им оценка и при изграждане на художествените образи, предварително и паралелно със собствено художествения му метод. Това означава, че безспорно изключително високите художествени достойнства на противоречивото творчество на Балзак и останалите споменати по-горе писатели се дължат **не само** на художествения им метод, въпреки техния мироглед. Тези достойнства са обусловени от диалектичното единство на материалистическите елементи на техния мироглед и на реалистичния им художествен метод.

След развитите до тук съображения за характера на противоречивото отношение между мирогледа и художествения метод, начинът, по който А. Атанасов разбира тяхното единство, ни изглежда малко странен и неприемлив. Рационален е според нас неговият стремеж да преодолее битувалото до не съвсем отдавна схващане за мирогледа и художествения метод като за две абсолютно противоположни неща (и произтичащото от тук допускане, че между тях **като цялостности** е възможно противоречие), чрез разглеждането им като две страни на едно нещо — според него, на „единното съзнание“ на художника.⁴⁹ В желанието си да покаже тяхната органическа близост, а от тук и невъзможността за антагонистично противоречие между тях, А. Атанасов достига обаче, може би незабелязано и за самия себе си, до тяхното сливане, т. е. до тяхното абстрактно, лишено от противоречия тъждество, настоявайки ни това, че „художественият метод е идейно-художествен метод, мирогледно, естетически принцип.“⁵⁰

От казаното от нас и в трите раздела на студията, надяваме

⁴⁹ А. Атанасов. Красота и партийност. С., „Народна младеж“, 1970, стр. 176.

⁵⁰ Пак там, стр. 176.

се, се вижда, че ние също доказваме, че мирогледът и художественият метод са елементи на съзнанието на художника. Но съзнанието, както имаме вече случай да изтъкнем, е отражение (образно и необразно) на битието и неговите надстроени елементи могат да функционират и като мироглед, и като метод.

Естетическият елемент на съзнанието специално, може да функционира и като елемент на мирогледа на художника, и като негов художествен метод. От тук следва, че няма основание за сливане на мироглед и художествен метод, първо, поради по-голямата сложност и нееднородност на мирогледа по сравнение с художествения метод. Второ, поради това, че като елемент на мирогледа, естетическият елемент на съзнанието (бидейки по-статичен и пиямайки все още приложен характер) функционира много по-разностранно — в много области от дейността на своя носител, при това във всяка една от тях по различен начин. А в качеството си на художествен метод, същият този естетически елемент на съзнанието (станал вече по-динамичен и придобил приложен характер) функционира само в един строго определен вид дейност, при това по определен начин, регламентиран обикновено от определени алгоритми.

* * *

Развитите в студията съображения следва да бъдат разглеждани само като опит за една по-правилна и обоснована постановка на изследвания въпрос и във връзка с това — за осветляването на някои негови основни аспекти, на които кой знае защо не е обръщано до сега нужното внимание в съответната литература. Във всеки случай, тези съображения не претендират да изчерпват въпроса и техният автор ще се радва, ако те послужат и като повод за размисъл и за по-нататъшен обмен на мнения.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МЕТОД

к. ф. н. Николай Николов

Резюме

Настоящая студия представляет собой опыт теоретико-методологического исследования актуального, сложного и многоаспектного вопроса о характере мировоззрения и художественного метода и взаимоотношениях между ними в процессе художественного творчества.

После некоторых критических замечаний, в которых оспаривается точка зрения о том, что мировоззрение — это система **лишь теоретических** (интеллектуальных) элементов общественного сознания, а метод система **лишь регулятивных теоретических** принципов, автор делает попытку обосновать свое понимание характера мировоззрения и художественного метода. Он выдвигает и обосновывает тезис, что мировоззрение — целостная система **интеллектуальных, эмоциональных и волевых** элементов, а метод (и конкретно художественный) — целостная система **интеллектуальных и эмоциональных** элементов. Попытку обоснования своего понимания характера мировоззрения и художественного метода автор заканчивает разъяснением вопроса о **специфических** функциональных особенностях эмоциональных и интеллектуальных элементов метода, выступающего в качестве научно-исследовательского и художественно-творческого методов.

Кроме сказанного, автор обращает внимание на одну особенность мировоззрения и художественного метода, которой не уделялось внимания до сих пор в соответствующей литературе. Он отмечает, что мировоззрение и метод имеют **вероятностный и неопределенный** характер и подчеркивает, что они передают этот характер художественному произведению, потому что в процессе его создания они воплощаются в нем, становятся его составными элементами.

В последней части работы рассматриваются некоторые особенности взаимоотношения мировоззрения и художественного метода в процессе художественного творчества.

THE IDEOLOGICAL OUTLOOK AND THE ARTISTIC METHOD

Nickolay Nickolov

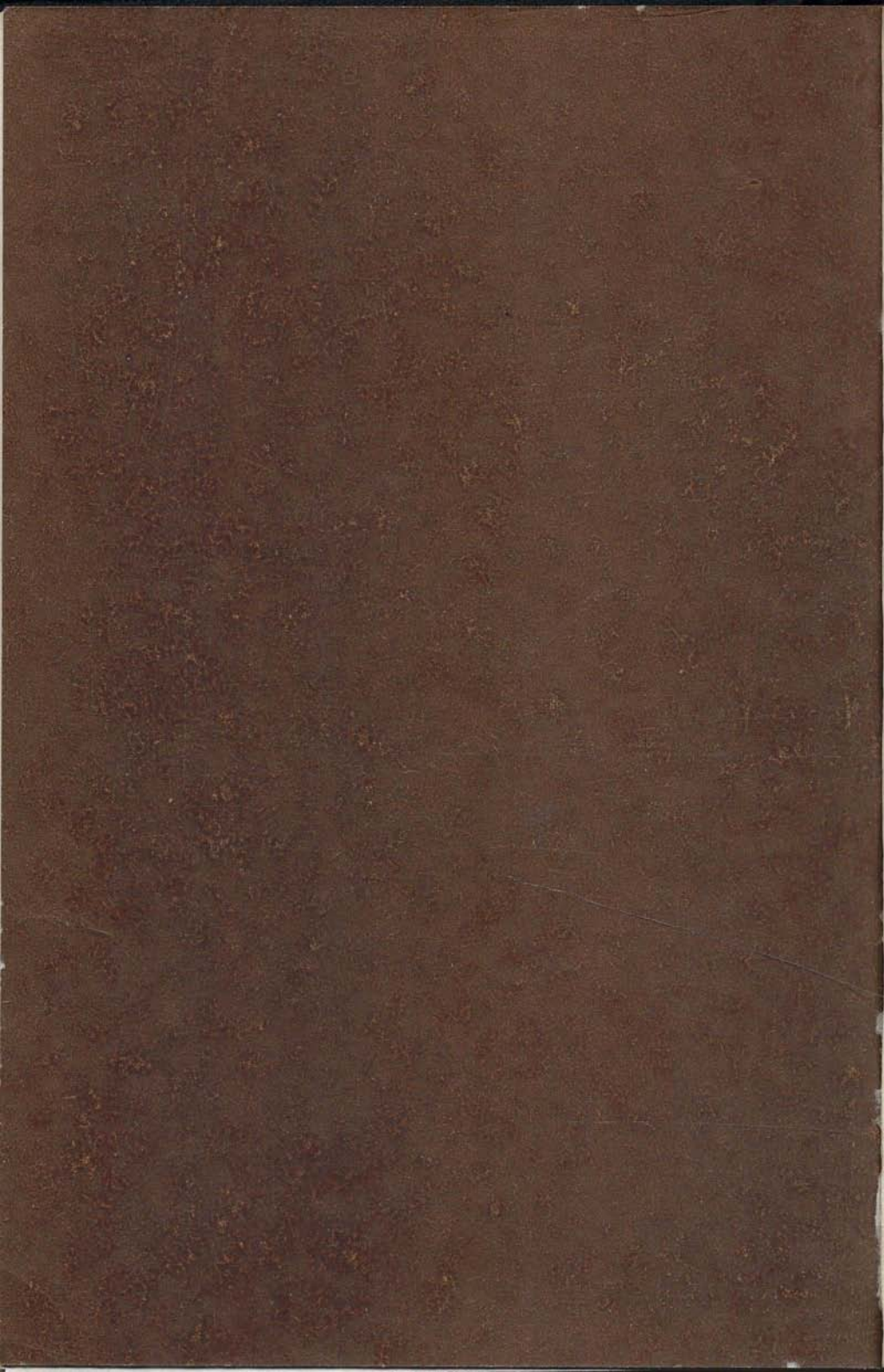
Summary

The study represents an attempt at a theoretical and methodological investigation of an actual, complex and multilateral problem concerning the character of the ideological outlook and the artistic method, the relationship between them and the process of artistic creation.

After some critical remarks contesting the view that the ideological outlook is a system *only* of *theoretical* (intellectual) elements of social consciousness and that the method is a system *only* of regulative *theoretical* principles, the author makes an attempt at motivating his view about the character of the ideological outlook and the artistic method. Properly speaking, he brings up and motivates the conception that the ideological outlook is a whole system of *intellectual, emotional* and *willful* elements, whereas the method (the artistic method (the particular) — a whole system of *intellectual* and *emotional* elements. In the end he elucidates the problem about the *specific* functional particularities inherent to the emotional and intellectual elements of the method, functioning as a method of scientific research and artistic creation.

Besides that, the author calls special attention to yet another particularity of the ideological outlook and the artistic method which has not been touched upon so far. He points out that the ideological outlook and the method have a character of *probability* and *indefiniteness* and emphasizes the fact that they convey their character to the artistic work, since during the process of its creation they are incorporated into it and become its building elements.

In the end, the author dedicates the last part of his study to some peculiarities of the relationship between the ideological outlook and the artistic method during the process of artistic creation.

ГРУДЦОВА

1911

X